

НАУКОВИЙ ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНИЙ

ВІДДІЛУ

КН. ХІ.

Де що є:

Стор.

Петро Бузук. Про мову найдавнішої української євангелії . . .	1—11
Іван Галюн. Як досліджувано українські дифтонги	12—39
Микола Гепенер. До історії старої української повісти	40—47
Ігор Єремін. „Сводный“ Патерик у південно-слов'янських, українському та московському письменствах	48—77
Любов Арасимович. Т. Г. Шевченко в польських перекладах	78—102
Тарас Слабченко. „Олексій Попович“ М. А. Кропивницького	103—121
Сергій Козуб. Ранній Коцюбинський. 1—5.	122—138
Олена Маслоva. Життя й літературна спадщина Лодовіка Гвіч- чярдіні. I.	139—164
Наталя Василенкова-Полонська. Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей	165—203
Леонид Добровольський. З минулого Хотівської околиці м. Київa	204—222
Леонид Добровольський. Колишній наддніпрянський обо- ронний вал під Києвом	223—233
Олександр Оглоблін. Транзитний торг України за першої половини ХІХ сторіччя	234—252
Життєпис академіка Володимира Перетца (з приводу 35-ої річниці його наукової діяльності)	253—257
Записка про наукову діяльність та наукові праці Володимира Мико- лайовича Перетца	258—264
Список наукових праць акад. В. М. Перетца	265—272

МАТЕРІЯЛИ.

Акад. Володимир Перетц. До питання про опис рукописів, що переховуються в книгозбірнях м. Київa	273—277
Віктор Петров. Матеріяли до історії співробітництва Куліша в „Современникъ“ Некрасова р. 1852—3	277—297
Давид Бродський. Як до хреста приводили кантоністів-жидів .	297—304
Євгенія Рудинська. В. П. Горленко	304—318

РЕЦЕНЗІЇ.

Борис Навроцький. Еволюція примітивної метафори. (Heinz Werner. Die Ursprünge der Lyrik)	319—328
Віктор Петров. Б. Навроцький. Мова та поезія. 1925.	328—334
Михайло Марковський. Деякі праці про Шевченка (С. Таранушенка, 1924. П. Филиповича, 1924, А. Багрія, 1925) . . .	334—339
Петро Клименко. Лев Окиншевич. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII—XVIII вв. Збірник праць Комісії для виучування зах.-рус. та укр. права при III Відділі У.А.Н. У Києві 1926.	339—340
Петро Клименко. Український Археографічний Збірник, т. I. Вид. У.А.Н. У Києві 1926.	340—342
Акад. Агатангел Кримський. Д-р Смаль-Стоцький. Правописна справа. 1926.	342—356
Він-таки. Про правописну конференцію	357—364

Про мову найдавнішої української євангелії.

I.

Архангельська євангелія 1092 р. це одна з найдавніших пам'яток української мови, але ще й досі її не досліджено всебічно. Перша, більше-менше ґрунтовна розвідка про мову першої старо-української апракосної євангелії з'явилася ще р. 1878 в Ж. М. Н. Пр. Автор її, Дювернуа, доволі докладно й з науковою дотепністю розглядає питання про оригінал Арх. єв., в зв'язку з питанням про стосунок її тексту до різних редакцій старо-слов'янських євангелій.

Далі заслуговує на увагу розвідка акад. Карського, що її він написав з приводу фотоцинкографічного видання цієї цікавої пам'ятки (д. Русск. Фил. В., 1913, ч. 2), а також статті М. М. Дурнова. Розпочавши свої студії над Арх. єв. заміткою з приводу згаданого видання (в Изв. отд. р. я. и сл. Р. А. Н. за 1913 р.), згодом уже р. 1922 він присвятив окрему розвідку питанню про пом'якшені приголосні *л*, *н*, у нашій пам'ятці (Уч. З. В. Шк. г. Одессы, т. II, присвяч. Б. М. Ляпунову). Розвідку цю, децю в ній змінивши, він передрукував у журналі „Slavia“ за 1924 р. (Roep. II, sez. 4).

До спостережень цих авторів децю, однак, можна додати.

Що-до питання про генеалогію тексту Арх. єв. Дювернуа, як відомо, доводив, що вона походить од давньо-слов'янських текстів глаголичної редакції, покликуючись на такі помилки в Арх. єв. як *межете* зам. *можете* або *стѣню* (3а) зам. *истинѣ*, — помилки, що з'явилися у наслідок схожости глаголичн. літер для *е* і для *о* (перша помилка) і літер для *и* і *с* (друга помилка) ¹⁾. Особливо вражає в нашій пам'ятці те, що вона близька до Асеман. і до Марійнськ. євангелій.

Але Арх. єв. не безпосередньо походить од глаголичного оригіналу; між ними Дювернуа припускає ще проміжну кирилівську євангелію; коли переписувано цього останнього, вже кирилівського оригінала, і могли повстати такі помилки, як *єлми бо слѣшахомъ* (3л.) зам. *сами бо слѣшахомъ*.

¹⁾ Ми гадаємо, що й помилка *имъ* зам. *вамъ* (23а) могла виникнути таким-же приблизно шляхом: у найближчій до Арх. єв. кирилівськ. оригіналі було *имъ*, а це з'явилося у наслідок того, що глаголичне *е* дальшого вже глаголичного-ж-таки оригіналу переписувач кирилівськ. тексту прочитав як *і*; літери-ж *а* після *е* у глагол. оригін., мабуть, не було, себ-то слово *вамъ* стояло під титлом.

Хоч питання про оригінали Арх. єв. надзвичайно складне (про це ми ще говоритимем), але взагалі з висновками Дювернуа погодитися можна. На нашу думку, близькість цієї пам'ятки до Мар. єв. позначається почасти ще в формі знах. відм. назви міста *Єрихон* (в Арх. єв. *въ иєрихоу*, 66а і 68), цілком відповідному формі Мар. єв. *Єрихъ*¹⁾, а також, може, ще й у формі так званого сильного або не-сигматичного аористу, що його приклади трапляються в першому почерку: придоу — 2 а, 23; обидоу — 6 а, идоу — 28, 40 а; (градъ) изидоу — 31 а; обрѣтоу — 44 а. Все це — ф. ф. з ос. мн. Що правда, акад. Ляпунов (Памяти акад. Шахматова, ст. 73) ладен зарахувати приклади ці на карб переписувачеві, але, мабуть, в XI в. форми цього аориста вже не існували в живій мові предків українців²⁾.

У своїй праці про Мар. єв. (Изв. отд. р. яз. и сл. Р. А. Н., т. т. XXIII і XXIX) я, порівнюючи початок пам'ятки з її кінцем що-до тієї чи іншої мовної риси, доводив, що та особливість, що її приклади частіш трапляються на початку пам'ятки (напр., стягнені форми імперфекту) і що по-малу зменшуються під кінець за рахунок побільшення прикладів відповідної іншої особливості (не стягнених форм імперфекту), — та особливість завдячується переписувачеві, — особливість-же, яка запанувала під кінець пам'ятки, перейшла з оригіналу. У своїй рецензії на першу частину моєї праці проф. Кульбакін (Жуносл. Филол., IV (1924), ст. 219 — 222) вважає за можливе визнати, що метода, якої я вжив, правильна.

Оце спостереження не можна, проте, вважати за непохитний закон що-до будь-якого переписувача. Переписувач узагалі ставиться до оригіналу значною мірою залежно від своєї вдачі. При певній, мовляв-би, революційності характеру це ставлення може виявитися як-раз протилежно: переписувач де-далі, то сміливіше виявлятиме особливості своєї мови.

Перевірив цю методу я й на Арх. єв. Простеживши відношення 1-го (арк. арк. 1 — 76) і 2-го (а. а. 77 — 175) почерку до форм імперфекту, я знайшов між ними велику відміну. Мові переписувачів, як східніх слов'ян, звичайно властиві були стягнені форми імперфекту, і от вони більшою мірою й відбилися одразу в першого переписувача. На перших 19 аркушах прикладів стягнених форм 17, стільки-ж налічуємо там і прикладів нестягнених форм, що їх перенесено вже, мабуть, з оригіналу. Але в дальших частинах того-ж-таки 1-го почерку кількість стягнених форм зменшується, а їхнім коштом збільшується кількість форм нестягнених. А саме, на а. а. 20 — 38 стягнених форм 9, нестягнених — 11, у 3-й частині (а. а. 39 — 57) відношення перших форм до других дорівнює 24 : 29 і, на-решті, в 4-й частині = 16 : 20. Картина поступінного побільшення одних форм коштом других, що-правда, не така вже виразна, але це пояснюється різними побічними причинами, і найперш тим, що стягнені форми в пев-

¹⁾ *Єрихъ* знає, що-правда, і Зоґр. єв., але більшість апракосних єванг. має *єрихц* або *єрихонъ*, д. Амфілохія, Четвероеванг. Галичск. 1144 г., т. II, ст. 425 — 426.

²⁾ Що цього типу аористів немає у живій мові переписувачів Арх. єв., за це промовляє 2-й почерк нашої пам.; у ньому не знаходимо жадного прикладу не-сигматичн. аористу, дарма що взагалі він значно більше відбиває живу мову переписувачеву.

ній кількості могли бути вже в оригіналі Арх. єв. Як відомо, чимало їх трапляється в деяких д.-слов. пам'ятках. Другий-же переписувач, що взагалі послідовніше відбиває на письмі особливості своєї мови, як-раз, навпаки, де-далі, то рішучіше відхиляється від правопису оригіналу. Ось які відношення кількості прикладів стягнених форм до кількості випадків нестягнених форм у чотирьох частинах другого почерку, що на їх я розбив а. а. 77 — 175: у 1-й частині, себ-то на а. а. 77 — 100 стягнених форм налічуємо 33, нестягнених — 23, у 2-й частині (а. а. 101 — 124) стягнених — 55, нестягнених 25, у 3-й частині (а. а. 125 — 148) при 35 прикладах перших форм знаходимо всього тільки 4 приклади нестягнених форм, і тільки у 4-й частині (а. а. 149 — 175) це відношення, що, як бачили, досі поступінно збільшувалось, тепер трішки зменшується (35 і 14 ¹).

Використовуючи відношення перших двох переписувачів Арх. єв. до форм імперфекту як матеріял для розв'язання питання про його оригінали, ми скоріш зв'яжемо нашу пам'ятку з Асем. єв., ніж з Мар. єв. Саме в першому з зазначених д.-слов. кодексів уживано мало не виключно нестягнені форми; ці форми, може вже і не в такій кількості перейшли до тої копії з Асем. єв., що могла бути за безпосередній оригінал для Арх. єв. Можна було-б, ґрунтуючися на тому, що в 1 почерку відношення стягнених форм до нестягнених надто повільно зменшується, доводити, що Арх. єв. споріднена з Маріїнською ²).

Але ми не маємо жадного права зробити такий висновок, бо що-до форм імперфекту 1-й поч. Арх. єв. не збігається з Мар. єв. як-раз більш як на половину прикладів: там, де в Арх. єв. стоїть нестягнена форма, в Мар. єв. знаходимо стягнену форму і навпаки.

Закінчуючи уваги про те, що нашу пам'ятку, може бути, зв'язано з д.-слов. євангельськими текстами, ми хочемо згадати ще про те, що вона збігається й з Асем. єв. на 22 а. На 1-й сторінці цього аркушу двічі (у 4 й 10 р. р. зг.), згідно з Асем. єв., знаходимо ϕ . з ос. одн. ϰ зам. ϰ сть. Зв'язується Арх. єв. (д. 73 а) з Асем. ще й тим, що після вртм стоїть слово моѳ . Цю відміну в тексті з інших євангелій знає ще Добр. єв. 1164 р.

До списку спільних відзнак в Арх. єв. й у Сав. кн., що наводить Дювернуа, можна додати ще варіант тексту: *не постѣтихомъ тебѣ* || *тебе* (в Арх. єв. на 75 а., в Сав. кн. на 71) зам. *не послуужихомъ тебѣ*.

II.

Вже з того, що ми сказали, видно, що треба виразно одрізнявати мову першого переписувача від мови другого. І справді, мову другого перепису-

¹) Так само можна було-б підрахувати кількість прикладів з жс і жсд (< dj) у різних частинах 1-го й 2-го почерку. Приблизне вражіння від 1-го почерку таке, що відношення написаннів з жс до кількості прикладів з жсд під кінець неначе зменшується.

²) В останній, як відомо, відношення перших форм до других так само поступінно зменшується. Звичайно, я порівнював різні частини 1-го почерку Арх. єв. (апракосної) з відповідними частинами Маріїнської четвероевангелії, напр., на перших 23 а. а. нашої пам'ятки знаходимо тільки уривки з Іоанна, далі йдуть євангелії від Матв. і т. д.

вача відзначає напр., послідовне визначення старої м'якості *л* і *н* перед *е* (*земле* — кличн. в., съ *нєю* ¹) при відсутності *є* після інших приголосних, а також після *л*, *н*, що не були споконвіку паляталізованими (*лежалъ*, *мене*). Сам М. Дурново, що звернувся на це увагу (Уч. Зап. В. Шк. г. Од., т. II, і „Slavia“, 1924, II, сєс. 4), схиляється до того, щоб це з'явище пояснити штучною вимовою, що повстала в переписувача під впливом д.-слов. ортографії. Вважаю за можливе з цим погодитися; подібний правопис можна знайти і в інших д.-укр. пам'ятках. Напр., у тих 30 фотографічних копіях з різних сторінок Добр. ев., що є в мене, мало не завжди знаходимо *нєго*, *нєму*, *излїєвома* (45), *дллателємъ* (кілька разів на 89 й 90 а. а.), *глїємою* (93 а), але, з другого боку, *не*, *имене* (50), *легеонъ* (92 а) і інші. Але коли навіть розглянена особливість 2-го почерку Арх. ев. і відбиває з'явище живої мови, це з'явище не можна, однак, ототожнювати з становищем приголосних перед *е* в сучасній українській мові; у ній, як відомо, твердо вимовляють також ті *л*, *н*, що споконвіку були пом'якшеними (до *неї*, *земле*) ²).

Другий почерк відрізняється від першого написанням деяких часто вживаних слів, а також деякими правописними звичками. В протилежність написанню *їсъ* першого почерка, у другому мало не завжди маємо *їс* (без *ъ*); у 1-му почерку слово *фаристи* пишеться завжди з *ъ*, у 2-му з *е* (*фарисеи*) ³).

Відповідно до *єсти* (*ѣсти*, укр. *їсти*) першого почерку в другому завжди маємо *ѣсти*.

У 2-му почерку трапляється тільки один приклад ф. займ. 1 ос. *назъ* після попереднього *и* (100 а), тимчасом як перший переписувач послідовно (окрім одного разу на 40 а.) у такому становищі пише це слово з *а*; *и назъ* знаходимо на а. а. 7 (двічі), 7а, 17а, 18, 20а (тричі), 21, 25а (двічі) і 71а. Після інших голосних пишеться *азъ*. Безумовно, до цієї цікавої особливості першого почерку спричинилося відповідне з'явище у живій мові переписувача.

Переписувачі Арх. ев., звичайно на місці д.-сл. *ж* вимовляли *у*, що й дає нам змогу зрозуміти заміну *ж* через *у* в усіх почерках. В фонетич-

¹) Іноді м'якість зазначених сонорних визначається в 2-му почерку особливими літерами, *л'*, *н'*. (За браком у друкарні відповідних позначень, ці літери доводиться тут віддавати тільки приблизно: протинки в нас мають заступати оригінальні поземі рисочки з гачком униз, сполучені з правим краєм літер).

²) У зв'язку з цим гадаємо, що Є. К. Тимченко не мав підстави з зазначеної розвідки Дурнова зробити висновок, ніби-то в мові 2-го переписувача Арх. ев. в усіх інших випадках приголосні перед *е* вже були тверді (д. Україна, 1925, кн. 1—2, ст. 191). Можна було-б у крайньому разі припустити, що написанням з *є* і з *їє* в Арх. ев. відповідали в живій вимові переписувача напів'які й м'які приголосні. І тільки згодом ці останні збіглися із напів'мякими, щоб далі, вже вкупі з ними, змінитися на тверді приголосні. Але найпевніше перед *є* (і перед *ь*) у мові 2-го переписувача Арх. ев. вимовлялись м'яко геть-усі приголосні,—на це вказують такі написання, як *разъвьрзи сѧ* і *разъвьрзоста сѧ* (81), потім *погыбнеть* (127а і 132) і літеру *ь* після *з* у перших двох прикладах і після *б* у двох останніх ужито тільки як знак пом'якшення цих приголосних, що з'явилось внаслідок асиміляційного впливу від наступних пом'якшених приголосних.

³) Що-до першої літери в слові *фаристи* нема однаманітності в самого переписувача першого почерку: приблизно на перших 30 а. а. він пише *ѡаристи*, далі вже знаходимо це слово з *ѱ*. Гадаємо, що ця відміна залежить від різних оригіналів.

ному відношенню тут нема між ними відміни, але на цій фонетичній підставі в першого переписувача виробилась характерна для нього правописна особливість; вона полягає в тому, що він, не відрізняючи ж від *ou*, обидва знаки вживає як два способи визначати той самий звук. Надто часто постерегаємо ми, що наприкінці рядка зам. давнього етимологічного *ou* вживається ж : тж (1,72) зам. *тоу* (= укр. тут), жъ немж (2а), емж (13а, 29а, 52), ѓемж (21а, 22, 30, 34а, 37, 38, 45, 73а, 74а), братж (26а), пж/сто (35), ѓпж/стить (сж) (34), пж/стити (38а), оукрж/хъ (35, 35а, 36), члвжж (39а, 44, 47а, 59), гинж (40, 62), нечистомж (56), пж/стыню (56), жъ — дав. (14), ктомж (18а), погж/бить (33а), држ/гоую (48), држ/гомю (59), држ/же (65), држ/гыи (69а), сж/ха (51а), двж (54), на годичинж (68), гръшьнж (68а), моѓемж (72а), помилж/и (70а), домж (59) і деякі інші. Прикладів з етимологічним ж ми не виписували. Написання ж зам. *ou* в кінці рядка легко пояснюється тим, що перша літера займає менше місця. Через це в другого переписувача з'являються приклади заміни *ou* (і ж) в кінці рядка на ж : ѓмж (78, 88а, 99а), зж/бы (81а), моѓемж (82), бж/детъ (84, 87, 159), одеснж/ю (85а), бж/шю (87), петрж (93а), нарицаѓмж/ю (95), држ/гъ (98а), трж/съ (121а), имж/щема (131), слоужахж (154а), погж/бнж/тъ (163а). Як видно з цих прикладів, згадане графічне з'явище частіш подibuється на початку 2-го почерку.

Обидва переписувачі свідчать, коли не про цілковитий занепад у їхній мові ж і ѓ, то, будь-що-будь, про те, що ці звуки дуже близькі були до зникнення в слабкому становищі й до заміни на *o*, *e*, в сильному. У першого переписувача знаходимо *что* (часто), *чтоу* (4), *кто* (часто), *никтоже* (також чимало прикладів), *чо* (19а), *ничсоже* (4, 10, 10а, 17а, 18, 19а — 2 р.), *тжмо* (15, 17, 25, 65а), *сж* (47, 72, 73а, 74), *всж*, *всжхъ* (74, 75а), *всжко* (74), *многа* (7а, 10а й инш.), *мнози* (10а, 13), *два* (47, 69а), *двж* (54), *двою* (54), *двж* (70), *птица* (52, 63), *пси* (71) та деякі інші. Поряд із цим завіси *зър* (63а, 67, 72а, 74). Але особливо виразно ця риса виявляється в другому почерку. Прикладів, коли проминуто ж і ѓ у слабкому становищі, тут така сила, що годі їх виписувати. Треба тільки відзначити, що цей пропуск другий переписувач трохи не завіси відзначає двома крапками над другою приголосною, себ-то над тією, що перед нею був глухий ж або ѓ, напр. *многъ*, *что*, *вси*, *два* і інші. Але цього самого знаку зазначений переписувач уживав над другою з таких двох приголосних, між якими ніколи ж або ѓ не було, напр., *славляхоу* (79а), *словесъ* (80а, 100а), *болъзнъ* (84, 137а), *славъ* (84), *разлоучить* (85), *слышаша* (86а), *пожлонить* (сж) (86а), *прославлю* (87), *свѣтъ* (88а), *сблѣдетъ* (88а), *опрѣснѣкъ* (89а), *ω/прѣснѣкъ* (89а — 90), *посредъ* (91, 125), *възльн* (92а), *сблѣ/зните* (сж) і *сблѣ/знтъ*(сж) — 95, *ка/плн* (95а) *плтъ* (96), *приблжи* (сж) (96), *слышасте* (97а), *слово* (100а), *огнь* (101), *осквѣрнѣтъ* (сж) (101а), *клѣтвою...* *знаю* (103, 161), *знамена/н* (103а), *подвизали* (сж) (104), *обрѣтаю* (104), *извожю* (104а), *слоугы* (104а), *власть* (105 — 2 р., 128), *срѣбрьникъ* (105а, 116), *срѣбро* (105а), *свѣлекъше...* *хламидою* (107), *десницю* (107а), *свои* (107а, 108, 111), *свѣлекоша...* *облекоша* (107а, 118), *дворъ* (ibid.), *раздѣлиша* (108),

своими (108а), знаѣмий (111), клеопова.. магдалыни... пълнѣ.. напълнившѣ.. възвѣзѣше... преклонѣ (111а, 129), знаменавѣше (113а), земли... напълнившѣ... ..възвѣзѣ (115), испълнившѣ (119), земля (119а), грѣба.. снѣгѣ (121а, 170), въ/звѣстѣшиа (122), слѣпымѣ (123а), плачющи (сл)... своѣа (130а), вънемлѣте (131а), свои... своа (134а), мѣзда (135), (въ) свѣтѣ (135а), чло/въчѣствѣа (136), кораблю (136), оугнѣ/тающѣ (139), своимѣ (139а), славословітѣ (140а), свои (143), знамени/ѣ (144), мнозѣство (144), хвалѣщихѣ (ibid.), покло/нитѣ (сл) (145), звѣзда (145а), егуптѣ — 2 р. (146), плачѣ... въ егуптѣ... своѣго (146а), изволихѣ (147), знаниа (148), крѣплин (149а), четвѣртовластьствоующѣ — 2 р. (150а), гнѣва (151), въземля грѣхѣ (153), своѣмоу (158а), своѣ (159а), хлѣба (163), и/жденѣть (163а), своихѣ (166а), добро (170), двигни (сл) (173а) та інші. Над сполученням трѣох приголосних часом над другою й третьою стоїть з крапки, себ-то середня крапка закінчує першу пару крапок і в той самий час починає другу пару, напр., въздѣи/гнѣоути (151а).

Ототожнюючи такі приклади, як *много*, з такими, як *знаю*, переписувач дає яскравий довід на те, що в його мові зникли вже слабкі *ѣ* і *ь*; від них zostалися, очевидячки, ледві помітні іраціональні звуки, подібні до тих, що й тепер навіть можуть розвиватися між певними приголосними; цей переходовий надзвичайно короткий голосний звук переписувач і в значав двома крапками.

Наприкінці слів глухі дуже рідко проминається в перших двох почерках: *дѣд* (= Давид) — 77, *ѣс* (в 2 почерку мало не *завсѣди*), *образ* — 94. Частіш такий пропуск постерегаємо наприкінці дієслів перед наступним займен. сл.: *възнесѣт* (сл) — 44, *сѣберѣт* (сл) — 74а, *проливаѣт* (сл) — 90а.

Що слабкі *ѣ* і *ь* зникли в Арх. зв., надто в мові його другого переписувача, це почасти може доводити ще й те, що цей переписувач літеру *ь* часом уживає тільки як знак пом'якшення. До згадуваних вище прикладів (развѣрзи-сл і развѣрзоста сл (81) і погыбнѣть (127а і 132) можна додати ще сѣблажнѣю сл (95), изъ нѣго — 82, а з 1-го почерку — прѣвъльѣкоу (12). ¹⁾ До відхилень у написанні слабих *ѣ* і *ь* треба застосувати заміну одного глухого на другий. В 1-му почерку знаходимо донѣдеже (8 і 9), имамѣ — 1 ос. одн. (1а, 2а, 4, 6а — 2 р., 41) і вѣмѣ — 1 ос. мн. (9а). В останніх двох прикладах заміна *мѣ* на *мѣ* і навпаки залежить од попередньої голосної ²⁾. У тому-ж почерку *ѣ* зам. *ь* один раз з'являється в сильному становищі (людѣхѣ — 34), очевидячки підо впливом *ѣ* у наступному складі. Значно частіш постерегаємо заміну одного глухого на другий, а саме *ѣ* на *ь*, у 2-го переписувача. Тільки частину цих прикладів (предѣ двѣрми — 79, предѣ нимѣ — 83, предѣ гемонѣмѣ — 116а, предѣ лицемѣ — 124а) можна було-б пояснювати асиміляційним впливом м'якого голосного в наступнім складі, коли-б не більшість прикладів з *ь* зам. *ѣ* (саме перед складом з твердою голосною: *миръ*, 80а, перед наступним *а*), предѣложе-

¹⁾ Приклади *развѣрзи* сл, *развѣрзоста* сл і *прѣвъльѣкоу* наводить і Карський (РФВ, 1913, ч. 2, ст. 472).

²⁾ На цю залежність, як відомо, вказали Фортунатов (Ст.-слав. -тѣ въ 3-мѣ л. глаголовѣ) і Щепкін (Разсуд о яз. Саввин. кн., ст. 225 — 227 і 230 — 232).

нпа — 77, предьмы/сливъ — 95а — 96, въшьдь въноутрь — 102, предь блѣ — 135а, сѣ твои — 162 та ін., особливо часто знаходимо предь. Проти фонетичного значіння наведених прикладів промовляє відсутність заміни ь на ъ перед наступним складом з твердою голосною.

Зовсім окремо стоїть в обох почерках написання слова *сѣкърѣ* — з ь після ж. Написання *сѣкърѣ* — і навіть *сѣкърѣ* — звичайні, як відомо, в давньо-українських пам'ятках, акад. Шахматов (Оч. др. п. ист. р. яз., ст. 158 і 183) пояснював штучною вимовою: переписувачі хтіли по-своєму змінити й вимовити д.-слов. напис. *сѣкърѣ*.

Зникнення слабих ь і ъ і зміна сильних глухих на о, е, — процеси рівнобіжні. Але щоб замінити ь і ъ на о, е переписувач повинен був бути значно сміливіший, а через те, зрозуміло, ми в Арх. єв. знайдемо небагато фактів, які-б свідчили про відповідні зміни, що ним підлягали сильні ь, ъ в мові його переписувачів. У другого переписувача знаходимо *шедь* — 89, але на особливу увагу в нього заслуговує написання *сѣкърни* (134). Становлячи так звану „хибну аналогію“¹⁾, цей приклад яскраво доводить, що на місці праслов. *tъrt* — і д.-слов. *trъt* — у мові переписувача існувало вже *торт*. Звернувши увагу на те, що д.-слов. написанням *грьд-*, *тръж-*, а його власним — *гьрд-*, *търж-* відповідає вимова *горд-*, *торж-*, він вирішив „грамотно“ передати на письмі й слово *скорни*, в якому, однак, старе етимологічне о²⁾.

Коли ми візьмемо на увагу, що в Арх. єв. ѣ часом замінюється на е і навпаки, набуде тоді значіння приклад *отърши* — 84, в якому ѣ виправлено з ь. Відворотну заміну е на ь знаходимо в слові *трьпѣзь* — 91³⁾.

У першому почерку цікаві приклади *на нѣсѣх* — 60 і *на нѣсех* — 65а. Можливо, правда, що перша форма з'явилася під впливом основ на -о, а з неї *нѣсехъ* — уже фонетичним шляхом, у наслідок заміни ѣ через е, але можна инакше пояснювати походження цих написаннів. Уперше з *нѣсѣхъ* з'явилося *нѣсехъ*, а звідти вже *нѣсѣхъ*. Між инш., *нѣсѣхъ* одного разу трапляється і в 2-го переписувача (арк. 169).

Переходячи до передачі так зван. редукованого и (а саме, в слабкому становищі), ми знов-таки бачимо, що обидва переписувачі до цього з'явища ставилися по-різному. Перший з них звичайно пише и (*камене* — 4а, 7а, *каменеѣ* — 7а, *знамене* — 5а, *татнеѣ* — 6, *побиють* — 7а, *бърне*, *-неѣ* — 8а, 9, *знамени* — 9, 10а, 73а, *рожднеѣ* — 18, *сложени* — 21, *подъножиѣ* — 46а, *чреженнеѣ* — 50, *сѣ радостю* — 52а, *люднеѣ* — 67, *имѣнеѣ* — 70а, 72 — 2 р., 73а, *въшиѣть* — 70а, *прошени* — 76 і инші), і лиш у декількох прикладах у нього з'являється ъ : *пыѣтъ* — 29, *мытарыѣ* — 31, *мыслью* — 46, *сю* — 59а,

¹⁾ Не зовсім удатно цю аналогію фінський мовознавець Оянсуу (Prace linguisticzne ofiarowane Janowi Baudouinowi de Courtenay, 1921, ст. 30 — 39), зве „Zweckanalogie“; цей термін Каліма (ibid., ст. 40 і наст.) по-польському перекладає „celowa analogja“.

²⁾ Такого-ж походження й помилка *плѣдь* зам. *плѣдь* на 178 а, що його на думку Дурнова (Изв. отд. р. яз. и сл. Р. А. Н., 1913, 351), написав якийсь сучасник Мички та „пресвитера“ наприкінці XI або на початку XII в.

³⁾ В деяких д.-слов. текстах напр., в Зогр. єв., це слово пишеться з е після р.

пью... пыѣши — 68, бѣше — 69а, двѣвожь — 75, пыаньствѣемь — 74, 75а. Багато більш подібних написань у другого переписувача: пыеть — 80, оубьѣнь — 82а, оубьѣноу — 83, оубьють — 83, 92, 98а, 164, 164а, сѣмьртю — 87а, 103а, вѣзлыа — 89, 92а, крѣвю — 90а, братю — 91, льстю — 92, вѣлыа — 93а, вѣпыахоу — 107, 117а, трѣстю — 108, зльчю — 108а, бѣюще — 111, сѣмѣшнѣе — 113, оутрѣа — 113, 121, 153, третѣа/а — 114, погребенѣе — 116а, расплѣтѣе — 118, зльчю — 118, жребѣа — 118, мѣлнѣа — 121а, (вѣ) оушью — 123а, оубьеть — 124, цѣквю 125а, плѣтю — 131 (2 р.), (по) оубьѣнии — 135а, крѣстьянѣ — 141, днѣе — 143а, 167, мѣрѣю 145а, оутрѣи — 147а, вѣпыющаго — 149, 150 (2 р.), 151, вѣсыа — 154а, пѣбынѣи(и)хѣ — 155, вѣсыаеть — 160, бездѣждѣе — 173а. Поряд із цим, що правда, не в меншій кількості подібуються написання з *и*, але прикладів з *ь* все-таки така сила, що ми маємо право 2-й почерк Арх., вв. долучити вже до таких пам'яток, як Гал. вв. 1144 р. і Христин. апост. (пор. Шахматова, Оч. др. пер. ист. р. яз., ст. 215). Між инш., у тому, що написання з *ь* переважають над прикладами з *и*, деякі мовознавці вбачали одну з особливостей давньо-українських пам'яток.

Далі, в царині вокалізму заслуговує на увагу те, як ставилися перші двоє переписувачів до *ѣ*. Літеру *ѣ* обидва переписувачі плутають і з *и* (видѣть (глас) — 6, видѣвьше — 32а, оудобѣе — 79а, видѣти (зам. вѣдѣти) — 99а, (двѣ) ризи — 151а, видѣль — 61а, (при елисеи) прѣци — 165; навпаки, зам. *и* знаходимо *ѣ* в слові вѣдѣниа 171), так і з *е* (неси — 105, стареи — 140а; бѣсѣда — 98 і 103, отрочатѣ — 144, 146а¹⁾). Про приклади отѣрши і нѣсѣхѣ ми вже говорили. З цієї подвійної плутанини *ѣ* з *и* і *ѣ* з *е* можна, здається нам зробити такий висновок: у мові перших двох переписувачів Арх. вв. *ѣ* був уже досить вузький голосний, певно середній між *е* і *и*. Найпевніше він становив дифтонг *іѣ*, більше-менше такий, який ми тепер знаходимо в півн.-українських говірках.

Кажучи про заміну *ѣ* на *е*, ми не наводили надто численної кількості таких прикладів, як *времѣа*, *предѣ*, *преже*, *требоуѣмѣ*, *тебе*, *себе*, (ф.ф. дав. й місц. в.в.). Подібні приклади, що на їх уперше звернув увагу небіжчик Шахматов ще в праці про новгородські грамоти XIII — XIV в. (1886 р.), досить поширено в давніх східньо-слов'янських пам'ятках. У зазначеній категорії *е* зам. *ѣ* з'явилося в наслідок штучної вимови д.-слов. форм, не властивих східньо-слов'янським мовам: відповідно д.-сл. *врѣмѣа* або *тебѣ* східній слов'янин говорив *веремѣа*, *тобѣ*. Ф. *телеса* (119а) можна за Соболевським та Шахматовим (Оч. др. п. ист. р. яз., ст. 116) пояснювати як наслідок уподібнення *ѣ* до *е* в наступному складі. Нашу думку про дифтонгічну вимову *ѣ* підтверджує почасти написання *ѣд-*, *ѣсти* в першому почерку (пор. акад. Ляпунова „Памяти академика А. А. Шахматова“, 1925, ст. 79). Цілком окремо стоїть приклад

¹⁾ Через непорозуміння з'явився в акад. Карського (д. Р. Ф. В. 1913, кн. 2, ст. 472) приклад „мы нѣразоумѣхомѣ“ — 4 : в тексті стоїть „нынѣ разоумѣхомѣ“. На 75 а. ми знаходимо ще „не посѣтихомѣ тебѣ“, але ф. *тебѣ* могла перейти з оригіналу, в якому, мабуть, стояло „не послужихомѣ тебѣ“.

въкъистъ (ф. аор., 63), що, мабуть, з'явився не-фонетичним шляхом. Між инш., і в даному місці наша пам'ятка збігається з Мар. єв. (д. Маринское четвероеванг., 1883, ст. 261).

В Арх. єв., знаходимо скількись прикладів поплутання *ѣ* і *и*: *оубо-крѣти* — 42, *оупокрѣти* — 75а, *рѣзѣ* — 102а, 110а, 118, *годѣнѣ* — 111, *рибѣ* — 163. Можливо, що це звичайні помилки, але можна гадати, що в цих, що-правда, нечисленних прикладах поплутання *ѣ* і *и* відбулося відповідне з'явище української мови, коли ми погодимось із акад. Кримським, що ствердіння приголосних перед *и* (що й викликало згодом збіг *ѣ* і *и*) могло відбуватись в українській мові незалежно від ствердіння приголосних перед *е*. Перший з цих процесів і міг відбитися в Арх. єв.

Не наводжу тих особливостей у царині вокалізму в Арх. єв., що на їх уже звертали увагу (напр., приклади повноголосних форм, початкового *о* на місці давнішого *је*-, з сполучень глухих з плавкими, зміни кінцевого *ь* на *и* перед наступним *и*, то-що), згадаю ще тільки про три особливості Арх. єв., що торкаються приголосних.

Перша — це заміна д.-сл. *жд*, *шт*, (з *dj*, *tj*) на *ж*, *ч*. Як здебільшого і в інших східньо-слов. пам'ятках, в Арх. єв., *ч* зам. *шт*, *ц* трапляється рідше, ніж *ж* зам. *жд*, *у* д.-слов. оригіналах. Це пояснюється тим, що для заміни *шт* або *ц* на *ч* переписувач повинен був-би бути значно сміливіший, ніж при другій помилці, яка становила тільки звичайний пропуск літери *д*¹⁾.

Прикладів *ж* відповідно до д.-сл. *жд* < *dj* в Арх. єв. така сила, що їх годі й виписувати. Наведу тільки приклади з *ч*, що їх набереться таки чимало: *възлечи* — 5, *мечемъ* — 7а, *хочю* — 22, 95а, (не) *очютиши*_л — 47, *скръжьчеть* — 81а, *хочеши* — 93, 100а, *хочете* — 104, 117, *ѡочючати* — 117 (з *ч* < *скј*), *наречи (сл)* — 72а, *очюти* — 139.

Два приклади *жн* < *зн* (*ражнѣтва сл* — 44а, *ражнѣтвѣвъ же сл* — 73) могли повстати у наслідок зникнення з фрикативного (*γ* або *h*) між *з* і *н*, а це, між инш., ще раз доводить, що зміна *g* (вибухового) на фрикативний звук відбулася в мові предків українців (а також білорусів і південних великорусів, а може одночасно ще й у мові предків чехів) ще за передісторичних часів²⁾.

Закидаючи А. Е. Кримському думку шановного академіка про раннє ствердіння в д.-українськ. пам'ятках, небіжчик Шахматов (Россп. Slawist. II, 166) відзначає, що такі написання звичайні у д.-слов. пам'ятках. Тільки-ж у д.-укр. рукописах часом подибуються такі приклади ствердіння *р*, що їх аж ніяк не можна пояснювати д.-слов. впливом. До таких прикладів належить в Арх. єв. слово *приобрацеть* — 80а (а також

¹⁾ Пор. доповнення до „Граммат. ст.-сл. яз.“ Лескіна, ст. 164, а також Б. М. Ляпунова, Литогр. курс лекц. по ист. р. яз., 1911 — 12, ст. 70. За зовсім безпідставне вважаю пояснення, що його цій особливості давніх пам'яток дав Дурново в „Оч. ист. р. яз.“, ст. 41.

²⁾ Пор. Шахматова, Оч. др. п. ист. р. яз., ст. 181, у якого, між инш., наведено лиш другий приклад (з а. 73).

градуца в Виголекс. збірн.); у д.-слов. оригіналі на цьому місці міг стояти після *р* тільки *л*.

Шиплячі-ж у мові переписувачів Арх. ев. були ще м'які (за винятком, може, становища перед *а*), і тому тут знаходимо правильне вживання *шю, жю, чю*, наприкінці слів *-шь (вашь), нашь-, жь*) то-що.

Чимало цікавого можна знайти в Арх. ев. ще й у царині морфології. Деякі з морфологічних особливостей нашої пам'ятки відзначив уже акад. Карський (ор. cit., ст. 474—475), і тому нам зостається тільки дещо додати.

Переписувачі Арх. ев. вживають ф. ф. ор. в. одн. чол. й сер. рр. (осн. на *-о, -ю*) з закінченнями *-цьмь, -ьмь* (*отцьмь*—16, 24, 25, *страхцьмь*—49а, 56а, *гласцьмь*—56, 64; *ножьмь*—96а, (*сць*) *тсьмь назарьнинцьмь*—98, *народцьмь*—53а, 68, 107; *словцьмь*—29а, 42, *тльцьмь*—28а, 68, *срьцьмь*—46, 57а, *ложьмь*—49 і инш.), але поряд із ними іноді трапляються закінчення *-емь* (*-емь*): (*предь*) *лицемь*—124а, *олтаремь*—125а (літера після *л* невиразна), *лицемь*—150, 158 Це *е* могло перейти з д.-слов. оригіналу, але цілком можлива річ, що воно з'явилося фонетично, в наслідок зміни сильного *ь* на *е* в мові переписувача.

З дієслівних форм заслуговують на увагу приклади ф. тепер ч. з ос. одн. без *-ть*. Окрім наведеної вище ф. *є* (зам. *єсть*)—22 (2 р.), ми знаходимо ще *приде* (власне, в значінні майбут. ч.)—22а і *може*—49. Можливо, що в цих прикладах відбивається вже відповідне з'явище в живій мові.

Що-до ф. ф. вол. сп., то тут треба зазначити кілька прикладів з *ѣ* перед закінченням *-те* у ф. 2 ос. множ. дієслів III кл.: (*не*) *плачьте* (*сл*)—55, *покажьте* (*сл*)—64, *закольте* (*сл*)—73, *гьйте*—162а, *въсплещьте*—13. Хоч подібні форми відомі в деяких д.-слов. пам'ятках, але з таким-же правом ми можемо гадати, що в цих прикладах відбулося певне з'явище в українській мові, в якій *ѣ* під впливом перших двох дієслівних клас заступило *и* також у III і IV класах.

Нарешті, з приводу ф. інфініт. *въкоусить*—80а, що її наводить акад. Карський, можна згадати про два приклади—*къститъ* (*сл*)—152а і *искоусить* (*сл*)—153а, що в них *ѣ* виправлено з *ь*. Що-правда, тут по значінню супін, але в мові переписувачів в Арх. ев. він, очевидно, починав уже зникати. Це видно з таких прикладів, як *приде сѣ ѿ члѣчьскѣи възискати и сѣтъ заблоужьшааго*—23а або *придоша послушатъ ѿго и ицѣллити сл*—134а.

III.

Доволі складне й поплутане питання про переписувачів останніх аркушів Арх. ев. Їх писало коли не четверо, то будь-що-будь трое переписувачів. Уперше арк. 175 (окрім горішньої частини 1-ї сторінки 175 а., де підписавсь Мичка) і 176 становлять підновлення якогось давнішого почерку, якому, можливо, належить і перша сторінка 177 а. з підписом якогось пресвитера; другу-ж сторінку 177-го а. написав уже, безперечно, хтось

инший, нарешті останній 178 а. належить якомусь сучасникові Мички або пресвитера ¹⁾).

За пізніше від усіх треба визнати почерк 2-ї сторінки 177-го арк., що його застосовують до XIII в. Мовні особливості цього уривка цю дату підтверджують. Тут ми знаходимо характерне для деяких пам'яток XIII-го й наступних віків (напр., для Гал. єв. р. 1283) поплутання *ѣ, ъ з о, е* : скариѣфескаго, предатель, ѡ недуго своіхо, ѡ дхѣ нечистыхо, весе, народо. Знаходимо тут ф. інфініт. *послушать*, власне йм. *івана*.

На а. а. 175 і 176 заслуговують на увагу два приклади заміни *ь* на *е* : оутвержд — (175а) і мертв — (176).

Про цікавий приклад хибної аналогії на 178 а. (*плѣдѣ*) нам уже доводилося говорити.

Треба ще відзначити прогалини : у 7-му зошиті, в наслідок того, що з нього випали два аркуші, ми знаходимо тільки 4 сторінки, і через те у тексті між 48 і 49 аа. і між 52 і 53 з'являється прогалина. Немає також звязку в тексті поміж 84-м і 85-м аа.

Перших двох переписувачів Арх. єв. ми вважаємо за сучасників: вони поділили приблизно на рівні частини свою працю; коли-ж перший переписувач підходив до кінця свого останнього зошиту, він почав стисліш писати, щоб умістити всеньку свою частину.

Петро Бузук.

¹⁾ Дурново, Изв. отд. р. яз. и сл. Р. А. Н. 1918, XVIII, кн. 2, ст. 350 — 351.

Як досліджувано українські дифтонги ¹⁾.

3.

Значний далі момент у дослідях над історією дифтонгів являють собою праці О. Соболевського.

Вже в своїм рефераті, прочитанім в „Обществѣ Нестора-Лѣтописца“ 20 листопада 1883 року, він каже про „нове *ъ*“ — із основного *e*, подовженого в замкнених складах. Це нове *ъ*, як і подовжене *o*, Соболевський уважає за явище галицько-волинського наріччя, відокремлюючи його від давньо-київського говора, що, на його погляд, цілком належить до говорів великоруських. Це твердження Соболевського відживило теорію М. Погодіна і викликало жваві заперечення, дарма що О. Соболевський уважав був свій погляд за справедливий трохи чи не до останнього часу.

Слідом за рефератом вийшли його „Очерки по исторіи русскаго языка“ (1884). Тут він навіть схарактеризував це „галицько-волинське“ наріччя, надавши йому таких прикмет: 1) подовження *e* та *o*, в звязку з занепадом глухих; 2) перехід подовженого *ō* (*oo*) — в *i*, *y*, та дифтонги; 3) перехід подовженого *ē* (*ee*), чи як він зве — „нового *ъ*“ — в *i*; також інші явища.

Пояснюючи, як утворилися дифтонги, Соболевський іде за Потебнею та Житецьким: звязує походження дифтонгів з занепадом глухих та з заміною довготою. Що-до часу, коли глухі позникали, то він неначе примиряє обидва погляди, додержуючись середини, і відносить занепад глухих хоч на історичну добу, але на самий її початок — кінець XI віку, до того-ж він каже: „время исчезновения глухихъ въ Галицко-Волинскомъ нарѣчьи трудно опредѣлить; надо думать, что оно произошло во всѣхъ нарѣчьяхъ и говорахъ одновременно“ ²⁾.

З приводу цього відгукнувся О. Потебня, написавши рецензію на „Очерки“ Соболевського. Тут він іще раз підкреслив свою давнішу думку про те, що глухі позникали неодночасно, сказавши: „Я считаю болѣе вѣроятнымъ, что не только въ разныхъ говорахъ, но и въ томъ же говорѣ въ разныхъ разрядахъ словъ исчезновение глухихъ происходило разновремено“...³⁾. Що глухі позникали неодночасно навіть у „русскомъ праязыкѣ“,

¹⁾ Див. Записки, кн. IX, стор. 254 — 277 і кн. X, стор. 99 — 115.

²⁾ О. Соболевський — „Очерки“, 1884, 70. Думка, безперечно, хибна.

³⁾ О. Потебня — „Отзывъ о соч. А. Соболевскаго „Очерки...“, див. „Извѣстія 2-го отд. РАН.“ 1896, I, 809.

підкреслював свого часу і Житецький¹⁾. І ця думка Потебні-Житецького, безперечно, більш відповідає історичній дійсності, ніж тая думка, наче-б занепад „во всѣхъ нарѣчіяхъ и говорахъ“ одбувся одночасно. Це підкреслили й О. Шахматов²⁾ і А. Кримський³⁾.

Що-до часу, коли утворилися дифтонги, то О. Соболевський замикає процес дифтонгізації, як наслідок занепаду глухих у хронологічні межі з XII по XIV вік, причім у перетворенні дифтонгів на монофтонги різного типу він визнає, слідом за Житецьким, і роль наголосу, і роль стягнення та аналогії. Тих-же поглядів він додержується і в своїх „Лекціяхъ по історіи русскаго языка“ всіх видань, і в статті „Древне-кіевській говоръ“ (1905).

Праці О. Соболевського поділили дослідників дифтонгів на два табори. Один табір пішов слідом за О. Соболевським, за його працями в галузі історичної фонетики, і виявив свої погляди, або полемізуючи з О. Соболевським, або переглядаючи ті питання, що він їх порушив, або аналізуючи мовознавчий матеріал інших давніх історичних пам'яток південно-руського походження. Другий табір дослідників виявив свої думки, теоретично поглибивши питання про дифтонги; він продовжував тую течію в науці, що почалася од Потебні та П. Житецького, і, придбавши великий матеріал з порівняльно-історичної фонетики та живої діалектології, найяскравіш позначивсь у працях представників Фортунатовської школи. Що-до першого відламу дослідників, то я не торкатимуся того, як поставилася критика до тверджень О. Соболевського. Більше-менше вичерпливий огляд літератури про це питання та аналізу поглядів зробив В. Розов, у своєму „Исслѣдованіи языка южно-русскихъ грамотъ XIV-го — 1-й 1/2 XV-го вв.“⁴⁾. Одзначу тільки, що критика жваво обговорювала такі питання:

1) чи вважати ті мовні пам'ятки, котрі дослідив був Соболевський, за Галицько-волинські (Г. Ягіч⁵⁾, А. Кримський⁶⁾;

¹⁾ П. Житецький — „Очеркъ звуковой исторіи...“, 262 : „по всей вѣроятности не одновременно въ русскомъ праязыкѣ совершилось паденіе глухихъ“.

²⁾ „Дифтонгизація, такъ же какъ и самое паденіе глухихъ осуществились не раньше второй половины XII вѣка, притомъ, вѣроятно, не сразу на всей южно-русской територии, а постепенно“ („Литографированный курсъ лекцій по історіи русскаго языка“, 1910—1911 г., II, 167).

³⁾ „Въ XII-мъ вѣкѣ мы должны видѣть эпоху, въ которую очень медленно началось паденіе глухихъ“... „Не у всѣхъ южноруссовъ процессъ паденія глухихъ шелъ однимъ темпомъ“... „У западныхъ малоруссовъ онъ пошелъ довольно быстро, такъ что въ говорахъ Галичины къ XV-му вѣку почти совсѣмъ закончился“... „У малоруссовъ восточныхъ — лѣтописныхъ киевлянъ, переяславцевъ и черниговцевъ — паденіе глухихъ послѣ XII-го вѣка совершалось съ крайней медлительностью, и даже въ XVII-мъ вѣкѣ едва ли во всей восточной Украинѣ исчезли глухіе“... А. Кримський: „Украинская грамматика“, М. 1907, т. I, вып. 1-й 135 — 136.

⁴⁾ В. Розов, *op. cit.* — див. „Кіевскія Университетскія Извѣстія“, № 120 1913 г.

⁵⁾ Г. Ягіч: „Критическія замѣтки по історіи русскаго языка“ 1889. (Розгляд „Лекцій“ О. Соболевського).

⁶⁾ А. Кримський: „Деякі непевні критерії для діалектології та класифікації старо-рус. рукописів“ — „Науковий Збірник, присвячений М. С. Грушевському“ 1906 р., теж „Укр. грам.“ 1907 р.

2) чи прийшли були українці з заходу та чи одрізнявся київський говір од інших українських говорів (Г. Ягіч ¹⁾, А. Кримський ²⁾, В. Мочульський ³⁾, А. Лобода ⁴⁾);

3) про нове „ѣ“ (В. Шимановський ⁵⁾, П. Житецький ⁶⁾, Г. Ягіч ⁷⁾, О. Потєбня ⁸⁾, О. Шахматов ⁹⁾);

4) нарешті, про подвійні голосні, котрі знайшов був О. Соболевський у пам'ятках XII—XIII вв. напр. *oo* (воовьца, воотьці) (проти цього найбільш повставали А. Кримський ¹⁰⁾ та В. Шимановський ¹¹⁾).

Після жвавого обміну думками та дискусії — з'ясувалося, що критика більше-менше одностайно негативно поставилася до думки О. Соболевського, наче-б давньо-київський говір не належав до інших українських говорів, визнаючи, що правда, його заслуги в тому, що він відкрив характерні явища історичної графіки.

Сам О. Соболевський, відповідаючи своїм опонентам, уперто обстоював увесь час свої погляди. Найяскравіш він підкреслив їх у своїй полемічній статті „Древне-кіевскій говоръ“ (1905). Тут він так формулує свої тези:

1) „Южно-русское, говорившее на *i* население — пришло къ Киеву въ приднѣпровскую степь съ запада, изъ Подолья, Галиціи, Волыни и здѣсь ассимилировало съ собой старыхъ жителей“ ¹²⁾.

2) „Языкъ обитателей Киева въ XV—XVI вв., когда съ запада пришла къ нимъ масса поселенцевъ, не могъ быть тождественнымъ съ языкомъ этихъ поселенцевъ“ ¹³⁾.

3) „Необходимо видѣть въ древне-кіевскомъ говорѣ одинъ изъ говоронъ, близкихъ къ сосѣднимъ говорамъ бѣлорусско-великорусскаго типа (безъ удлинєнія гласныхъ подъ вліянїємъ исчезновєнія глухихъ), хотя быть можетъ съ нѣкоторыми собственными мелкими чертами“ ¹⁴⁾...

4) „Сѣверно-малорусскій говоръ это говоръ Полѣсья. Мы не знаемъ, что за племя жило въ Полѣсьѣ Кіевскаго княжества между Кіевщиною и Волынью. Вѣроятно, древяне говорили говорами переходными отъ кіев-

¹⁾ Г. Ягіч, *op. cit.*

²⁾ А. Кримський: „Древне-кіевскій говоръ“, 1907.

³⁾ В. Мочульський: „Къ історіи малорус. нарѣчїя“ — Житіє Св. Савви Освященнаго въ пергаментн. рукоп. XIII-го в. — Одесса 1894.

⁴⁾ А. Лобода: „Русскій языкъ и его южная вѣтвь“. К. 1896.

⁵⁾ В. Шимановський: „Къ історіи древне-русскихъ говоронъ“, Варш. 1887; теж „Очерки по історіи русскихъ нарѣчїй“, Варш. 1893.

⁶⁾ П. Житецький: „Очеркъ литерат. истор. малор. нарѣчїя“, 1889.

⁷⁾ И. Ягіч, *op. cit.*

⁸⁾ О. Потєбня — Рецензія на „Очерки“ Соболевського. (Ивѣстія 2-го отд. РАН, 1896, I).

⁹⁾ О. Шахматов: див. „Украинскій народ“ 1916, т. II, теж в інших працях.

¹⁰⁾ А. Кримський: „Де-які непевні критерії“... „Укр. Грам.“.

¹¹⁾ В. Шимановський: *op. cit.* (1-й і 2-й).

¹²⁾ Соболевський: „Древне-кіевскій говоръ“, 1905, 6.

¹³⁾ *ibid.*, 7.

¹⁴⁾ *ibid.*, 14.

сакого кь галицко-волинському, болѣе или менѣе разнообразными (и теперь полѣсскіе говоры относительно разнообразны)“... „Сѣверно-малорусская колонизація постепенно продвигается кь югу. Постепенно окруженный сѣверно-малорусскими поселеніями Кіевъ долженъ былъ усвоить себѣ одинъ изъ сѣв.-малор. говоровъ“... „Данныя 2-й 1/2 XVI-го в. и 1-й 1/2 XVII в. уже даютъ намъ сѣв.-малор. *у* на мѣстѣ древняго галицко-волинскаго *о* (это *у*, вѣроятно, скрываетъ подъ собою какой-нибудь дифтонгъ: *уо*, *уэ* и т. п.); южно-малорусск. *и* нѣтъ ¹⁾).

Звертаючи увагу на те, що звук *о* переходить в *і* шляхом дифтонгізаціі, О. Соболевський знов-таки знаходить у цім підтвердження своєї думки: „чтобы понять переходъ *о* в *і*, мы должны предположить, что *о* превратилось сначала въ дифтонгъ *уо*, потомъ въ дифтонгъ *уэ*, потомъ въ дифтонгъ *уи*, и наконецъ въ дифтонгъ *уі*, изъ котораго, при усиленіи второго изъ его составныхъ элементовъ за счетъ перваго, получилось уже *і*“... „Само собою разумѣется, такой длинный рядъ звуковыхъ переходовъ (вообще рѣдкихъ, въ цѣломъ они нѣчто въ своемъ родѣ единственное) — не могъ произойти среди широко раскинутаго населенія на значительномъ пространствѣ территоріи; онъ долженъ былъ развиться среди сплоченнаго, болѣе или менѣе густого населенія на сравнительно небольшой территоріи“ ²⁾).

Так само що-до подовженого основного *е*, яке Соболевський убаचाє в формі „нового *ѣ*“, — він теж визнає його за характерне для пам'яток „галицько-волинського“ походження, а тому й „галицько-волинського“ наріччя. Взагалі, каже він, — „удлиненіе гласныхъ, какъ слѣдствіе исчезновенія глухихъ, съ которыми мы здѣсь имѣемъ дѣло, — чуждо великорус. и бѣлорус. нарѣчіямъ; оно принадлежитъ лишь галицко-волинскому говору и генетически связанному съ нимъ малорусскому нарѣчію“ ³⁾. У цих твердженнях Соболевського, безумовно, багато суперечливого і полемічного. Але, будь-що-будь, ці твердження — не такі вже цілком неприйнятні, як ті, котрі висловлював він підчас полеміки. Що й казати, не може бути й мови про неукраїнську людність на давній Київщині. Цю думку назавсіди відкинуто в науці. Але той висновок Соболевського, що північно-малоруська колонизація посувалася з Полісся на південь, і що поступінно оточений північно-українським залюдненням — Київ мусів засвоїти один із північно-українських говорів, — ця думка має певну підтримку в новітній діалектології, з тим лиш застереженням, що Київ не тільки „мав засвоїти“, ба й з самого початку був в оточенні північно-українських говорів, причім пізніше поворотне посування з Полісся тільки підсилило його основну діалектичну основу. Це підкреслює А. Кримський у своїй відповіді О. Соболевському, кажучи: „старо-кіевській говоръ есть прямой предокъ нынѣшней малорусской рѣчи сѣверной и средней Кіевщины и Черниговщины съ прилегающими частями Полѣсся“ ⁴⁾. Північно-українську основу говора Київщини визнає і Ганцов, гадаючи, що

¹⁾ О. Соболевський: „Древне-кіевській говоръ“, 1905, ст. 15.

²⁾ *ibid.* 6. ³⁾ *ibid.*

⁴⁾ Кримський: „Древне-кіевській говоръ“, 1907, 44.

в сучасних говорах північної Київщини та північно-східних говорах Волини—„найчистіше заховалися, як діалектичний тип, деревляни“... „Полянський діалект дав основу для перехідних говорів середньої Київщини і ввійшов, як складовий елемент, в говори південної Київщини“¹⁾. Але той-таки дослідник визнає, що „теперішніх діалектичних відносин не можна цілком переносити в те давнє минуле“²⁾, і не відкидає поворотної колонізації, як із заходу так і з півночі, а також спільної колонізації сходу³⁾.

Що українська мова поділялася на два наріччя і надто те, що південно-руська людність, із своїм монофтонгом *i*, прийшла до Києва у наддніпрянський степ із заходу, з Поділля, Галичини та Волини і тут асимілювала з собою попередніх осельників,—то і це твердження Соболевського підтримують дані сучасної діалектології—справжня історична давність розподілу українських племен на дві парості та визнання за факт пізнішого колонізаційного посування південно-західних говірок з монофтонгом *i*—з заходу до Наддніпрянщини. Як ми бачили, Ганцов теж визнає „споконвічний поділ української мовної території на північно-східні і південно-західні говори“, причім „нові осадчі“, що прийшли з заходу,—„вже мали в своїй мові монофтонг *i*“⁴⁾. Через оцей повторний рух південних племен із заходу на територію північних племен, а також через їх спільну колонізацію, як гадає той-таки дослідник, утворилися мішані говори⁵⁾.

Що-ж до більше-менше швидкого переходу $\bar{o}, \bar{e} > i$ (відбувся цей перехід, на думку А. Кримського⁶⁾ і В. Ганцова⁷⁾, рано, але будь-що-будь таки перейшов у південному наріччі певні ступені фонетичних змін), то й тут не аби-яку вагу має та думка Соболевського, що цей фонетичний перехід у „галицько-волинському“ наріччі розвинувся серед густої людности на порівнюючи невеликій території, і це прискорило темп фонетичного перетворення. А це й справді таки мало одбутися на території Прикарпаття, де скупчилися південно-західні племена, почавши звідти поворотний рух на схід, коли настала змога. Безумовно, ми не виходимо з царини гіпотез, але в світлі новітніх діалектологічних пошукувань—цінні думки Соболевського вимагають уважнішого, а не суто-полемічного ставлення до них. За хибне треба визнати тільки те, що Соболевський бачив у давньо-київським говорі „одинъ изъ говороувъ, близкихъ къ сосѣднимъ говорамъ бѣлорусско-великорусскаго типа“, і відкидав, отже, органічний звязок з іншими українськими говорами. Власне кажучи, це й викликало найбільше обурення проти Соболевського. Хибне також те його твердження, наче-б подовження голосних, як наслідок занепаду глухихъ,—„принадлежить лишь древнему галицко-волинскому говору

1) Ганцов: „Діалект. класиф. укр. говор“. Зап. Іст.-Філ. В. У.А.Н, 1924, V, 135.

2) *ibid.* 3) *ibid.*, 134. 4) *op. cit.* 121. 5) *ibid.*, 134.

6) А. Кримський: „Нариси з іст. укр. мови“ 1922,—„перехід *ui* в *i* документально виявляється з XIV в.“, ст. 110—111.

7) Ганцов, *ibid.*, 121.

и связанному съ нимъ малорусскому нарѣчію“. З цим твердженням погодитися ніяк не можна. Справді, чом північно-східне наріччя, що згодом, як каже Соболевський, підходить до Київa і має свою рису — *y* — в пам'ятках мови XV—XVI вв., що під нею навіть Соболевський убачає „какой-то дифтонгъ,“ — не знало цього подовження голосних? Як можна, далі, з'ясувати, чом сучасні північні говори дифтонгічні, коли вони не знали дуже давнього перетворення подовжених *o*, *e* під наголосом?.. Не можна також погодитися з тим твердженням Соболевського, наче-б „сѣверно-малорусскій говоръ“ ніби-то „переходный“ од невідомого давньо-київського говора до галицько-волинського¹⁾... Вважати за „перехідне“ ціле північно-східне наріччя — чи не свідчить це попросту за полемічний запал?.. Тому, не полемізуючи, зазначу тільки, що праці Соболевського, в цілому, надзвичайно розбуркали наукову думку і мають вартість у світлі історичної перспективи. О. Шахматов, що в 90-х роках теж ладен був уважати давньо-київський говір за не зовсім український, ослаблений через вплив сусіднього середньо-руського говору сіверян, — у своїй останній праці, написаній для видання „Українскій народъ“ (М. 1915), так формулує заслуги О. Соболевського: „Соболевскій первый показалъ, что въ рядѣ памятниковъ, не относящихся ни къ Новгородской, ни къ Суздальской, ни къ Рязанской области, встрѣчаются написанія съ ѣ, вм. е, при совершенно необычныхъ, напр., для новгородскихъ памятниковъ, условіяхъ, а именно: ѣ вм. е пишется въ томъ случаѣ, если въ слѣдующемъ слогѣ находится ь (рѣже ѳ), подлежащій въ позднѣйшую эпоху выпаденію и, очевидно, тогда уже выпавшій. Такъ, въ Добрил. Ев. 1164 г. находимъ написанія: сѣдмь, шѣсть, камѣнь, въ нѣмь, оучитѣль и т. д.“... „Большей частью такому ѣ въ современномъ украинскомъ яз. соотвѣтствуетъ звукъ *i*, восходящій къ сочетанію *ie*, которое явилось на мѣстѣ удлиненаго *e*; ср. укр. „*ни*“, „*сім*“, „*шість*“, „*перстінь*“, „*коринь*“ и т. п.“...

..., Возраженія, приведення противъ отождествленія „ѣ“ памятниковъ, сгруппированныхъ А. Соболевскимъ, и свідѣтельствующихъ о дифтонгѣ *ie*, откуда укр. *i*, не только не ослабили положенія А. Соболевскаго и извлекаемыхъ изъ нихъ выводовъ, а напротивъ, дали матеріалъ для подтвержденія ихъ²⁾...

Але що-до того погляду Соболевського, наче-б Київщину залюднювали були колись не предки сучасних українців, а великоруси, то О. Шахматов рішуче з цим не погоджується. — „Мы можемъ утверждать, что въ XI-мъ вѣкѣ въ Кіевѣ не было малорусскихъ дифтонговъ, но у насъ нѣтъ оснований думать, что ихъ не было въ немъ въ XII вѣкѣ. И поэтому съ точки зрѣнія языка нѣтъ данныхъ для признанія памятниковъ, сгруппированныхъ А. Соболевскимъ, некіевскими: среди нихъ могутъ быть и такіе, которые писаны въ Кіевѣ, также какъ въ Черниговѣ, Овручѣ, Луцкѣ,

¹⁾ Соболевський, *op. cit.*, 7.

²⁾ Шахматов: „Краткій очеркъ исторіи малорусскаго (українскаго) языка“ — див. „Українскій народъ...“, 1915, 687, 690.

Владимиръ Волинскомъ, Галичѣ и даже въ Пинскѣ и Туровѣ. Съ точки же зрѣнія історіи українскаго народа мы должны отвергнути самымъ рѣшительнымъ образомъ мысль о томъ, що Кієвщина была въ древности населена не предками сучаснихъ малоруссовъ, а предками сучаснихъ представителівъ другихъ русскихъ народностей. Іскати въ X—XI вѣкѣхъ у Дніпра великорусовъ представляється совершенно безпольнимъ, ибо великорусская народность происхожденія новаго¹⁾...

Отак теорія О. Соболевського дала змогу ще більш зміцнити думку про єдність українського народу. Той-же О. Шахматов підкреслює далі: „если въ XII-мъ вѣкѣ паденіє глухихъ вызываєтъ въ малорусскихъ говорахъ такія явленія, которыя чужды другимъ русскимъ говорамъ, то ясно, что уже въ XI-мъ вѣкѣ малорусская группа жила отдѣльно отъ прочихъ русскихъ группъ жизнью“²⁾...

Праці О. Соболевського, як ми бачимо, викликали цілу низку суперечних питань, і разом із цим—перегляд попередніх висновків. Форми історичної графіки, котрі познаходив О. Соболевський у пам'ятках XII—XIV віку³⁾, підтримували ті головні про дифтонги твердження, що їх висловили О. Потебня та Житецький, а саме: зв'язок дифтонгів із подовженням голосних *o, e* в замкнених складах; зв'язок їх із заміною довготою, що повстала через занепад глухих звуків *ъ, ь*; нарешті, дали підставу для історичного датування зв'язаних із цим явищ. На цій підставі настала змога змалювати історичний розвиток мови—не гіпотетично, а обґрунтовано на основі певного матеріалу з історичних пам'яток. Таку документовану історію ми бачимо вже в А. Кримського—у його „Української граматики“ (М. 1907 р.) і в його пізніших „Нарисах з історії української мови“ (К., 1922). У першій його праці простежено історію головних явищ української мови з XI-го віку до пізніших часів, причім розгляд явищ зроблено по віках і добре обґрунтовано даними історичних пам'яток. Те саме в скороченому вигляді дає він у своїх „Нарисах“. В обох своїх працях А. Кримський, лишаючись на суто-історичнім ґрунті фактичного матеріалу пам'яток, розпочинає розглядати фонетичні явища української мови з занепаду глухих, і відносить його в першій праці—на XII в., привіднуючись до погляду О. Потебні, який уважав, що глухі зникали поволі, а далеко не одночасово і ще довго затримувалися в українській мові⁴⁾. Того погляду А. Кримський додержується й згодом, хоч і визнає, що не в усіх фонетичних позиціях зни-

¹⁾ О. Шахматов, *ibid.*, 688.

²⁾ *ibid.* 688.

³⁾ Пристосування цих форм (*воовѣця, камѣнь*) до української історичної діалектології викликало найбільші заперечення з боку Шимановського („Къ ист. др.-рус. говорѣхъ), Мочульського („Къ ист. малор. нар.“), Ягіча („Крит. зам.“) і особливо Кримського („Филол. і погод. гип.“—„Древне-кіевск. говорѣхъ“). Але ці заперечення, з порівнянням подібних явищ у давньо-слов'ян. пам'ятках, не відкидають, на мою думку, можливості графічного зазначення якихсь фонетичних відмін живої мови, схованих, наприклад, під ятевою ортографією.

⁴⁾ А. Кримський: Украинская грамматика, М. 1907, т. I, в. I, 137—138.

кали глухі одночасово: „усередині слів глухі звуки зникали раніш (як иноді, то навіть мабуть чи не в X-м ще вікові), а у флексіях—зникали пізніше. Окрім того: у тих говірках, що повисовувалися були далі на південь у бік степового пограниччя, наприклад, над Дніпровими порогами, або в сьогочасному Поділлі, або в напів-молдавській Буковині, процес занепаду глухих ішов швидче й рішуче: навпаки, чим далі жили південно-руси на північ, уздовж болотяної смуги Полісся, то тим повільніше йшов у них занепад глухих; так само по містах ішов цей процес швидче, по селах повільніш“¹⁾. За наслідок занепаду глухих А. Кримський теж визнає появу заміної довготи, а разом з цим і утворення дифтонгів, які аж надто неоднаково почали перетворюватися в монофтонги, залежно від вищезазначених умов. Рішуче не довіряючи графіці пам'яток, що на їх сильно позначалася церковно-слов'янська традиція, А. Кримський усе-ж таки гадає, що під ортодоксальними написаннями XII—XIII в. вже були ховалися подовжені голосні та дифтонгічні фонемі²⁾. Вже незабаром після XII-го віку „стало чути такі слова: „*иїѣсть*“, „*люодѣ*“, „*кѣюнь*“, „*на тѣюй*“, „*на нѣюй*“, які збереглися в архаїчних говірках ще й до сьогодні“³⁾. Доводячи, що в стародавніх південно-руських пам'ятках під традиційним правописом уже чути було дифтонги *юо*, *юо*, *уи*, *юи*,—А. Кримський зазначає, що „замість етимологічних *о* та *е* писар неохотячи вживав букви *у* та *ю*“⁴⁾. Найдавніший приклад написання *у* замість *о* перед суфіксом, де випав глухий,—А. Кримський бачить в іменні Дніпрового порога „Вільного“ у імператора Костянтина Багрянородного (X-й в.), який зазначив його по-грецьки, з слів варяга,—„*Вольнѣ*“, себ-то грецькими буквами написавши *у* замість *о*. Але А. Кримський гадає, що це явище досить ранне (в X-м віці) для київського говора), і—„таку мову можна вважати в X віці за характеристичну мабуть лиш для далекого півдня України“⁵⁾. Але-ж у пам'ятках XI—XII в. (Ізборник київський 1073, слова Григора Богослова XI в., Чернігівська Ліствиця XII в.) він знаходить чимало прикладів з написанням *у* зам. *о*. У пам'ятках XIV віку він знаходить уже приклади що-до переходу дифтонга *уи* в *і*—правда, ще рідкі, але в пам'ятках XV-го й особливо XVI-го віку цей перехід *о*, *е* в *і* вже сміливо пробиває шлях до правопису⁶⁾.

Багато цінного матеріялу для історії української мови XIV—XV в. дає також В. Розов у своїй праці „Южно-русскія грамоты“ (К., 1917),

¹⁾ А. Кримський: Нариси з історії укр. мови, К. 1922, 109.

²⁾ „Напр. въ какомъ-нибудь словѣ „*бѣбѣ*“ слышалось уже не прежнее монофтонгическое *о*, а слышался звукъ другой (напр. удлинненное *о* или дифтонгъ *юо* или *уѣ*, *уи* или, наконецъ, монофтонгъ *ѣ*)“—„Украинск. грамат.“, I, в. I, 142.

³⁾ А. Кримський: „Нариси...“, 110.

⁴⁾ *ibid.*, 111.

⁵⁾ *ibid.*, 111.

⁶⁾ *ibid.*

де він видає тексти грамот. Що правда, А. Кримський не погоджується з деякими читаннями В. Розова¹⁾).

Історично досліджуючи пам'ятки давньої мови, друкуючи тексти і вичерпуючи для аналізу той їх матеріал, який з'ясовує еволюцію мови, — історична школа мовознавства обґрунтувала багато питань, що для попередників О. Потебні, ба навіть для його самого — здавалися непевними та не доведеними. В цім полягає її велике значіння, як для історії мови в цілому, так і для історії окремих явищ мови, — зокрема — для історії нашого питання про українські дифтонги.

Поруч видавання та аналізу пам'яток — розросталася жива діалектологія, поповнюючись новими записами та описами окремих говорів. Покладаючись на цей діалектологічний матеріал, а також на мовознавчий матеріал давніх пам'яток і на матеріал порівняного мовознавства наприкінці XIX віку, пишню розцвілася і друга зазначена в мене течія. Ця течія всебічно виясняла тую еволюцію звуків, яка (еволюція), починаючись ген із спільно-слов'янської прамови, ба навіть раніш, кінець-кінцем, дала сучасні слов'янські мови, в тому й українську з її дифтонгами та монофтонгами. Цю широко-еволюційну течію розпочав Ф. Фортунатов, а найяскравіш, — до явищ російської й української мови, — застосував у славновісних своїх працях О. Шахматов.

4.

Вже в своїй докторській дисертації „Изслѣдованія въ области русской фонетики“²⁾. О. Шахматов, пояснюючи подовжені звуки \bar{e} , \bar{o} , \bar{o} , стає на ту позицію, яку обстоюватиме в усіх своїх пізніших працях а саме: він визнає, що довгота цих голосних могла бути ще в спільно-слов'янській прамові, в позиції перед нескладовим \bar{z} , \bar{b} :—„долгіе \bar{e} , \bar{o} , \bar{o} замѣнили короткіе e , o , o въ положеніи ихъ передъ слогомъ съ неслоговымъ \bar{z} , \bar{b} , причеиъ долгота ихъ — это слѣдствие удлиненія, которому они подверглись, въ зависимости отъ перехода \bar{z} , \bar{b} слоговыхъ въ неслоговые. На такіе долгіе общеславянскіе \bar{o} , \bar{e} указываетъ, между прочимъ, сербскій языкъ, гдѣ въ соотвѣтствіи съ общеславянскими „*medъ*“, „*ledъ*“, „*nosъ*“, „*vogъ*“ находимъ „*mêd*“, „*lêd*“, „*nôs*“, „*bôg*“; а также малорусское нарѣчіе гдѣ имѣемъ діалектическіе „*mjuod*“, „*muod*“, „*nyos*“, „*byog*“, откуда „*mîd*“, „*mîo*“, „*mîc*“, „*bîg*“; также подтверждаетъ Польскій языкъ, гдѣ находимъ „*mîôd*“, „*lôd*“, „*bôg*“ и т. д.“... „Точно также чешское \bar{h} в „*bôg*“, „*dûm*“, „*nîisъ*“ и др. можно объяснить поэтому изъ общеславянск. \bar{o} новаго происхождения, и также словинскіе \bar{o} в „*bôg*“, „*môst*“, „*nôs*“; \bar{e} — в „*mêd*“, „*lêd*“ возводятся къ общеславянскому \bar{o} , \bar{e} “³⁾.

Вже на цьому яскраво позначається те нове, що внесла Фортунатовська школа, а саме: автор, малюючи грандіозну картину еволюції мови.

¹⁾ А. Кримський й, *ibid.*, 156.

²⁾ „Русск. Филолог. Вѣстникъ“ 1893—1894.

³⁾ Шахматов: „Изслѣдованія...“, „Рус. Фил. Вѣст.“ 1893, № 1, 4—5.

широко користується порівняною методою, відносить у глибінь історичної перспективи спільні в окремих слов'янських мовах явища, причому сама спільність цих явищ, їх залежність од єдиної причини—ослаблення глухих з'ясовує він не окремим походженням і не незалежною од прамови полігенезою явищ,—ба навпаки: спільність загальних рис примушує О. Шахматова відносити до спільнослов'янської мови саму причину цього подовження голосних, припускати вже там початок процесу і шукати в нетрях прамови причини тих змін, які розвинулися згодом в історичному житті поодиноких мов. Для попередньої історично-порівняної школи, що до неї належав О. Потебня, такого широкого узагальнення не існувало. Представники тієї школи зупиняються в межах історичного життя окремих мов, оперуючи на певних даних пам'яток і лякаючись таких узагальнень. Самий тільки П. Житецький зваживсь,—правда, гіпотетично, а не в озброєнні порівняного мовознавства, як О. Шахматов,—переносити генезу деяких явищ української мови в глибінь руської прамови, за що й накинута на нього тогочасна критика. Порівнюючи з цією обережною спробою, О. Шахматов робить значно далекосягліші узагальнення: він уважає, що процес подовження \hat{o} , $\hat{\delta}$, \hat{e} почавсь іще за спільнослов'янської доби, заразом поглиблює він і можливу передісторичну генеалогію дифтонгів. Цікаво зазначити, що цієї думки держиться О. Шахматов і згодом.

Що-до самого формування дифтонгів із цих подовжених \hat{o} , $\hat{\delta}$, \hat{e} , які перейшли далі до руської прамови, а далі або поскорочувалися, або перетворилися в дифтонги і продовжували свою еволюцію,—то О. Шахматов визнає вкраїнські дифтонги за явище цілком уже історичної „общемалорусской эпохи“, якою, власне, й обмежує загальне існування дифтонгів. Утворювалися вони поступінно. О. Шахматов припускає, що—„дифтонгическія сочетанія uo , io і т. д. являлись въ діалектахъ общерусскаго языка, въ соотвѣтствіи общеславянскимъ \bar{e} , \bar{o} , долгота коихъ новаго происхожденія и зависѣла отъ того, что къ слогу съ гласными e и o примкнулъ слогъ со звуками \bar{y} и \bar{y} , потерявшими звуковой характер“¹⁾. Отож О. Шахматов, підтримуючи П. Житецького в питанні про народження дифтонгів у „діалектахъ общерусскаго языка“,—іде далі за його: „въ діалектахъ общерусскаго языка гласные o и e не удлинялись въ \bar{o} , \bar{e} въ положеніи передъ слогомъ съ \bar{y} и \bar{y} , а были получены долгими изъ общеславянскаго языка“²⁾ Визнаючи дифтонгізацію за діалектичне явище „общерусскаго языка“, О. Шахматов поділяє далі українські дифтонги: 1) на дифтонги, котрі фонетично розвивалися з подовжених \bar{o} , $\bar{\delta}$, \bar{e} ($uo > io > i\bar{o} > i\bar{i}$, $> i\bar{i}$), лабіялізувавшись та пом'якшившись за „спільномалоруської доби“³⁾ і 2) на дифтонги, котрі з'явилися нефонетично (сюди він односить нефонетичну заміну $i\bar{o} > ie$: $кїіонь$ — $кїєнь$; також нефонетичне поширення дифтонга ie , uo за рахунок звуків e та o)⁴⁾. Нефонетичні дифтонги могли з'являтися в українській мові і за анало-

¹⁾ О. Шахматов: „Исслѣдованія...“, 290. ²⁾ *ibid.*

³⁾ О. Шахматов: „Исслѣдованія“, 288—289. ⁴⁾ *ibid.*, 289.

гією з деяких відмінків (напр., при родов. відм. „меда“, зам. „міёд“ могло з'явитися „міед“, подібно до того, як при родов. відм. „печи“ існувала форма називн. відм. „пич“¹⁾).

Поруч аналогії, з нефонетичним утворенням (в чім О. Шахматов підтримує К. Михальчука), — визнається також вплив білоруської мови на українське дифтонгування. Цікаво простежити цю останню думку О. Шахматова.

Зазначаючи те, що дифтонги залишилися в однім лиш „с'єверно-малорусскомъ“ наріччі, О. Шахматов з'ясовує це особливою ролею наголосу: „дифтонгъ сохраняется только подъ удареніемъ и переходитъ въ монофтонгъ въ неударномъ слогѣ“. Цю залежність вокалізма від наголосу О. Шахматов наближує до такої самої риси говорів східньо-руських (білоруських, південно-великоруськ.). Виходячи далі з того твердження, що вся решта українських говорів не знає такої залежності вокалізма від наголосу, О. Шахматов гадає, що ця залежність — „заимствована изъ б'єлорусскихъ и южно-великорусскихъ говоромъ“. А тому, каже він — „я не р'єшили бы видѣть въ с'єверно-малорусскихъ дифтонгахъ архаизмы, сравнительно съ монофтонгами украинскихъ, галицкихъ и карпатскихъ говоромъ, а полагаю, что дифтонги эти сохранились не какъ архаизмы, а подъ вліяніемъ сос'єднихъ б'єлорусскихъ нар'єчій, въ которыхъ древніе *ie, yo, io* остались безъ изм'єненія“²⁾. Але й це твердження не розв'язує питання про північно-українські говори: з одного боку, в йому зазначено органічні (фонетичні) наслідки „общемалорусской“ доби, з другого боку — вплив білоруських говорів, і оскільки найголовнішу рису — залежність дифтонгування від наголосу визнається за рисою білоруського походження, то тим самим і саме північно-українське наріччя ставиться в своїм існуванні в цілковиту залежність од білоруського. Безперечно, колонізація південно-руських племен на північі захід, що відбувалася за історичних уже часів, мала не аби-яку вагу в утворенні мішаних говірок і становила базу для всяких впливів, але-ж уважати, що ціле наріччя повстало під отаким впливом, можна тоді тільки, коли визнати його, наріччя отев, як це робить О. Соболевський, за наріччя не південно-руського, а східнього походження. Думка О. Шахматова в 90-х роках і йде саме цим напрямком. Він поясніє: „мнѣ представляется, именно, что с'єверные малороссы по происхожденію своему б. ч. племя восточно-руское, испытывавшее на себѣ вліяніе малорусскаго племени; что большинство с'єверно-малорусскихъ говоромъ — это говоры б'єлорусскіе или частью южно-великорусскіе, подвергшіеся сильному малорусскому вліянію“³⁾. Тут О. Шахматов, живовидячки, приєднується до О. Соболевського, ба навіть відрізняє далі „исторію исконныхъ малорусскихъ дифтонговъ“ від „исторіи дифтонговъ въ б'єлорусскихъ и южно-великорусскихъ говорахъ, подвергшихся малорусскому вліянію“⁴⁾.

Першу — „Исторію собственно-малорусскихъ дифтонговъ“ обмежує він тільки „общемалорусскою“ добою, коли ті чи інші дифтонги одержані від

¹⁾ О. Шахматов: „Иссл'єдованія“..., 290. ²⁾ *ibid.*, 297—298. ³⁾ *ibid.*, 298. ⁴⁾ *ibid.*, 299.

„общерусской“ мови — підійшли в своїм розвитку до свого перетворення в монофтонги. Так, напр., у спільноукраїнську добу вже пом'якшилися дифтонги $uo > i\ddot{u} > i\ddot{u} > i$. „Дальнѣйшій процесъ происходитъ уже въ отдѣльныхъ говорахъ : $i > i$ (*приніс, жінка*); у Лемковъ же — uo (*люд, вток, мјуд, вјуз* ¹⁾.

Що-ж до дифтонгів у північно-українських говорах, то тут „заимствованные изъ сосѣднихъ бѣлорусскихъ говоровъ дифтонги сохраняются только подъ удареніемъ, причемъ б. ч. удареніе падаєть на 2-ю часть дифтонгич. сочетанія. Но встрѣчается и болѣе древній типъ ударенія на 1-й части, причемъ говоры съ удареніемъ на 1-й части дифтонга ассимилировали ей 2-ю гласную дифтонга: в.м. $ie > i\ddot{u} > i$ (*вітер*); в.м. $uo > i\ddot{u} > i\ddot{u} > i\ddot{u}$ (*вуйл*) ²⁾. Отже-ж, подібно до того, як в „общемалорусской“ мові дифтонги стягувалися в монофтонги, також і „сѣверно-малорусскіє дифтонги съ удареніемъ на 1-мъ элементѣ своемъ — стягивались въ монофтонгъ: $i\ddot{e} > i$ (*ліс*), $uo > u$ (*вуз, суль*); $i\ddot{u} > y$ (*мый, плыт, стыл*); $i\ddot{i} > i$ (*він, жінка*); $i\ddot{o} > i$, а перед твердою шелестівкою $> y$ (*принус, луг*); ui (із **ui*) $> i = io$ (*плот, гюрка*)“ ³⁾. Як у північно-українських говорах з наголосом на 1-й частині дифтонга, так і в більшій частині цих говорів з наголошеною 2-ю частиною — О. Шахматов однаково бачить активну роль наголосу, що набув у північно-українських говорах переважне значіння — „подъ влияніемъ сосѣднихъ говоровъ восточно-русскихъ“ ⁴⁾.

Безперечно, погодитися з цими ранніми твердженнями О. Шахматова навряд чи можна. Перш за все, як уже було зауважено, зостається неясне, чом наголос це є позначна прикмета самої лиш білоруської мови... Не з'ясовано також роль наголосу в „общемалорусской“ мові, а тому порушено єдність процесу — у південнім і північнім наріччі. Далі, за хибний треба визнати теж і поділ українських дифтонгів на „собственно-малорусскіє“ (себ-то давні, історичні, вже втрачені в XIV — XV в.) і „сѣверно-малорусскіє“ (себ-то сучасні, що склалися під впливом білоруської мови і можна сказати, так що й не вкраїнського походження) Цього поділу не можна виправдати ані з суто-історичного погляду, ані з погляду історії мови, що згодом визнав був і сам О. Шахматов. Варт зазначити також, що дослідник, „не мудруючи лукаво“, цілком покладаєтьс на ті діалектологічні записи, що між ними багато є хибних, тимчасом як мало не всі записані фонемі використовує Шахматов, силкуючись з'ясувати їх фонетичним перетворенням у монофтонги. Де-в-чім, наприклад, що-до зразків з наголосом 1-ї частини дифтонга та схеми перетворення $uo > i$ — він підтримує П. Житецького ⁵⁾. З свого боку він виставляє як одправну базу фонетичної зміни дифтонг $i\ddot{u}$, що навряд чи можливо. За хибне треба визнати й те, що він пояснює аналогією такі явища як „*міч*“, „*міед*“, — під впливом родових відмінків „*печи*“, „*меду*“, а також визнає за нефонетичний процес заміну дифтонга $i\ddot{u}$ на дифтонг ie (*кїібнь* —

1) О. Шахматов, 300. 2) *ibid.*, 302. 3) *ibid.*, 303.

4) *ibid.*, 307. 5) *ibid.*, 302.

кiень). Без сумніву, безпосередньої зміни не було: щоб з'ясувати її, треба припустити посередність фонем: $i\ddot{o} > iie - ii - i$ ¹⁾).

Як бачимо, О. Шахматов, ідучи шляхом Соболевського та інших попередників у досліджуванні дифтонгів, накреслив уже спочатку цілу низку питань, зазначивши широкий обсяг для досліду. Із цих питань суперечні такі: визнання північно-українських говорів з дифтонгами — за пізніші, а не архаїчні; залежність цих говорів од впливу білоруської мови в цілому; роля наголосу, як риси білоруського походження, і з'ясування деяких фонетичних процесів. Усі ці питання О. Шахматов декілька разів перевіряв, і, нарешті, рішуче змінив свої погляди. Перш за все, питання, чом північно-українські та білоруські говори зберегли дифтонги, згодом він цілком по инакшому поясняє в своїм літографованому „Курсь по исторіи русскаго языка“ (Спб., 1910/1911). Тут він визнає вже „исконную близость говоровъ, лежащихъ въ основаніи бѣлорусскаго нарѣчія, и говоровъ малорусских“ ²⁾). Цю „исконную близость“ він з'ясовує тим, що припускає існування в минулім спільної для білорусів і малорусів „південно-руської доби“, до якої відносить тепер і дифтонгізацію подовжених \bar{o} , $\bar{\ddot{o}}$, \bar{e} , що були одержані такими від ранішої доби — в замкнених складах ³⁾). Отож у північних дифтонгах він бачить уже архаїчний наслідок спільної південно-руської доби, яка розвинула дифтонги з подовжених голосних \bar{o} , $\bar{\ddot{o}}$, \bar{e} , що перейшли такими з спільноруської доби, а та теж одержала їх напруженими — з доби спільнослов'янської. Вже немає думки про „несобственно-малорусские“ дифтонги північних говорів.

Що-до процесу дифтонгізації, О. Шахматов пояснює його, як і раніш, коли глухі занепали, подовжені голосні \bar{o} , \bar{e} , $\bar{\ddot{o}}$, або скорочуються (в північно-руських та східньо-руських наріччях), або розвиваються з них дифтонги (в південно-руських наріччях), причому чималу ролю відіграють процеси лабіалізації і палаталізації ⁴⁾). Зв'язавши дифтонги з занепадом глухих та з процесами звукового забарвлення, О. Шахматов гадає, що дифтонгізація утворилася не раніш од 2-ої половини XII-го віку, коли закінчився занепад глухих і притім, мабуть, неодночасово на всій південно-руській території, а поступінно, — але почала вона утворюватися безпосередньо, після того як позникали глухі, причому протяг часу між подовженням \bar{o} , $\bar{\ddot{o}}$, \bar{e} та дифтонгізацією був „совершенно минимальный“ ⁵⁾). У цілому-ж — це явище „південно-руської доби“ і датує його Шахматов — XII-м віком. Дальшу добу, що настала після „південно-руської і що її О. Шахматов зве „общемалорусскою“, — дифтонги в більшій частині українських говорів уже починають перетворюватися в монофтонги ⁶⁾). Ці твердження О. Шахматова не можуть не викликати заперечень, бо вони постулюють надзвичайну єдність процесів мови і, крім того, навряд чи виправдуються з історичного боку розміщенням українських племін. Питання цього ми

¹⁾ В. Ганцов: „Характеристика поліських дифтонгів“, 1923, 133.

²⁾ О. Шахматов: „Литогр. курсь по ист. рус. яз.“ 1910 — 1911, 145.

³⁾ *ibid.* ⁴⁾ *ibid.*, 162 — 163. ⁵⁾ *ibid.*, 167. ⁶⁾ *ibid.*, 264 — 268.

торкнемося далі. Переходячи до монофтонгізації, О. Шахматов висловлює твердження, що монофтонгізація утворювалася тільки тоді, коли дифтонг був ненаголошений; наголошені-ж дифтонги зберегалися. Та цей фонетичний закон для „общемалорусской“ доби часто порушувала аналогія, що поновлювала дифтонги в складах ненаголошених, під впливом складів наголошених. Усе-ж таки в північно-українських говорах далі переважав певний фонетичний закон, себ-то—в ненаголошених складах дифтонги не поновлялись. Тому-то і в підляських та поліських сучасних говорах, поруч з \widehat{uo} , \widehat{ie} в складах наголошених—знаходимо u , i в складах ненаголошених ¹⁾. Звідси О. Шахматов приходить до висновку, що монофтонгізація в складах ненаголошених—це явище давнє, „общемалорусское“; монофтонгізація-ж у складах наголошених—це явище новіше, яке нерівномірно відбувалося в різних говорах та й досі не закінчилося; довід на те—сучасні північно-українські говори, де дифтонги під наголосом збереглися й досі ²⁾. Ця думка О. Шахматова має велику вагу тому, що вона зазначає певний критерій для класифікації говорів; але вона вимагає значних корективів, сама бо „монофтонгізація“ в ненаголошених складах у північних говорах, як це зазначив В. Ганцов, виступав як давнє збереження звуків o , e і диспалаталізованого \bar{y} ; монофтонгізація-ж o , $e > i$ в південних говорах напевне сталася раніш від XVI-го віку.

Надаючи величезного значіння монофтонгізації дифтонгів, О. Шахматов справді вважає, що вона звязана діалектологічним розподілом української мови. Він розбиває її на дві частині (або наріччя): південну і північну. В першій (південній) витворилася монофтонгізація типу i (*кiнь*). У другій (північній)—сучасні говори, в тім числі й угорські, зберігають дифтонги, частиною змінюючи їх у різноманітні монофтонги, причім заступники дифтонга uo не заходять так далеко в передній ряд, як у південних говорах ³⁾. Згідно з записами, О. Шахматов подає зразки як дифтонгують північні говори, підкреслюючи переважно випадки з наголосом „першої“ частини дифтонга; але поруч з цим він припускає також, що існує низка дифтонгів із наголосом „другої“ частини, себ-то— \widehat{uo} , \widehat{ie} , \widehat{ii} , і тоді „перша“ частина стає нескладовою ⁴⁾. В цьому розумінні—О. Шахматов деякою мірою іде за своїми попередниками—Житецьким та Потєбнею.

Те-ж саме каже він, з'ясовуючи самий фонетичний процес монофтонгізації дифтонга $uo > i$: „это i предполагает, какъ кажется, слѣдующій рядъ посредствующихъ между нимъ и дифтонгомъ \widehat{uo} звуковъ: \widehat{uo} — \widehat{ue} — \widehat{iu} — \widehat{ii} — \widehat{ii} — \widehat{ii} — \widehat{ii} “; почти все эти звенья можно прослѣдить въ сѣверно-малорусскихъ современ. говорахъ“...⁵⁾ Як бачимо, в цій скалі дифтонгічних змін у напрямку до монофтонга i , О. Шахматов додержується мало не цілком скалі П. Житецького. Всі ці погляди О. Шахматова—з тими змінами, які він уніс уже в свій „Литограф. курсъ“ 1910/1911-го року,—залишилися сливе цілком і далі—в його пізніших працях, як от: „О черкн

¹⁾ О. Шахматов: „Литограф. курсъ“, 268. ²⁾ *ibid.*, 269. ³⁾ *ibid.*, 269.

⁴⁾ *ibid.*, 277—278. ⁵⁾ *ibid.*, 275.

древнѣйшаго періода історіи русскаго языка“ (1915)¹⁾ та „Краткій очеркъ історіи малорусскаго (українскаго) языка“ (1916)²⁾.

В обох цих капітальних працях погляд його на походження української мови та хронологію окремих фонетичних явищ, зокрема—дифтонгів, вже сталий. За вихідну базу для досліду він бере спільнослов'янську добу, відносячи до неї утворення напружених *ѡ, ѣ, ѣ*—у тих складах, що були перед глухими *ѣ, ѣ*, які почали вже тоді ослаблюватися, втрачати свою фонетичну стихію. Далі ці напружені голосні перебули в своїм розвитку два моменти: перший момент—перетворення їх у подовжені голосні (момент розпаду спільнослов'янської доби), причому всі слов'янські мови вже дістають од спільнослов'янської доби ці довгі голосні, перетворюючи їх далі по своєму; другий момент—це зміна довгих голосних у дифтонги в окремих слов'янських мовах, після того як глухі занепали остаточно. Що-до українських та білоруських говорів, то цей другий момент відзначається загальною південно-руською добою, добою єдиного „південно-руського наріччя“, яке ще не розпалося на окремі говори, але почало вже перетворювати довгі *ѡ, ѡ, ѡ* в дифтонги (*ио, іе, ію*³⁾). Доба ця продовжувалася мало не до 2-ої ¹/₂ XIII-го в. Найголовніші фонетичні риси цієї доби—занепад глухих (Шахматов датує його XII-м віком), і дифтонгування. Дослідник припускає подовження голосних і в інших руських наріччях, але там вони поскорочувалися.—„Но въ южно-русскомъ, въ противоположность другимъ русскимъ наръчіямъ удлиненныя *о, ѡ, е*, не успѣвъ сократиться, перешли въ дифтонгическія сочетанія *ио, ію, іе*; обще-южнорусскимъ произношеніемъ, напр., словъ „домъ“, „медъ“, „печ.“ надо признать „*дуом*“, „*ліюд*“, „*печ*“⁴⁾...

Таким чином, дифтонгування зв'язує О. Шахматов з розвитком усїєї руської мови, хоч і не досить добре з'ясовує твердження „не успѣвъ сократиться“, це питання залишається до цього часу цілком не розв'язане, хоч логічний засновок—неодночасове зникання глухих—дає йому підставу.

Цілком змінивсь у Шахматова і погляд на взаємовідносини північно-українських та білоруських дифтонгів. Утворення білоруської народності він ставить у зв'язок із тим колонізаційним рухом південно-руських племен, який почавсь у середині XI-го віку, коли під навалою кочових орд відокремилися лави південно-руських племен, що колонізували горішню Наддніпрянщину та Заприп'яття. Отож О. Шахматов тепер уже визнає південно-руські говори за основу білоруського наріччя⁵⁾, а звідси виводить: „мы должны считать древнѣйшими тѣ южнорусскія явленія, которыя могутъ быть прослѣжены и въ бѣлорусскомъ наръчіи; эти яв-

¹⁾ Див. „Энциклопедія славянскої філології“, т. XI, 2.

²⁾ Див. „Українській народъ“, вид. Гранат, М. 1916, т. II.

³⁾ О. Шахматов: „Очеркъ древнѣйшаго періода ист. рус. яз.“, 272.

⁴⁾ Він-же, „Краткій очеркъ історіа малор. (укр.) языка“, 686.

⁵⁾ Він-же, *ibid.*, 682.

лення ім'їли м'їсто, такимъ образомъ, до XIII-го в'їка, съ котораго повидимому, починається образование б'їлорусскаго языка и б'їлорусской народности“.

Таким чином, дифтонгування сучасних північно-українських говорів, яке раніш О. Шахматов з'ясовував впливом білоруської мови, тепер визнає він за архаїчне явище південно-руськї мови, і приєднується до А. Кримського, який „в'їрно“ характеризував північно-українські говори—„какъ архаичные“.

Колонізаційний рух південних племен, якому О. Шахматов надає величезної ваги в розпорошенні південно-руських говірок,—значною мірою вичерпує ті питання, які в свій час викликали бурю полеміки. Справді, здається, нема чого говорити про неналежність до української нації північно-українських племен та прихід мало не цілої нації з Закарпаття. Без сумніву, погляди О. Шахматова далеко не безперечні, бо в його плануванні загального розвитку української мови впадає в вічі та геометричність поділу на окремі доби та рівномірність і єдність процесів мови, всунутих у певні хронологічні межі,—з якими навряд чи можна цілком погодитися. Гіпотези його ще далеко не перевірені, а деякі, здається мені, і неправдоподібні. Справді, навряд чи можна визнавати „общемалорусскую“ добу, яку О. Шахматов відносить на XIII—XIV-й вік... Не кажучи вже про те, що розрив української людности розпочавсь значно раніш, а крім того і в початку історичної доби навряд чи являли різні українські племена якусь цілковиту єдність,—також із боку колонізаційного руху ця доба зустрічає низку заперечень. Не може бути сумніву, що до XVI-го віку південно-західні племена вже покінчили з дифтонгуванням і виробили чистий монофтонг *i* зам. \bar{o} , $\bar{ö}$, \bar{e} . Почавши посуватись на схід, вже тоді зустрілися з північно-українською мовною основою, утворивши низку мішаних говорів. Про який-же „общемалорусській періодъ“ може бути мова в XIV-му віці, коли до того часу вже зазначились, напевне, два протилежні наріччя, з різною системою вокалізму та з іншими відмінами? О. Шахматов доводить, що наприкінці цього періоду, коли почалася колонізація на південь і схід під орудою литовсько-руських князів,—вже утворюється зміна $\bar{o} > y$ в ненаголошених складах (*пуріг, мую, убід*); зміни дифтонгів *uo*, *üö*, *ie* і діалектичне перетворення їх у монофтонги, причім зміна дифтонгів могла бути подвійна; або ослаблювалася перша частина дифтонгу і перетворювалася в нескладовий звук, притім *uo* переходило в *yo*, а *ie* в *je* (*снуп, кїонь, у мјесі*); або ослаблювалася друга частина, і тоді проходив протилежний процес. І в тім і в іншій випадку це ослаблювання якоїсь частини дифтонгу приводило до монофтонгізації.

Не відкидаючи, безумовно, тієї думки, що артикуляція дифтонгування в різних говорах була неоднакова, треба зауважити, що О. Шахматов, кажучи про „общемалорусській періодъ“, орудує, власне фонетичними явищами північно-східньої мови, яка дійсно тим чи іншим способом виробляла різні монофтонги замість дифтонгових сполучень;

що-до південно-західніх говорів, то вони, напевне, близько XIV^о віку вже знали тільки один монофтонг *i*, хоч і могли свого часу пройти певні етапи перетворення подовжених *o*, *ö*, *e*. Таким чином ці фонетичні процеси проходили далеко не одночасово, а тому і не можна відносити їх загалом до „общемалорусскаго періода“; бо такого періоду в хронологічних межах XIII—XIV^о в. не могло бути, а коли й припускати його існування, то треба віднести далеко в глибину, до початку розриву української людности, через „насування степу“.

Теж викликає заперечення і „південно-руська доба“ єдності білоруської і української мови, яку О. Шахматов одмежовує XIII-м в. і до якої відносить північно-українське і білоруське дифтонгування. Перш за все повстає питання: чи справді перед татарщиною (почат. XIII-го в.) була така доба південно-руської єдности, чи вже тоді південні племена посунулися на захід?.. Беручи на увагу розквіт Галицького князівства вже в XII-му віці, треба визнати, що перед татарщиною південно-західні племена були вже одірвані від північно-східніх і окремо проробляли свою язикову еволюцію. Можливо, що перед татарщиною (XIII в.) вони ще не встигли цілком перетворити дифтонгів у монофтонг *i*, а деякі угорські племена і досі мають елементи дифтонгування, хоч їх О. Шахматов уважає за довід на те, що угороруські говори — це залишок західньої галузі північних українців, одірваних напливом південних племін¹⁾. О. Шахматов каже, що південні племена тиверців та уличів сунулися на північ і оселилися між північних племін — бужан та деревлян.—„Это повело къ сплоченію южнорусской семьи; оба главныя нарѣчія, на которыхъ она говорила — сѣверное и южное — не слились другъ съ другомъ въ результатѣ указаннаго передвиженія южанъ, но сильно сблизились“²⁾. Тому в XII-му віці, на думку О. Шахматова,—„южнорусская семья жила одною общею діалектическою жизнью“... „Единство южнорусской семьи, въ силу историческихъ условій продолжалось и позже, оно... не было нарушено и въ XII и даже въ XIV вѣкѣ, но въ это позднѣйшее время южнорусская территория была значительно уменьшена“... „Южноруссы потеряли (этнографически) и Верхнее Подніпровье и Заприпятье. Эти области съ сидящимъ на нихъ южнорусскимъ населеніемъ захватываются другимъ русскимъ племенемъ (вятичами), которое вмѣстѣ съ тѣми южноруссами сливается въ новую народность—бѣлорусскую“³⁾.

Не кажучи про те, що наряд чи можна припустити, щоб „южнорусская семья жила одной общей діалектической жизнью“, та ще аж до XIV віку,—викликає сумнів і те, що південні племена сунулися тільки на північ і південний захід. Сам О. Шахматов визнає, що „движеніе уличей и тиверцевъ имѣло послѣдствіемъ политическій ростъ Галича“⁴⁾. А тому це перечить попередньому твердженню О. Шахматова, що тиверці та уличі оселилися між північних племін—бужан та деревлян. Без сумніву,

¹⁾ О. Шахматов: „Русскій языкъ“ — Энциклоп. Слов. Брокъ, т. XXVIII.

²⁾ Він-же „Краткій очеркъ“—„Укр. народъ“, II, 684.

³⁾ Він-же *ibid.*, 690. ⁴⁾ Він-же *ibid.*, 690.

не маючи цілком певних даних, окрім непевних літописних указівок та здогадів, не можна категорично обстоювати ті або інші твердження; але, будь-що-будь, можна припустити у наслідок пересувань тільки більшу єдність північних і, окремо, єдність південно-західних племен, з початком утворення перехідних говорів. Загальної ж єдності „южнорусської семі“, що ніби вся скупчилась у середній течії Дніпра і жила „общей діалектичної живністю“, цілком припустити не можна, існування бо такої єдності аж до XIV-го віку повинно було б привести українську мову до одноманітного перетворення дифтонгів у монофтонг *i*, тимчасом як це перетворення є риса південно-західних племен, що до XIV-го віку вже виробили цей монофтонг, і в своїй поворотній колонізації на південний схід понесли його далі. Північні-ж племена цілком архаїчно зберегли дифтонгування та інші властивості, у тому й ті, котрі зазначає В. М. Ганцов,—до цього часу.

Нарешті, що-до поділу О. Шахматова „праруська доба“, яку відкидають Смалль-Стоцький і Гартнер, як посередню від спільнослов'янської доби до походження української мови, то вона в такій-же мірі може викликати заперечення¹⁾, оскільки вимагає знов-таки цілковитої єдності всіх руських племен протягом VI—VIII-го віку—і крім того в якихсь єдиних межах, без розселення, бо тільки в такому разі могли утворитися деякі спільні явища. Хоч О. Шахматов, як ми бачили, і обстоює свою гіпотезу, але вона вимагає уважного перегляду і перевірки, як і кожна гіпотеза, а ця гіпотеза має тільки методичне значіння.

Як бачимо, низка питань про те, як утворилася українська мова, ще лишається не розв'язана. Праці О. Шахматова створили певну добу в розвитку наукового українознавства, бо вони вперше подали суцільну картину розвитку української мови, викликавши надзвичайну наукову продукцію. Але в своїх широких шуканнях певних ланцюгів еволюції мови—Шахматов робив надзвичайно швидкі наукові узагальнення, по всякчас перевіряючи свої гіпотези і притягуючи, щоб довести їх, силу різноманітного, іноді навіть суперечного матеріалу. Що-до українських дифтонгів, то, як ми бачили, він поставив цілу низку питань для глибокого всебічного дослід. Наприкінці своїх наукових шукань він зробив висновок, що поруч з органічним процесом довгорядового перетворення подовжених *o*, *ö*, *e*,—в дифтонги та монофтонг *i*,—треба визнати і процеси ослаблення окремих частин дифтонгів, що теж вело до монофтонгізації, хоч це й не було спільним явищем для всіх українських говорів; припускає він також і „процеси расхожденія“ обох частин дифтонга, через що утворювався новий тип дифтонгів, які теж ослаблялись у 1-й або 2-й частині, згодом монофтонгувалися, причому в різнобічних перетвореннях звуків—відігравали ролю асиміляція і звукове забарвлення залежно від артикуляції, і аналогія, якій О. Шахматов надає чималого значіння. З цих принципів, що-до з'ясування ди-

¹⁾ Див. у В. Ганцова: Рецензія на „Коротку історію української мови“ П. О. Бузюка—„Записки Іст.-Філ. Відд. УАН“, 1925, кн. V, ст. 254.

фтонгічних процесів, найоригінальніший його здогад—це принцип розходження обох частин дифтонгу. До тих дифтонгів, котрі утворилися шляхом „расхожденія“,—О. Шахматов застосовує мало не всі ті дифтонгові фонемі різних записів, що за певність їх навіть не можна ручитися, напр. *ya*, *ya*, *ya* (*пувнуач*, *узлуав*, *вуал*, *туьлько*, *муьст*, *стуэл*), і що графічну хибність їх уже зазначувало в діалектологічній сучасній літературі. Так само з цим принципом зв'язаний увесь ряд нового утворення: *ya—ya—ya—ya—ya*, *ii*, де дифтонгічні фонемі, ослаблюючись, давали монофтонги *y* (зам. *ya*, *ya*, *ya*, *ya*); *y* (зам. *yi*); *i* (зам. *ii*, напр. угрорус. *байк*, *кістка*, *рйк*, *пйп*; холмськ.—*двюр*, *мюй*)¹). Безперечно, дослідникові доводилося працювати на сировім і непереверенім матеріялі, але не можна не одзначити ці його блискучі синтетичні спроби з'ясувати різноманітні процеси вкраїнського дифтонгування. Озброєний величезним науковим досвідом, геніяльною інтуїцією розгортаючи величню картину широчезної еволюції мови на певнім культурно-історичнім тлі,—О. Шахматов заразом ніби підбив підсумки всім попереднім шуканням у галузі еволюції мови; він синтезував мало не весь попередній досвід і порівняльно-історичної, і фізіологічної школи мовознавства, додавши цілу низку своїх гіпотез, цінних—як завдання для майбутнього досліду і майбутньої перевірки питань, не охоплених ще остаточно в науці. З цих його гіпотез найцінніша та, котра поглиблює перспективу досліду в глибінь спільнослов'янської прамови і дає спромогу цілком органічно, через певні етапи, виводити із спільнослов'янської спадщини цілу низку мовних явищ, упорядковуючи їх у певну систему; до цих спільнослов'янських явищ застосував він і подовження напружених голосних *ȯ*, *ȯ*, *ė*—в складах, що робилися замкненими, а це ставало за підставу для пізнішого дифтонгування. Таким чином, ті порівняння українських дифтонгів з кол. польськими, чеськими та іншими, що свого часу робили Срезневський, Міклошич, Потєбня та інші представники історично-порівняльної школи,—дістали нове наукове освітлення, зв'язавши явища української мови з спільнослов'янською спадщиною. Варт зазначити, що навіть такий обережний історик мови, як Р. Брандт, що додержується тільки певного історичного матеріялу,—теж згоджується з думкою О. Шахматова про початок подовження голосних *o* і *e* в добу слов'янської прамови: порівнюючи зразки „сжатія“ голосних *o*, *e* в замкнених складах—у польській, сербській та українській мові, Р. Брандт визнає що-до зміни *o > y*: „очевидно этотъ переходъ былъ намѣченъ уже въ позднѣйшую эпоху праславянскаго языка и естественно думать, что русскій языкъ въ такихъ случаяхъ, какъ „камень“, унаслѣдовалъ гласный *e* нѣсколько измѣненный, продленный, не тотъ, который былъ въ родительномъ падежѣ—камени“²).

¹) О. Шахматов: Кратк. очеркъ (Укр. На . II), 696—698.

²) Р. Брандт: Лекція по исторіи русскаго языка, вид. 2-е, 1913 р., ст. 29. Цікаво зазначити, що це твердження Брандта залишилося без змін від 1-го видання його „Лекцій“ (1892 р.), значно відмінного від 2-го видання (1913). В цім 1-м виданні („Лекція по исторической грамматикѣ русскаго языка“, ч. I) читаємо:

Теж підтримують Шахматова що-до цього—Е. Будде і В. А. Богородицький, причім Будде мало не цілком синтезує висновки Шахматова, одзначаючи три моменти в формуванні дифтонгів:

1) утворення довгих \bar{o} , $\bar{ö}$, \bar{e} в складах перед глухими γ , υ —в спільно-слов'янській мові;

2) утворення на цій підставі дифтонгів (XII в.);

3) зміни дифтонгів різними новотворами (з XVIII в. і досі)¹⁾.

Проф. В. Богородицький, зберігаючи загальну Фортунатовсько-Шахматовську скалю історії руської мови, яку розпочинає з передісторичного „аріо-європейського праязыка“, простежуючи далі етапи розвитку через „литво-славянское единство“, „общеславянское праязыковое состояние“ і „основно-русский языкъ съ его дальнѣйшимъ діалектическимъ розвитіемъ“,—теж визнає, що вже в праслов'янській мові повстала ціла низка змін що-до переходу давніх (первісних) дифтонгів у монофтонги, а також ослаблення деяких коротких голосних, скорочення довгих у певних умовах, занепад деяких приголосних у кінці слів та складів і т. ін.²⁾.

Що-до генеалогії „малоруського нарѣччя“, то Богородицький теж починає її з праруської мови, коли, на його думку, накресливсь уже розподіл на два головних нарѣччя: північно-русське (предокъ великоруссько-бѣлоруського) і південно-русське („предокъ малоруського“)³⁾; причім уже в добу праруської мови зазначилися деякі характерні діалектичні риси української мови, а саме—відсутність неперехідного пом'якшення („мѣду“, „дѣн“, „пыты“); крім того В. Богородицький визнає, що ослаблення глухих вело до кількісної компенсації попередніх голосних—не тільки попередніх γ і υ , що прояснювалися в чисті звуки, а й основних o , e , які, подовжуючись у замкнених складах, дифтонгувалися. Процес дифтонгування Богородицький з'ясовує так:—„гласный e , вызывавший мягкость предшествующаго согласнаго, удлинившись, дифтонговался въ сочетаніе ie , в которомъ элементъ e былъ болѣе узкимъ и болѣе переднимъ въ положеніи передъ мягкимъ согласнымъ (напр. „*пѣч—печь“), имѣлъ болѣе открытую и болѣе заднюю артикуляцію въ положеніи передъ твер-

„Въ виду показанія другихъ славянскихъ языковъ, мнѣ кажется, надо возводити начатки продленія въ закрытомъ слогѣ звуковъ o и e —къ праславянской порѣ, т. е. надо думать, что подъ конецъ этого періода началось ослабленіе γ и υ , рука объ руку съ которымъ шло усиленіе другихъ еровъ и ерей, и продленіе чистыхъ гласныхъ въ предшествующихъ слогахъ“... „Предположивъ, что продленіе началось еще въ праславянской рѣчи, естественно думать, что оно должно было существовать и въ основномъ русскомъ языкѣ“... „Такимъ образомъ малорусское сжатіе представляетъ слѣды древняго количества, м. б., правда, не руського, а только праславянскаго“ (Лекція по ист. грам. 1892, I, 99—100). Крім того—„слѣдуетъ считать несомнѣннымъ, что малорусское i , вм. o и e , восходитъ къ первоначальной долготѣ“. Причім—„количественное измѣненіе повело къ качественному“ (ibid., 98).—Він приймає тут і дифтонгову скалю Потебні-Житецького, але не визнає за потрібне проводити ту послідовність, у якій вони подають цей перехід звуків (ibid., 98).

¹⁾ Е. Будде: Лекція по исторіи рус. яз., 1907, 230.

²⁾ В. Богородицький: Общій курсъ руської граматики, Изд. 4, 1913 г., ст. 396.

³⁾ ibid., 418—19.

дымъ согласнымъ (напр. *м'іед); первое изъ этихъ сочетаній совпало съ такимъ же дифтонгомъ, получившимся изъ общеслав. *ъ (какъ передъ мягкими, такъ и передъ твердыми согласными) и вмѣстѣ съ послѣднимъ въ дальнѣйшемъ измѣненіи дало *i*; во второмъ же сочетаніи компонентъ *e* приобрѣталъ нюансъ e^0 , и становяся болѣе закрытымъ, черезъ посредствующую стадію *y*, переходилъ тожѣ въ *i*, какъ и первое сочетаніе; въ обоихъ случаяхъ передъ такимъ *i* удержалась мягкость предшествующаго согласнаго, полученная еще въ первую эпоху. Что касается основно-русскаго *o*, то онъ: удлиняясь и вмѣстѣ съ тѣмъ становяся болѣе закрытымъ, проходилъ стадію, $o > \bar{o} > y - y^i$ $u(u)$; поэтому, напр., влр. „ночь“ = совр. млр. „нич“, гдѣ согласный *n* имѣеть твердое или же полумягкое произношеніе¹⁾.

Як бачимо, В. Богородицький, підтримуючи Шахматова в генеалогіі „малорусскаго нарѣчія“, як давнього „южно-русскаго“, — із праруської мови, розходитьсѣ з ним у розумінні процесу перетворення подовжених e^0 , \bar{o} — в чисте *i*. Погодитися з Богородицьким, здається нам, не можна, бо він, з'ясовуючи перетворення $\bar{e}^0 > i$, $\bar{o} > i$, цілком відкидає процес дифтонгізації. Обидва перетворення повстають, на його думку, просто шляхом звуженої чи більш замкненої монофтонгізації, причім подовжені голосні e^0 та \bar{o} зовсім не розкладаються в дифтонги, як це було певною мірою мало не в всіх слов'янських мовах. Вже це одно викликає заперечення. Але крім того, — як-же тоді звязати півд.-укр. *нич*, *ніч*, *кнь*, з півн.-укр. *нюч*, *пѣч*, *кюнь*, *кѣнь*?.. Хіба шлях розвитку, *i* в півд.-укр. говорах був не дифтонговий, а північно-українські дифтонги, що переважно існують під наголосом, є не архаїчні явища, а якісь новітні?..

Так принаймні за наших часів думає Смаль-Стоцький, але погодитися з ним теж, гадаю, — не можна. Перш за все, С. Смаль-Стоцький, посилаючись на давні пам'ятки письменства, що писані традиційною церковно-слов'янською ортографією, рішуче відкидає існування подовжених \bar{o} , \bar{e} в українській мові, визнаючи це за „нічим не доказану гіпотезу“. Виходячи з того положення, що „українська мова не знає тепер ніяких довгих голосівок взагалі“, він висловлює твердження, що вона „не знала їх також від самого початку історії нашого письменства, бо на це нема ніде ані найменшого сліду якого-небудь доказу в нашому письменстві. Навпаки, заміна *o* в замкненому складі передається в пам'ятниках від 14-го століття прямо знаками *y*, далі *u*, врешті *i*, а ніколи яким-небудь дифтонгом або хоч би яким-небудь значком, який сяк або так вказував би на дифтонг або на довготу“²⁾. Що відсутність дифтонгів у пам'ятках мови ще не є довід на те, що їх не було в живих говорах минулого часу, — про це навряд чи варт сперечатися. Наші давні пам'ятки письменства взагалі бідні на живі діалектичні риси. Ми знаємо, як мало свого вносив давній переписувач, додержуючись сильної слов'янської ортографічної традиції. Тут Смаль-Стоцькому заперечує Дурново³⁾. Але, крім того,

¹⁾ В. Богородицький, *op. cit.*, 423—424.

²⁾ С. Смаль-Стоцький, *реп. див. Slavia, Casopis, 1924, Ročník III, Sesit 2. a 3., 467—468*; теж у статті „Розвиток поглядів про семью слов'янських мов, Львів 1925, 24.

³⁾ Н. Дурново — *реп. див. Slavia, 1925, Sesit I, 153.*

як-же-ж тоді з'ясувати оцю передачу голосного звуку *o* „знаками *y*, далі *u*, врешті *i*“, яку визнає і Смаль-Стоцький у пам'ятках від 14-го віку, також, як з'ясувати сучасні північно-українські дифтонги?.. Смаль-Стоцький скептично зауважує: „ми не знаємо, коли саме і серед яких обставин з'явилися ці дифтонги в поліських говорах, а знаємо тільки факт, що їх раніш як в 40-х роках 19-го століття не сконстатовано; знаємо також тільки факт, що виразно дифтонгічні для акустичного вражіння звуки бувають тільки під наголосом, і знов тільки—в безпосередньо-сусідній з Білоруссю Чернігівщині“... Звідси він приходить до висновку, що „ці дифтонги можуть бути не якесь „архаїстичне“, а якраз наймолодше з'явище в поліських говорах і то тільки в сусідстві з білоруськими говорами і спричинені наголосом...¹⁾. Але С. Смаль-Стоцький не відкидає можливості і фонетичного утворення дифтонгів—шляхом певного розвитку, виставляючи зовсім неймовірну гіпотезу, буцім-то дифтонги можуть повстати також із коротких голосних: „нема отже конечної потреби (каже він) виводити поліські дифтонги тільки із довгих *o*, *e*, та звязувати їх із загально-українським правилом зміни *o*, *e* в замкненому складі на *y*, *u*, *i*, якого сліди стрічаємо в 14-м столітті“²⁾. Визнаючи наголос за активну силу фонетичного перетворення, С. Смаль-Стоцький хоче довести, що— „наголос в поліських говорах зберіг нам *o* як *o*, в замкнених складах, а далі враз з замкненням складу спричинив, що це первісно-відкрите *o* замінилося в закрите *o*, з якого легко може розвинутися *y*, дифтонг і т. п. Зате ненаголошене первісно одкрите *o* стає ще більше одкритим аж до акання“...³⁾. З цим занадто спрощеним поясінням як повстали дифтонги „*i t. n*“, себ-то всякі інші фонемі, із короткого замкненого *o* під наголосом,—також не можна погодитися, як і з поясінням Богородицького, який, як ми бачили, подає спрощену скалю фонетичного перетворення подовжених *o*, *e*, а саме: $o > o' > y - y^m - y_i (u)$ та $e - e^0 - y - y^m - y_i (u)$. В поясіннях обох дослідників, що силкуються обминути дифтонгову теорію Потєбні—Житецького—Шахматова, хибним місцем є переоцінювання процесів замкненості і одкритості виголошування. Той факт, що ці процеси в певних умовах мають велике значіння,—це наукова аксіома нашого дня. Але виводити шляхом цих процесів усе, що завгодно, навіть припускаючи при цім ролю наголосу (Смаль-Стоцький), або затримання довгого чистого звука (Богородицький)—безумовно є переоцінювання факторів одного порядку, тимчасом як існування дифтонгів у сьогочасних північних говорах, і поруч з цим наочні процеси скорочення дифтонгічних сполучень, шляхом ослаблення в певних умовах другого елемента дифтонгічного комплексу, як це показала О. Курилова в своїх дослідях над говірками Чернігівщини (див. вище),—це є такі безперечні факти, які свідчать про їх давнє, „архаїстичне“ походження і вимагають складнішого, а не спроще-

¹⁾ С. Смаль-Стоцький — „Slawia“, 1924, Sešit 2. a 3, str. 469.

²⁾ *ibid.*, 469.

³⁾ „Slawia“, 1925, Sešit 4, 698

ного пояснення, з обрахуванням усіх фонетичних факторів, які привели шляхом розвитку до певних діалектичних відмін. Перш за все не можна відкидати подовження голосних *o*, *e* в нових замкнених складах. Це подовження тою чи іншою мірою, і протягом того чи іншого часу, напевне мали всі слов'янські діалекти. Не могла не мати цього подовження в певних умовах і українська мова, хоч цьому й рішуче заперечує С. Смаль-Стоцький. На його думку, „аналогічні явища в інших слов'янських мовах не можуть також ніяким чином доказувати „колишню довготу *o*, *e* в українській мові“. Ці з'явища зовсім не аналогічні, а тільки на око собі подібні... Між ними нема ніякого генетичного зв'язку. Кожна мова (чеська, польська і сербохорватська) поступає собі в цій справі на свій лад, при тім не сьміємо забувати, що чеська і сербохорватська мова ще й досі відрізняє довгі і короткі звуки, а польська в часі того процесу також їх відрізняла!“¹⁾ Визнаючи це за факт, С. Смаль-Стоцький відкидає той висновок, який в свій час робили і попередники Потебні, і сам Потебня і пізніші дослідники, що-до порівняння фонетичних відмін подовжених *o*, *e* — з подібними відмінками в інших слов'янських мовах, а звідси припущення спільної праслов'янської спадщини, в вигляді початкового процесу подовження цих звуків у складах, які поступінно ставали замкненими (Шахматов). С. Смаль-Стоцький висловлює твердження, що „така дедукція зовсім нелогічна“²⁾. Але чи можна-ж визнавати такі явища, як дифтонгування в сучасних північних говорах і графічні заміни в українських та слов'янських пам'ятках звуків *o*, *e* — звуками *y*, *u*, *i* — за явища тільки „на око собі подібні“?

Це твердження — довід зовсім не певний. Що-ж до „генетичного зв'язку“, то навіть визнаючи, що „кожна мова поступає собі в цій справі на свій лад“, — не можна відкидати тієї можливості, що „генетичний зв'язок“ існує не між окремими мовами, а між кожною з них, що має подібні явища, — і спільнослов'янською спадщиною. Тому не можна не погодитися з Дурновом, який зауважує Смалю-Стоцькому, що — „одинаковые результаты вызваны одинаковыми или сходными причинами“... „Поэтому происхождение дифтонгов из удлинения *o*, *e* в новых закрытых слогах может считаться почти доказанным фактом“³⁾. Це ще раз підкреслює правдивість того наукового шляху, яким ішла думка Потебні і спільників його. Ми гадаємо, що тільки на цьому шляху можна всебічно освітлити це питання, і цьому має допомогти наукова діалектологія, яка зазначить і з'ясує всі звукові відміни і дифтонгічні відтінки, притім — у тих умовах, від яких вони залежать.

Що-ж до спрощеного способу з'ясувати процес фонетичного перетворення *o*, *e*⁰ > *i* (за Богородицьким), або навіть коротких *o*, *e* > *i* в замкнених складах під наголосом (за Смалю-Стоцьким), — то цей спрощений

¹⁾ Смалю-Стоцький — див. „Slavia“, 1924. zesit 2. a 3., 469.

²⁾ *ibid.*, 470.

³⁾ Н. Дурново — Slavia, 1925, zesit 1, 153.

спосіб треба визнати за недостатній, тому що в нових замкнених складах наголошені голосні напевне проходили стан дифтонгічного розкладу. Доводять це сучасні польські наголошені дифтонги. Що-ж до ненаголошених складів, то поруч ослаблення артикуляції, подовжені голосні мали вже за початкової доби скорочуватися. Ці скорочені і ненаголошені голосні *o*, *e*, хоч і могли діалектично вимовлятися замкнено, але жадним способом не могли цілком фонетично проходити шлях свого перетворення в напрямку до *i*. Доводять це знов-таки сучасні північні говори, де в ненаголошених складах навіть просто зберігаються звуки *o* і *e*, як це спостережав і зазначив В. Ганцов („Діалект. клас. укр. говор.“¹⁾). Що-до південно-українських говорів, які характеризуються цілковитим перетворенням *o*, *e* > *i*, як у складах наголошених, так і ненаголошених, — то тут теж треба відкинути просте перетворення *o*, *e* > *i*, шляхом $\bar{y} - y^u - y_i$ (*u*). Не можна не погодитися з Ганцовим, який зауважує, що чистого монофтонга *u*, як посередньої стадії зміни *o*, *e* > *i* під наголосом — „ні в якому разі припускати не можна“, бо — „зміна монофтонга *u* була-б незрозуміла коли-б результатом її постав звук *i* переднього ряду (отже довелось-б говорити не про монофтонг *u*, як посередню стадію, а про *u*).²⁾ Справді, передньорядне *u* могло стати в дифтонговім сполученні найближчою стадією до передньорядного *i* в складах наголошених. Простежити цей процес у південних говірках немає змоги, тому що монофтонгізація в них відбулася напевне ще до XVI-го віку, коли вона вже проривається в пам'ятки мови. Безперечно, під наголосом монофтонгізація сталася певним дифтонгічним шляхом, бо й сучасні північні говори зберігають наголошені дифтонги. Що-ж до ненаголошених складів, де південні говори теж мають *i*, то справа не з'ясована. Можна припускати можливість фонетичного процесу, але теж можна бачити тут аналогію першому процесу — в складах наголошених. Так само гадає і Ганцов, який припускає, що в ненаголошених складах — „ще в ранішу добу мовної історії відповідно до дифтонгів наголошених складів, з'являвся монофтонг *u*, але пізніше, шляхом аналогії, а саме під впливом наголошених морфем з *i* в різних формах тих-же самих або близьких морфологічно слів, цей монофтонг *u* був витіснений звуком *i*“³⁾.

¹⁾ Між иншим, Дурново, розбираючись у наведених численних зразках, де ненаголошені *o* і *e* лишаються без змін, і погоджуючись з Смалъ-Стоцьким, — утім, що деякі зразки (dzwońca, żopók, na kolocku та инш.) подають звук *o* не в новому замкненому складі, — все-ж визнає, що ці приклади не мінняють „правильности заключений Ганцова“. З свого боку Дурново додає, що скорочення довготи, яке Ганцов односить у північних говорах ще до дифтонгізації, могло приводити до таких-же наслідків і після дифтонгізації, — „при условии, что в это время первый закрытый элемент дифтонга был слабее второго“ („К украинской диалектологии“, „Slavia, 1925, I, 151). Але з цим припущенням Дурнова не можна погодитися, тому що скорочені голосні не дали-б дифтонгізації; крім того в сучасних чернігівських говірках, як доводить О. Курялова на багатьох зразках — як-раз ослаблюється другий елемент дифтонгового сполучення.

²⁾ Ганцов: „Характеристика польськ. дифтонгів“, 140. ³⁾ *ibid.*, 144.

Як бачимо, питання не розв'язане, бо аналогію деяких форм не можна визнавати за шлях до перетворення всіх $o, e > i$ в ненаголошених складах. Не з'ясований і фізіологічний принцип Зілинського про „склонність“ південно-українських говорів „до передньорядности виголошування“ (див. вище). Не викликає сумніву лиш те загальне положення, що в ненаголошених складах напевне і тут артикуляційна енергія була ослаблена, і тому подовжені голосні повинні були скоротитися раніш. Нам невідомо, в якій стадії припинився цей фонетичний процес. Зразки південної мови XIV-го віку (в галицьких грамотах) дають нам монофтонг y чи yo однаково, як у складах наголошених, так і ненаголошених, напр: „*оу Шюльжичювь*“, „*добровоулно*“, „*Лариву́нь*“, „*Василювь с[ы]нь*“, „*прузвичемь*“ („Перемиська купча грамота 1366 р.¹⁾); теж: „*Нестюръ*“, „*грбишовъ*“ (Перемиська продажна грамота 1378 р.)²⁾.

Під цими графічними y і yo , як наголошеними так і ненаголошеними,— можна розуміти, власне кажучи, не тільки монофтонгове, а й дифтонгове виголошування. Це тим більш ускладняє питання. Але, гадаємо, можна припустити тут довшу єдність фонетичного процесу, і це дало врешті підставу для більшого впливу процесів аналогії, коли закінчувався вже процес перетворення в складах наголошених.

Закінчуючи розгляд Шахматовської наукової традиції, необхідно зупинитися на цікавих дослідах В. Ганцова, представника молодшої генерації Шахматовської школи, який, між иншим, ставиться критично до багатьох гіпотетичних тверджень свого геніяльного вчителя.

Як вже не раз зазначалося, Ганцов глибоко порушує питання про дифтонги, підходячи до аналізу їх, щоб — „встановити фізіологічну історію цих звуків в українській мові“³⁾.

Взявши під сумнів недосконалість графічних знаків, уживаних до цього часу, щоб передавати різні відтінки дифтонгічної вимови, притім широко користуючись методом фізіологічної аналізу процесів виголошування, він приходить до висновку, що „історія звуків o, e довгих у північних і південних українських говорах значно різнилася. Головна відмінність поміж ними була в тому, що південні говори довше зберегали незалежну від наголосу довготу голосних звуків, тимчасом як поліські говори поскорочували всі довготи без наголосу⁴⁾. Процес фонетичного розвитку подовжених \bar{o} і \bar{e} під наголосом був, на його думку, єдиний в основі своїй—„сливе на всьому просторі української мовної території“⁵⁾, тимчасом як у ненаголошених складах Ганцов відрізняє, як ми бачили, істо-

¹⁾ В. Розов: Южно-русские грамоты, 1917, 12. ²⁾ *ibid.*, 25.

³⁾ Ганцов: „Характеристика польских дифтонгов“, 121. ⁴⁾ *ibid.* 142.

⁵⁾ *ibid.* 143. Цьому висновкові, між иншим, заперечує Дурново: „Раз фонетический строй северно-малорусских говоров издавна коренным образом отличался от фонетического строя южно-малорусских говоров, то и изменение дифтонгов могло идти в этих говорах иным путем, чем в южно-малорусских“. (Slavia, 1925, Ročník IV, Sešit I., 158).

Єдність процесу Ганцов розуміє, як єдність перетворення o, e шляхом дифтонгів (op. cit., 143). Але критичне заперечення Дурново має бути взято до уваги.

рію цих звуків у північних говорах — від історії в південних. Цінними, щодо ненаголошених складів, є ті його спостереження, що в північних говорах в цьому стані основні звуки *o*, *e* лишаються без змін, тимчасом як наголошені ці-ж звуки дають дифтонги або різні монофтонги, крім передньорядного *i*. Правда, значна кількість зразків Ганцова викликає критичні заперечення, але в цілому цей висновок заслуговує на увагу.

Що-до з'ясування того, як відбувся фонетичний процес перетворення подовжених *o*, *e*, то, йдучи шляхом Потебні — Шахматова, Ганцов уносить цінні корективи, встановлюючи певнішу фізіологічно-последовну картину фонетичних змін і підкреслюючи посередність передньорядної артикуляції дифтонга \overline{uo} (\overline{yo}), в напрямку до *ii*, *i*, а саме \overline{io} , \overline{yo} . З цих посередніх дифтонгічних відтінків— „чисто фонетичним шляхом повстали всякі інші передні відтінки дифтонгічної вимови (\overline{ie} — \overline{ii}) і остання стадія—стадія монофтонг. *i* ¹⁾. Без сумніву, тільки в розвитку передньорядної артикуляції дифтонгів можна бачити той певний шлях, яким із звука *o* фонетично могло з'явитися передньорядне *i*. У північних говорах цей процес не дійшов до *i*, давши або різні дифтонги, або „обнижені монофтонги“ (Ів. Зілинський й)—типа *y* (*жунь*, *вул*), чи типа *и* (*вил*, *нич*).

Що-до з'ясування того, як з'явилися ці монофтонги замість дифтонгових сполучень, себ-то чи являються вони якоюсь припиненою фонетичною стадією скороченого дифтонга (думка Ганцова), чи вони є наслідок переважної артикуляції другої частини дифтонгового сполучення при ослабленій першій, або навпаки (думка Шахматова)—це питання ще остаточно не розв'язане, через обмеженість перевірених діалектологічних фактів. Але пояснення Шахматова з додатками сучасних діалектологів (Ганцов, Курилова) можуть бути взяті за основу. Форми монофтонгів *y*, *ю*, *и*, *e*, відповідно південному *i*, що повстало з подовжених *o*, *e*—виникли переважно з дифтонгових сполучень тієї чи іншої структури. Зразки такого живого утворення монофтонгів, шляхом ослаблювання дифтонгових фонем, подає, як ми бачили, дослідниця Курилова, спостерігши це явище на сучасних чернігівських говорах. Цілком правдиво зазначають новітні дослідники, що процес скорочення дифтонгів провадився не суто-механічним шляхом через скорочення якоїсь частини дифтонга, а залежно від змінної фізіологічної артикуляції і в зв'язку з впливом тих чи інших консонантів. В цім напрямку спостереження Ганцова з діалектологічними додатками Курилової—вносять певний коректив.

Як бачимо, розуміти дифтонги, як своєрідні фонемі північних говорів, можна тільки на підставі їх остаточної фізіологічної аналізи. Широкі й докладні спостереження над умовами артикуляції—мають дати справжню наукову скалю дифтонгових варіантів. Побільшивши наукові записи і спостереження над функціональною ролю наголосу, дістанемо нарешті спромогу остаточно з'ясувати як історичне походження дифтонгів, так і сучасний діалектологічний їх стан.

¹⁾ Ганцов, *ibid.*, 143.

На цьому можемо закінчити свій огляд історії того, як досліджувано українські дифтонги.

Оглядаючи пройдений шлях, ми бачимо, що наукова праця над досліджуванням дифтонгів починається з констатування їх у північно-українських різноріччях (Павловський, Максимович). Слідом за цим наукова думка зв'язує дифтонги цих говорів з подібними-ж фонемами слов'янських мов (Шафарик, Головацький, Срезневський, Міклошич, Лавровський); позначає процес розвитку дифтонгів (Головацький, Міклошич, Лавровський); ставить дифтонги в залежність від подовжених складів з *o*, *e* основними в замкненому стані (Міклошич, Лавровський); зазначає взаємовідносини між дифтонгами та деякими втратами мови, напр. з занепадом носових та глухих звуків (Срезневський); нарешті, накреслює роль наголосу (Лавровський). На цьому і закінчується перша доба дослідів дифтонгів, яка охоплює більше-менше півсотню років.

Друга доба, приблизно протягом такого-ж часу, починається з дослідів О. Потебні. Доба ця, як ми бачили, характеризується широким науковим обґрунтуванням окремих здогадів першого періоду, причому поширюється сфера порівняльно-лінгвістичних та діалектологічних спостережень; досліджують не тільки матеріали говорів, а й матеріали мовних пам'яток; дістають тверде обґрунтування:

а) залежність дифтонгів од занепаду глухих та від змінного подовження попередніх складів з чистими \hat{o} , $\hat{ö}$, \hat{e} (Потебня, Житецький);

б) зв'язок із процесом похилання в польській мові і з довготами чеської мови (Потебня, Огоновський);

в) історичне обмеження дифтонгів, себ-то часу їх появи і зміни в монофтонги (Потебня, Шахматов);

г) винаходи графічної передачі подовжених \bar{o} , \bar{e} в давніх пам'ятках (Соболевський) і в зв'язку з цим жвава полеміка, що дала багато цінних висновків (Соболевський, Ягч, Кримський, Шахматов та інші). Нарешті виставляється питання про передісторичну генеалогію дифтонгів — із нетрів руської прамови (Житецький) і спільнослов'янської прамови від напружених \hat{o} , $\hat{ö}$, \hat{e} (Шахматов). Це питання зв'язує порівняльно-історичну, чи суто-історичну школу Потебні — з Фортунатовською школою. Геніяльний представник цієї школи О. Шахматов звернув велику увагу на українські дифтонги і дав оригінальне їх трактування. Перш за все він поширив межі дослідів: генезу дифтонгів у формі напів-подовжених або напружених звуків \hat{o} , $\hat{ö}$, \hat{e} , у складах перед глухими ъ , ь — одсовує він у глибіню спільнослов'янської прамови, на підставі порівняння спостережень над вокалізмом різних слов'янських мов. Можна заперечувати, правда, тій геометрично-збудованій еволюції мови, з хронологічним розмеженням доби праруської, південно-русської (XII— $1/2$ XIII), спільної для білоруських і українських говорів, до котрої й віднесено утворення дифтонгів, далі — спільноукраїнської (XIV в.), з її різними змінами дифтонгів і з утворенням монофтонгів. Цей гіпотетичний

поділ вимагає перевірки і не може не викликати заперечень (Смалъ-Стоцький, Ганцов). Але Шахматов уперше виніс українську мову на широкий шлях еволюції, притім величезний апарат досліду і надзвичайно широка історично-лінгвістична база, яку знаходимо в працях Шахматова, дають спромогу далі розробляти зазначені питання і збільшувати наукову продукцію. Що-до сучасної наукової думки, то вона, як ми бачили, тече переважно шляхом перевірки всіх попередніх висновків та гіпотетичних тверджень про українські дифтонги. Вона вимагає певних діалектологічних даних і звертає увагу переважно на засоби артикуляції та фізіологічних перетворень дифтонгових фонем, у зв'язку з функціональною роллю наголосу. Цінні корективи в цім напрямку вносять досліди В. Ганцова та О. Курилової.

Коли збільшиться перевірених і остаточний діалектологічний матеріал, при тій науковій базі, яка вже є тепер,—можна бути певним, що це найскладніше питання української фонетики з усіма іншими, з ним зв'язаними,—буде нарешті вичерпано.

Іван Галоч.

До історії старої української повісти.

(„Стефаніт та Іхнілат“ за рукописом Всенародньої Бібліотеки України в Києві)

Надруковані далі чотири аркуші з рукопису XVI-го віку являють собою випадково зацілілі уривки з цілої збірки повістей, широко по всій Європі розповсюдженої під назвою байок Бідпая або інакше „Стефаніт та Іхнілат“.

Аркуші ці, що дуже погано збереглися, знайдено при хронографі західнього письма XVI—XVII віку. Хронограф знаходиться в рукописному відділі В. Б. У., і описав його М. Петров („Описание рукописей Церковно-Археологического Музея“...) за № 157 (Муз. 48), не зазначивши одначе 11 аркушів різноманітного змісту, доданих до рукопису. Двоє з них випало з тексту хронографа, чотири належать до нашої повісти; із 5-ти інших цікавіший аркуш „травника“ XVI віку.

Аркуші повісти, коли взяти на увагу формат (у малу чвертку), стосунку до рукопису хронографа не мають, дарма що характером письма дуже до нього наближаються. Написано їх скорописом білоруського типу середини XVI віку, без поділу на слова; тільки окремі уступи поділено крапками. Великих літер немає. Письмо присадкувате, вугласте, цілком роздільне, з безліччю виносних літер.

Про українське походження рукопису досить виразно промовляють його лексичні й фонетичні особливості. Для прикладу можна навести хоч-би такі слова, як „пригода“, „рада“, „рич“ („речи“), „шкода“; дань означена як „слушная“; низка характерних дієслів, як от — „заказуєт“ (з ос. одн.), „знашли“ (з ос. множ.), „казали“ (з ос. множ.), „маєт“ (з ос. одн.), „побачил“ (і „убачил“), „пытати“ (і „питал“), „упевнити“; завісди вживається слів „коли“, „алѣ“, „теж“ і т. и. Із фонетичних особливостей зазначу хоч-би вживання „и“ замість „ѣ“ — наприклад: „велили“, „вири-ти“, „злюдина“, м. б. „вси“, то-що. Проте часто вживається й „ѣ“, часом навіть замість „е“, але, видимо, у вимові його часто змішували з „и“, як це видно з отаких прикладів: „ненавидити“ й „ненавѣстей“; „нѣ вѣдаю і ни маю запевно“...; „нѣкаторага“ і „на никотором“ і т. и. Із інших особливостей зазначу ще, правда, рідку заміну „в“ і „у“ („вчинил“), також уживання двійні („очима“).

Крім зазначених у мові нашого тексту частенько трапляються ще й польські та білоруські особливості. Тільки детальніше заналізувавши наш текст, можна з'ясувати взаємовідносини в ньому різних лексичних і фонетичних напарувань.

Знайдені уривки дають новий матеріал і для історії міжнародніх літературних зносин, і, особливо, для історії стародавньої української повісти й тим заслуговують, здається мені, щоб їх детальніше студіювати. Поки-що обмежуюся тільки на коротких зауваженнях.

Батьківщиною Бідпаєвих повістей була, як відомо, Індія. В наслідок довгочасної мандрівки, на якій не спинятимусь, ці повісті ввійшли до арабської літератури. З арабського тексту, протягом двох століть (XI—XIII в.) послідовно зроблено було переклади грецький, жидівський і, на рещті, кастильський. Отож вони й стали за первотвір для всіх ранніх європейських редакцій. Од грецького перекладу беруть початок опубліковані досі великоруські та південно-слов'янські тексти повісти.

Навпаки, в давній літературі Західньої Європи через рукописні й друковані латинські переклади поширювано переважно тексти редакцій жидівської та еспанської.

Пізніш (у XV—XVI вв.) латинську повість перекладено на головні європейські мови. Тут варто відзначити близькі до східньої Європи й до того дуже поширені вже з XV-го віку переклади німецький та чеський (із спільної жидівсько-латинської редакції). До цієї галузи текстів і прилучається, певне, наш уривок.

Справді, порівнюючи знайдені уривки з найдавнішими південно-слов'янськими текстами, легко переконувсь, що перед нами дві зовсім різні редакції.

Уже сами імення героїв нашого тексту—„Келила й Дымна“—відповідають іменням—„Калилаһ ва Димнаһ“ арабської та західньо-європейських редакцій. Грецький-же, а за ним і південно-слов'янські тексти запроваджують імення „Стефаніт та Іхнілат“, що являють невдалий переклад арабських. В самому змісті зовсім не трапляється дослівної подібности, здебільшого-ж порівнювані тексти мають великі відміни у викладі. У цих відмінах наш текст часто показується ближчим до арабського первотвору. Для прикладу наведу ім'я бика—„Сенезба“—зовсім невідоме південно-слов'янським текстам; воно відповідає арабському „Schenzeba“ (у транскрипції Wolff'a).

Із важливіших відмін, окрім низки значних прогалин (це, видимо, індивідуальна особливість нашого списку), у тексті В. Б. У. знаходимо кінець аполога про покарану зводницю (із арабського первотвору), проминений у південно- й східньо-слов'янських текстах. У грецькому-ж його, видимо, заведено в іншому місці оповідання.

Але й проти арабського наше оповідання має чимало скорочень та варіантів. (Про це стисло—в переказі змісту). Очевидячки, наша редакція повстала в наслідок багаторазових переробок. Такі, незалежні від грецького, переробки первотвору відомі, як зазначено вище, тільки в західній літературі. Тут і треба шукати найближчого джерела наших уривків. Перевести цю працю, за браком у Києві відповідних чужоземних джерел, мені не пощастило. Правда, за посередню вказівку на первотвір до нашої повісти могли-б правити полонізи нижченаведеного тексту.

Хоча вказівок на польський переклад „Бідпая“ я й не стрівав, проте а ргіогі можна гадати, що в Польщі він був відомий хоч-би з літератури чеської¹).

У давній українській літературі повісті про „Стефаніта й Іхнілата“ (грецької ред.), здається, мало поширені. Що-до західньо-європейської редакції, то щоб вона була на Україні, цього досі, коли не помиляюсь, в науковій літературі не зазначено. Отже спис світських повістей старої України поповнюється новим, трохи від до цього часу відомих відмінним, текстом.

Щоб зручніше з пам'яткою ознайомитися, з огляду на її уривчастість, наводжу короткий зміст повісти за арабським текстом²). (Розділи, випущені в нашому тексті або змінені, зазначено квадративими дужками).

[Бик Шенцеба, потрапивши випадково до володінь царя-лева, лякає його своїм ревом. Шакал Димна — особа низького стану — помічає, що лев занепокоївсь і на цьому будує свою кар'єру. Не вважаючи на пересторогу від друга Каліли, він іде до лева] й швидко здобуває його довір'я (арк. I). Лев признається в своїй турботі й, заспокоюючи його, Димна розповідає байку за лисицю й гусла. (Арк. I звор.). [Про лисицю й бубон]. Лев посилає Димну на розвіди (Арк. II). Відомості, що їх подав Димна, остаточно заспокоюють царя; він посилає шакала по бика. (Арк. II звор.). [Незабаром межі левом та биком заходить щира приятнь, що викликає заздрощі Димни. Для науки Каліла розповідає йому низку байок], що кінчаться вставним епізодом про „барбірку“ — зводницю, що їй відтято було носа. (Арк. 3). [У наступній бесіді шакалів розповіджено ще цілу низку байок]. За згодою Каліли, Димна йде до лева, набріхує на бика (Арк. III—III звор.) [й оповідає байку про трьох риб]. Лев не йме віри наклепам (Арк. III—звор.) [і Димна розповідає байку за вошу й блоху. Лева переконують його доводи й] шакал радить забити бика, як з коренем виривають болючий зуб. (Арк. III зв.). [Лев убиває бика Ч. II. Суд і кара над Димною. Далі йде низка окремих повістей — ч. ч. III—XIV. Поміж ними ч. IV-а розповідає за сов та ґав: сови зрадливо напали на ґав, що жили поблизу, і багатьох забили]. Воронячий цар питає своїх п'ятьох радників, як уратуватися від небезпеки. (Арк. IV—IV звор.). [Йдучи за мудрою порадою п'ятого радника, ґави перемагають сов].

Із переказу видко, що знайдені аркуші — це тільки невеличка частка цілого твору, відділена від нього випадково, механічним шляхом. З того, що уривки з різних повістей писано однією рукою, можна гадати, що на Україні існували не розрізнені (будь-що-будь до 4-го розділу включно) повісті, а ціла збірка в тому вигляді, в якому знаємо її з інших редакцій.

¹) Цікаво порівняти імення нашого тексту — „Келілла й „Димна“ з відповідними чеського — „...Dumnowy a Kelllowy knihi...“ — давньо-німецького — „kellila“ й нарешті латинського (еспанської редакції) тексту — „Dina et kalila“.

²) У німецькому перекладі P. Wolff'a—Stuttgart 1839.

Ця збірка, де за улюбленою східньою манірою своєрідно переплетено й лиш зокола, штучно звязано низку самостійних повістей, є енциклопедія життєвої мудрости. Призначена ніби-то навчати царів мистецтва урядування, вона дійсно має на собі відбиток витонченої й блискучої культури, що розмінювала свої сили на марні витівки загостреної діалектики. За мудрими приповідками, меткими й довідними міркуваннями крутія Димни читач забувається за моральні якості оратора; гра красномовства відтягала від навчальної тенденції повісти.

Характери дієвих осіб повісти як-найменш могли нагадувати про її первісну мету: це вже не традиційно-типові постаті з казок про тварини, і не сатиричні портрети представників сучасного суспільства, як у тваринному епосі, а мало не абстрактні постаті, всі, більшою чи меншою мірою, вправні діалектики.

Своїм впливом повість наближається в такому вигляді до літератури дискусій та мудрих загадок — улюбленого читання старовинних книжників. Зрозуміло, що вона рано пройшла до південних та східніх слов'ян.

У нашому тексті, що обертаєсь на тому самому ґрунті, помічається, проти інших слов'янських списків, трохи відмінний літературний рід (жанр): з'являється більше цікавості до фабули, до характерів дієвих осіб. Справді, навіть у тих уривках, що маємо перед собою, ми бачимо, як викидається ціла низка вставних оповідань, які затримують дію. Ці вилучення зроблено дуже примітивно, часто на шкоду змістові повісти (арк. 3 звор.), проте вони не випадкові.

Не вважаючи на ці скорочення, оповідання не набуває схематичности. Навпаки, до нього пробивається багато подробиць з околичного оточення й побуту, місцева термінологія (кроль, шляхотный, наболший секретар і т. и.), зрештою, значно розгортається мотивування дії: докладно переказано роздумування дієвих осіб. Натомість довгі, пересипані приповідками міркування героїв скорочуються; низка нових реплік розбиває їхню одноманітність; елементи словесних вправ ослабли.

Усі ці з'явища ледві ще помітні, проте вони досить виразно показують, у якому напрямкові змінялися запити читачів.

Зазначаючи особливості нашого тексту, я не торкавсь питання про те, коли й де повстали ті чи інші варіанти. Таке дослідження допомогло-б з'ясувати оригінальні властивості місцевої творчости. А в тім, самий той факт, що на Україні з'явилася більш „світська“ редакція повісти, дуже знаменний.

Друкуючи текста, точно додержано правопису та розділових знаків в оригіналі. Розподіл на слова належить мені.

Всі випадки непевного читання зазначено в примітках.

Арк. 1. ро(д)у и порозумение взл(ти) ми(л). и ре(к) ле(в) до товарыш.
 . . . ¹ | д(н) а те и(ж) то(т) му(ж) ро(з)умны(и) є(с) и м(у)дрыи.
 которыи(ж) шляхо(т) | ны(и) є(с) и м(с)рдны(и) бы(ти) може(т) ажъ
 є(г) шляхо(т)ность є(с) по | тає(м)на. а(л) пото(м) з му(д)рости
 буде(т) ш(б)лвена. л(к) шгнь | запалены(и) не меже(т)² бы(ти) за-

Арк. II. . . . ⁵ ¹⁶какова мо(ц) его або розу(м). и ды(м)на ш(т)повиди(л) нема | . . . ⁵ силы а ни моци. а м есми до него приступи(л). и по | куси(л) е(г). а вшако(ж) ми ничого не вчини(л) ре(к) ле(в) жа(д)ны(м) шобычае(м) не бу(д) зра ж но¹⁷ ср(д)це твое в то(м). любо с^л тобѣ види(т) | не мо(ц)ны. бо вѣтръ моцны(и) не порве(т) травы почос | але порве(т). и поламле(т) великое дерево. и храмы | высокие. та(к) тии су(т) правдивыи моцаре. и лю(д)и | си(л)ы великое которые(ж). не вказую(т) своее моци | ш(д)но собѣ ро(в)ны(м) ре(к) ему ды(м)на нико(л)и не смутис^л | ш(т) него крало. а если тобѣ любо приведу его к то | бѣ. а(ж) ти служи(ти) име(т) а услыша(л) ле(в) тое повесе | лил^л е(с) и ре(к) ему по(и)ди. а повста(в)ши ды(м)на и шо(л) | до сен¹⁸езбы и ре(к) ему. ласкавы(м) видение(м) и бе(з) бои(з) | ни ле(в) посла(л) мене к тобѣ. абы еси пришо(л) до него | а приказа(л) абы с^л еси поспеши(л) на приказа(н)е е(г) а ш(н) | ш(т)пусти(т) тобѣ грѣ(х). которы(и) еси вчини(л) и(ж) пре(с) та | ковы(и) долги(и) ча(с) его еси ненавидел(л). а е(с)ли заме(ш)ка | е(ш) того. и(ж) не мысли(ш) прии(ти) до него даду(т) тобѣ ш(т) [пови(д) ре(к) ему сенезба которы е(с) то(т) которы(ж)] ¹⁹ | || ⁴

Арк. III. . . . ⁵ ры(д)вою а шна плачучи поч . . . ав . . . ²⁰ | . . . ⁵ . . . мнѣ но(с) ш. хти¹¹ мнѣ но(с). а коли(ж) было⁷ в де(н). зо | . . . ⁵ с^л та(м) бра(т)и. и прирощение шной барбирки. | жаловалас^л пере(д) паны на мужа свое(г). и ве | лили его и(з)зыма(ти). а коли(ж) стои(л) пере(д) суд(и) пы | тали его чому тое вчини(л). а ш(н) ш(т)каза(ти) не | вми(л) а суд(и) казали его и(з)²¹ду(б)цова(ти). узри(в) тое пу | сты(н)ни(к) поча(л) пытати ш(т) люде(и). чому то(т) свеза(н). | а узре(л) тамо пусты(н)ни(к) зло(ди)и своего. ме(жи) ины(ми) | стои(ч)его и вѣ е(г) портище шболоченого. и | шо(л) до суди и ре(к) ему. прошу тебе па(не) суд(и)и. то(т) зло | ди(и) мои портища покра(л). а ни те(ж) то(т) барби(р) | свое(и) жонѣ носа вта(л). и пыта(н) ш(т) суд(и) все ему | ш(т)каза(л) што виде(л) П²²ото(м) ре(к) к²³елил^л к дымне | брате бы мо(г) сенезбу скази(ти). абы кро(л) с того. | шкоды не мѣ(л) добро бы было. бо то(т) много зла | го мнѣ и тобѣ и ины(м) учини(л). а е(с)ли е(г) не може(ш) | ⁷шбрази(ти) неха(и) того. а тако ды(м)на ко(л)ко дне(и) не | быва(л) у крола. а пото(м) пришо(л) засмуцены(и) | узр⁷и(в) его ле(в) ре(к) ему. чому есмо не видали | т . . . ре(к) ды(м)на е(с) никоторам тае(м) . . .) | [великам а мови(л) ле(в)] ¹⁹ || ¹² | || ¹² ||

Арк. III. зв. . . . ал . . . ѣ . . . ²⁰ тую шсо(б)но(.).²⁴ ре(к) дымна по⁷ . . . ²⁰ | то е(с)⁷ бо⁷ хто таи(т) кролеви рады свои(и) . . . ²⁴ . . . ²⁰ | реви⁷ . . . ²⁵ ⁷лести. а товаришо(м) тае(м)ност ак . . . ²⁰ | . . . ²⁰ пра вне. ре(к) ле(в) што е(с) тое о(т) повиди(л) д . . . (а)²⁰ | слыша(л)

есми ω(т) которо(го) товариша вѣрна⁷. . . ²⁰ | и(ж) сенезба ро-
¹⁷(д)у з болшими твоє(г) двора має²⁴. . . ²⁵ку | ⁷чи(м)и. и⁷ то
 пре(с) долги(и) ча(с) и со лво(м) живучи до.б.ѣ | чи(л) есми его
 м(д)рости¹⁴. и докоштова(л) є(г) моци | и знапо(л) есми его немоц-
 ного. и во все(м) не(до)ста | точного а коли(ж) есми и тоє услы-
 ша(л)за | зра(д)цю єсми є(г) мѣ(л). а ты єси єму че⁷сть. вдила(л)
 и є(г) | набо(л)ши(м) секретаре(м) узл(л). а ω(н) сл по то¹⁴ кралева-
 (ти) наде | ває(т). а ннѣ. кралю в то(м) не замешка(и). услыша(в)-
 ши | ле(в) и ре(к). ро(з)уми(л) есми слово твоє. а вшако(ж) не мо |
 гу сл жа(д)ного лиха. на сене(з)бу надева(ти) а ни | могу тому
 вири(ти). и(ж) бы сене(з)ба мо(г) проти(в) ме | не. што лихого
 мысли(ти). ре(к) ды(м)на виде(т) ми сл | и(ж) бы мѣ(л) є(г) з того
 живота згуби(ти). бо ч(е)л(ове)кѣ в которого(ж) в зубе(х) загни-
 лость є(с). не преставає(т) его | болєсть. а ни бо(л) ω(т) него
 ω(т)ходи(т). али(ж) вырва(н) | . . . ¹⁰ є(т). ре(к) ле(в) приве(л) єси
 мене съ⁷ сенезбою⁷. . . ²⁵ жол⁷(.)²⁴ |) ||

Арк. IV.

[не]приятеле(и) бо сл боимо. абы на(м) у другое ω(т) ни(х) сл
 не приго(ди)ло. ре(к) єму воро(н) мом є(с) та рада што(ж) м⁷(у)д-
 реци | мова(т). и(ж) коли сл тобѣ приго(ди) нѣшто. ω(т) неприят-
 теля | на(д) тебѣ моцни(и)шего. которому(ж) спротиви(ти)сл не |
 не¹⁴ може(ш). лѣпши ти є(с) утека(ти) и⁷ ω(т) него сл ω(т)далл-
 (ти). | а ни склона(и) ср(д)ца тво²⁶ его ку²⁷ битвѣ с ни(м). и пи-
 та(л) кро(л). | другого ворона рекучи єму. што(с) тобѣ види(т)
 рада | того. котори(ж) ω(т)повѣди(л). нѣ є(с) добра рада кото |
 рую(ж) ради(л) то(т) воро(н). а ни добро є(с) ωпуска(ти) на(м)
 мѣстца | наши. а ни по(д)даватисл по(д) ноги и(х) первого
 ра²⁸(з)у. | але має(м) быти пи(л)нка²⁹ готови. и стеречи себе ω(т)
 не | примате(л) наши(х) коли при(и)ду(т) абы на(с) ω(з)³⁰бронные |
 знашли а буде(м) сл и(м) борони(ти) доку(л) буде(м) мочи. сто-
 рожу и го(н)ци положивши. зо вси(х) сторо(н) а што коли | уви-
 да(т). зѣ заступу. с трусового⁴¹. нам бы ωтказыва | ли. а пото(м)
 естли притагну(т) на ва(л)ку вытгне(м) | к ни[м]³¹ готови. а бу-
 де(м) валчи(т) мощно проти(в) и(м) а мо⁷ | жем звита(ж)ство дер-
 жа(т) а моц по³² на(д) ними мѣт⁷ | а учинимо на(д) ни(ми). што(ж)
 ωни на(д) нами чинили. | . . . ²⁰ не буде почато(к) на(ш) уте-
 ка(н)и. а ω(т)пути(ти) . . . ²⁵ . . . (ж) . . . ²⁰ окум . . . и
 и(м)²⁰ | ²⁰ ли ||

Арк. IV. зв.

тогда утечемо. коли(ж) не будемо мочи проти(в) и(м) | ничего
 чини(ти). ре(к) кра(л) тре(т)єму ворону што сл тобѣ | ви(ди).
 рада твои(х) товаришо(в) котори(и) ре(к). ωбѣ ю(ж) до | бре єс-
 ми зрозуми(л). а ωба гораздо говорили. по(д) | лѹ(г) розум⁷о(в)
 але к⁷. . . ²⁵[о]торы(м) ωбычає(м) могли бы | хмосл спротиви(ти)
 неприятеле(м). по(д)лу(г) шкоды | которую(ж) ω(т) них має(м).
 а то(т) ми є(с) набо(л)ши любо. | абы єсмо ω(т) нас ωдного з на(с)

му(д)др¹¹ого к ни(м) посла(ли) абы ѡ(т) них мо(г) поро(з)умити
 умысль и волю и(х). | а на(м) бы мавне ѡ(т)каза(л). а є(с)ли бы
 усхо(ди)³³ли с нами на | клада(ти). а да(н) слушную ѡ(т) на(с)
 в го(д) при(и)мова(ти). а та(к) бы | єсмо могли на(ш)у шкоду
 променулюю направи(ти). а та(к) у покою на мѣсту нашо[м] жи-
 (ти). бо мдрци мовл(т) гды кро(л) шкоду ѡ(т) свои(х) непри-
 мтелии має(т). которы(м) | же сл при(ти)ви(ти) не може(т). а бо-
 и(т)сл бо(л)шого упа(д)у сво | его люду и ѡ(т)чины. тогды слуш-
 не є(с) да(н) давати | спокое(м). а того не замешкал учини(ти)
 ре(к) кра(л) че | твертому ворону. што сл тобѣ види(т) рады | ко-
 торые(ж) твои товариши ра(ди)ли. котораи⁷(ж) уре(к) | ничого не
 мовили на чо(м) бы(с) мл(с)твы(и) кра(л) моглъ | упевни(ти) . .
¹² |¹² ||

ПРИМІТКИ:

¹) Край аркуша одірвано. ²) Видима помилка в первотворі. ³) Правий долішній ріжок аркуша обірвано. ⁴) Долішній рядок, окрім горішніх частин декількох літер, зовсім відірвано. ⁵) Горішній лівий ріжок обірвано. ⁶) Читання непевне: аркуша в середині надірвано. ⁷) Читання непевне: літери вицвіли. ⁸) „В“ у рукописові випущено. ⁹) У рук.— пляма. ¹⁰) Лівий долішній ріжок обірвано. ¹¹) В рукоп. ¹²) Від двох долішніх рядків збереглося тільки кілька літер, що зовсім вицвіли. ¹³) „с“ нерозбірне: можливе й „г“. ¹⁴) „п“ нерозбірне; можливо „ю“. ¹⁵) Літери двох долішніх рядків зовсім стерлися; останній рядок мало не цілком обірвано. ¹⁶) „к“ невизразне. ¹⁷) Можлива помилка в рук.: „о“ зам. „а“. ¹⁸) В оригіналі „н“ перероблено з „з“. ¹⁹) Рядок напів-стертий; читання непевне. ²⁰) Обірвано й стерто. ²¹) Неясно; можливо, просто риска над „и“. ²²) Цинобра. ²³) „е“ невизразне. ²⁴) Значок над рядком стерто. ²⁵) Стерто. ²⁶) „О“ перероблено з „У“. ²⁷) „у“ ніби перероблено в „о“. ²⁸) „А“ неясно; можливо „о“. ²⁹) „Н“ неясно; можливо „Л“. ³⁰) Можливо просто риска над „w“. ³¹) Прогалина в рук. ³²) Можливо, треба читати „н“, тоді міняється розподіл слів. ³³) „Д“ перероблено пізнішою рукою з іншої літери, можливо з „т“.

Микола Гененер.

„Сводный“ Патерик у південно-слов'янських, українському та московському письменствах.

Збірок дидактичних новель та анекдот—візантійських патериків, нехай які вони з історично-літературного погляду цікаві, наука до цього часу так що й не дослідила. На справедливе зауваження Ehrhard'a¹⁾ про те, які були літературна доля й походження численних рукописних *Ἀποφθέγματα*, *Γεροντικά*, *Πατερικά*, ми маємо дуже невиразне уявлення, певніш, нічого не знаємо. Навіть така видатна пам'ятка, як *Λεζμών πνευματικός* Івана Мосха досі не може дочекатися свого дослідника. Як щасливий виняток, можна зазначити тільки Лавсаїк Палладія Елеонопільського та міцно з ним звязану так звану *Historiam monachorum* (*Ἡ κατ' Αἴγυπτον τῶν μοναχῶν ἱστορία*), що їх досліджувала ціла низка вчених, і західніх (P. Lucius, E. Amélineau, Preuschen, останнього часу G. Butler), і російських (П. Казанський, арх. Сергій, А. Бронзов, І. Троїцький). Дочекалися вони й свого критичного видання²⁾. Як грецьких, і наших слов'янських патериків (перекладних), на превеликий жаль, сливе зовсім не вивчено. Те, що немає систематичного вивчення рукописного переказу наших перекладних патериків, не кажучи вже за критичне видання текстів—це одна з найбільших прогалин у нашій історично-літературній науці, і українській, і російській, хоч-би вже тому, що позбавляє нас можливості більш-менш виразно накреслити шляхи розвитку нашого старого розповідного письменства³⁾. Правда, сумний стан науки про грецькі патерики є вельми поважна перешкода до наукового дослідження їх слов'янських перекладів і неминуче засуджував та й ще засуджуватиме висновки дослідників на певну умовність. Направду кажучи, з усіх слов'янських перекладових патериків більш-менш докладно вивчено тільки Синайського (*Ἀεζμών πνευματικός* І. Мосха), що йому нещодавно І. М. Смирнов⁴⁾ присвятив наукову розвідку, на жаль не додруковану. Решта-ж поки-що повита темрявою необґрунтованих гі-

¹⁾ K. Grumbacher, „Geschichte der Bisantinischen Literatur“ 2 1897 S. 188.

²⁾ Лавсаїк—у 2-му томі капітальної розвідки англійського вченого G. Butler'a, „The Lausaic History of Palladius“. Cambridge 1904. *Historia monachorum* (грецька) у Preuschen'a „Palladius und Rufinus“ Gieszen 1897.

³⁾ Пор. Ф. Буслевъ. „Ист. очерки русской народной словесности и искусства“, т. II, СПб. 1861, ст. 53.

⁴⁾ И. М. Смирновъ, „Синайскій патерикъ въ древне-славянскомъ переводѣ“, ч. I й II. Сергіевъ-Посадъ, 1917.

потез та випадкових міркувань. Але навіть із них жаден, здається, не впликає так багато сумнівів і питань, як так званий у нас „скитський“, правдивіш, „скитські“ патерики. Питання про них належить до найскладніших та найзаплутаніших не тільки в нашій агіології, але й взагалі в цілій науці. Ми не тільки нічого не знаємо за їхню літературну долю, але не можемо навіть напевне сказати, скільки „скитських“ патериків взагалі існувало в давньому українському письменстві. Розвідка В. С. Преображенського („Славяно-руській скитській патерикъ“. Опытъ историко-библиографическаго изслѣдованія. Кіевъ 1909) опрацьована взагалі дуже старанно, на поставлене питання жадної відповіді не дає, будь-що-будь, зовсім не розв'язує проблеми слов'янських „скитських“ патериків, — а втім, автор навіть і не спитувався її розв'язати. В. Преображенського найбільше цікавив Великий Лимонар та його грецька літературна історія. Незаперечно заслуга В. Преображенського в тому, що він, коли й не розв'язав, то значно звузив проблему „скитських“ патериків. Так, завдяки йому, ми тепер вже остаточно з'ясували, що до числа тих так званих „скитських“ патериків безперечно належав старо-болгарський переклад¹⁾ аскетичної збірки приповідок і повістей про святих подвижників, систематизованих за певними темами (розділами), відомий у науці під назвою—*Ἀνδρῶν ἀγίων βιβλος* (так схарактеризував його патріарх Фотій у своєму *Μοριόβιβλον ἡ Βιβλιοθήκη*, cod. СХСVIII), або в латинському перекладі²⁾ VI віку диякона Пелагія та субдиякона Івана—*Verba Senjorum*³⁾).

Цьому слов'янському перекладові В. Преображенський і надає назву „скитський“ патерик, правдиво чи неправдиво—це побачимо далі. А втім слов'янський переклад збірки *Ἀνδρῶν ἀγίων βιβλος* далеко не обіймає усіх слов'янських „скитських“ патериків. Я знаю рукописи, що їх звичайно наша бібліографія, часто й давнина прилучали до категорії патериків скитських, дарма що вони й не мають абсолютно нічого спільного з зазначеним перекладом грецької збірки *Ἀνδρῶν ἀγίων βιβλος*. І таких „скитських“ патериків доховалося до нас дуже велике число списків. У кожному бібліографічному опису більш-менш великого книгосховища ми завсіди знайдемо кілька рукописів цього загадкового патерика. На питання, що це за патерики, скільки їх, яка їхня літературна історія, в якому стосункові вони перебувають до „скитського“ патерика В. Преображенського — сьогочасна наука не дає нам жадної позитивної відповіді. По змозі, звичайно, хоч трохи розплутатися в цьому клубку питань, і тим самим наблизитися до розв'язання проблеми слов'янських „скитських“ патериків — і буде основне завдання мого досліду — тим більше, що потреба в такому досліді

¹⁾ Одна з найпопулярніших його рукописних назв була: Повести святих старцев, яко подобает безмольвия со всякимъ тщаниемъ искати.

²⁾ Див. П. Никитинъ: „Греческій ‚скитскій‘ патерикъ и его древній латинскій переводъ“. Византійскій Временникъ, т. XXII, в. 1 и 2, П. 1916, ст. 127—171.

³⁾ Спочатку їх видрукував Rosweyd у своїх *Vitae Patrum*, lib. V й VI, передрук — Migne s. l. t. LXXXIII. lib. V, col. 351 — 992, lib. VI, col. 991 — 1024. Грецький текст у друку взагалі не з'являвся.

давно вже наспіла¹⁾. Між иншим, проблема ця для історика українського письменства особливо цікава, бо до цих загадкових „скитських“ патериків, що не зводяться до Ἀνδρῶν ἀγίων βιβλος, належить „патерик“ (за Петровим, Оп. II, ст. 162) бібл. Київського Золотоверхо-Михайлівського монастиря ч. 486 (1653) (тепер 2585), українського походження. (Рукоп. ч. 486 написано типовим українським півуставом XVII віку: літери *a, z, y, p, ц, x, м, с, ф, ъ* з довгими хвостами, що іноді переходять у рослинний орнамент (*ц*), *т* у вигляді *z*, *p* у вигляді *s*, лежаче на боці—*Ѡ*, *a* (*a*), *c* титульне—*Σ*, й т. и. Рукопис в аркуш, усіх аркушів 404, патерик обіймає аркуші 1—173. В орнаментованій рамці арк. 1 має титул: Списаніа ѿ поученіа ѿ житіа, и ѿ повѣсти пріобныхъ ѿ бгѣносныхъ ѿцѣ нашихъ. Повѣсти ѿца Даніила ѿ андроніцѣ, ѿ ѿ женѣ егѣ. Бѣви ѿче:

По аркушах запис: „Сия книга глаголемая патерик есть власная монастыря Золотоверхова Киевскаго вишаго города Московскаго. А хто бы мел отдалити от того святого месца да будет проклят, анафема святыми отца“. Досліджувати цей український список ми ще будемо потім, у звязку з слов'янськими та російськими списками.

I.

Із „скитських“ патериків, що їх не торкнулася розвідка В. Преображенського (тоб-то окрім слов'янського перекладу Ἀνδρῶν ἀγίων βιβλος) та що їх так звуть наша бібліографія, а часто й давнина, я вивчав такі їх списки:

(Рукописи, з тих чи інших причин, мені неприступні, до цього огляду не виходять).

1) Рукопис ризниці Соловецького монастиря (тепер Археографічної комісії) ч. **485** (Опис рукоп. Солов. м-ря Казанської Дух. Академії II, ч. 452, ст. 126—137—описано дуже недокладно) півустав. Ркп. кінця XIV віку (див. Н. Ліхачов, II, с. 32—водяний знак ч. 496, 497; с. 41—ч. 501, 502), в аркуш, на 303 арк. Патерик—пів. 214. Лавсаїк преп. Зосима (див. оправний аркуш).

2) Рукоп. бібл. Троїцької Лаври ч. **701** (1823)—(Оп. III. 62—80) півустав 1469 року, в чвертку, на 507 арк. Окрім „скитського“ (за опис.) (арк. 231—арк. 450) ркп. ч. 701 має в собі ще Абетковий та Єрусалимський патерики.

3) Рукоп. Р. Публічної бібл. збірка Погодіна ч. **882**—півустав XV віку, в аркуш, 390 арк. Патерик—по арк. 344.

4) Рукоп. Р. П. б., збірка Толстого—F—I—211 (I—204), півустав XV в., в аркуш, 454 арк.

5) Рукоп. Московського Історичного Музею Синод. бібл. ч. **949** (Покажчик арх. Сави ст. 218)—півустав XIV—XV в., у чвертку, 420 арк. Патерик від арк. 1 до арк. 148 та від арк. 244 до 360 звор.

¹⁾ Мало не абсолютна темрява, в яку поринули наші „скитські“ патерики, не раз була за прикру перешкоду для дослідників нашої літературної старовини. Див. Е. П ѣ т у х о в ѣ: „Очерки изъ литературной исторіи Синодика“ 1895, ст. 215; С. Р о з а н о в ѣ: „Матеріали по исторіи русскихъ Пчелъ“ 1904, ст. 14—16 та інші.

6) Рукоп. Моск. Рум'янцівського Музею, збірка Т. Ф. Большакова ч. **414** (Г. П. Георгієвський „Ркп. Т. Ф. Большакова“ П. 1915, с. 346—347), півустав к. XV в., в аркуш, 340 арк. Патерик до арк. 236.

7) Рукоп. Р. П. б., належить бібл. Кирило-Білозерського м-ря ч. **3—1242**, півустав XVI віку, в аркуш, 326 арк. Патерик—від арк. 33 звор. до арк. 190 звор. З арк. 1—до арк. 33 звор.—житіє Паїсія Великого.

8) Рукоп. бібліотеки Троїцької Лаври ч. **704** (1821)—(Опис. III. 82—97), півустав XVI в., в аркуш, 455 арк. Патерик—до арк. 213.

9) Рукоп. бібл. Троїцької Лаври ч. **705** (1826)—(Опис. III, 97)—півустав XVI в., у чвертку, 374 арк.

10) Рукоп. бібл. Троїцької Лаври ч. **706** (1819)—(Опис. III. 97—98) півустав XVI в., в аркуш, 299 арк. Початок і кінець ркп. втрачено.

11) Рукоп. бібл. Троїцької Лаври ч. **707** (1845).—(Опис. III. 98), півустав XVI в., в аркуш, 394 арк. Патерик від арк.—12.

12) Рукоп. бібл. Троїцької Лаври ч. **708** (1892).—(Опис. III. 98—99)—півустав XVI в., в аркуш, 181 арк.

13) Рукоп. Моск. Істор. Музею, збірка Уварова ч. **956** (84) (293) (Леонид II, 248—265)—півустав XVI в., в аркуш, 318 арк.

14) Рукоп. Моск. Істор. Музею збірка Уварова ч. **957** (493) (Леонид II, 265—273).—півустав XVI в., в аркуш, 399 арк.

15) Рукоп. Р. П. б. збірка Погодіна ч. **880**—півустав XVI в., в аркуш, 247 арк.

16) Рукоп. Р. П. б. збірка Погодіна ч. **883**—півустав XVI в., в аркуш, 229 арк.

17) Рукоп. Р. П. б. збірка Погодіна ч. **884**—півустав XVI в., у 8°, 485 арк.

18) Рукоп. Р. П. б. збірка Погодіна ч. **875**—півустав XVI в., в аркуш, 246 арк.—1544 року (див. арк. 245).

19) Рукоп. Р. П. б. збірка бібл. Кирило-Білозерського м-ря ч. **6—1245**, півустав. поч. XVI в., у чвертку 94 арк. Патерик до арк. 37 звор.

20) Рукоп. Р. П. б. збірка бібл. Кирило-Білозерського м-ря ч. **9—1248**, півустав XV—XVI вв., у чвертку, арк. 522.

21) Рукоп. Р. П. б. збірка Погодіна ч. **874**—півустав XVI в., в аркуш, 514 арк. Окрім „скитського“ в Погод. ч. 874 читаються ще: Печерський, Синайський патерики та рос. житія: Леонтія Ростовського, Олексія, мітр. Петра, Варлаама Хутинського та інші.

22) Рукоп. Р. П. б. Новгородсько-Софійська збірка ч. **1366** (рукоп. кат.), півустав XVI в., в аркуш, 367 арк. Патерик—до арк. 61 звор. Російська копія середньо-болгарського першовтворю.

23) Рукоп. Р. П. б. Новгородсько-Софійська збірка ч. **1367** (рукоп. кат.), півустав XVI в., в аркуш, 493 арк. Патерик—до арк. 229.

24) Рукоп. Р. П. б. збірка Погодіна ч. **946**, півустав XVI в., у чвертку. Патерик—від арк. 153 звор.

25) Рукоп. Р. П. б. збірка Гільфердинґа ч. **58** (звідомлення Публічн. бібл. за р. 1868 від 138 до 142), півустав XVI в., в аркуш, 405 арк. Серб-

ська копія середньо-болгарського первотвору (Скрьбл—1 особа теперішнього часу—арк. 32 звор.) Патерик до арк. 132. Початок загубився.

26) Рукоп. Московськ. Істор. Музею Синод. бібл. ч. 216. (Показчик Сави с. 218),—дуже добре зберігся, величезний аркуш, писаний півустановою середини XVI віку. Окрім „скитського“ патерика (арк. 522—665 звор.)—ркп. Синод. 216 містить у собі ще патерики: Печерський, Синайський, Абетковий, Скитський (В. Преображенського)—також книгу Фотіос. Це свого роду єдиний компендіум мало не всього старо-руського патерикового письменства.

27) Рукоп. Моск. Рум'янцівськ. Музею, збірка В. Ундольського ч. 221 („Собр. слав.-рус. рукоп. В. М. Ундольскаго“ М. 1870, с. 12)—дрібний півустанов XVI в., у чвертку. Патерик від арк. 41 звор. до арк. 164 звор.

28) Рукоп. Моск. Рум. М. збірка В. Ундольського с. 580. (ibidem, с. 12)—півустанов XVI в., у чвертку. Патерик—до арк. 212 звор. Початок загубився.

29) Рукоп. Моск. Рум. М. збірка В. Ундольського ч. 220. (ib., с. 12), півустанов XVI в., у чвертку. Патерик—від арк. 1 до арк. 365.

30) Рукоп. Московськ. Духов. Академії ч. 23 (59).— („Свѣдѣніе о нѣкоторыхъ слав. рукоп., поступившихъ изъ книгохранилища Св.-Троицкой Сергіевской Лавры въ библи. Троицкой Дух. Акад. въ 1747 г.“ М. 1884. ст. 109—123), півустанов XVI в., в аркуш, 596 арк. Патерик до арк. 344 звор. Початок загубився.

31) Рукоп. Істор. Музею, збірка Воскресенської Нововрусалимської бібліотеки ч. 120. (Арх. Амфілохій: „Опис. Воскр. Новоіерусалимской библи. М. 1875, с. 173)—півустанов 1507 року (див. арк. 251), в аркуш.

32) Рукоп. Моск. Істор. Музею, збірка Є. Барсова ч. 700, півустанов XVI в., у чвертку, 460 арк. Патерик—до арк. 414 звор. Арк. 1—4 писано у XVIII віці

33) Рукоп. Моск. Істор. Музею (основна збірка), ч. 479, півустанов XVI віку, в аркуш. Разом з „торжественником“ оправлено й уривок „скитського“ патерика.

34) Рукоп. Моск. Істор. Музею, збірка Хлудова ч. 237 (А. Попов: „Опис. рукоп. и каталогъ книгъ церковн. печати библи. А. И. Хлудова“ М. 1872, с. 462—475) півустанов XV—XVI в., в аркуш. Патерик до арк. 101. Рос. копія середньо-болгарського первотвору.

35) Четї-Мінеї мітр. Макарія. Грудень 31 день. (Див. вид. Археограф. Комісії вип. 14 I-го тому. М. 1914).

36) Рукоп. бібл. Київ-Печерської лаври ч. 272 (дод. 2)—(Петров. Оп. II).—півустанов XVI віку, в аркуш. Патерик від арк. 458 звор. до арк. 523. Окрім витягів із збірної патерика (старчества), рукоп. ч. 272 містить у собі патерики Абетковий, Єрусалимський та Скитський (В. Преображенського).

37) Рукоп. Р. Публічн. бібл. збірка Толстого ч. Q I. 399 (Оп. II. ч. 129, с. 293—294), скороп. 1648 року 307 арк. Патерик до арк. 255 звор.

38) Рукоп. бібл. Троїцької Лаври ч. 702 (1820)—(Опис. III. 80—81)—півустанов 1628 року, в аркуш, 367 арк. Патерик—від арк. 185.

39) Рукоп. бібл. Троїцької Лаври ч. **709** (1891)—(Опис. III, 99)—скоропис XVII в., у чвертку, 305 арк. Патерик від арк. 156.

40) Рукоп. Моск. Істор. М., збірка Уварова ч. **958** (485) (294)—(Леонид. II, 274—277), півустав XVII в., у чвертку, 376 арк. Патерик—до арк. 310.

41) Рукоп. Р. П. б. збірка Погодіна ч. **881**—півустав XVII в., в аркуш (Перебиті аркуші).

42) Рукоп. Моск. Рум'янц. М. збірка Т. Большакова ч. **72** (Г. Георгієвський, *ibid.*, с. 53—67), скоропис XVII в., у чвертку, 521 арк.

43) Рукоп. Р. П. б. збірка Кирило-Білозерського м-ря ч. **45—1122**—збірний ркп. різних віків. Аркуші перебиті, у чвертку, 220 арк.

44) Рукоп. Р. П. б. збірка Кирило-Білозерського м-ря ч. **10—1249**—півустав 1686 року (див. арк. 378), в аркуш, 378 арк. Ркп. ч. 10—1249—типу розкішних видань XVII віку.

45) Рукоп. Р. П. б. збірка А. Тітова ч. **857** (402)—(Опис. III, 31—40)—півустав XVII в., у чвертку, 378 арк. Кінця нема

46) Рукоп. Р. П. б. збірка А. Тітова ч. **856** (3106).—(Опис. III, 17—31), скоропис XVII в., в аркуш, 250 арк.

47) Рукоп. Моск. Істор. Музею Синод. бібл. ч. **214** (Покажчик Сави, с. 218)—півустав 1667 р., в аркуш, Патерик—від арк. 10 до арк. 185. Рукоп. Синод. ч. 214—типу розкішних видань. У додатках: уривки з життя Григорія Двоєсловця й життя: І. Милостивого, Андрія Юродивого, Євпраксії, Мартиніяна та инш.

48) Рукоп. М. Істор. Муз. Синод. бібл. ч. **53** (Покажчик Сави, с. 218), півустав XVII в., у чвертку. Патерик від арк. 1 до арк. 313.

49) Рукоп. М. Істор. Муз. Синод. бібл. ч. **672** (Покажчик Сави, с. 218), скоропис XVII в., у чвертку. Патерик від арк. 329 зв.—до арк. 637.

50) Рукоп. М. Рум'янців. Муз. збірка В. Ундольського ч. **218** (Див. Опис, с. 180)—півустав 1663 р. (арк. 286), в аркуш. Патерик до арк. 225 звор.

51) Рукоп. М. Рум'янц. Муз. збірка В. Ундольського ч. **222** (Опис., с. 218), великий півустав XVII в., у чвертку, 102 арк.

52) Рукоп. М. Рум'янц. Муз. збірка Д. Піскарьова ч. **531** (А. Виктор: „Каталогъ сл.-рус. рукоп. Д. В. Пискарева“ М. 1871, с. 20, ч. 96)—скоропис XVII в., у чвертку. Патерик від арк. 1 до 380. Початок загубився.

53) Рукоп. М. Рум'янц. Муз. збірка Д. Піскарьова ч. **532** (А. Виктор, *ibid.*, ст. 221, ч. 97) півустав XVII в., у чвертку. Початок загубився.

54) Рукоп. М. Істор. Муз. збірка Воскресенської Новорусалимської бібліотеки, ч. **123** (Арх. Амфилохій, *ibid.*, с. 173)—скоропис XVII в., у чвертку, 320 арк. Патерик—до арк. 300.

55) Рукоп. М. Рум'янц. Муз. збірка Т. Ф. Большакова ч. **401** (Г. Георгієвський, *ibid.*, с. 330—331)—півустав 1637 року, в аркуш, 460 арк. Патерик—до арк. 353.

56) Рукоп. Моск. Істор. Музею (основна збірка) ч. **914**, півустав XVII віку, у чвертку, 961 арк. Патерик—від арк. 4 до 871 звор.

57) Рукоп. бібліотеки Київського Софійського собору ч. **272** (631). Петров. Оп. III, с. 20)—скоропис поч. XVIII віку. Патерик від арк. 1 до

арк. 615 звор. На арк. 1 звор. запис: „Книга глаголемая жития и повести преподобных и богоносных отец наших, списанная с находящейся при дворце благоверных государыни царевны и великия княжны Наталии Алексеевны“. Письмо великоруське.

58) Рукоп. Р. Публічн. бібл., збірка А. Тітова, ч. 859 (2604)—(Оп. III. 42), півустан XVIII віку, в аркуш, 436 арк.

Уже побіжно переглянувши перераховані рукописи, ми можемо зробити такий висновок: усі зазначені списки „скитських“ патериків, зараховуючи сюди й український—Михайлівського монастиря ч. 486, понад усякі сумніви, споріднені поміж собою інакше кажучи, показують, що в нашому давньому письменстві є не багато, а лиш один „скитський“ патерик, правда він не має нічого спільного із „скитським“ патериком-перекладом *Ἀυθρῶν ἀγίων βιβλος*. Різноманітність списків цього загадкового патерика особливого складу, що викликала уявління про цілу низку скитських патериків ¹⁾, пояснюється частими й часом дуже гострими переборами його складу в різних рукописах.

У нашій науці цей „скитський“ патерик, певніше, деякі поодинокі його списки—вже мають свою, правда недовгу, історію. Перегляньмо всі ті нечисленні уваги про нього, які нам пощастило розшукати в науковій літературі.

Його часто плутали з патериками, своїм окладом зовсім йому чужими. Так, В. Ундольський ²⁾, один із перших оглядачів рукописного переказу наших патериків, згадавши за низку списків нашого „скитського“ патерика, зокрема, зазначені в мене рукописи Синод. ч. 214 та Погодина (946), зарахував їх до одної з одмін слов'янського Лавсаїка Паладія Елеопільського. В. Ундольського обдурили, певно, титули цих списків—Лавсаїк, хоч наш „скитський“ патерик із Лавсаїком Паладія абсолютно нічого спільного не має. (Щоб у цьому переконатися, досить побіжно перегорнути сторінки 2-го тому згаданої книги Butler'ової). Лавсаїкові Паладія (вже безпосередньо) приписав арх. Леонид ³⁾ рукопис Р. Публічн. бібліотеки, збірки Толстого II ч. 129 (Q. I, 399)—з тих само, видима річ, причин. Списки: Соловецького м-ря Казанської Дух. Академії ч. 453 (486) та 457 (489), мені неприступні, потім Соловецької ризниці ч. 485, Кирило-Білозерської збірки ч. 45—1122, Уварова ч. 953, Толстого II—129 (Q. I. 399) проф. Д. І. Абрамович ⁴⁾, через непорозуміння, приписав патерикові—пізнішої

¹⁾ Арх. Леонид („Чтенія въ Обществѣ Истории и Древностей Россійскихъ“ 1890, кн. 4) писав: „Скитські патерики незасованих редакцій різноманітні й до себе іноді не подібні“ (ст. 3).

²⁾ В. Ундольскій: „Вибліографическія разысканія“. Москвитянинъ, ч. IV, № 11 та 12. Москва. 1846, ст. 198—199, 203.

³⁾ А р х. Л е о н и д ъ: „Свѣдѣнія о слав. и русскихъ переводныхъ патерикахъ“ (Чтенія, 1890, кн. 4, ст. 2).

⁴⁾ Д. І. А б р а м о в и ч ъ „Исслѣдованіе о Кіево-Печерскомъ патерикѣ какъ историко-литературномъ памятникѣ“ СПб. 1902, ст. 136.

компіляції, що склалася із „властивого Лавсаїка“ та інших патериків. Зазначені списки не стверджують, що існувала власне така компіляція.

Індивідуальність складу „скитського“ патерика (див. далі „Додатки“), що я констатував, уперше постеріг небіжчик акад. М. Петров (див. його цінну, правда, місцями вже застарілу розвідку: „О происхождении и составѣ славяно-русскаго печатнаго Пролога“. Київъ, 1875, ст. 120, 174—179), якому отже й належить честь його відкриття. М. І. Петров керувавсь даними рукописів Ундольського ч. 220, Хлудова ч. 237 та особливо Михайлівського монастиря ч. 486. Вважаючи на те, що в нашому патерику є низка місцевих царгородських оповідань про святих і загальний характер патерика компілятивний, акад. М. Петров назвав його „візантійським або зведеним“. Направду кажучи, ця коротка увага акад. М. І. Петрова—перша й поки що єдина спроба в науці вивчити наш патерик¹⁾. На жаль, це цінне спостереження забулося незабаром мало не до краю. На скільки мені відомо, за цікаве відкриття М. Петрова, як він сам казав, нагадали нам тільки проф. Д. І. Абрамович²⁾, та останнього часу акад. В. І. Істрин³⁾.

Наші загальні курси давнього письменства „скитських“ патериків взагалі не знають⁴⁾. Вельми для нас цінне видання „зведеного“ патерика в його Четь-Мінейній редакції, на жаль не скінчене. Див. „Великіє Миней-Четьи митр. Макарія за 31 декабря. Изд. Археографической Комиссии подъ ред. С. Долгова“, вип. XIV, т. 1, Москва, 1914. Вказівкою на це видання ми вичерпали всі нам відомі, аж надто нечисленні, факти наукової історії нашого „скитського“ патерика. Вона, як бачимо, зводиться до пизки суто-випадкових (не раз-у-раз правдивих) спостережень над поодинокими його списками. Самий факт існування нашого патерика усвідомлювали неясно, тим-то так часто плутано його з іншими патериками.

Перейдімо до вивчення цього багатьма сторонами загадкового патерика.

Заходжуючись науково аналізувати зовсім ще недосліджений збірник—а таким власне й є наш „скитський“, зведений мовляв М. Петров, візантійський патерик,—дослідник мусить насамперед точно з'ясувати його склад. Перераховані раніш рукописи нашого патерика подають

¹⁾ Яковлев у своїй досить докладному огляді тих, що існують, слов'янських перекладних патериків (див. його розвідку, що з'явилася одночасно з працею М. Петрова, «Древнія кіевскія релігійозныя сказанія». Варшава. 1875, ст. 16—24), про „зведений“ патерик не згадує.

²⁾ Д. І. Абрамович, *ibid.*, ст. 139.

³⁾ В. Істрин: „Очеркъ истории древнерусской литературы“. П. 1922, ст. 109—110.

⁴⁾ Загальні курси обмежуються звичайно вказівкою на Синайський патерик та (не зовсім обережно) на Лавсаїк Паладія. Про „скитський“ патерик пробував розповісти В. Келт у яла (Курс², I, ст. 220), але дуже невдало. Наслідком непорозуміння є й замітка про „скитський“ патерик акад. М. Н. Сперанського (Історія др.-рус. літератури² I. М. 1921, ст. 213). Що-до Лавсаїка, на який за традицією вказують історики, то мені особисто не зовсім ясно, чи існував він взагалі у нашому письменстві в перекладі з грецької. Чистий тип Лавсаїка, так звана перша його редакція, що її видав Butler, безперечно нашому давньому письменству невідомий

його склад геть неоднаково. За малими винятками, кожен список розподіляє його розповідний матеріал більше-менше індивідуально. Отже визначити склад нашого „скитського“ патерика—це значить покласифікувати різні типи його складу за рукописами, котрі до нас дійшли, тоб-то з'ясувати обсяг його редакцій та висвітлити їхню історію. (Визначаючи редакції зведеного патерика—зватимемо його так, слідом за Петровим,—з усіма приступними нам, раніш перерахованими рукописами, погодимося занотовувати в їхньому складі тільки випадки різности їх поміж собою, а не подібности. За канонічний склад зведеного патерика вважатимемо умовно той, що описали й подаємо в додатку (див. далі). Узявши його за мірку до порівняння, ми значно спростимо технічно майбутню аналізу й скоротимо її виклад. Чергове число тої чи іншої повісти в описаному в нас складі зведеного патерика—погодьмося розуміти, як умовне її означення.

α) Цілком своєрідну редакцію¹⁾ (означимо її літерою α) своїм складом становить зведений патерик, що читаємо його під 31 грудня в Великих Мінеях мітр. Макарія, виданих за редакцією С. Долгова. До цієї Четь-Мінейної редакції зводиться й дослівно з нею своїм складом сходиться рукопис Моск. Синод. бібліотеки ч. 563—XVII віку. Зведений патерик Синод. ч. 563 видимо не дописаний, він уривається на повісті 97-ій (див. додаток), що теж не дописана й уривається словами: ...мнѣвъше ѡако за грѣх их не хоще мѣнѣ прѣбывати въ цркви ихъ. Рукоп. Синод. ч. 563—список з Четь-Мінейного тексту—єдиний мені відомий.

Склад редакції α (Мінейної), сходячись дослівно з описаним у мене в додатку, має таку, жадному з інших списків невідому, відміну зведеного патерика: поміж повістю 25 (о Виссаріоне-постнику) та 26 (о жене пришедшей исповедатися к старцу) читаємо такі ще статті:

1) Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Марка Афинейскаго, бывшаго в горе Фрачьстее. Початок: Поведа нам авва Серапион: суццу ми ввнутрениеи пустыни Египта... (див. Acta sanctorum. Mart III. 778 та 40).

2) Преподобнаго отца нашего Стефана Фивейскаго заповеди отречшихся мира и иже в мире. Початок: Первое убо и не имаша причащения с женами...

3) Того же заповеди больша первых к хотящим спастися. Початок: Прежде всего требуем целомудрия..

4) Молитва. Початок: Владыко, Господи Иисусе Христе, ты помощник мой буди.

4) Слово св. отца Логина. Початок: Поведа нам авва Пиор, яко суццу ми юну...

6) Слово св. преп. отца нашего Иларіона о отвержении мира, иноческого ради жития. Початок: Все, иже мира сего отвергшесе и образ иноческий восприемше²⁾...

¹⁾ Опис її див. у Йосифа: „Подробное оглавление В. Четіихъ-Миней. М. 1892, шпальта 276—295. Опис не зовсім докладний.

²⁾ Див. вид. Арх. Коміс. ст. 2574—2598.

Усі оці статті, за винятком життя Марка Атенеїського та слова отця Логина—суто-навчального змісту—казання.

β) Окрему групу складають списки: Моск. Синод. бібліотеки ч. 216—XVI в., Моск. Рум'янц. Музею, збірка Ундольського ч. 220—XVI в., Р. П. б. збірка Погодіна ч. 882—XV в., та ч. 875—1544 року, Кирило-Білоз. збірка ч. 10—1249, 1686 р. Троїцької Лаври ч. 705—XVI в. Усі вони своїм складом зводяться до редакції, що умовно зватимемо її β, одміною якої проти описаної у мене в податку, були такі сполучення статтів: 1) ...4—6... 2) ...11—13..., 3) ...41—43..., 4) ...76—79... 5) поміж ст. 222-ою та 223-ою — изречение б. Феодоры. Початок: Глаголаше святая Феодора, яко ни пост, ни бдение, ниже всяк труд спасаает человека...=Migne. s. gr. t. LXV. col. 205—*Ἐλεγε πάλιν ἡ ἀδελφὴ, ὅτι οὐδέ τις ἄσκησις, οὐδέ ἀγρυπνία, οὐδέ παντοῖος πόνος σώσει...* тоб-то відсутність 5, 12, 42, 77, 78 статтів і одна вставка з Абеткового патерика (так звані *Ἀποφθέγματα τῶν ἁγίων ἑράωντων*).

З індивідуальних властивостей списків редакції β зазначимо: ркп. Погодіна 882 втратив 119 й 120 статті (у нього... 118... 121...). Писареві (sic) рукопису Погодіна ч. 882, може бути, здалося, що згадані статті 119 й 120 (уривки з життя Василя Великого, яке написав Амфілохій, еп. Іконійський) порушують єдність патерика чужим жанровим елементом, і тому він уважав за цілком доцільне їх викинути. Ркп. Погодіна ч. 882 уривається на статті 171-ій—статті, що йдуть за 171, власне 172, 173... цілу низку навчальних приповідок—писар (sic) Погод. 882 відкинув, певне з тої самої причини. Писар (sic) ркп. Моск. Істор. Музею Синод. збірка ч. 216—середини XVI в. (що-до виконання одного з найкращих списків нашого патерика), мабуть через неухважність проминул повість 73 (про юнака, що його хотів якийсь поганський волхв спокусити), а втім, може він згадав, що ця повість читається під 2 грудня в Пролозі (хоч і в трохи іншій конструкції—див. Пролог Р. П. б. збірка Погодіна ч. 636—1542 р. арк. 208—209 звор.)—й через те вирішив її не переписувати. Про рукопис Кирило-Білозерської збірки ч. 10—1249 у нас буде ще мова згодом, а поки що зазначимо вставку його писаря між ст. 171 й 172—Повість душеполезна. Початок: Инокъ нѣкии повѣда нам, глагола, яко шедшѣ ми иногда ко сѣому фѣдориту патрїархѣ антиохійскомѣ... (арк. 306, арк. 311)—запозичено, певне, з Синодика, що в ньому вона найчастіше трапляється (див. Синодик Р. П. б. Ф. I—323—кінця XVII в. арк. 123—132 звор.) (Якийсь старець, бажаючи вратувати свою грішну матір, простяг їй руку в смердючу твань пекла, де вона мучилась—рука, торкнувшись твани, назавіси споганіла...). Рукопис бібл. Троїцької Лаври ч. 705 втратив ст. 2, 110, 127 й 128—дві останні—приповідки авви Пімена—випущено, мабуть як чужі жанром. Писар (sic) ркп. Т. Л. 705 дозволив собі невелике переставлення в порядку повістей патерикові оповідання—ст. 4 й 40 обидві оповідають про авву Данила скитського. До редакції β належить також рукопис збірки Погодіна ч. 881—XVII в. (у ньому, на жаль, дуже перебиті аркуші).

В XV віці редакція β вже існувала (Див. Погод. 882).

γ) Усі інші списки зведеного патерика своїм складом об'єднуються, не вважаючи навіть на всю їхню незгідність у подробицях, в окрему групу через деякі особливості складу, безумовно спільні усім спискам зазначеної групи.

Ці спільні всім, мені відомим, рукописам зведеного патерика, що не сходяться з редакціями α й β, характерні особливості складу такі:

1) Інша конструкція повісти 2-ої (про Євлогія та прокаженого), що не зводиться безпосередньо до тексту грецького Лавсаїка (Див. G. Butler. „The Lausaic History of Palladius“, II, 1904 p., 63—69), подібно до тієї самої повісти редакцій α й β. Початок: Поведа нам отец Палладие философ, рече, некто от отец, именем Евлогие от Александрия града любовию Божию разжегся и отвержеся мира и расточи вся имена своя.. Пор. текст редакцій α й β—Поведа ми Кроние пресвитер, Нитрийский, яко и некогда унынию нападуши ми пользы ради приидох к авве Антонию... По-грецькому: *Κρόνιος μοι διηγήσατο ὁ πρεσβύτερος τῆς Νιτρίας ὅτι Νεώτερος ὢν καὶ ἀκηδίας χάριν φυγὼν ἐκ τῆς μονῆς τοῦ ἀρχιμανδρίτου μου, ἀλώμενος ἔφρασα ἕως τῶν ὄρων τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου...* (р. 63).

3) Після повісти II-ої (про старця, що зблудив з родичкою своєю—мирянкою) зазначені списки мають ще такі повісті: а) початок: Брат вопрости старца, глаголя, что сотворю, отче, яко смущают мя скверная помышления... (Migne s. l. t. LXXIII, 881 p.), б) Початок: Отшельник некий живяще в нижней стране Египта, и бе велик зело.. (про повію, що хтіла спокусити старця)—із Пролога під 27 грудня (див. Пролог Новг.-Соф. збірки ч. 1324—XII в. арк. 264 d—265 d), в) Початок: Брат некий рать приемь от блудного беса, прилучшиися ему минуты сквозе некую весь в стране египетской... (про брата, що хотів одружитися з дочкою жерця ідолянського, та голубку (благодать), що вилетіла з уст його)—(див. Древн. Патерик² 1892 ст. 88—90 ч. 41 (38) Пор. скитський патерик ркп. Р. П. 6. збірка Тиханова ч. 552—XVI в. арк. 58—59 звор., Кирило-Біл. збірка ч. 5—1244—XVI в. арк. 30—31).

3) Після повісти 110-ої йдуть а) поетична легенда Синайського патерика про черницю, що вирвала собі очі, в які закохався один юнак. Початок: к сей же повести приложи и другую, глаголя тот же отец, яко сущу ми, рече, в Александрии... (див. Migne. s. gr. t. LXXXVII cap. 61), б) повість про одного ігумена, що кинув у воду золото—дарунок якогось мирянина. Початок: Прииде некий мирянин пострижися в общее житие в монастыре глаголемом Пенфукла... в) уривок з життя святого Антонія Нового. Початок: Сей препод. отець наш Антоние, от славных и богатых сый, богатство же и славу оставль и иноческое житие возлюбив... Кінець: послушания венец восприял. (Грецький текст видав Попандопуло-Керамевс у Православн. Палест. Сборн. Спб. 1907. LXVII).

4) Подібно до ред. β поміж ст. 222 й 223 читається приповідки бл. Феодори.

Нааявність цих особливостей складу в усіх списках групи γ , видима річ, доводить, що всі вони так або инакше належать до такої редакції зведеного патерика, характерною властивістю якої й були перелічені щойно сполучення повістей, спільні всім спискам γ . Я знаю низку рукописів (ркп. М. Дух. Акад. ч. 23(59)—XVI в., М. Іст. Муз. збірка Є. Барсова ч. 700—XVI в., бібл. Тр. Лаври ч. 706—XVI, Р. П. б. збірка Тітова ч. 856—XVII в. та збірка Кирило-Біл. м-ря ч. 9—1248—XVI в.),—що документально стверджує нашу гіпотезу про існування такої редакції (зазначимо її літерою γ) зведеного патерика. Зазначені рукописи дослівно відповідають складові редакції γ , який передгадуємо, редакції—праматери всіх перелічених списків γ —та безпосередньо зводяться до її протографу,

З індивідуальних відхилень списків ред. γ зазначимо:

Мабуть, через неуважність писарі (sic) пропустили: ст. 100—ркп. Барсова ч. 700; ст. 16 та 152—Кирило-Біл. 9. 1248; ст. 14 й 18—ркп. ТЛ ч. 706. Ркп Т. Л. 706, видимо, списаний з рукопису, що втратив низку аркушів, звідси в ньому ст. 154-та уривається на середині (кінець—...вопроси еж. како пребыѣ) і безпосередньо за нею на тому самому аркуші (250 звор.) йде ст. 209.

До списків редакції γ треба долучити й ркп. бібліотеки Троїцької Лаври ч. 701 й 702—їх особливість—скорочений переказ складу ред. γ . Правда, вони до неї зводяться не безпосередньо. Посередньою ланкою була редакція (зазначимо її ред. γ_a), що в чистому свйому вигляді до нас не дійшла та що до неї, як до свого спільного джерела, рукописи Троїцької Лаври ч. ч. 701 й 702 незалежно один від одного й зводяться. Редактор γ_a (можливо, один із ченців того самого Троїце-Сергієвого монастиря), скорочуючи свій первотвір (один із списків редакції γ), випустив такі повісті (з огляду на багатство індивідуальних відхилень списків Т. Л. ч. 701 й 702, обмежусь переліком тільки тих повістей, що їх пропуск за ініціативою редактора γ_a —не підлягає сумніву): 2, 5, 14, 16, 21, 25, 35, 42, 47, 50, 58, 61, 64, 68, 70, 74, 76, 78, 79, 80, 82, 83, 93, 95, 109, повість про ігумена, що понехтував золотом, 113, 115, 124, 127, 128, 135, 151, 156, 211. Здається, за основний принцип його скорочувань була тенденція викинути з переписуваного патерика всі повісті, які, видимо, на редакторову думку γ_a —були не до речі, зокрема, дискредитували осіб духовного стану. Мало спочував він, очевидно, й повістям, що мали тенденцію картати зажерливість. (Приклади: пов. 14, 16, 42—ченці віддаються гріхові блудодійства; пов. 21—ігумен не пускає Христа в монастир; пов. 71—чернець—зłodий; пов. 35—чернець—завидник; пов. 70—чваньковитий чернець; пов. 68—янгол-согрішитель; пов. 25—про Вісаріона пісника одна з найяскравіших у цьому патеріку повістей проти зажерливості; також повість про ігумена, що кинув у воду золото, та інші).

Редакція γ існувала вже в XIV віці. Редакція γ_a з'явилася, будь-що-будь, не пізніше од 1469 року (ркп. ТЛ. ч. 701).

Усі інші списки зведеного патерика групи γ , що не зводяться безпосередньо до редакції γ —виникли в наслідок її власної, дуже складної літературної історії.

Отже рукописний переказ зберіг нам зведений патерик тільки в трьох самостійних редакціях—власне α , β й γ . Усі інші його редакції, як побачимо—походять від γ . У яких взаєминах ред. α , β , γ стоять одна до одної та до первісного складу зведеного патерика—це питання розв'яжемо трохи пізніше. Тепер перейдемо до вивчення літературної долі редакції γ .

Аналіза всіх нам відомих списків, які так або инакше зводяться до редакції γ (окрім, певна річ, вищезазначених, які безпосередньо зводяться до її протографу, також до редакції γ_a) показала нам, що, не вважаючи на всю свою неоднорідність, усі вони проте і поміж собою об'єднуються небагатьма спільними новими відмінами складу (+ успадковані від ред. γ їхнього прототипу). На цій підставі ми можемо знову здогадуватися, що, видимо, усі ці списки зводяться до спільного джерела, тоб-то до редакції, що її характеризують такі властивості її складу: (зазначимо її, як редакцію γ_b) (спільні всій групі списків γ —розуміється).

1) Поміж пов. 67 й 68—апокриф про хожденіє трьох старців до Макарія Римського (текст за А. І. Нікіфоровим—2-ої мінейної редакції. Див. його „Минейные и проложные тексты апокрифы о Макарии Римскомъ въ слав.-рус. письменности“— „Извѣстія О-ва Истории, Археологии и Этнографіи при Казанскомъ У-тѣ“, том XXXII, вип. 2 і окремо. Казань 1922, ст. 134, 141—161, 178—184). Початок: Поведаше нам триє старци от обители суще святого Асклипия, иже в междуречии сирейстей... Її притягла, певне, повість 67-а (в якій є епізод: ченці увісні бачать бл. Павла в раю).

2) Поміж пов. 90 й 91-ою редактор вставив повість Синайського патерика про авву Хому. (Див. Migne s. gr. t. LXXXII, сар. 89). Початок: В Феополь единою шедшим нам, некий старец поведи нам о некоем отци Фоме... Диво дивне, що про нього оповідає повість 90, спонукало редактора γ_b підшукати аналогію.

3) Редактор γ_b поміж повістями 114 й 115 вставив повість „о некоем мужи Сергии, иже старейшина блудницам бысть“ (про неї див. М. Петрова: „О происхождении и составѣ... Пролога“. Київ 1875, стр. 175). Її притягла, видимо, повість 115-та.

4) Поміж пов. 137 та 138-ою—повість отця Василя з Синайського Патерика. (Див. Migne. s. gr. t. LXXXVII, сар. 197). Початок: Поведи нам отец Василе. Старец и отшельник иже от Новыя Лавры был мних...

5) Між пов. 224 й 225-ою—повість Синайського патерика про жінку Козміяну. (Див. Migne s. gr. t. LXXXVII, сар. 49. Пор. Синайський патерик за рукописом XI—XII в. Синод бібл. ч. 551, арк. 33 зв.). Початок: Поведи нам отец Анастасие пресвитер и наставник церкви святого воскресения... Цю повість, без ніякого сумніву, притягла пов. 224 (про жінку, що її забив чоловік). Обидві оповідають за прихильників Северової ереси.

6) Поміж пов. 225 та 226-ою повість про черницю, знайдену в пустелі йорданській. Початок: Некий от великих и богоносных отец Сила именовъ... Повісті 225 й 226-та так само оповідають про черниць, знайдених у пустелі.

Такий здогадний склад редакції γ_b , що, видимо, безпосередньо зводиться до редакції γ .

Рукописи М. Синод. бібліотеки ч. 214—1667 року, Рум'янцівського Музею збірка Большакова, ч. 401—1637 року та 414—кінця XV віку, збірка Ундольського ч. 218—1663 р. й 580—XVI в. (перебиті аркуші), збірка Піскарьова ч. 531 (96)—XVII в. (перебиті аркуші), Р. П. б. збірка Погодіна ч. 883—XVI в.—документально стверджують гіпотезу про існування цієї редакції.

Редакція 7b дала паросток—власне протограф рукопису М. Синод. бібл. ч. 214 й Ундольського ч. 218, що його характеризує незначне збочення від складу ред. 7b: пов. 67 посіла місце перед пов. 66, через це пов. 66 безпосередньо прилягла до апокрифічного хожденія трьох старців до Макарія Римського. Із індивідуальних збочень ркп. 7b зазначимо: Ундольського ч. 218—переставлення статтів (...130—133—131—132—134...); Большакова ч. 401—пропуск повісти 214. Ркп. Ундольського 580 втратив початок. Починається уривком повісти 67-ої.

До спільного протографу—своєрідної редакції (зазначимо її 7c) зводяться й рукописи Р. П. б. збірка Погодіна ч. 880—XVI в. та Рум'янц. Муз. збірка Большакова ч. 72—XVII в. (Близький до них рукопис Казанської Духовн. Академії ч. 453 (486)—XVII в. див. Опис. II, с. 137—144). Наявність у складі цієї редакції 7c після повісти 67—апокрифічного хожденія трьох старців до Макарія Римського, перед повістю 138—повісти отця Василя, перед пов. 115—переказу про Сергія старшину над повіями, нарешті повісти Синайського патерика про жінку Козміяну та переказу про отця Силу, що знайшов черницю в пустелі—не лишають жадного сумніву в тому, що вона зводиться до редакції 7b. Редакторів (sic) 7c належать такі відміни, спільні всім спискам 7c, його первотворів (видимо, одному з списків ред. 7b): 1) він випустив пов. 1 й 2 та почав переписувати патерик, починаючи з пов. 3-ої (про Андроника та його жінку Афанасію); 2) переписавши повість про брата, що запитав старця про помисли (вставлену в патерик ще ред. 7), він проминув усі наступні за нею повісті, аж до повісти 15 (повість 15-ту ркп. Большакова ч. 72 так само втрачено)—певне, щоб скоротити зайвий баласт, який обтяжував патерик: викинуті повісті—ілюстрації одної й тої самої теми—змагання з блудними помислами; 3) повість 14-ту редактор (7c)—sic—чомусь переписав слідом за 20-тою; 4) після повісти 75-тої (вихід грішничової душі)—вставив повість Синайського патерика (див. Migne s. gr. t. LXXXVII. cap. 120). Початок: Иногда же некоему паки от великих и рассудительных отец пришед бес в образе мниха, хотя прельстити его... Безпосередньо за нею переписав пов. 88 та повість про якогось мужа Сергія, випустив усі проміжні. 5) Після приповідки бл. Феодори (спадщина ред. 7) редактор 7c (sic) уставив такі 4 нових статті (що їх, видимо, знайшов у додатках до зведеного патерика переписуваного списку): а) довгий уривок з життя Івана Милостивого (грецький текст написав Gelzer: „Leontios von Neapolis. Leben des Heiligen Johannes des Barmh. Erzbisch. von Alexandrien“, Leipzig 1893); б) повість про старця Віталія; в) життє Пелагії блудниці (диякона Іліопільської церкви Якова). Текст див. Migne s. gr. t. CXVI col.

907...); d) повість Лавсаїка про катування якоїсь св. дівчи, що постраждала в Олександрії. Початок: Поведаше отец наш Антоние... (див. Butler: „The Lausaic History of Palladius“ II. 1904, p. 18—19). 6) Крім пропусків, уже зазначених, редактор γс (sic) (протограф у Большакова ч. 72 та Погодіна, ч. 880) випустив з свого першовтворю ще такі статті: 26, 27, 29, 30, 31, 32, 34, 36, 41, 42, 43, 44, 47, 50, 57, 60, 61, 62, 64, 66, 68, 70, 71, 73, 116, 122, **127, 128** (приповідки авви Пімена), 129, 131, 134, 135, 137, 148, 149, 150, 151, 152, 155, 156, 209, 214, 217, 223. Редактор γс, очевидно, систематично скорочував своє джерело. В XVI віці редакція γс вже існувала (Погод. 880).

Новий епізод з історії тієї самої редакції γb зведеного патерика виявляє нам аналіза рукописів: бібл. Троїцької Лаври ч. 704—XVI в., ч. 708—XVI в., М. Синод. бібл. ч. 949—14—15 в. збірки Хлудова ч. 237—XV в. бібл. Новоєрусалимського Воскресенського м-ря ч. 120—1507 року, Р. П. б. збірки Гільфердинга ч. 58—XVI в. (сербський ркп.), збірки Новг.-Соф. бібл. чч. 1366, 1367—XVI-го віку.

Усі оці рукописи зводяться до одного спільного джерела — редакції γd, що до нас не дійшла.

Зазначені рукописи це вже наслідок її пізнішого перероблення.

Такими переробками цієї редакції γd й були з одного боку — протограф рукописів Новоєрусалимської збірки ч. 120, Новг.-Соф. чч. 1366 й 1367 — з другого протограф ркп. бібл. Троїцької Лаври ч. 704 й 708, Синод. 949, Гільфердинга ч. 58 й Хлудова 237 (уринок початкової повісти 137) — тоб-то самостійні редакції γе та γf (зватимемо їх так), що зводяться до редакції γе.

Перелічимо всі особливості, котрі позначають склад зведеного патерика редакцій γе та γf, що дійшли до нас, коли не в чистому своєму вигляді, то в досить точних копіях, та спробуємо висвітлити їхнє походження (властивостей складу, успадкованих від ред. γb — їхнього безсумнівного прототипу, не зазначатимемо).

1) Безпосередньо за повістю 9-ою в ред. γе йде пов. 86 (повість о двух купцах единой веси). В редакції γf — за 10-ою. Остання, видимо, правдивіше передає дане сполучення їхнього спільного джерела (γd). Як-би було не так, ми не змогли-б з'ясувати стародавнє, відоме, зосібна, також редакції γb — сполучення... 9—10... редакції γf. Повість 10-ту редактор γе, мабуть, проминув. Що повість 86 опинилася в такому для неї незвичайному сполученні, це пояснюється змаганням поциклізувати патерикові повісті. Повісті 86, 10, як і всі, що йдуть за нею аж до 21-ої, об'єднуються спільною темою — блудний біс чинить капості старцям.

2) До редакції γd зводяться й оці сполучення редакцій γе та γf: ...25—129—26—130—97—98—131—27—132—133—28—29—30—134—135—136—31... Така перестанова повістей повстала в наслідок тої самої циклізації. Так, сполучення 25—129—26 та 132—133 об'єднуються щільно єдністю теми (преподобні жінки, черниці: 130—97—98 (пресвітери). Подібні й сюжети повістей 136 та 31 — обидві оповідають про грабіжників могил. Цікаво те, що редактор γd, видимо (γе та γf) удруге через помилку пере-

писав повісті 97 й 98 (98-у редактор ґе випустив) у їх давньому сполученні, в даному разі в сполученні їхнього джерела—редакції ґb—...96—97—98—99... Новий довід на те, що в основі редакції ґd без сумніву, лежав якийсь список ґb.

3) Редакції ґd належать і оці сполучення редакції ґf. ...84—85—89—88—125—90—91—101—102—103—137—104—105—106—107—108—87—109... Редакція ґе також має їх, але в явно скороченому вигляді: пор. ґе—...84—88—125 повість Синайського патерика про авву Хому (див. ст. 40 § 2)—91—97—100—101—87—109...

Редактор ґf, видимо, не зовсім докладно передав дане сполучення редакції ґd—він проминув, можливо через неувважність, повість про авву Хому, що її редакція ґе, не вважаючи на свої значні прогалини, зберегла від свого джерела, одного з списків ґd. Пор. редакцію ґb, їхній прототип, у якому повість про Хому також іде перед повістю 91-ою.

Сполучення 125—90—наслідок циклізації. Оповідання 125 й 90 об'єднуються спільним героєм Аввою Палладієм. Повісті 137 й 104 об'єднуються спільною темою—добрими ділами можна відпокутувати найбільший гріх.

4) Вставку редактора ґ (див. вище ст. 34 § 3с) редакція ґd (ґе й ґf) доповнила уривком „от житія святаго Саввы“ (див. видання цього житія ОДП. ХСVІ. 1890 за списком ХІІІ в.), очевидно, наслідуючи редакцію ґ, що закінчила свою вставку уривком „от житія Антонія Новаго“, як ми бачили. Рукописи бібл. Т. Л. ч. 704 (708), Синод. ч. 949, Гільфердинґа ч. 58, Хлудова ч. 237 (редакція ґf) після уривка з житія Сави Освященного мають ще низку уривків із житий Григорія Двоєслова, Івана Милостивого, св. Палагії, Андрія Христа ради юродивого та інші ст. 4). Редакція ґе такої вставки не знає. Гадати, що ця простора вставка належала перу редактора ґd, а редактор ґе, почасти з властивої йому тенденції скорочувати своє джерело (один із списків ґd), викинув її—мало правдоподібно. Справді, тоді ми приневолені були-б пояснити дивною випадковістю ту обставину, що редактор ґе випустив геть-у сі повісті цієї вставки (окрім уривка з житія Сави Освященного), а саме до пов. 111, 112, 113 й т. и.—тоб-то тим самим відновив стародавнє сполучення повістей, зосібна свого прототипу—ред. ґb (де було: ...уривок з житія Антонія Нового—111—112—113...). Далеко ймовірніше гадати, що зазначена широка вставка—справа редактора ґf. Свої виїмки з житий та інших пам'яток редактор ґf вставив, певне, спокусившись прикладом редакторів ґ (житие Антонія Нового) та ґd (житие Сави Освященного).

5) До особливостей складу редакції ґd, що до нас не дійшла, треба долучити й такі сполучення повістей, наявні в усіх списках ґе й ґf ...114—223 повість про якогось мужа Сергія, старшину над повіями—115 (сполучення ...114—повість про Сергія—115...—спадок ред. ґb)—224—повість Синайського патерика про жінку Козміяну—225—повість отця Сили—226 (сполучення... 224—226—спадок ґb)—116—повість отця Василя—76 4)—

1) Див. їх опис в Опис. ркп. бібл. Троїцької Лаври ІІІ, стр. 90—93.

2) Помилково переписана в друге.

117—138 (повість о. Василя—138—спадок γb)—118—119—120—прологова повість отця Єлисея (Початок: Поведа нам отец Єлисей, яко юну ми сущу, болех... Пор. Пролог під 27 лютого, за друк. впд. 1643 р. II арк. 860—867 звор.)—121—122—123—139—144—124—145—146—147..

6) Закінчив патерика редактор γd статтею 171-ою. Очевидячки, він не хотів одніть розповідної частини патерика порушувати низкою простих приповідок (ст. 172, 173, 174 й т. и.)—тим більше, що низку статтів розповідного характеру, які за ними йдуть (224—226), він уже переписав раніш (див. § 5).

7) Крім згаданих уже особливостей, редакцію γe характеризують: поставлення повісти 108 (про отця Данила скитського) поміж повістю 40 (про Данила) та 41-ою

8) і повісти 85-ої поміж повістями 69 й 70—так само видима циклізація. І 69 повість, й 85—обидві оповідають про Павла Простого.

9) Пропуск повісти 116-ої.

Редакції γe й γf, як бачимо, характеризує низка своєрідних ухилень від їх спільного джерела — редакції γd.

Редакція γe в деяких місцях скоротила своє джерело.

Редакція γf краще його віддає, але не дослівно — її ускладнила низка повістей, невідомих редакції γd.

Дані редакції γe й γf дозволяють порівнюючи точно реставрувати редакцію γd, яка до нас не дійшла.

Як я собі уявляю, склад її був такий:

1—2 (див. ст. 32 § 1)—3—10—86—11—(див. ст. 33 § 2)—12—25—129—26—130—97—98—131—27—132—133—28—29—30—134—135—136—31—67 (див. ст. 39 § 1)—68—85—88—89—125—90 (див. ст. 40 § 2)—91—103—137—104—108—87—109—110 (див. ст. 34 № 3)—уривок із життя Сави Освященного—111—112—113—114—223 (див. ст. 40 § 3) 115—224 (див. ст. 40 § 5)—225 (див. ст. 41 § 6)—226—116—(див. ст. 40 § 4)—76—117—138 118—119—120—прологова повість о. Єлисея—121—123—139—144—124—145—171.

Основна тенденція редакційної праці редактора γd над одним із списків редакції γb циклізація переказів за тою чи іншою ознакою й частинне скорочення. Інтерполяції тільки дві (виїмки з життя Сави й Пролога).

Із індивідуальних властивостей списків γe й γf зазначимо: Ркп. Новг.-Соф. ч. 1366 дослівно збігається з ркп. Новг.-Соф. ч. 1367. Ркп. Новг.-Соф. ч. 1366 уриває патерика на повісті 32-ій (оповідання авви Христофора). Дослівно сходяться між собою своїм складом також рукописи бібл. Троїцької Лаври № 704 та 708. Останній, здається, є безпосередній список з першого. Ркп. Т. Л. 708 недописаний, патерик уривається в ньому на повісті 29-ій (о мнихе исповедавшем своя согрешения св. старцу). Ркп. Т. Л. 704 так само недописаний, уривається на повісті 121-ій. Багатий на індивідуальні відхилення рукопис Московської Синод. бібліотеки № 949 — він утратив повість 65 (привиддя отця Козьми — певне, з огляду на її чималий розмір) 66, 97, 224. Повість 225-ту в Синодальному рукоп. № 949 переписано услід за 127-ою.

Перед повістю Синайського патерика про жінку Козміяну стоїть повість отця Василя. Статті 152 й 153 вставлено поміж статтями 164 й 165-ою.

Редакція γd з'явилась на межі XIV—XV віків (Синод. 949). До цього часу треба віднести й ред. γf. Редакція γe вже існувала в XV віці (Соф. 1366).

Можна гадати, що редакція γd з'явилася в Болгарії батьківщині зведеного патерика (див. далі). Рукописи, що до неї зводяться, здебільшого зберігають відомі сліди середньо-болгаризмів (Див. Новг. Соф. 1366, Хлудова 237, Синод. 949, Т. Л. 704 Гільффердинга 58—сербський рукопис списаний з середньо-болгарського первотвору).

Досить своєрідну групу становлять рукописи: Моск. Історичного Музею ч. 914 (основна збірка)—XVII в., збірки Уварова ч. 956—XVI в. ч. 957 XVI в., бібліотеки Троїцької Лаври ч. 707—XVIII в., Р. Публічної бібліотеки збірка Тітова ч. 857—XVII в., та 859—XVIII в.—бібліотеки Київського Софійського собору ч. 272 (631)—XVIII віку. Усі вони так чи інакше зводяться до спільного джерела—редакції, яку погодимось зазначити γg, що своєю чергою зводиться до редакції γb (вона мала мало не всі характерні властивості ред. γg). Через широкі вставки та доповнення редакція γg числом статтів найширша з усіх, котрі до нас доходили. Вона мало не вдвоє більша за своє джерело—редакцію γb. Названі рукописи, що в цілому трохи чи не дослівно збігаються поміж собою, тоб-то гаразд переказують склад свого джерела—редакції γg (за винятком уважасмо тільки рукописи Тітова ч. 857 та Уварова ч. 957—про це далі), проте можна поділити на дві великі групи: перша група рукописів кінчає патерика повістю 170-ою (о олене обретшем мощи старца)—до неї належать усі списки γg, окрім рукопису Московського Історичного Музею ч. 914—XVII віку, він отже становить другу групу. Рукопис Іст. Муз. ч. 914 кінчає патерика повістю 228-ою подібно, як і редакція γb. Звідси треба зробити висновок: редакція γg не могла кінчатися 170-ою повістю, хоч більшість списків, що до неї зводяться, уривають зведеного патерика саме на цій власне повісті—коли-б було інакше, наявність статтів 171—226 в рукоп. Моск. Істор. Муз. ч. 914 це був для нас цілком нез'ясований і незрозумілий факт.

Видимо, так повинні думати—в редакції γg читалися статті 171—226 (спадок ред. γb)—і вже в процесі своєї власної літературної історії вона їх втратила. Отже рукопис Історичного Музею ч. 914—є єдиний мені відомий список, що безпосередньо зводиться до протографу редакції γg, як його копія. (На жаль, рукопис 914 не зовсім справний—підчас оправи частину його аркушів перебито).

Після цих коротеньких уваг зазначимо особливості складу редакції γg і спробуємо відновити по змозі її літературну історію. До них, без сумніву, належать такі:

1)...10—86—11...(порівн. ст. 46—47 § 1).

2)...25—129—26...(ст. 47 § 2).

3)...40—108—41...(ст. 51—52 § 7).

4)...41—43...Пов. 42—редактор γg проминув можливо через те, що

зміст її дуже не повчальний (повість о некоем иноке впавшем в блуд с женой, убившей своего мужа и детей).

5) ...69 (о Павле Простом) — 85 (о Павле простом) — 70... (ркп. Істор. ч. 914, Тітова ч. 857, Уварова ч. 957).

6) Поміж пов. 70 й 71-ою велика вставка: коло 64 нових повістей і статтів.

7) О авве Зиноне. Початок: Глаголаху о авве Зиноне, яко мал ростом бьяше...

2) Ина повесть о том же авве Зиноне. Початок: Некому же от старец пребывающу при авве Зиноне.

3) Повесть о отце Аполосе полезна. Початок: Рече авва Касиан, яко глаголаше нам отец Моисей.

4) О некоем старце ему же стужаше диавол. Початок: Поведаше нам некая братия пришедша к нам в Раифу...

5) Повесть полезна. Початок: Брат подвижник прииде от страны...

6) Поучение аввы Антония. Початок: Глаголаше нам святыи Леонтие в поучении своем ползы ради.

7) Беседование святых мужей. Початок: Отшельницы иногда мудри и духовни дванадесяте числом собрашася вкупе...

8) О трех монасах возлюбленных себе. Початок: Поведаше етер, яко трие...

9) О старце милостивом, иже даст свою часть приходящим. Початок: Старец некто сидяше с неким братом вкупе...

10) О отце Зиноне. Початок: Иногда авва Зиониде иде в Палестину...

11) Повесть отца Моисея. Початок: Поведаше нам отец Моисей о отцы Серапионе, яко егда бех юн...

12) О монасе, иже крадяше сосуды. Початок: Поведаше авва Даниил, яко егда бе во ските...

13) Повесть отца Пимена. Початок: Брат воспроси отца Пимена...

14) О том же отце Пимене. Початок: Иде иногда некий брат от страны во страну отца Пимена...

15) О отшельнице, иже пасяше свиния. Початок: Отец етер бе отшельник...

16) О двою монасе отца Памвоя. Початок: Приидоста два брата иногда ко отцу Памвою...

17) О брате, иже смущашася наедине. Початок: Брат некто сидя в келии наедине.

18) Поучение отца Иринея. Початок: Рече авва Ириней братиям...

19) О старце болшем ему же служаше ангел. Початок: Боле старец иногда некий...

20) О мыслех отца Аммона. Початок: Поведаше некий отцем, яко бе старец...

21) Повесть отца Петра. Початок: Поведаше авва Петр, ученик отца Лота.

- 22) О брате некоем, иже омочи талия. Початок: Брат некий в келли...
- 23) О помысле. Початок: Инок некий глаголаше авве Арсению...
- 24) О брате, приимшем брань. Початок: Брату некоему прииде брань...
- 25) О брате, иже хоте ити на жатву. Початок: Брат во ските иды на жатву...
- 26) О некоем старце, иже рече, яко убих вся помышления. Початок: Глаголаху о некоем старце, яко сотвори 8 лет...
- 27) О Иосифе и Евлогии. Початок: Евлогий некто ученик быв блаженного Иоанна презвитера...
- 28) О авве Геласии, о стяжании. Початок: Глаголаху о авве Геласии яко во юности своей...
- 29) О том же. Початок: Глаголаху о авве Геласии, яко множицею смущен быв...
- 30) Иоанна Колова о клеветании. Початок: Брат воспроси авву Иоанна Колова...
- 31) Повесть отца Крония. Початок: Брат воспроси авву Крония...
- 32) Того же отца Крония. Початок: Брат воспроси старца, глаголя, отче, рцы, что благо сотворю...
- 33) Того же отца яко бог терпит грехи мирский, пустынные же не терпит. Початок: Рече старец, бог терпит грехи мирский...
- 34) О делании человечестем. Початок: Глаголаше отец Даниил, ученик сый великого Арсения...
- 35) Поучение отца Даниила. Початок: Рече старец, братие, утрезвися...
- 36) Початок: Брат воспроси старца, глаголя, что сотворит человек...
- 37) Того же отца. Початок: Рече старец, якоже некто умерый во граде...
- 38) О двоих братех присных и о делании их. Початок: Два брата во плоти отречостася мира и шедше пребываста в послушании в горе нитрийской...
- 39) Поучение преподобного старца. Початок: Рече старец, аще хочещи имети плач...
- 40) Початок: Разболеся старец некто недугом великим...
- 41) О брате, иже принес старцу хлебы. Початок: Брат в келиях принесе хлебы...
- 42) О брате, иже забыл слово псалма. Початок: Поведа некто ученик о отцы своем...
- 43) О некоем старце, иже на горе сидяше. Початок: Глаголаше брат, яко видех старца на горе висоце...
- 44) О отшельнице, иже хоте откровение видети. Початок: Отшельник некто седяше...
- 45) Поучение преподобного старца. Початок: Рече старец, сия сохраня, чадо, до смерти...

- 46) Початок: Рече некто от старец, яко воск, аще не согреться и умяхчитца не может...
- 47) О старце, иже часто боляше. Початок: Старец некто бяше и часто боляше...
- 48) Брат воспроси отца о спасении. Початок: Брат воспроси старца, глаголя, авва, хожу убо к старцем...
- 49) Брат же воспроси старца о неражении. Початок: Брат воспроси старца, глаголя, почто егда исходя на дело...
- 50) Початок: рече некто от старец, яко малая презираще...
- 51) Брат воспроси старца о молчании. Початок: Брат воспроси старца, глаголя, како подобает молчати...
- 52) Початок: Брат воспроси авву Сисоя, глаголя, что сотворю, како спасуся...
- 53) О дву философех. Початок: Философа два идоша...
- 54) Иноку о поставлении житейских. Початок: Рече старец инок о поставлении житейских предая себе в печаль...
- 55) О леностию днии своих провожают. Початок: Рече авва Сисой...
- 56) Аввы Руфа о молчании. Початок: Брат воспроси авву Руфа, глаголя, что есть молчание...
- 57) Початок: Рече авва Иоанн Колов, аз хощу прияти человека...
- 58) Поучение Иоанна Колова. Початок: Приидите, братие...
- 59) Яко зло есть, еже таити помыслы. Початок: Поведа нам авва Аполо, ученик отца Сисоя...
- 60) Поучение старца некоего свята. Початок: Сия слышав содрогни себе...
- 61) Великого Макария поучение. Початок: Иже тщетную сию славу...
- 62) О Евлогии и презвитере. Початок: Видехом некоего презвитера Евлогия именовем...
- 63) Початок: Рече святыи Еуфимие, аще кто объядение...
- 64) Аввы Иосифа о милостыни христоролюбца. Початок: Идохом иногда аз же и философ Софроние...
- 65) О авве Паладии. Початок: Прииде ко авве Паладию князь видети его...
- 7) Пропуск повісти 77.
- 8)... 82 — повесть о Сергии — старейшине блудниц (спадок 7b) — Слово отца Логина — 83...
- 9) Поміж повістями 84 й 88 (87) вставлено цілу низку нових повістей і статтів, зосібна: про блаженного Макарія, через те, що повісті 83 й 84 оповідають про Макарія, редактор 7g, видимо, поклав підшукати нові до них паралелі, утворити свого роду цикл оповідань і приповідок Макарія. Більшість статтів, що їх уставив редактор 7g, запозичено з патериків Єрусалимського й Абеткового.
- 1) Початок: Брат воспроси, авву Макария, глаголя, авва, рцы слово, како спасуся...

2) О том же велицем Макарии. Початок: Сей Великий Макарие жит вся лета живота своего девятыдесяте лет...

3) О том же Макарии. Початок: Вожделе иногда авва Макарие грозиде изыасти.

4) О том же Макарии. Початок: Прииде иногда авва Макарие ко авве Пахомию.

5) Великого Макария поучение. Початок: Глаголет господь во Евангелии...

6) Того же Макария Великого. Початок: Егда преклониши колени свои...

7) О монасах Египетских. Початок: Благочестивый златоуст о египетских черноризцех рече...

8) О монасе, иже не терпя досады от братии, отходя из монастыря... Початок: Брат некто живяше в общем житии...

9) О послушании ко игумену и братиям. Початок: Братие истинное совершенное послушание к игумену является...

10) О Ефросине поваре блаженнем. Початок: Бысть в некоем монастыре инок именем Ефросин...

11) Чудо светаго Симеона уродивого Христа ради. Початок: Некогда убо сотвори чудо святыи Семеон...

12) О монасе, иже дщер име оглашену. Початок: Поведаше некий старец, глаголя, яко быше некто от мира испшел имея жену...

13) О монасе имевшем брата в миру. Початок: Быше некто инок...

14) О монасе, иже име матер в миру. Початок: Поведа некто от отец, яко брат благоговейн зело имяше матер нищу...

15) О монасе, иже име сына в миру. Початок: Инок некий пребыаше в ските.

16) Початок: Брат воспроси старца, глаголя, како, отче, род наш не может держатися.

17) О старце, иже имя его доиде до царя. Початок: Поведаше некто от старец, яко беша некто от старец...

18) От жития светаго Феодора Едесского и о столпнице, иже во Едессе. Початок: Столпник некий бе во граде Едессе...

19) О брате, иже уведа смерть свою. Початок: Бл. Григорий пала римский.

20) О монасе, иже от гроба его благоухание изыде. Початок: Другой же брат...

21) О Редемпте епископе фретийстем. Початок: Той же святейший архиерей.

22) Отца Макария о дву женах. Початок: Молящуся иногда авве Макарию в келии своей.

23) О исповеднице Пафнутии. Початок: Глаголаху о авве Пафнутии.

24) О монасе, иже служаше постницам. Початок: Некий инок бе именем Илия, постник зело бысть...

25) О како поклонитися имущему на мя, зло. Початок: Брат воспроси старца, глаголя, како сотворю метание...

26) О Павле простем. Початок: Рече старец, слышахом от неких святых...

27) Початок: Брат воспроси авву Сисоя...

28) О старце, иже в келии его отроки празднословяху скоты пасуще. Початок: Брат иде к старцу некоему в пустыни сидящу...

29) О старце, иже имяше отроча живуще с ним. Початок: Поведяху старцы о некоем другом старце...

30) Повесть о отци Филимоне. Початок: Поведаше некий брат о отци Филимоне...

31) О старце, иже бе сын Маврикия царя. Початок: Поведаше нам авва Георгий Гадимский...

10) Пропуск повісти 99-ої.

11) Поміж повістями 101 та 102 вставлено ще 2 статті: „Повесть о Варсонофий палестиньстем, како остави епископство“ (Початок: Подобно сему поведаят и о преподобнем отци нашем Варсунофий, иже бе родом палестинянин...) і повість „о препод. о. Иоанне безмолвнице, иже бе в епископах“ (Початок: Се и друго подобно сему повестуется о преп. отце нашем Иоанне безмолвнице“...)—ця вставка з'явилась, безперечно, як редакторський додаток до повісти 101-ої (про єпископа, що залишив престіл свій через покірливість).

12) ...106—116—109—наслідок циклізації. Усі три повісті об'єднано спільною темою—користь з милостини.

13) До вставки, що зводиться ще до редакції γ (див. ст. 34 § 3), редактор γg і собі поробив додатки. Повесть Синайського патерика про черницю, яка зрелась кохання (див. *ibid.* а), видима річ, навела редактора γg на роздум, чим одрізняється життя чернече од мирського—через що й з'явилась вставка двох нових статтів аскетичного змісту, які він запозичив із першого розділу Єрусалимського патерика: 1) Початок: рече старец, бог терпит грехи мирския, пустынныя же грехи не терпит..., 2) Початок: Брат воспроси старца, глаголя, како в мире сущии житейстии людие пост и молитвы презирающе...

14) Поміж повістю про ігумена, що погордував золотом (див. ст. 34 § 3b), та уривком із життя Антонія Нового (γ) редактор γg вставив статті того самого аскетичного змісту: 1) Початок: Брат прииде в гору феремскую к великому старцу и рече ему, авва, что сотворю, яко погибает душа моя..., 2) Початок: Муж некий бяше во иноческом образе...—107...

15) Після уривка із життя Антонія Нового редактор γg вставив ще уривок із життя Федора Освященного (див. *Acta Sanctorum*, Mai III. 287)—(Початок: Близь Птолемаиды иже в Фиваиде...)—III.

16) ...115—224—повість Синайського патерика про жінку Козміяну (ст. 40 § 5)—повість отця Василия (ст. 40 § 4¹)—117...

¹) Цю повість редактор γg помилково нижче переписав удруге в її давньому сполученні (γb)—поміж повістями 137 й 138-ою.

17) До повісти 117-ої редактор 7g додав іще дві статті з 9 та 17 розділу Брусалимського патерика:

1) Рече старец, почто судиши прелюбодеем...

2) Рече Авва Исаия богатия добре смыслиа крыет...—119—120—118—прологава (27/II) повість отца Елисея—121...

18) Після повісти 121-ої в редакції 7g ідуть ще 9 нових статтів, що їх, мабуть, притягла повість 121-па (про матір, яка занастила свою дочку):

1. Початок: Инок некий поведи нам, глаголя, яко шедшу ми иногда ко светому Феодориту патриарху...

2. Початок: Поведаше старец Аммон, глаголя о некоей старице...

3. Початок: Поведаше Иулиан Монах яже о себе, яко седяшу ми в стране светого Иордана...

4. О помысле блудном. Початок: Глаголаху старцы аще всеетца в нас помысл блудный...

5. О монасе боримем блудом. Початок: Брат борим блудом иде к старцу и моляшеса ему...

6. Поучение отца Исаии о пяти страстех. Початок: Рече авва Исаия о пятих страстех...

7. Поучение аввы Нила о бдении. Початок: Рече светый Нил, аще хочещи победити блуд возлюби алчбу.

8. Початок: Блаженный Григорие святейший папа великого Рима...

9. Початок: Рече старец, аще спастися, чада, хочета...—122—123 і т. и.

19. Редактор 7g забувши знову переписав уже переписані повість 224-ту й повість Синайського патерика про жінку Козміяну в сполученні його джерела (7b).

Якщо звіритися на рукопис Іст. Музею ч. 914, то редакція 7g могла мати втраченими повісті 116 й 223-тю.

Редактор 7g—освічений і дуже начитаний компілятор.

Широкі вставки, якими він так щедро доповнив патерика (ред. 7b)—наслідок здебільшого, як ми пробували показати, не механічної, але цілком свідомої й до деякої міри доцільної праці освіченого начитаного книжника. Надав йому своєрідної індивідуальності його любов до вставок не сюжетно-розповідного, а морально-навчального змісту.

В XVI віці редакція 7g вже існувала—в цей час, мабуть, вона й повстала.

Редакція 7g мала свою історію. Безпосередньо до неї зводиться протограф рукописів: Уварова ч. 956, Тітова ч. 859, Троїцької Лаври ч. 707, Київського Софійського Собору ч. 272 (631), що по-за дрібними індивідуальними відхиленнями, дослівно між собою сходяться.

За основну властивість складу протографу зазначених рукописів (редакції 7h) треба вважати втрату статтів 171—226. Порівняй аналогічний випадок—ст. 51, § 6—ред. 7d.

Проти редакції 7g редакція 7h—її галузь, набула ще низку нових вставок, своєю чергою інтерполювала й без того дуже інтерполювану редакцію 7g.

За ініціативою редактора ҃н, без сумніву, повстали такі одміни одного із списків ҃г:

1) Повість 111-та—Поучение отца Марка (Початок: Брат прииде ко отцу Марку и глагола ему, что сотворю, отче, яко ум мой впадает в прелесть... див. рукопис Тітова ч. 859 арк. 288 звор.)—112-та—повесть о блуднице, хотящей спастись (Початок: Брат некто седяше в келии Египта... Тітова ч. 859 арк. 294)—сказание о пренни ангелов с бесами о душе. (Початок: Некто иногда покаываясь иде безмолвствовати... Тітова ч. 859 арк. 295)—чудо святого царя Елезвоя—Елесварна—Елесвана (Початок: Брат некто юнейши посылаем от обители на службу, блудя... Тітова ч. 859 арк. 295, Уварова арк. 218, Соф. ч. 631 арк. 472)—113—114...

Дана вставка, без сумніву, повстала із повісти 112-ої (о брате, спасшегося покаанием, и бесах препирающихся с богом о его душе)—порівняй рукопис М. Историчного Музею ч. 914 (ред. ҃г): ...111—112—113—114...

2) Повість 131-ша (о пресвитере впадшем в блуд) звабила редактора ҃н підшукати до неї аналогії:

1. Повесть о некоем диаконе впадшем в блуд (Початок: Диакон некий нарочит... Тітова арк. 351, Соф. арк. 560).

2. Повесть о епископе впадшем в блуд (Початок: Бе некто епископ... Тітова, арк. 352, Соф. арк. 561).

3. Початок: Бе в некоем граде епископ богобоязлив... Тітова арк. 352 звор., Соф. арк. 561 звор.)—132...

Пор. рукопис Истор. Музею ч. 914: ...131—132...

3) Повість 141-ша (про Єфрема патріярха Антіохійського та єретика) утворила також аналогію собі—повість про Лева еп. Катанського та чарівника (Початок: Сему же подобно паче же предивна иже и высочайше блаженный Леонт Епископ Катан... Тітова арк. 367 звор., Соф. арк. 584). Порівняй ред. ҃г: ...141—142—143...

4) Поміж повістями 144 й 145 (порівн. редакцію ҃г: ...144—145—146...) вставлено повість, споріднену з ними сюжетом—про отця Йосифа та його ученика (Початок: Поведа нам некий отец, глаголя, яко Иосиф некий именем... Тітова арк. 369 звор.—371; Соф. арк. 587—589).

5) Між повістями 156 й 157-ою (пор. редакцію ҃г: ...156—157—158...) редактор ҃н вставив статті:

1. Початок: Глаголаху о отце Иоанне Колове... (Соф. арк. 602).

2. Початок: Иногда идоша три братия на жатву... (Соф. арк. 602 звор.).

3. Початок: Глаголаху о отце Зиноне, яко живый во ските... (Соф. арк. 604).

4. Початок: Монаси етери шедше от хиж своих... (Соф. 604 звор.).

6) Пропуск повістей 85, 127, 128, 133, 136.

З індивідуальних властивостей рукописів зазначимо: рукопис Тітова ч. 859 після повісти 1-ої набув ще—сказание о некоем старце, како по смерти своей повеле ученику принести кости своя на собор (арк. 29 звор.—31).

Незалежно одна від одної, але, без сумніву, до цієї редакції γh зводяться також рукописи Уварова ч. 957 й Тітова ч. 857, які в деяких місяцях скоротили своє спільне джерело.

Повсталала редакція γh, видимо, також не пізніше, ніж у XVI віці (рукоп. Тр. Лаври ч. 707, Уварова ч.ч. 956—957—XVI-го віку).

Нарешті, ми повинні зазначити таку цікаву річ. Редакція γg (так само γh) цілою низкою індивідуальних сполучень свого складу, як от:... 10—86—11...;... 25—129—26...;... 125—90 (91)...; ...115—224...; прологовою повістю отця Єлисея поміж статтями 121, 122-ою—виявляє підозрілу близькість до складу редакції γd (див. ст. 52, 53), яка не дійшла до нас, але яку я реставрував. Гадати, що тут випадковий збіг—мало ймовірно. Певніше думати, що редакції γd й γg, видимо, зводяться до редакції γb не безпосередньо, а за допомогою ще якоїсь редакції (γi), що загинула або до нас не дійшла, яка й була їхнім спільним джерелом та злучною з редакцією γb ланкою. Не маючи матеріалу, ми мусимо зрестися того, щоб більш-менш докладно визначити її склад, можемо тільки сказати, що одною з характерних властивостей її складу були як-раз сполучення повістей, спільні для редакцій γd й γg.

До редакції γb так чи инакше зводиться ще одна група списків (остання)—порівнюючи численна, а власне: рукопис Соловецького м-ря ч. 485—кінця XIV віку, збірки Толстого F. I 211—XV віку й Q I 399—1648 року, Уварова ч. 958—XVІ віку, збірки Погодіна ч. 874—XVI віку, ч. 884—XVI в., ч. 946—XVI в., Синод. бібл. ч. 672—XVII в., Ундольського ч. 221—XVI віку, Новоєрусалимського м-ря ч. 123—XVII в., Піскарьова ч. 532 (97)—XVII в., Кирило-Білозерського м-ря ч. 3—1242—XVI в. й ч. 45—1122—XVII в. До цієї самої групи списків належить і згаданий раніш український рукопис нашого патерика з бібліотеки Київського Золотоверхо-Михайлівського монастиря ч. 486 (1653) (2585).

Усі ці списки зведеного патерика об'єднує відсутність таких повістей: 1, 2, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 19, 20, 22, 26, 27, 30, 31, 36, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 59, 65, 69, 70, 84, 85, 91—99, 101, 102, 103, 109, 111, 114, 119, 120, 122, 131, 148, 155, 161, 214, також—апокрифічне хождение трьох старців Макарія Римського, повісті Синайського патерика про авву Хому та повісті про пустельника, що жив у нижній країні Єгипту (див. ст. 33, § 2-б).

Починався патерик сливе всіх зазначених списків—з апокрифічного життя Марка Фрачеського (Acta Sanctorum Mart. III. 778).

Не вважаючи на велику силу індивідуальних відхилень у складі та порядку статтів у кожному з зазначених списків, які дуже ускладнюють їхню аналіз, думаю, що не маю права зрестися спроби відновити їхню історію та їхнє спільне джерело—редакцію, яку погодьмося зазначати, як редакцію γk.

Рукописи збірки Ундольського ч. 221 Новоєрусалимського монастиря ч. 123 зводяться до спільного протографу—редакції γl, яка до нас не дійшла. Як і більшість списків γk, зведений патерик редакції γl починався, певне, з життя Марка Фрачеського (Рукоп. Новг. ч. 123 його втратив).

Після життя Маркового в редакції γl, без сумніву, йшли такі сполучення повістей: 3—4—6—повість о брате, вопросившем старца о помыслах (спадок ред. γ—див. ст. 33, § 2а)—14—18—23—24—25—28—29—32—33—37—40—48—58—62—63—64—66—67—68—71—72—74 (писар ркп. Ундольського ч. 221 випустив повість 72-у)—77—79—80—81—82—83—86—87—89—(90—100—104—106—103—110—повість о некоем игумене, отвергнувшем золото та уривок із життя Антонія Нового (див. ст. 34, § 3 вє.)—112—113 повість про Сергія, старшину над повіями (див. ст. 40, § 3)—115—117)¹).

Склад редакції γl після повісти 117-ої ми можемо реставрувати тільки приблизно точно, бо рукопис Ундольського ч. 221, на жаль, недописаний і він уриває патерика на повісті про Сергія—старшину над повіями. Деякий матеріал до відновлення цієї частини складу редакції γl нам, правда, може дати рукопис, що до неї-ж зводиться, Моск. Синод. бібліотеки ч. 672—проте, дуже непевний, бо писар (sic) Синод. ркп. ч. 672 свій первотвір (γl) значно скоротив (викинув повісті: 3, 18, 23, 24, 25, 29, 32, 37, 49, 50, 63, 64, 66, 87, 90, 108, 110, 114...).

Здається, редакція γl після повісти 117-ої мала отакі сполучення повістей: ...117—118—121—123—(Синод. ч. 672: ...117—123)—128—130—132—138 (Синод. ч. 672: ...128—138...)—147—149 (Синод. 672: ...146—149...)—152—154—156—(Синод. ч. 671: ...152—154—156..)—160—162 (Синод. ч. 672: ...160—162...)—222—приповідка бл. Феодори—223—224 (sic). У Новг. ч. 123 пропущено повісті 211—219).

Редакція γl (протограф рукописів Ундольського ч. 221, Новоєрусалимського ч. 123 та Синодального ч. 672) не безпосередньо зводиться до редакції γк. За посередню ланку була редакція γm, яка в чистому своєму вигляді до нас не дійшла та на існування якої дає вказівку нам рукопис збірки Погодіна ч. 884, її єдиний мені відомий список. Редакція γm (оскільки ми знаємо за неї з рукопису Погодіна ч.) 884 та ред. γl своїм складом мало не дослівно між собою сходяться. Їх щільно об'єднує ціла низка спільних особливостей складу: житіє Марка Фрачеського—3—4..., 14—18..., 28—29—32..., ...40—48., 64—66..., 68—71—72—74..., 90—100—104... та ін., особливо відсутність повістей: 8, 9, 10, 34, 61, 129, 133, 134, 135, 136, 137, 226, повісти Синайського патерика про отця Василя.

Відрізняється редакція γm од γl тим, що краще передає спільне джерело—редакцію γк. Вона зберегла низку повістей редакції γк, яку редакція γl втратила:... 4—5—6—7..., 18—21—23..., ... 33—35—37—38—39—40..., ... 58—60—62..., ... 77—78—79..., ... 104—105—106—107—108..., ... повість про чер-

¹) Узяті в дужки сполучення повістей редакції γl я відновив, базуючись на таких, що між собою не сходяться, сполученнях рукописів: Ундольського ч. 221... 90—106—110—113—108—117 повість про некорисливого игумена та уривок із життя Антонія—112—повість про Сергія... Новоєрусалимська ч. 123—90—100—104—106—108—110—повість і житіє—112—113—повість про Сергія—115—117.. Переписувачі свій первотвір (редакцію γl) трохи поцували. Те, що я відновив, побічно стверджують дані рукопису Синод. ч. 672, що також зводиться до редакції γl—порівняй... 89—100—104—106—повість та житіє—112—113—повість про Сергія—115—117... (пор. ред. γb).

ницю, що виколола собі очі з Синайського патерика (див. ред. γ) між повістю 110 й повістю про некорисливого ігумена (ред. γ),... 115—116—117.... 149—150—151—152—153—154.... 224—повість Синайського патерика про жінку Козміяну (див. ред. γb)—225—повість отця Сили (ред. γb).

Підкреслені повісті—редакції γl невідомі. Редактор γl , переписуючи один із списків γm , пропустив їх, здається, через неуважність. Редакція γm у XVI віці вже існувала (Погод. ч. 884). Редакція γl —так само (Ундольського ч. 221). В цей час, видимо, вони й повстали.

У рукоп. Погодіна ч. 884 повість 82 уривається на середині викладу (кінець: *яко ни помлѣти може ѿ смрада сего. ѿкѣдѣ...* арк. 110 звор.) через утрату низки аркушів. Після нескінченної повісти 82-ої йде уривок з повісти 89-ої (початок:... *рѣ аплѣ яже не прѣалѣ еси что хвалиши...* арк. 111).

До одного протографу зводяться й рукописи Р. П. б. збірки Толстого Q. I. 399 і Моск. Істор. Музею збірки Уварова ч. 958—, що мало не дослівно сходяться між собою. Їх супроводить навіть один і той самий додаток до патерика—житіє Паїсія Великого, що його написав Іван Колов.

У ньому (редакції γn), видимо, були такі сполучення повістей: житіє Марка Фрачеського—3—7—повість о брате, впросившем старца о помыслах (див. ст. 33 § 2-а) (ркп. Уварова ч. 958 її втратив)—14—28—29—32—33—35—25—18—21—23—24—37—38—48—58—60—62—63—64—66—68—71—72—74—82—6 нових статтів, що їх усталив редактор γn (див. арк. 102 звор.—арк. 109 ркп. Толстого Q. I 399¹)—повість Синайського патерика про черницю, що виколола собі очі (див. ст. 34 § 3-а—спадок ред. γ)—83—86—87—88—ще 6 вставних статтів (див. арк. 117 звор.—арк. 121—ркп. Q. I. 399)—90—100—104—108—110—(див. ст. 34, § 3 вс.)—112—113—повість о Сергии старейшине блудниц—115—повість о брате некоем в ските, брань примшем от беса блудного (див. арк. 162 звор.—арк. 163—Q. I 399. В Уварова ч. 958 цієї повісти нема. Її притягли, видимо, повісті 112—115, які оповідають також про спокуси блудного біса. Згадану повість усталив у патерик не переписувач ркп. Q. I—399—вона читалася вже у джерелі Q. I. 399 див. далі)—116—118—121—123—128—130—132—138—142—(повість 142—Увар. ч. 958 втрачено)—147—149—154—156—160—162—172—213—215 (ст. 34, § 4)—(ст. 40, § 5)—(ст. 40, § 6).

Рукопис Уварова ч. 958 має ...157 (без кінця)—163..., через втрату аркушів, видерто арк. 258—264.

За сполучну ланку між редакціями γn та γk , очевидно, була редакція (γo), вказівки на неї дав нам дефектовний рукопис Московського Рум'янцівського Музею ч. 532(97) збірки Піскар'ова. (Початок патерика втрачено. Рукопис ч. 532 починається уривком повісти 37-ої). Дослівно збігаючись із редакцією γn (у ній також між повістями 115 й 116 читалась „повість о брате брань примшем от беса блудного“—останнім спискам γk невідома),—ред. γo не мала вставок (Порівняй Піскар'овськ. ч. 532;

¹) Повісті авви Зосими палестинського.

...66—67—68—71—72—74—83—86—87—88—89—90...) ¹⁾ між повістями 82 й 83 та 88 й 90. Редакції γ₀ → γ_n дійшли до нас у списках XVII в. В цей час вони, мабуть, і повстали.

Окрему редакцію (γ_p) становлять і рукописи збірки Погодина ч. 874, Толстого Ф. І. 211 та бібліотеки Київського Михайлівського монастиря ч. 486 (1653) (2585).

Її склад: 3 (повість Данила скитського про Андроника та його жінку Афанасію)—10—„повість о брате вопросившем старца о помыслах“ (ред. γ)—14—18—21—23—24—25—28—29—32—33—34—35—37—38—39—40—48—58 (рукопис Погодина ч. 874 втратив повісті 52 й 53)—60—64—66—67—68—71—72—74—75—76—77—78—79—80—81—82—83 (ркі. Погодина ч. 874 втратив повісті 74 й 75)...

З огляду на те, що рукопис Погодина ч. 874—уришок з патерика, до того дефектовний: аркуші видерто й переплутано підчас опрацювання—міркувати про склад редакції γ_p після повісти 83 ми можемо тільки на підставі двох рукописів: Ф. І. 211 Р. Публічної бібліотеки й Київського Михайлівського монастиря ч. 486 (2585).

. 83—86—87—88—89—90—100—104—105—106—107—108—110—вставка редактора γ_p: 1) житіє преп. отця нашого Онуфрія пустельника. Початок: В един от дний потщание сотворихом внутреннюю ити пустыню. (Acta sanctorum Jun. II. 529), 2) із життя святого Пахомія Великого. Початок: Гладу некогда бывшу при блаженнем отци нашем Пахомию... (Acta Sanctorum. Mai III. 287, додаток 25—71), 3) із життя святого Маркела „обители Неусыпаемых“ Початок: Иже во святых отец наш Маркел... (Migne s. gr. t. CXVI, p. 706), 4) Початок: Феодор некто именем бысть мних ускусейший... (як споріднену сюжетом, її притяг попередній уришок з життя Маркела), 5) Початок: Брат седяше в некоем монастыре..., 6) Початок: Брат вопроси авва Крония, глаголя, что сотворю забвение пленяющему ума моего... (З Абеткового патерика).

Після цієї вставки йдуть: повість про неблазнену черницю, некоришливого ігумена, уришок із життя Антонія Нового (спадок редакції γ)—112—113 повість про Сергія, старшину над повіями (γ_b)—115—118—121—123—130—132—137—повість отця Василя (γ_b)—138—139—140—147—149—150—154—156—160—162—213—215—222—приповідка бл. Феодори (γ)—223—224—повість Синайського патерика про жінку Козміяну (γ_b)—225—повість отця Сили (γ_b) (рукопис Київського Михайлівського м-ря ч. 486 цю повість утратив)—226. Рукописові Ф. І. 211 повість 169 невідома. Наприкінці XV—початку XVI в. редакція γ_p вже існувала (Ф. І. 211). Редакції γ_m (← γ_l), γ₀ (→ γ_n), γ_p—усі незалежно одна від одної зводяться до одного спільного джерела, саме, редакції γ_k, що є таким чином посередньою ланкою між ними та редакцією γ_b.

Порівняльна аналіза складу зазначених редакцій, які в чистому вигляді до нас не дійшли та які я реставрував, дає нам можливість точно відновити їхнє джерело—редакцію γ_k, що так само до нас не дійшла.

¹⁾ Повісті 67 й 89 (підкреслені), видимо Редакція γ_n втратила.

Склад редакції γк: житіє Марка Фрачеського (γm, γo)—3—7—10 „повість о брате, вопросившем старца о помыслах“ (γ)—14—18—21—23—24—25—28—29—32—35—37—40—48—58—60—61—64—66—67—68—71—83—86—90—100—104—107—108—110—(повість про неблазнену черницю, некоришливого ігумена, уривок з житія Антонія—112 (γo, γm)—113—повість про Сергія (γb)—115—118—121—123—130—132—137—повість отця Василя (γb)—138—147—149—154—156—160—162—213—215—222—приповідка бл. Феодори (γ)—223—224—повість про жінку Козміяну (γb)—225—повість отця Сили (γb)—226.

Редакції γm та γp краще ніж γo передають редакцію γк.

Редактор γm скоротив своє джерело (γк), редактор γp—додав невелику вставку повість 110 й викинув початкове житіє Марка Фрачеського. Де повстала редакція γp—чи на Московщині на Україні—поки-що для нас не ясно.

Редакція γк з'явилася ще в XIV віці (ркп. Соловецької ризниці ч. 485).

До редакції γк зводяться також рукописи Кирило-Білозерської збірки ч. 45—1122, 3—1242, Погодіна ч. 946 (дефектовні списки з перебитими аркушами). До неї також зводиться й рукопис ризниці Соловецького монастиря (тепер Археографічної Комісії) ч. 485—Лавсаїк преп. Зосима, кінця XIV-го віку. До речі, нова чудова ілюстрація того спостереження нашої науки, що найдавніший список пам'ятки, який до нас дійшов, далеко не завжди передає її найдавніший образ, навпаки—часто значно гірше, ніж списки пізніші.

Рукопис Соловецького монастиря ч. 485 дуже скорочено передає редакцію γк, крім того, його певне списано з рукопису з перебитими аркушами¹⁾.

Своєрідність списків γк уже зазначив В. Ундольський²⁾, хоча він і долучив їх до одної з ред. слов.-рус. Лавсаїка Паладія, а це видима помилка.

Вказівкою на редакцію γк я й кінчаю свій огляд редакцій зведеного патерика за відомими мені рукописами.

(Далі буде).

Ігор Єрьомін.

¹⁾ Склад рукопису ч. 485 (описано дуже не докладно в 2-му томі Опис. Рукоп. Каз. Дух. Акад. стор. 126—137): житіє Марка Фрачеського—4—28—32—33—35—37—40—51—57—66—64—67—68—72—76—83—86—100—104—107—90—108 (ст. 34 § 35)—117—118—124—125—126—130—139—208—132—138—142—уривок із житія Антонія Нового (ст. 34 § 3с)—147—150—164—154—167—168—162—169—171—212—215—218—219—222 (ст. 34 § 4)—224 (ст. 41 § 6а)—174—179—180—181—185—188—205—9 повістей із „Сказаний о египетских черноризцах“—Ληθαίου's (sic)—про авву Аполонія, Евлогія, Іеллія, Павла, нітрійських ченців., 86—уривок із житія Паїсія Великого—3—6—18—23—25 (повість 25 про Вісаріона пісника з яскравою тенденцією проти зажерливости має таку дописку: а сего слова при мирских да не чти (циансб. арк. 179)—50—52—55—56—63—78—79—80—82—81 (ст. 40 § 3)—115—125—126—140—141—144—146—159—160—165—166—217.

Як каже автор опису рукописів Соловецької збірки Каз. Дух. Акад. (ч. II. Казань 1885, стор. 149, 150), рукописи Соловецької збірки ч. 455 (488), 456 (487) й 454 (41 Анзерського скиту)—близькі до ркп. Соловецького ч. 485. Можливо, що всі вони зводяться до спільного джерела—редакції Соловецької зведеного патерика.

Рукописи Солов. збірки були неприступні для мене—тому лишаю це питання нерозв'язаним.

²⁾ Див. Москвитянин, ч. IV, № 11, 12, М. 1846, с. 198.

Т. Г. Шевченко в польських перекладах.

I.

Критика польська не надто багато місця приділяє Шевченкові. Але й те, що є, не визначається одноцільним характером. Перші хронологічно думки про поета були не геть-то підхвальні для нього. Пояснити це, певна річ, треба постійними вихватками проти поляків, що їх порозкидано в творах Шевченкових. Ображені в своєму національному самолюбстві, польські критики не могли бути безсторонні до нього. Але треба віддати їм справедливість, — коли ніщо їхнього національного почуття не зачіпало, з огудників вони поверталися на щирих прихильників таланту українського кобзаря. І згодом, коли гострота моменту зминула, творчість Шевченкова знаходить собі в польській критиці правдиву оцінку.

Першим хронологічно польським голосом, що пролунав в ім'я Шевченка, була промова Хорошевського на похороні поетовому. Зважаючи на момент, коли цю промову виголошено, вона не могла бути инакша, як сповнена спочуття до померлого. Сам промовець визначає її, як слово „krótkie, ale serdeczne“. Між иншим, він одзначає Шевченкову антипатію до поляків, але справедливо причин її шукає в „tych błędach, z których na lud Twój, przez Ciebie gorąco umiłowany, wielkie spłynęły cierpienia“... Але це тільки надгробне слово.

Другим був виступ Леонарда Совінського, що не раз перекладав був Шевченка. До перекладу „Гайдамаків“ р. 1861 Совінський додає на початку „Studium“ про Шевченка (Taras Szewczenko. Studium przez Leonarda Sowińskiego, z dołączeniem przekładu Hajdamaków. Wilno 1861). В цьому нарисі два настрої, два відмінні ставлення до поета. Починає він з того що змальовує образ українського кобзаря, який є душею „całego gminu chłopskiego“ (с. III). „Posłuchajmy prawdziwego kobzarza ukraińskiego, nie wzgardźmy surową pieśnią jego, — a jeżeli śpiewność jej cudna i młodzieńcza potęga nie oczarują szlacheckich uszu, niechże przynajmniej myśl buchająca z tej kobzy trzeźwi uwagę nacze i z piersi narodowych lutnistów wyrwie, wtór łagodzący zbyt ostrą nutę braterską (с. III—IV). Далі він знайомить земляків з Шевченковим життєписом, цілком перекладаючи для цього польською мовою автобіографію поетову, що він надіслав до „Народного Чтенія“ (II, с. 229). Потім виводить з неї риси Шевченка, як людини, ілюструючи їх перекладами деяких ліричних поезій, як „Доля“, „Думи мої“, то-що. Нарешті, іде власне критичний огляд Шевченкових творів.

З великою любов'ю та увагою переказує Совінський зміст усіх йому відомих творів, спiniaючись особливо на „przecudnych powiastkach“ „Катерині“ й „Наймичці“, скрізь захоплюючись красою сюжетів, дивною поезією віршів, близькістю їхньою до народніх пісень. Іншої оцінки творчість Шевченка й не повинна була викликати в Совінського. Совінський надто близький Шевченкові, як поет — заступник тої самої доби романтизму, щό й Шевченко, до всього уродженець України й українофіл.

Але як міняється він, коли переходить до тих Шевченкових творів, у котрих зачеплено другу природу його душі,—його „polskość“. Що більше Совінський у них заглиблюється, то дужче зростає його негативне ставлення до цього поета-виявника. Починається це з аналізу віршу „до Основ'яненка“. Відомий уривок „Слава не поляже“ etc. обурює Совінського, і на останнє запитання поетове:

Чи так батьку-отамане?

Чи правду співаю?

він відповідає — „Nie prawdę, nie prawdę!“ (с. LI). Коли для „Гамалії“, цієї „dumy malowniczej“, у Совінського знайшлося тепле слово, бо, не вважаючи на лихий вибір сюжету, її ушляхетнює опис спроби визволити братів, то „Тарасова ніч“, звичайно, не може викликати в ньому жадного спочуття. Зміст, що зачіпає його національне почуття, стер усі художні вартості цього твору, і вони безслідно зникли. „Ta pieśń“, каже Совінський, „wybuchnęła nie z piersi człowieka, a z kruczej gardzieli“ (с. LIII). Що-ж казати тоді за „Гайдамаків“? З вибору сюжету Совінський не дивується? За його часів поезія кохалася в таких похмурих малюнках, і Коліївщина не одному поетові дала надхнення. Провина Шевченкова не в тому, що він обрав цей власне сюжет, а в тому, що він намислив реабілітувати змальовані події, тимчасом як в очах історії вони лишаться назавсіді найогиднішим злочином. Шевченко зумисне очорнює табір ворожий, а над своїм виставляє прапор „niepodległości wuznania i kraju“ (с. LV). Це не відповідає історії. Свідoctва сучасників розбивають мрії поетові, мрії, що їх породила єдино неосвіченість Шевченкова. Отже, перший закід Совінського: Шевченко порушив історичну правду. Тяжче друге обвинувачення, що його ставить Совінський поетові. В „Гайдамаках“ Шевченко перестає бути християнином, яким завсіді повинен бути „wieszcz ludu“. Пісня поетова повинна ушляхетнювати. А хіба може ушляхетнити ця пісня, „rozbewstwiona żądza, zatruta nienawiścią i zemstą, zieżąca krwią i płomieniem“ (с. LXI)? Коли першу провину Шевченкову пом'якшує в очах Совінського його „неуцтво“, то в другому випадкові він нічим уже не може виправдати поета.

Не вважаючи на все своє українофілство, Совінський—поляк на всю глибіню і там, де ображено його національне самолюбство, він обурюється. Але треба віддати йому шану й зазначити, що він таки зваживсь перекласти й видати цю обурливу для нього поему, хоч „sam zamiar ogłoszenia „Hajdamaków“ wywołał tu i owdzie krzyki namiętne“. Цілком мудро

закінчує він своє „Studium“: „gdzieindziej wskazanie. narodowi czegoś, co z życiem jego ma jakąkolwiek styczność, zasługuje na podziękowanie życiowe. Nie odmówią mnie go rozumni,—o innych nie dbam“ (с. LVIII).

Але що значить ця доволі м'яка оцінка Совінського, як порівняти її до рецензії, що з'явилася в „Biblioteka Warszawska“, 1862 р., № 1. Рецензент, що сховався під літерою „f“, маючи, очевидно, за своє завдання—дати оцінку, чого вартий переклад Совінського „Гайдамаків“, цього завдання зовсім не виконує. Він не може подарувати Совінському, що той обрав за оригінал для свого перекладу твір такий дикий і брутальний. Проте Совінський і трохи тут не винен, винен виключно Шевченко, що підсунув йому „tę pokusę, jakby podszept niedobry“ (с. 163). І всенюю своєю вагою рецензія валиться на бідолашного українського поета. Наведу деякі найхарактерніші цитати.

„Шевченко“, каже рецензент: „мужицький Байрон, Байрон, певна річ, перевернутий на другий бік. Він слабував на надмірне багатство дарів божих, з якими не знав, що робити. Мріяв бути великим, але волів легший шлях обрати, взявши собі за вчителя Герострата. Навіть не спитувався нічого збудувати, бував тільки. Гордий своїм походженням, радніший був усе потоптати, гірше, ніж потоптати,—оганьбити, гірше, ніж оганьбити, обернути в нівець усе, що було чимось иным, як свитка... Ніби-то любив усіх братів своїх у собі, а тимчасом як-раз навпаки, себе тільки любив в інших. З минулого розумів тільки гульню гайдамацьку, ...з сьогочасних обов'язків громадських визнавав тільки дальше переведення цієї нещасливої спроби. Його погляд на права відплати — гірший, ніж поганський, він швидше звірячий“ (с. 161). Повертаючися наприкінці рецензії знову до Совінського, що так невдало обрав першовір, рецензент закінчує: „doprawdy, nie mówmy już dalej o tej złej chęci p. Sowińskiego w wyborze „Hajdamaków“: zbyt nas to kosztuje. Oto wolimy już się czepić Szewczenka, który nie jest nasz, a który winien, że mu tę pokusę podsunał“ (с. 163).

Р. 1863 виходить у світ „Кобзар“ у перекладі Сирокомлі (Kondratowicza) з коротенькою передмовою. (Kobzarz Tarasa Szewczenki. Z małorosyjskiego spolszczył Władysław Syrocomla. Wilno 1863). Цей видатний польський поет, духом такий близький українському кобзареві, бо й сам кобзар свого народу, схиляється перед його творами за „rzewność siły, głęboką znajomość i rokoszanie ludu“ (див. передмову). Але й Сирокомля не поступається нічим перед своїми земляками, коли зачеплено його національне почуття. Тому він попереджує, що, перекладаючи „Тарасову ніч“, він повикидав деякі місця, і зовсім не переклав „Гайдамаків“, бо там автор, „we krwi maczając pędzel, oszpecił estetyczną piękność swoich obrazów“ (див. передмову).

І знову з'являється на сцені славнозвісний рецензент „f“ з „Bibl. Warsz.“ (1863, ч. 1). Сирокомлін переклад „Кобзаря“ підіймає в ньому нову хвилю обурення. Звичайно, не переклад і навіть не твори, обрані за оригінал для нього, а знову „Гайдамаки“. Сирокомля роз'ятрив у серці рецензентовому незагоєну рану, що завдав йому переклад Совінського цього

жахливого твору. Обурення його не втишує навіть те, що „Шевченко стоїть уже на Божій дорозі“ (с. 370), він не вважає за можливе йти за латинським прислів'ям: „de mortuis aut bene, aut nihil“. Не наводитиму всіх дошкульних слів, усіх образливих епітетів, що їх застосовує рецензент до українського поета. Але коли обурення вщухло, і рецензент переходить до тих творів Шевченкових, що їх переклав Сирокомля, тон його статті змінюється. Він, як сам признається, не знає Шевченка в оригіналі, але і переклади дозволяють йому думати про Шевченка як-найкраще. Сварка минулася, Шевченко перестав дратувати його національне самолюбство, і рецензент каже: „miło nam coś dobrego powiedzieć ob ukraińskiem poecie“ (с. 370). Він не може не визнати Шевченка за „poetę pierwszego (!) rzędu“ (с. 370). І, характеризуючи Шевченка, він де-в-чому навіть суперечить сам собі. Так, виявляється, що Шевченко, який (за відзивом р. 1862) любив тільки себе, тепер „z ludem wierzył, czuł, rozumował, ludowi tylko szukał się przymarować“ (с. 370). А далі вже цілий панегірик недавно затоптаному в болото поетові. Рецензент схиляється перед ліризмом його творів, будовою віршу, перед цим вічним „kołysaniem się ducha pomiędzy niebem i ziemią, ...tym dziwnym urokiem słowiczej potrzeby wyspiewania się, ...przed formą wypowiedzenia rzeczy, giętka, ruchliwa, mieniąca się w najrozmaitsze tony, etc. (с. 370). Цікавий висновок робить рецензент. Виходить, що головна риса Шевченкова це його „różnolicowość“... „W pieśniach „Kobzarza“ on jest tym, którym był w głębi duszy, w „Hajdamakach“ tym, którym się chciał wydawać, a w życiu takim, jakim był rad być, gdyby było podobno“ (с. 374).

Про якість самого перекладу Сирокомлі — мало. „Imię Syrokomli nas aż nadto w tym względzie wyreża. Nie znamy oryginału; przeczujemy jednak, że przekładem mógł go (Kobzaria) tylko upięknąć“ (с. 374). Знаменно.

На цьому доба неприязного ставлення до Шевченка закінчується. Того самого 1862 року з'являється відзив про Шевченка Gorzałczyński'го. Горжалчинський видає свої переклади ліричних творів українського поета, і в передмові подає оцінку його творчості (A. J. Gorzałczyński, Przekłady pisarzy małorossyjskich. I. Taras Szewczenko, Kijów 1862). Тут уже зовсім инший настрій. Горжалчинський повстає проти Совінського за його присуд над „Гайдамаками“. Він зумів піднятися по-над Совінського та його рецензента, здолав побачити в Шевченкові тільки великого народнього поета. Він шукає „Гайдамакам“ виправдання в історичному минулому України, минулому, що повинно було довести народ до революційного повстання. А поет повинен одбити в своїх творах усенький той запал, усеньку ту дику пристрасну ненависть, инакше з його не був-би народній поет. Як „wieszcz“ народу, він оспівав його гайдамацьке минуле, оспівав, як треба було оспівати, і сам лишивсь чистий.

Беручися аналізувати дрібні ліричні твори Шевченкові, „які назавсиди лишаться прекрасними квітами степової поезії, повними любови й віри“ (с. XI), рецензент захоплюється високими ідеями, в них висловленими, всім

людським серцям спільними, і зовнішньою формою, в яку тії ідеї прибрано¹⁾.

Наприкінці наведу дві статті юбілейного характеру, що з'явилися р. 1911, на 50-ті роковини Шевченкової смерті.

Одну з них уміщено в журналі „Świat Słowiański“ (R. VII, LI). Увагу авторову (стаття анонімна) звернено не стільки на поета, що йому присвячено статтю, скільки на те, щоб довести, як гарно ставилися до нього поляки. Від нього ми довідуємося, що тільки полякам Шевченко завдячує своє визволення з заслання, — твердження, що зовсім не відповідає дійсності. Далі, виходить, що тільки поляки відкрили Шевченка, оцінили його по заслугі. Без них, наприклад, українці-галичани нічого про Шевченка не знали-б. „Польські письменники утворили славу Шевченкові, вони перші почали студіювати творчість поетову. Ми знаємо, що серед нас є прихильники його таланту, що не галасують над ним (як його земляки), а працюють“ (с. 243).

Наприкінці тої статті є між иншим цікава репродукція — рисунок олівцем²⁾ — Шевченко на засланні поміж своїми товаришами-поляками.

Друга стаття — Михальського, вміщена в журналі „Świat“, ч. 7 — серйозніша змістом. Автор розглядає Шевченка з погляду його значіння для української літератури, вважаючи „його ролю в житті та розвитку народу, його значіння для культури української — за надзвичайні, виключні“. „Його твори — наріжний камінь українського відродження“ (с. 9—10).

II.

Джерелами, з яких я черпала відомості про переклади з Шевченка в польській літературі, були відповідні бібліографічні покажчики.

Перші вказівки на польські переклади ми знаходимо у Комарова, М., у його „Бібліографічному покажчику нової української літератури“ за час 1798—1883 р., вміщеному в українському альманасі „Рада“, ч. I, 1883 р. Найповніший та вичерпний перелік усіх польських перекладів подано у Kołodziejczyk'a, в „Bibliografji Słowianoznawstwa polskiego“. Kraków 1911. Тут зазначено всі переклади, що вийшли окремими виданнями, як і видрукувані в різних газетах та журналах. І, зрештою, додатки до цього є у Комарова, М., в його статті: „Шевченко въ литературѣ и искусствѣ“. Одесса 1903.

Із 220 чисел творів Шевченкових (не рахуючи писаних російською мовою) перекладено мовою польською 67, тоб-то мало не третину всього. Багато творів з того числа перекладено кілька разів.

¹⁾ Є ще розвідка Gwido de Battaglia, Taras Szewczenko, jego życie i pisma. Lwów 1865; Rawita, Z literatury ukraińskiej. „Prawda“ 1884, ч. 9. Пізні польські журвала містили окремі статті присвячені Шевченкові. Напр., у „Dzienniku Literackim“, „Siele“, „Przyjacielu Domowym“, etc. Усе здебільшого юбілейна література, як-от Komorowski, B. Pamięci Szewczenki w rocznicę jego zgonu... „Siolo“ 1866; Nad grobem T. Szewczenki—ib. 1867; Orłowski, Na uroczysty obchód rocznicy zgonu. Kraków 1889, то-що.

²⁾ Підпис „Szewczenko wśród towarzyszków roty karnej w Orenburgu 1850 r. Rysunek zesny Aleksandra Czernyszewa“.

Перші переклади зроблено ще тоді, як Шевченко був живий, р. 1861. Того року вийшов переклад „Гамалії“ Chajeckiego („Hamalej“. Poemat. Napisał Taras Szewczenko, na polski język przełożył Alfred Chajęcki. Kijów 1861) та переклад „Гайдамаків“ Совінського (Taras Szewczenko. Studium przez Leonarda Sowińskiego. Z dołączeniem przekładu Hajdamaków. Wilno 1861). Того самого року в журналі „Dziennik Literacki“ надруковано переклади — „Noc Tarasowa“, „Polakom“, одну з „Dumek“, „Wstęp do Kobzarza“, „Subotów“, „Sen“, „Do Osnowjanenka“. До того самого року стоується переклад „Кобзаря“, що його зробив Сирокомля (Kobzarz Tarasa Szewczenki. Z małorossyjskiego spolszczył Władysław Syrokomla. Wilno 1863). Хоча він вийшов у світ р. 1863, але з вступного слова від перекладача. яке починається — „Taras Szewczenko, poeta żyjący...“ виходить, що переклад зроблено, будь-що-будь, двома роками раніш. Те саме зазначає й примітка від редактора-видавця: „To było pisane przez ś. p. Tjómacza jeszcze za życia Szewczenki, który wkrótce potem przeniósł się do wieczności“. До тої збірки увійшли такі твори: „Думи мої“, „Перебендя“, „Тополя“, „Причинна“, „Думка“ („Тече вода в синє море“), „Думка“ („Вітре буйний...“), „Ой, не знати“, „На що мені чорні брови“, „Іван Підкова“, „Тарасова ніч“, „Гамалія“, „Катерина“ й „Наймичка“. Р. 1872 вийшло друге видання цих перекладів у X томі повної збірки творів Сирокомлі.

Р. 1862 з'явилася збірка перекладів, що їх зробив Горжалчинський (A. J. Gorzałczyński, Przekłady poetów małorossyjskich. T. Szewczenko. Kijów 1862). До неї входять: „Наймичка“, „Катерина“, „Москалева криниця“, „Тополя“, „Гамалія“, „Іван Підкова“, „Тарасова ніч“, вісім поезій під спільною назвою „Dumy przedśmiertne“ (за первотвір були тексти, видрукувані в „Основі“, р. 1860, травень), а саме: „Минули літа молодії“, „В неволі тяжко“, „І тут і всюди“, „Ой люди, люди небораки“, „І день іде, і ніч іде“, „Не нарікаю я на Бога“, „Як-би з ким сісти“, „Чи не покинуть нам, небого“; нарешті, 10 поезій під спільною назвою „Gościniec kobzarza“ (первотвір — ці самі поезії під тою самою назвою „Гостинець кобзаря“ в альманасі „Хата“, 1860 р., вид. Куліша): „Чого ти ходиш на могилу“, „На Різдво“, „Козацька доля“, „На Україну“, „Хатка“, „До зорі“ (з поеми „Княжна“), „Хустина“ („Чи то на то Божа воля“), „Доля“, „Пісня“ („Ой по горі ромен цвіте“). Горжалчинський-же переклав тільки поезії „Пустка“, що є в „Хаті“.

Р. 1864 з'явилися окремі переклади в журналі „Przyjacieli Domowy“: „Не молилася за мене“ („Хатка“), „До зорі“, „На що мені женитися“, — та переклад „Івана Підкови“ Gorzałkows'ого, вміщений у тому-ж журналі.

Р. 1865 — в „Przyjacieli Domowym“ — переклад „Dumy przedśmiertne“ (неясно, які саме поезії; можливо, що це ті поезії, які об'єднано тим самим заголовком у Горжалчинського) та „На Різдво“ („Boże narodzenie w oddali od ojczyzny“).

Р. 1866 в „Dzienniku Literackim“ надруковано анонімний переклад віршу „Розрита могила“ та переклад поеми „Кавказ“, що їх зробив Stachurski.

70 роки знають: р. 1870 чи 1871 (відомості в бібліографів не сходяться) переклад Совінського „Наймички“, р. 1873 Grudziński видає свої

„Poezye“ й поміж ними przekłady z Szewczenki (не маючи цього видання, не знаю, які власне поезії він переклав), р. 1875 Совінський видає свої „Poezye“, що серед них є переклад „Пустки“ (первотвір — поезії під тою самою назвою, надруковані в „Хати“ р. 1860). Уперше цей переклад надруковано було р. 1861, в передмові до перекладу „Гайдамаків“ (с. XLVII)

80-ті роки на переклади доволі багаті. Р. 1880-го Совінський умістив переклад „Чого ти ходиш на могилу“ („Калина“) в газеті „Kuryer Warszawski“, р. 1881-го у тій самій газеті „До зорі“, р. 1882-го „На що мені чорні брови“. За первотвір для них — відповідні поезії, видані у „Хаті“ р. 1860. До р. 1882-го стосується переклад „Наймички“, видрукований у „Bibliotece Mrówki“, до р. 1883 — переклади з Шевченка в тому самому журналі. Р. 1885 Совінський подає в „Tygodniku Powszechnym“ переклад „Зацвіла в долині“ під назвою „Raj“. Р. 1886 Solecki, редактор „Gazety Naddniestrzańskiej“, друкує в ній свої переклади з Шевченка. У 1889 й 1890 р. уривки з Кобзаря містилися в журналі „Echo Muzyczne“ за ініціалами М. J. Gr.

90-ті роки: р. 1890 Ludomir переклав „Івана Підкову“, р. 1899 — в журналі „Monitor“ ч. 5 надруковано переклад поеми „Кавказ“, що належить Szums'кому, а в журналі „Promień“, ч. 4 „Думи мої“, що виконав Грудзінський.

Слідом за тим 10 років мовчання, і допіру р. 1913 з'являється збірник під заголовком „Taras Szewczenko. Wiersze wybrane. Z ukr. przełożył. Sydir Twerdochlib“. Збірник містить переклад 38 ліричних творів, а саме: „І досі сниться“, „Думи мої“, „Садок вишневий“, „На Великдень“, „Не кидай матери“, „Хустина“, „Чума“, „Огні горять“, „І золотої й дорогої“, „Минають дні, минають ночі“, „І широкою долину“, „Не додому вночі йдучи“, „І знов мені не привезла“ та інші, серед них уривок („Молитва“) з поеми „Іван Гус“, перший уривок із „Кавказу“.

Усього перекладено дрібних ліричних поезій 51 та великих 16.

III.

Починаючи студіювати переклади з Шевченка, треба заздалегідь застерегти, що ми не маємо права, не порушуючи історичної перспективи, ставити перекладачам сучасні нам вимоги, подібні до 9-ти заповідів поета Гумілева, як це робить автор недавно опублікованої праці про російські переклади з Шевченка. Кожен з польських перекладачів, як можна гадати на підставі їхніх перекладів, ставив собі певне завдання і, скільки мав сили й хисту, виконував його залежно від своєї доби й індивідуальності. Ми маємо на думці показати, чи він виконав своє завдання, чи спромігся дати своїм сучасникам те, що хотів.

У своїй праці я користувалася „Кобзарем“ у виданні Я. Айзенштока та М. Плевака 1925 р. Для деяких перекладів, що їх зробили Горжалчинський і Совінський, брала тексти з Кулішевої „Хати“ 1860 року, що були за первотвір для перекладачів, бо поміж цими текстами й виданням 1925 року є деяка розбіжність.

Зазначу, що з усіх польських перекладів, перелік яких я подала в II розділі, багато в мені невідомих. У моєму розпорядженні були тільки переклади Сирокомлі, Горжалчинського, Совінського (окрім його перекладу „Наймички“), переклад Грудзінського поезії „Думи мої“ та переклади Твердохліба.

Опрацювавши всенький цей чималий матеріял, я прийшла до висновку, що можна встановити два типи, дві категорії перекладачів. До першого з них, на мою думку, належать усі перекладачі до Твердохліба, тобто Сирокомля, Горжалчинський, Совінський і Грудзінський, до другого — самий Твердохліб. Перші — всі сучасники Шевченкові, люди 60-х років, заступники одної з ним літературної доби. Твердохліб — поет нашого часу (помер р. 1919).

Завдання перших, — як показують їхні переклади, — відтворити ідеї, художній задум поетів, внутрішній зміст його творів, його образів. Формального боку вони додержують тільки тоді, коли він не являє труднощів для сучасного їм стану польського віршування. У важких випадках вони вдаються до інших, їм властивих розмірів, часто не дбаючи, чи відбивають вони настрої первотвору. Завдання Твердохлібова — точно відтворити зовнішню оболону первотвору, його форму. Іноді це шкодить внутрішньому змістові, частіше він зберегається бездоганно.

А. Усім перекладачам першого типу властива одна спільна всім їм риса. Це — свідомість своєї польської національності, що примушує їх часто переробляти, ба навіть зовсім викидати тії уступи в первотворі, що ображають їхнє національне почуття.

Наприклад, у „Тарасовій ночі“ (перекл. Сирокомля й Горжалчинський) Сирокомля зовсім проминув уступ „Була колись гетьманщина“ (26 рядків). А Горжалчинський, проминувши його в відповідному оригіналові місці, дав наприкінці свого перекладу перше четверостишся:

Була колись гетьманщина,
Та вже не вернеться,
Було колись, панували,
Та більше не будем (с. 43).

Kiedyś my tu panowali,
Lecz już nie będziemy,
Lecz po wieki dawnej sławy
My nie zapomniemy (с. 120).

Сирокомля, крім того, викинув уривок:

Як та галич поле крис,
Ляхи, уніяти

Налітають, нема кому
Порадоньки дати... (с. 43).

Проминув він також 16 рядків уривка, що починається словами: „Червоною гадукою несе Альта вісті“... (с. 44). До всіх цих уривків, власне, стосується зауваження Сирокомлі, що тут Шевченко, „we krwi maczając pezeł, oszpecił estetyczną piękność swych utworów“ (див. передмову Сирокомлі до перекладів з „Кобзаря“)

Найбільше ця моя увага повинна-б стосуватися до перекладу „Гайдамаків“. Але треба віддати належне Совінському, він, може з болем серця, а таки переклав „Гайдамаків“ без присутніх пропусків. Коли можна йому закинути, то це тільки деякі пом'якшення гострих висловів Шевченкових.

Деяка пайка тих пом'якшень є і в Сирокомлі в тій самій „Тарасовій ночі“. Так, поклик Тарасів:

Бідна моя Україно,
Стоптана ляхами (с. 44)

перекладено:

...O Ukraino!
Jakaż straszliwą giniesz ruina! (с. 41),

або

А ходім лиш, пани-браття, Panowie-bracia! Na koń i w pole (с. 41).
З поляками биться... (с. 44)

В „Гайдамаках“ таких умисних пом'якшень багато більше. У розділі „Треті півні“ рядок „Катували ляхи скажені“ перекладено: „Panował nienawistny lach“, а в двохстишші

Тяжко-важко! Кат панує,
А їх не згадають (с. 73)

слова „кат панує“ зовсім викинуто.

У розділі „Свято в Чигирині“ вірш

Шануйтеся-ж, вражі ляхи,
Скажені собаки (с. 69)

перекладено:

Szanujcie się dobrze teraz
Panowie polacy! (с. 55),

а в примітці перекладач пояснює, що він не міг перекласти цих двох віршів слово в слово, бо його рука здригнулася від обурення.

Grudziński в поезії „Думи мої“ двохстишшя

Там шляхтою, татарами
Засівала поле (с. 47)

передає

Co trupami, tatarami
Zaścielala pola.

З причин, спільних усім перекладам, і російським і польським, випущено: в „Катерині“ уривок III-го розділу, починаючи з слів „Сирота собака має свою долю“ (с. 27) — 11 рядків та початок IV розділу, кінчаючи словами „Та тільки лісом загуло“ (с. 27). Так само в вірші „Ой люди, люди небораки“ (с. 435) перекладачі Gorzałczyński й Twerdochlib випустили перше четверостишшя.

Як не вважати на цю, усім перекладачам першого типу спільну рису, то в усьому іншому відтворення оригіналу залежить від індивідуальності перекладача. Для кожного з них можна зробити деякі висновки.

Що-до внутрішнього змісту Горжалчинський, можна сказати, раб свого первотвору і робить переклад коли не слово в слово, то рядок у рядок. Совінський і Грудзінський теж дуже обережно ставляться до тексту, нічого в ньому не змінюючи й не прикрашуючи. А Сирокомля рідко коли віддає точно зміст, і його переклади — то швидше переробки. Його пригнітила власна поетична індивідуальність, він не вмів закувати себе в рамці первотвору. Шевченко для нього канва з тонко наведеним на ній

контуром, і на тому контурі, зберігаючи його, як ідею, як зміст твору, Сирокомля гаптує складні мережки. Розгортає думки поетові, прикрашає їх від себе доданими образами, своїми порівняннями.

Ті самі висновки можна зробити й що-до формальної сторони.

Я не розводитимуся про те, який складний стиль Шевченків, яка химерна його строфіка, вередливі зміни ритму, вигадлива каталектика. Раніш од мене багато вже хто про це чимало сказав. Завважу тільки, що з цього погляду нема, мабуть, первотвору важчого для перекладу, ніж Шевченків.

Твердження, що польські перекладачі першого типу, прагнучи головної своєї мети — віддати внутрішній зміст, образ первотвору, нехтували-б формальною стороною, було-б помилкове. Горжалчинський, Совінський і Грудзінський ставляться до неї так само бережно, як і до змісту; але тоді тільки, коли це відповідає їхнім силам, тоб-то в простіших випадках. Таким випадком є, дуже поширений у творах Шевченка, народній розмір 8+6, що легко піддається тонізації в напрямку до хорей. Польські перекладачі, щоб віддати його, влучно пристосували 14-складовий вірш, який являє сполучення 4-стійного з 3-стійним хорей¹⁾. І римування його, властиве Шевченкові, що можна визначити формулою a b c b (римується паристі рядки), вони віддають бездоганно. Інша річ — властивий Шевченкові не менше, ніж народній вірш 8+6 — чотирьохстійний ямб. Він польському перекладачеві завдає серйозних труднощів. Ми не повинні забувати за особливість польської мови, — що наголос у ній прикріплено до передостаннього складу. Це польський вірш позбавляє природніх чоловічих рим. Польська поетика вигадала штучний спосіб віддавати їх односкладовими словами, але, здається, наші перекладачі не досить його засвоїли і через те ямб, що без чоловічих рим обійтися не може, їм за тяжкий. Не такий важкий він Грудзінському, поетові пізнішого часу, аніж Совінський і Горжалчинський. Совінський дуже рідко коли силується його зберегти. Здебільшого і він, і Горжалчинський особливо, воліють замінити ямб легшим розміром, без важких чоловічих рим, а це часто цілком знищує настрій, тон первотвору. Нема чого й казати, що каталектики віршу, такої вигадливої саме при ямбі, вони не додержують.

Вередливих змін ритму Шевченкового вони пильнують додержувати, але знову-таки тільки тоді, коли це не завдає труднощів.

Сирокомля і що-до формальної сторони лишається вірний собі. Він рішучо не вміє перевтілитися в іншого поета, і не вагаючись прикрашений власними образами зміст первотвору вбирає в свою вже, властиву його стилеві, форму. Народнього розміру 8+6 він рідко коли додержує в тих рамках, як це подекуди роблять інші, — воліючи замінити його одним з улюблених своїх розмірів — 4-стійним хореем. Цим самим розміром він віддає й 4-стійний ямб Шевченків, а це, певна річ, цілком руйнує гармонію поміж змістом та формою. Зміни ритму він додержує, але

¹⁾ Цей розмір — 4-стійний хорей з 3-стійним поширено і в польській оригінальній поезії. Див., напр., Grudziński, Poezye. Warszawa 1883. 5 поезій написано цим розміром рими a b a b.

в межах, приступних йому. Так само замість складної каталектики Шевченкової він спокійно заводить власний спосіб римування — ординарні рими суміжні (a a b b) або перехресні (a b a b).

Здавалося-б, Сирокомлі не місце в першій категорії перекладачів, коли він так від них відрізняється. Але я вважаю за справедливе зарахувати його до цієї саме категорії на підставі, спільній усім цим перекладачам.

Усі ці перекладачі могли ставити собі тільки одне завдання, коли перекладали Шевченка, те завдання, що мали силу виконати, — відтворити внутрішній зміст його творів. Щоб передати всеїнку складність його формальної сторони, про це для них не могло бути й мови. Вони залежали від свого часу. Звичайно, цей час знає великих геніїв польської поезії, що піднесли її на велику височінь, але, видима річ, техніка віршу стояла тоді не так високо, щоб вільно орудувати всякими розмірами та віддавати невластиві польській мові чужослов'янські розміри. Отже додержати формальної сторони творів Шевченкових для тогочасних польських перекладачів була здебільшого мета недосяжна, і того завдання вони собі й ставити не могли.

Щоб довести це, я наведу кілька ілюстрацій до перекладів. Для зручності поділю їх на дві групи.

Група 1-ша — переклади, що за первотвори для них правили твори Шевченкові, написані не таким важким віршем.

Група 2-га — переклади творів, писаних складнішими розмірами.

В обох групах покажу, як передано внутрішній зміст первотвору.

1. „Катерина“. Переклали Горжалчинський і Сирокомля. Невідомо чому Сирокомля викинув деякі уривки, крім тих, що про них говорилося вище. А саме в розділі 1-му проминено: 1) 10 рядків, починаючи словами „В тебе, дочка чорнобрива, та ще і єдина (с. 18), 2) 8 рядків—від слів „Зайде сонце, Катерина по садочку ходить“ (с. 18), 3) уривок від слів „Аж гульк, зима впала“ — 4 рядки (с. 26).

Розмір цієї поеми переважно — народній розмір 8+6 з, римою a b c b. Сирокомля в цьому перекладі досить точно віддає і зміст, і розмір. Горжалчинський зміст дає надто близько до первотвору, а розмір передає сполученням 4- та 3-стіпного хорей. І способу римування обидва додержують. Приклад перекладу (поч. I розд. (с. 17)):

Кохайтесь, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі — чужі люди,
Роблять лихо з вами.
Москаль любить жартуючи,
Жартуючи кине,
Піде в свою Московщину,
А дівчина гине.

Горжалчинський.
Kochajcie się, czarnobrewy,
Lecz nie z moskałami,
Bo moskałe, ludzie cudzy,
Licho robią z wami.
Mockal kocha jak na żarty,
Jak na żarty rzuci;
Dziewka zginie, on do Moskwy
Nazad się powróci (29).

Сирокомля.
Ej kochajcie czarnobrewki,
Ale nie moskała:
Moskal tylko serce zrani,
Duszę porozżala.

Swem kochaniem czy udaniem
 Pozartuje srogo,
 Pójdzie w swoją Moskiewczyznę,
 A ty giń, niebogo (с. 55).

Кінець II розділу, відомий уступ „Есть на світі доля“... написано 6-складовим віршем з хореїчною тенденцією; через те, що він не завдає труднощів польським перекладачам, вони додержали його достоту. Горжалчинський зберегає при цьому й образ, а Сирокомля вносить уже і від себе. Зразок:

Есть на світі доля,
 А хто її знає?
 Есть на світі воля,
 А хто її має?
 Есть люди на світі —
 Сріблом-золотом сяють,
 Здається, панують,
 А долі не знають,
 Ні долі, ні волі.
 З нудьгою та з горем
 Жупан надівають,
 А плакати — сором (с. 23).

Сирокомля.
 Jest na świecie dola,
 Ale któż ją zbada?
 Jest na świecie wola,
 Lecz któż ją posiada?
 Są na świecie ludzie,
 Którym świat się dziwi,

Горжалчинський.
 Jest na świecie dola,
 Ale czyż ją znamy?
 Jest na świecie wola,
 Ale czyż ją mamy?
 Są ludzie na świecie —
 Błyszczą srebrem złotem,
 Tak niby panowie,
 Bez doli cóż potem?
 Bez doli, bez woli
 W cierpieniu i smutku
 W żupany się stroją,
 A płakać się boją!.. (с. 40).

Syci srebra-złota,
 Ale nieszczęśliwi.
 Żupan ich podszyty
 Ciernistemi igły,
 Szarpie ból ukryty,
 Ale lzy zastygły... (с. 67).

У розділі IV сцену самогубства Катерини Сирокомля завершує мораллю, що її немає в Шевченка. Див. стор. 29.

Чорнобрива Катерица
 Найшла, що шукала.
 Дунув вітер по-над ставом —
 І сліду не стало.

Сирокомля.
 Ot i kara, że nie słucha
 Matczynej porady.
 A wiatr dmuchnął po jeziorze
 I zagładził ślady (с. 77).

„На й ми чка“. Переклали Горжалчинський, Сирокомля й Совінський (перекладу останнього я не знаю). Зберегаючи Горжалчинський велику текстуальну близькість, старанно віддає й зовнішню форму там, де може, і всі вередливі зміни ритму, що ними поема відзначається. Сирокомля, тимчасом, усіма цими сторонами далекий від оригіналу. На зразок візьму II розділ, другий уривок (с. 180).

В такім раї чого-б, бачся,
 Старим сумувати?
 Чи то давне яке лихо
 Прокинулось в хаті?
 Чи вчорайше, задавлене
 Знов заворушилось,
 Чи ще тільки заклоулось

І рай запалило?
 Не знаю, що і після чого
 Старі сумують. Може, вже
 Оце збираються до Бога...
 Та хто в далеку дорогу
 Їм добре ковей запряже?

Горжалчинський.

Росóž troska w takim raju
I narzekać czego?
Chyba dawne jakie licha
I wspomnienia złego?
Et daleko te wspomnienia!—
Były dni smutniejsze!
Wspomnieć wczoraj: oj źle było,

Сирокomla.

W tak pięknem życiu, w tak cudnem czasie
Czego by starcy tęsknili, zda się?
Czy dawne licha, czy myśl o śmierci
Jak gdyby robak po piersiach wierci?
Myśl jakaś tęskna, jakaś niemiła,
Jakaś wczorajsza rana odżyła.

To dzisiaj weselsze!
Nie wiem, czemu i dla czego
Starzy smutni. Może tego,
Że już pora iść do Boga,
A wieczności długa droga,
Któż konie zaprzęże?

Bóg raczy wiedzieć, co im niepluży.
Może o wiecznei marzą podróży?
A do podróży na ten szlak Boży
Któż im w karawan konie założy?
(ст. 96—97).

Розмір первотвору 8+6 з римою а b c b Горжалчинський віддав, як звичайно, сполученням 4-х і 3-стіпного хорea з тим самим порядком рим, а Сирокomla дає 10-складовий вірш, в амфібрахіях, мішаних з хорeями, і цим змінює ритм. І рими до того вживає своєї— а а b b. Вводить свої порівняння.

Зразок, як перекладачі додержують змін ритму Шевченкового (кінець пролога, пісня наймички, с. 179):

Пішла полем ридючи,
В тумані ховалась,
Та крізь сльози тихесенько
Про вдову співала,
Як удова в Дунаєві
Синів поховала:
„Ой у полі могила,
Там удова ходила,
Там ходила-гуляла,
Трути-зілля шукала.
Трути-зілля не найшла...

Сирокomla:

I rwać piersi w takie słowa
Za najgęstszą mgłą się chowa,
I zachodzi się boleśnie
I o wdowie śpiewa pieśnię,
Jak tam wdowa nad Dunajem
Staroswieckim obyczajem

Горжалчинський.

Idzie polem i zawodzi,
Kryje ją mgła sinia
I ze łzami w piosnce rzewnei
Wdowę przypomina,
Ową wdowę, co w Dunaju
Syny pochowała:
„Pośród pola mogiła
Przy niej wdowa chodziła
I chodziła, biegała,
Ziela-śmierci szukała.
Nie znalazła, wróciła...“ (с. 47).

Zwir na oczy synów sypie,
I zawodzi pieśń na stypie:
„Och tam w polu mogiła,
Och tam wdowa chodziła,
Zamiast polną rwać rutę,
Rwała zielską zatrutę...“ (с. 92—93).

Цей уступ починається народнім віршем 8+6, що в пісні наймички переходить у 7-складовий вірш. Обидва перекладачі додержують зміни ритму, але Горжалчинський краще додержує розміру (8+6 він, як звичайно, віддає сполученням 4- і 3-стіпних хорeїв, а 7-складовий вірш— тим самим семискладовим) і порядку рим, а Сирокomla тільки в пісні наймички йде за первотвором, на початку-ж він дає 4-стіпний хорей, що зовсім не пасує до настрою цього уривка... І порядок рим він змінив: замість порядку а b c b він дає а а b b... Що-до змісту, то наведені цитати

показують, як близько до першовтворю стоїть Gorzałczyński та як під пером Сирокомлі найпростіші слова Шевченкові набувають оздоб.

„Га й дамаки“. Переклад Совінського. Зміст віддано як-найточніше. Є деякі пропуски, так, напр., у пролозі викинуто:

Тма, мна знаю, а оксію
Не втну таки й досі (с. 55),

але причина цього зрозуміла. Перекладач не міг знайти в своєму лексиконі слів, що відповідали-б першовтвові. Або в розділі „Конфедерати“ проминено 2 рядки відомої пісні „Jeszcze Polska nie zginęła“, бо автор визнає їх за анахронізм.

Іноді перекладач додає від себе. Отож, у розділі „Галайда“, на початку його, в розмові жида з Яремою, додано зайвих фраз:

Tylko nie zaśnij gdzie tam w rowie,
A narąb drzew i sieczki daj (с. 24).

З одного лиш тільки речення наприкінці цього уступу, що завершує жидові накази:

Пішов Ярема, похиливсь (с. 57)

Совінський зробив:

Jarema mruknął coś zniekany,
Żydzisko wrzasło: „cicho, szal“
I kozak nic nie odpowiedział (с. 24).

Іноді перекладач змінює чомусь власні ймення, що їх наведено в тексті. Коли це ще зрозуміло в такім випадкові, як

„Ну, хіба Відою!“
—І це не так!— „Стривай, лишень,
Пиши Галайдою!“ (с. 75).

„No to chyba Znajda!“
—I to źle.— „No to poczekaaj,
Zapisz go Gałajda“ (с. 75),

де зміну зроблено за-для рими, то зовсім неясно, чому рядки

„Співай про Матрьошу,
Про Парашу, радість нашу!“ (Пролог, с. 53)

передано:

„Śpiewaj nam Matroszę,
Lub Nataszę, radość naszą!“ (с. 12).

Але взагалі — це дрібниці. Здебільшого текстуальна близькість дуже велика. Обережно ставиться Совінський також і до формального боку. „Гайдамаки“ відзначаються примхливим, вічно мінливим ритмом, багатством розмірів. Три головних розміри у цій поемі. Більшу частину її написано 12-складовим віршем. Другий розмір — 8+6. Третій — 4-стіпний ямб. Як передано останній, поки-що не казатиму. 8+6 Совінський, як і інші польські перекладачі, передає сполученням 4-стіпного та 3-стіпного хорая. Дванадцятискладовий вірш, хоч і вимагає в Шевченка чоловічих рим (12+11), але, як силабічний в основі, що легко тонізується в напрямку до амфібрахія, труднощів полякові не завдає і може бути перекладений сучо-силабічним 12+12.

Зразки: початок розділу „Свято в Чигирині“ (с. 65).

Гетьмани, гетьмани, як-би то ви встали,
 Встали, подивились на той Чигирин,
 Що ви будували, де ви панували,
 Заплакали-б тяжко, бо ви-б не пізнали
 Козацької слави убогих руїн!
 Базари, де військо, як море червоне,
 Перед бунчуками, бувало, горить,
 А ясновельможний, на воронім коні,
 Блисне булавою, — море закипить,
 Закипить і розлилося
 Степами, ярами.
 Лахо мліє перед вами,
 А за козаками...
 Та що й казати? Минулося!
 А те що минуло,
 Не згадуйте, лани-брати,
 Бо щоб не почули.
 Та й що з того, що згадаеш?
 Згадаеш — заплачеш...
 Ну, хоч глянем на Чигирин,
 Колись-то козачий...

Hetmani, hetmani, ach gdybyście wstali,
 Wstali i spojrzeli po owym Czehrynie,
 Co wy budowali, gdzie wy panowali!
 Ciężkobyście łkali, bo by nie poznali
 Kozaczej swej sławy w ubogiej ruinie.
 Bazary, gdzie wojska, bywało, jak maku,
 Przed rojem buńczuków w purpurze się syple,
 A Jasnie Wielmożny na karym rumaku
 Połyśnie buławą — i morze zakipi...
 I zakipi i leje się
 Stepami, jarami,
 Licho zmyka gdzieś przed niemi,
 A za kozakami.
 Po co mówić? Przemineją,
 Dawno zapomniano.
 Żaden z braci nie przypomni,
 By nie podsłuchano!
 I co z tego, że przypomni?
 Przypomni — zapłacze.
 Ej, choć spojrzmy na ten Czehryn,
 Kiedyś to kozaczy (с. 47).

Опріч заміни в однім випадкові порівняння Шевченкового на своє власне (див. рядок шостий), текстуальна близькість така велика, що часом здається, ніби ви читаете ті самі рядки Шевченкові, тільки написані латинкою. Добре додержано зміни ритму, переходу від 12-складового віршу до 8+6. Сама навіть передача Шевченкового 12+11 суто-силабічним віршем, дарма що й чоловічих рим немає, ані трохи не порушує ритму цього уступу. Розставлення рим додержано. Не кажучи за римування при 8+6, навіть складну порівнюючи каталектику першого уступу — „a b a a b, c d c d“ передано точно.

Не можу не навести ще одного зразка для ілюстрації, як прекрасно передав Совінський зміну ритму. Чи не найскладнішим з цього погляду є багатий на настрої розділ „Галайда“ Наведу уривки:

Отак уранці жид поганий
 Над козаком коверзував.
 Ярема гнувся, бо не знав,
 Не знав сіромаха, що вирости крила,
 Що неба достане, коли полетить,
 Не знав, нагинався... О, Боже мій милий,
 Тяжко жить на світі, а хочеться жить...
 (стор. 24).

Oj, tak to .tak spadł kozak nizko,
 Poniewierało go Żydzisko.
 Jarema giął się, bo nie wiedział,
 Nie wiedział sierota, że skrzydła urosły,
 Że gdyby podleciał, wysoko by wzniosły,
 Nie wiedział i giął się... O Boże mój, Boże!
 Tak ciężko na świecie, a jednak żyć chce się
 (стор. 24).

Наводжу цей уступ виключно для ілюстрації, як передано зміни ритму. Візьмемо декілька зразків з перекладів дрібних поезій Шевченкових.

Думку „Нашо мені чорні брови?“ переклали Сирокомля й Совінський. Совінський точно зберегає зміст і розмір, передаючи народній вірш 8+6 звичайним 4-стіпним у сполученні з 3-стіпним хореем, рими a b c b. Сирокомля, зберігаючи ідею, розвиває її на свій лад, а розмір

8+6 передає 4-стіпним каталектичним хорезм 8+7, уживаючи чоловічих рим, хоча їх у першотворі й нема. А розміщення рим, звичайне для 8+6 a b c b заміняє своїм—a b a b. Зразок:

Нащо мені чорні брови?
Нащо карі очі?
Нащо літа молодії,
Веселі дівочі?
Літа мої молодії
Марно пропадають,
Очі плачуть, чорні брови
Од вітру линяють (с. 31—32).

Сирокomla.

Po co u mnie czarne brewki,
Po co oczu gdybu żar,
Po co w sercu graią śpiewki,
Po co w głowie tyle mar?

Ще для Сирокomla — думка „Тяжко-важно“. Написано її розміром 8+6, Сирокomla передає 4-стіпним хорезм, і це надає якомсь надто веселого характеру цьому далеко не веселому віршеві. І рими дає він свої — a a b b. І зміст не зовсім точно віддано.

Тяжко-важно в світі жити
Сироті без роду,
Нема куди прихилиться,
Хоч з мосту та в воду.
Утопився-б молоденький,
Щоб не нудить світом,
Утопився-б, — тяжко жити
І нема де дітись... (с. 50).

Совінський.

Na co mi te krusze brewki,
Na co czarne oczu,
Na co młody wiek dziewięcny,
Wesoły, uroczy?
Lata moje najpiękniejsze
Płynąz bo na marno,
Oczu płaczą, a od wichru
Brwi płowieją czarne
(„Kuryer Warszawski“).

Moje lata, moje młode,
Giną marnie z dnia do dnia,
A oczami gdzie powiędę,
Zawsze z oczu lunie iza... (с. 34).

Och nie znacie, och nie wiecie
Jak sierocie żyć na swiecie,
Bo nie weźmie nikt w opiekę,
Chyba z góry skoczyć w rzekę.
Jużbym skończył dni te moje,
Lecz się kary Boskiej boję.
Jużbym dawno zgnil w topieli,
Jużby ludzie zapomnieli (с. 33).

На зразок перекладів Горжалчинського й Совінського — переклад початкового уривка з поеми „Княжна“, видрукуваного, як самостійна поезія в Кулішевій „Хаті“ р. 1860 під заголовком „До зорі“.

Горжалчинський.

Зоре моя вечірняя,
Зійди над горою,
Поговорим тихесенько
В неволі з тобою.
Розкажи, як за горою
Сонечко сідає,
Як у Дніпра веселочка
Воду позичає („Хата“, с. 85).

Совінський.

Ach ty zorzo moja śliczna
Na wieczornym niebie,
Wiele chciałbym dowiedzieć się
Wśród obcych od ciebie.

Zorzo moja ty wieczorna,
Zaświeć mi na niebie!
Niech pogwarzę, niech poszeptam
W niewoli do ciebie.
Powiedz, powiedz jak za górą
Słoneczko zachodzi,
I jak tęcza wodę pije
Z Dnieprowej powodzi (с. 143).

Ach opowiedz, jak za górą
Słonko tam zachodzi,
Jak tam w Dnieprze jaskółeczka
Dziobek macza w wodzie.

Як бачимо, обидва перекладачі передали розмір 8+6, яким написано вірша, звичайним сполученням 4-стіпного з 3-стіпним хорезм. Горжал-

чинський зберегає велику текстуальну близькість, Совінський відходить трохи від первотвору, замінюючи навіть порівняння Шевченкове своїм (див. два останні рядки).

2. Переходжу до другої групи перекладів, що за первотвори для них були поезії, написані складнішим розміром.

Таким важким для польського перекладача розміром був на той час насамперед 4-стіпний ямб Шевченків, яким написано чи не половину його творів. Ямб, що вимагає чоловічих рим, має каталектику вельми примхливу, що надає ритмові надзвичайної різноманітності. Совінський деколи силується його додержати. Наприклад, уривок з „Галайди“ у „Гайдамаках“:

Яremo, гершту, хамів сину!
 Піди кобилу приведи,
 Подай патинки господині
 Та привнеси мені води.
 Вимети хату, внеси дрова,
 Посип індикам, гусям дай,
 Піди до льоху, до корови,
 Та швидше, хаме!.. Постривай!.. (с. 24).

Jaremo, hersztu, chامية, świnió!
 A idź, kobyłę z dworu weź,
 Patynki podaj gospodyni,
 Та zamieć izbę, wody wnies.
 Do lochu zajrzyj, jeść daj krowie,
 Posyp indykom, gęsiom daj,
 Tylko nie zaśnij gdzie tam w rowie,
 A narąb drzew i sieczki skraj,
 A prędzej, chامية... (с. 24).

В наслідок цієї спроби Совінському довелося додати зайвих фраз. Додержання розміру пішло на шкоду передачі змісту.

„До ля“. Переклали Горжалчинський і Совінський. Написана 4-стіпним ямбом. Совінський передає його в першій частині віршу 4-стіпним хоревм, а далі переходить до сполучення 4- і 3-стіпного хоревів. Горжалчинський усе переклав 4-стіпним хоревм; вийшов якийсь танечний мотив, не відповідний змістові. Ані в першого, ані в другого не додержано ритму перших 3-х рядків. Розміщення рим теоретично а b a b Совінський додержує, Горжалчинському воно не зовсім дається.

Ти не лукавила зо мною,
 Ти другом, братом і сестрою
 Сіромі стала... Ти взяла
 Мене, маленького, за руку
 І в школу хлопця одвела
 До п'яного дяка в науку.
 „Учися, серденько, колись

— З нас будуть люди“, — ти казала.
 А я й послухав, і учивсь,
 І вивчився... А ти збрехала.
 Які з нас лоди? Та дарма:
 Ми не лукавили з тобою,
 Ми просто йшли, — у нас нема
 Зерна неправди за собою (с. 393)

Совінський.

Тy mię, doło, nie zwodziłaś,
 Przyjacielem, siostrą, bratem
 Sierocie ty byłaś,
 Tyś mię wzięła maleńkiego
 Do szkoły oddała,
 W ręce djaka pijanego,
 I tak powiedziała:
 „Ucz się, mały, żebym kiedyś

Ludźmi was widziała“.
 Posłuchałem, uczyłem się,
 A tyś mi skłamała!
 Bo i jacyż to z nas ludzie?
 Choć wierni dla ciebie
 Szliśmy prosto i poczciwie
 Jak Sam Bóg na niebie.

Горжалчинський.

O tyś mię nie oszukała,
Przyjacielem, bratem stała
Biedakowi. Tyś podała
Małeńkiemu rękę w świecie,
I do szkoły chłopca dała,
Mówiąc do mnie:
„Ucz się dziecie!“
I do djaka pijanego:

„Będziesz człkiem“ powiedziałaś.
Jam się uczył, i cóż z tego?
Nauczyłem się, skłamałaś.
Com za człowiek? Ależ przecie
Ty wraz ze mną nie kłamała.
Prosto szliśmy, za mną w świecie
Żadna skaza nie została“ (с. 147).

Зміст обидва передали сливе вірно. Горжалчинський невизначено трохи переклав слова долі. За його текстом виходить, ніби слова „Będziesz człkiem“ стосуються до п'яного дяка. Останні безсмертні рядки „Ми не лукавили з тобою...“ обидва перекладачі якимось зібгали, і жадному з них не пощастило висловити їх справжній зміст.

Як приклад іще одного способу, як передав ямб Горжалчинський, наведу переклад віршу „I день іде, і ніч іде...“

I день іде, і ніч іде,
I голову скопивши в руки,
Дивуешся, чому не йде
Апостол правди і науки (с. 436).

Za nocą dzień wciąż nastaje...
Na ręce zwisała mi głowa,
Czemuż Apostoł nie wstaje
Z nim prawdy nauka nowa? (с. 126).

Передання ямба мішаниною хоревів з амфібрахіями зовсім знищила ритм цього четверостишся. І настрої утрачено. Нема тої безнадії, розпачу, що їх справляє неблаганний рух часу все наперед, при одноманітному, в дальшому без жадного просвітку, становищі. Відсутність чоловічих рим позбавила цей вірш його енергії, зробила його млявим.

„Причинна“. Прекрасний початок цього твору його перекладач Сирокомля передає важким 10-складовим віршем. Не кажучи вже за те, як настрої твору багато тратить через відсутність чоловічих рим, загинула вся краса, що її надавав ямб. Навіть розміщення рим, здавалося-б таке близьке Сирокомлі, бо воно є одним з найчастіш уживаних у нього, — a b a b, замінено a a b b.

Рече та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
До долу верби гне високи,
Горами хвилью підійма... (с. 9).

Stękają, ryczą Dnieprowe fale,
Wicher w gwałtownym uderza szale,
Nadbrzeżne wierzby skrzydły silnemi
Wyrzuca w górę, zgina ku ziemi (с. 18).

Можна сказати, музика зовсім уже не та. І зміст прикрашено.

Але є в Шевченка і твори, написані складнішим, ніж ямб, розміром. З ними перекладачам іще тяжче справитися.

Візьму за приклад початок І розділу „Наймички“.

Його складний розмір 7+11+10+6+6+11+7+7+8+8+7+5+8+9 не піддається жадній метризації, і здебільшого перекладачі передають його розміром, позбавленим будь-якої своєрідності. Gorzałczyński силується йти за первотвором і, можна сказати, цього досягає, додержуючи приблизно складної каталектики. А Сирокомля весь цей уступ передав 4-стінним хорем, що не пасує до поетового настрою.

Був собі дід та баба,
 З давнього давна, у гаї над ставом,
 Удвох собі на хуторі жили,
 Як діточок двое,
 Усюди обое.
 Ще змалечку удвох ягнята пасли,
 А потім побралися,
 Худоби діждалися,
 Придбали хутір, став і млин,
 Садок у гаї розвели
 І пасіку чималу,—
 Всього надбали.
 Та діточок у їх Біг-ма,
 А смерть з косою за плечима (ст. 179)

Горжалчинський.
 Był sobie dziad i baba,
 Z dawien dawna, nad stawem wgaju
 W futorze na ustroni żyli,
 Wciąż z sobą oboje,
 Jak dzieciątek dwoje.
 Od małości razem owce paśli,
 Potem się pobrali,
 Chudoby doczekali,
 Wychodowali sad i gaj,
 Pasiekę, stogi żyta
 I wszystkiego do syta,
 Ale dzieci u nich niema,
 A śmierć z kosą za plecyma (с. 6).

Сирокомля.

Przy jeziorze, na futorze
 Mieszkał sobie dziad z babułą,
 W każdym miejscu, w każdej porze
 Jak by dziatki tak się czują.
 Jednym śladem i przykładem,
 Dziadek z babką, babka z dziadem... (с. 95).

Як бачимо, Сирокомля навіть рими не додержує, даючи замість складної Шевченкової каталектики своє звичайне римування а ба б... І змісту в нього не зовсім точно додержано.

Цим я кінчаю огляд перекладачів першого типу й переходжу до Твердохліба.

Б. Твердохліб — поет наших днів, коли польська поезія досягла, якщо не найвищого щабля в розвитку віршової техніки, то в усякому разі високого вдосконалення форм. Цьому перекладачеві вже ніякі Шевченкові розміри не важкі. Вільно бавиться він чоловічими римами, що виходять у нього легкими й невимушеними, а тому і ямб, і 8+6, і найскладніші розміри йому даються. Тому й примхлива каталектика Шевченкова жадних труднощів йому не чинить. Почуваючи себе добре озброєним, він може всю свою увагу спрямувати на те, щоб виконати своє основне завдання — передати формальну сторону первотвору. Для нього, це до деякої міри стилістична вправа. До змісту він ставиться не так то уважно і часто дозволяє собі, як і Сирокомля, деякі поетичні вільності. Але є низка творів, що їх перекладено бездоганно і що-до формальної сторони, і що-до внутрішнього змісту. Про що це свідчить? Про те, що польський вірш дійшов такої досконалості, що перекладач, який поставив собі завдання — передати форму твору, легко вкладає в неї і зміст оригіналу. Свідчить, що, коли всю увагу спрямовано на відтворення форми, це не вимагає таких зусиль, і перекладач може стежити ще й за змістом і передавати його без жадних перекручувань.

Щоб наочніше показати різницю між перекладачами 1-го типу й Твердохлібом, я наведу, як зразок, вірш „Ой люди, люди небораки“, що його переклали Горжалчинський і Твердохліб.

„Ой, люди, люди небораки“.

Обидва перекладачі, як згадано вище, викинули перше четверостишся. Горжалчинський дав мало не підрядковий переклад, випускаючи лиш фразу „последний долг отдать“, та в перекладі 2 рядків:

Женуть до матери байстрят
Дівчаточок, як ту отару.

випускаючи все, окрім „женуть“. Твердохліб вільніше поводитьсь з текстом первотвору. Зразок:

Вночі і ожеледь, і мряка,
І сніг, і холод, і Нева
Тихесенько кудись несла
Тоненьку кригу по-під мостом,
А я отож таки вночі
Іду та кашляю йдучи (с. 435).

Горжалчинський.
Ślizgo wśród nocy i mżeje,
Śnieżno i chłodno, i Nawa
Cichutko daleko niosła
Cieniutką krę po pod mostem.
Wiokę się gdzieś w nocnej dobie
I idąc kaszle wciąż sobie (с. 125).

Твердохліб. Nad Nową w nocy. Chłód na brzegu,
I mgła, i odwilż; cichy nurt
Pod mostem z wiązań nakształt jurt
Gdzieś niesie kry i płaty śniegu.
Bez celu błądzę, kaszłac w mrok,
Przystaję tu i tam co krok“ (с. 72).

Горжалчинський передав 4-стіпний ямб Шевченків 8-складовим віршем, мішаниною хореїв з амфібрахіями. Чоловічих рим немає, і краса віршу затратилася. Іноді, щоб бути точним, він пробує дати 9-складовий Шевченків вірш, але з цього виходить або 10-складовий, або навіть 11-складовий.

Такий, наприклад, уривок:

Чи буде правда на землі?
Повинна бути! бо сонце стане
І осквернену землю спалить (с. 426).
I kiedyś prawda między wszystkimi
Ludźmi nastanie? Będzie, z tej fali
Powstanie słońce i tę ziemię spali (с. 126).

Його переклад узагалі нагадує швидше римовану прозу.

Інша річ — Твердохліб. І розмір—ямб, і кателектику додержано бездоганно, рядок у рядок. Рими чоловічі, на тих самих місцях, як і в Шевченка. Вже з цього прикладу видно, як Твердохліб ставиться до формальної сторони. А ще яснішим це буде після декількох ілюстрацій з його власних перекладів.

Візьмімо вірш „На Великдень“. Перекладено під назвою „Dzięci“. Зміст передано дуже близько до первотвору. Розмір 8+6 передано, як звичайно, сполученням 4-стіпного + 3-стіпного хореїв, рими а b c b додержано.

На Великдень, на соломі
Проти сонця, діти
Грались собі крашанками
Та й стали хвалитись

Обновами. Тому к святам
З лиштвом пошили
Сорочечку, а тій стьожку,
Тій стрічку купили (с. 347).

W wielkanocny dzień us słowie
Złotej w blasku słońca
Dzieci bawią się w pisanki,
Chępiąc się bez końca

Z upominków; ten na święta
Z listwą wdział koszulkę,
Ta dostała krasną wstążkę,
Ta jedwabiu szpulkę... (с. 16).

Поезія „Чого мені тяжко“. Написано 12-складовим віршем (12+11). Так само передає її й Твердохліб, зберігаючи чоловічі рими на тих місцях, що й у первотворі. Точно додержано й порядку рим: a b a b, a b b a. І зміст не такий далекий від оригіналу.

Чого мені тяжко, чого мені нудно,
Чого серце плаче, ридас, кричить,
Мов дитя голодне? Серце мое трудне,
Чого ти бажаш? Що в тебе болить?
Чи пити, чи їсти, чи спатоньки хочеш?
Засни, мое серце, навіки засни
Невкрите, голодне. А люд ненависний
Нехай скаженіс... Закрий, серце, очі“ (с. 141).

Т в е р д о х л і б .

O czemu mi ciężko? Czemu nudę ukoję?
Przecz serce mi kwili i żali się w jęk,
Jak głodne niemowlę? O serce ty moje,
Czem siebie utulić? Czy nęka cię lęk?
Spragnioneś czy łakniesz, czy senność cię mroczy?
O zaśnij na wieki, mi zaśnij i śpi
Zbolałe i głodne. Ze sykiem stu zmij
Lud niechaj szaleje, ty zamknij swe oczy (с. 64).

Ритму прекрасно додержано. Цьому сприяє ще й додержання епјамбement'у (див. рядки 2—3, 6—7 у первотворі і в перекладі).

За приклад того, як добре справляється Твердохліб із змінами Шевченкового ритму, може бути переклад віршу „Лічу в неволі дні і ночі“. Твердохліб переклав тільки перших три уступи а нього. Дарма що малий на розмір, вірш тричі міняє свій ритм. Починається з 8+6, переходить у ямб і знову вертається до 8+6. Твердохліб як-найточніше цей ритм зберігає. Я візьму 2-й уступ з дуже складною каталектикою. Його написано ямбом. Вірші 8-складовий та 9-складовий не просто чергуються, а як-найхімерніше переплітаються. У Твердохліба кожен вірш цілком відповідає первотворові, місця рим, чергування чоловічих і жіночих додержано. Зміст близький до оригіналу, хоч трохи вигадливий.

Каламутними болотами,
Між бур'янами, за годами
Три года сумно протекли,
Багато дечого взяли
З моєї темної комори
І в море нишком однесли (с. 354).

Pośród burzanów, błotną rzeką,
Za porą tą co już daleko,
Upłynął smutno trzeci rok.
Trzy lata ci uniosły w świat
Com jeszcze w ciemnej krył komorze,
Cichaczem zniosły w morze, w mrok
(с. 60).

Не згірше дає собі Твердохліб раду і з складнішими розмірами. Як зразок, наведу переклад віршу „По-над полем іде“. Перекладові дано назву „Kosiarcz“. Складного розміру цього віршу 6+6+8+8+5 додержано точно.

Метр, оскільки за нього можна казати для цього віршу, своїм будуванням виключно ритмічного, що його ритм так влучно віддає розгон коси, збережений. Місця рим, чергування чоловічих і жіночих, додержано точно. До всього того зміст передано бездоганно.

По-над полем іде,	Стогне земля, стогне море,
Не покоси кладе,	Стогне та гуде (с. 234).
Не покоси кладе,—гори!	
Po nad polem we dnie .	
Kosa blyska i mknie,	
Nie pokosy kładzie,—góry.	
Gdzie postapi, treszezą mury,	
Morze lękiem drgnie (с. 53).	

Тут зміст ще вийшов трохи приздоблений, але ось остання строфа:

І мене не мине.	Nie ominie i mnie,
На чужині зотне,	Na obczyźnie mnie tnie,
За респоткою задавить,	Za kratami w noc zadławi,
Хреста ніхто не поставить	Nikt mi krzyża nie postawi
І не пом'яне (с. 234).	I nie wspomni, nie! (с. 54).

Підводячи всьому сказаному підсумки, доводиться зазначити, що переклади польською мовою Шевченкових творів ідуть паралельно з розвитком техніки польського віршу і можуть до деякої міри правити за наочні ілюстрації його еволюції. Щоб показати це ясніше, щоб виточити, як кажуть, це вражіння, наведу останній зразок перекладу.

Візьму вірша „Думи мої“. Його переклали Сирокомля, Грудзінський і Твердохліб. Сирокомля переклав не всього цілком, а випустивши уривок від слів „За карії оченята“, кінчаючи „Хто сироті завидує, карай того, Боже!“, тоб-то всього 72 рядки, а переклав 26 з початку та 18 на кінці, разом 44. Обидва інші переклали цілком.

Не братиму цілого віршу, наведу тільки 1-й уступ, найважчий, написаний хоч порівнюючи легким 12-складовим віршем, але, як звичайно в Шевченка, з дуже складною каталектикою, неправильним чергуванням 12-складового з 11-складовим віршів, з примхливим переплітанням рим чоловічих і жіночих.

Bo вас лихо на сміх на світ породило,
Поливали сльози... Чом не затопили,
Не винесли в море, не розмили в полі?
Не питали-б люди, що в мене болять,
Не питали-б, за що проклинаю долю,
Чого нуджу світом?...—„Нічого робить!“
Не сказали-б на сміх.

Квіти, мої діти!

На що-ж вас кохав я, на що доглядав?
Чи заплаче серце, одно на всім світі,
Як я з вами плакав?.. (с. 46).

І ступінь. Сирокомля.

Передає важким 13-складовим віршем, який через відсутність чоловічих рим здається ще масивнішим. Рима ординарна — a a b b c c...

Na żart, na pośmiewisko chyba żyć wam дано,
 Polewano was łzami, czemuż nie zalano,
 Czemu nie zatopiono gdzieś na morskiej fali,
 Ludzie mię przynajmniej o ból by nie pytali,
 Dla czego ja przeklinam mą dolę surową,
 — „O, nie ma czego robić!“ mówią trzęsąc głową,
 Dumki, moje wy kwiatki! Och wy moje działki,
 Za co was pokochałem miłowaniem matki
 Czy zapłacze nad wami choć jeden człowiek czuły,
 Jak płakałem, gdyście z piersi mojej snuły“ (с. 1).

У першій частині Шевченко цікавим стилістичним способом, низкою заперечних питань, розбиває 12-складовий вірш на 6-складові, прискорюючи ритм, що відповідає схвильованій мові. Таку саму роль в другій частині відіграє внутрішня рима. Сирокомля-ж усе передає своїм важким 13-складовим віршем. Якщо цей уступ у Шевченка можна вбрати в який-небудь метр, то в Сирокомлі він — швидше римована проза, а деякі його рядки навіть важко вчитати.

II ступінь. Грудзінський.

Його переклад точно передає ритм Шевченків. Вірш так само легкий, тому що додержано стилістичних особливостей оригіналу. Звертаю увагу на те, що збережено й enjambement (див. рядки 6—7, 10—11). Одно, чого не витримав Грудзінський, це — чоловічих рим, він штучно замінив їх жіночими.

Bo na świat na śmiech licha was zrodziło,
 Czemuż w łez krynicy was nie utopiło,
 Nie uniosło w morze, ne rozwiało w polu,
 Nikt by mnie nie pytał o zerdecznym bolu,
 Nikt by mnie nie spytał, czemu świat tak trudzi,
 Czemu los przeklinam... „O, zwyczajnie nudzi!“
 Orzekli by szydząc...

Кwiatki, moje dzieci!

Za co was kochałem i pieściłem tyle,
 Czyliż w czyjem oku taka łza zaświeci,
 Jakiem ja płakałem... (Promień, ч. 4., с. 90).

III ступінь. Твердохліб.

Як-найточніше передає розмір і ритм, усю складну каталектичну чергування чоловічих і жіночих рим, усі стилістичні особливості, як enjambement, внутрішні рими...

Ta niedola was zrodziła w świat na pośmiewisko,
 Łzy kapały... Czemuż łez tych topielisko,
 W morze was nie zniosło, lub nie zmyło w polu,
 Nikt by mnie nie pytał czemu ekny mi świat,
 Nikt by nie zapytał, skąd mi wątek bolu,
 Czemu los przeklinam... „Pędziwiatrów brat!“
 Nie rzekli by, szydząc.

Дziecie moje, kwiecie!

Pocom ja was tulił, was, swój drobny mak?
 Czy choć jedno serce zalka tak na świecie
 Jak ja z wami płakał... (с. 9).

Додаток.

ПОКАЖЧИК ПЕРЕКЛАДІВ.

(Сторінки оригіналу подано за виданням 1925 р. Айзенштока й Плевака).

1. В неволі, в самоті немає... с. 323.
Twerdochlib 1913, с. 52.
2. В неволі тяжко, хоча й волі... с. 233.
Gorzałczyński 1862, с. 124.
Twerdochlib 1913, с. 39.
3. Вітре буйний... с. 13.
Syrokomla 1863, с. 30.
4. Гайдамаки, с. 51.
Sowiński 1861.
5. Гамалія, с. 116.
Chajęcki 1861.
Gorzałczyński 1862, с. 96.
Syrokomla 1863, с. 44.
6. Готово! Парус розпустили... с. 352.
Twerdochlib 1913, с. 63.
7. До Основ'яненка, с. 41
„Dziennik Literacki“ 1861.
8. Добро, у кого є господа, с. 280.
Twerdochlib 1913, с. 40.
9. Думи мої, с. 46
Syrokomla 1863, с. 1.
Grudziński 1899 („Promień“, № 4,
с. 90—1).
Twerdochlib 1913, с. 9.
10. Зацвіла в долині, с. 344.
Sowiński 1885 („Tygodnik Powszechny“,
с. 421).
11. І день іде, і ніч іде, с. 436.
Gorzałczyński 1862, с. 126.
12. І досі сниться... с. 369.
Twerdochlib 1913, с. 13.
13. І знов мені не привезла, с. 323.
Twerdochlib 1913, с. 50.
14. І золотої й дорогої, с. 350.
Twerdochlib 1913, с. 31.
15. І небо невміє, с. 301.
Twerdochlib 1913, с. 51.
16. І тут і всюди—скрізь погано, с. 435.
Gorzałczyński 1862, с. 125.
Twerdochlib 1913, с. 71.
17. І широкою долину, с. 319.
Twerdochlib 1913, с. 41.
18. Іван Підкова, с. 32.
Gorzałczyński 1862, с. 103.
Syrokomla 1863, с. 37.
Gorzałkowski 1864 („Przyjacieli Domowu“
с. 198).
Ludomir, Z. 1890 („Gazeta Polska“
№ 84—85).
19. Кавказ, с. 188.
Stachurski 1866 (Dzien. Liter., с. 276)
Szumski, T. 1899 (Monitor, 5).
Twerdochlib 1913, с. 67 (уривок).
20. Катерина, с. 17.
Gorzałczyński 1862, с. 29.
Syrokomla 1863, с. 55.
21. Княжна (уривок „Зоре моя...“), с. 235.
Gorzałczyński 1862, с. 143.
„Przyjacieli Domowu“ 1864.
Sowiński (1881, „Kuryer Warsz.“, 1).
22. Лічу в неволі дні і ночі, с. 354.
Twerdochlib 1913, с. 60.
23. Мені однаково, с. 226.
Twerdochlib 1913, с. 62.
24. Мені тринадцятий минало, с. 243.
Twerdochlib 1913, с. 32.
25. Ми заспівали, розійшлись, с. 356.
Twerdochlib 1913, 28.
26. Минають дні, минають ночі... с. 206.
Twerdochlib 1913, с. 35.
27. Минули літа молодії, с. 434.
Gorzałczyński 1862, с. 123.
Twerdochlib 1913, с. 34.
28. Москалева криниця, с. 370.
Gorzałczyński 1862, с. 58.
29. Муза (А ти, пречистая...), с. 393.
Twerdochlib 1913, с. 76.
30. На батька бісового, с. 369.
Twerdochlib 1913, с. 55.
31. На Великдень, на соломі, с. 347.
Twerdochlib 1913, с. 16.
32. Наймичка, с. 179.
Gorzałczyński 1862, с. 3.
Syrokomla 1863, с. 91.
Sowiński 1871.
„Bibl. Mrówki“ 1882.
33. Нащо мені женитися, с. 340.
Gorzałczyński 1862, с. 134.
„Przyjacieli Domowu“ 1863, с. 206.
34. На що мені чорні брови, с. 31.
Syrokomla 1863, с. 34.
Sowiński 1882 („Kuryer Warsz.“, 181).
35. Не для людей... с. 303.
Twerdochlib 1913, с. 56.
36. Не додому вночі йдучи, с. 329.
Gorzałczyński 1862, с. 136.
„Przyjacieli Domowu“ 1864, с. 342.
Twerdochlib 1913, с. 47.

37. Не кидай матери... с. 227.
Twerdochlib 1913, с. 17.
38. Немає гірше як в неволі, с. 287.
Gorzalczyński 1862, с. 139.
Twerdochlib 1913, с. 42.
39. Не молилася за мене, с. 356.
Gorzalczyński 1862, с. 141.
„Przyjacieli Domowy“ 1864, с. 141.
40. Неначе степом чумаки... с. 330.
Twerdochlib 1913, с. 54.
41. Не нарікаю я на Бога, с. 431.
Gorzalczyński 1862, с. XVI.
42. Огні горять, с. 368.
Twerdochlib 1913, с. 27.
43. Ой діброво, темний гаю, с. 421.
Twerdochlib 1913, с. 26.
44. Ой, люди, люди небораки... с. 435.
Gorzalczyński 1862, с. 125.
Twerdochlib 1913, с. 72.
45. Ой по горі ромен цвіте... с. 399.
Gorzalczyński 1862, с. 148.
46. По-над полем іде... с. 234.
Twerdochlib 1913, с. 53.
47. Перебендя, с. 38.
Syrokomla 1863, с. 3.
48. Причинна, с. 9.
Syrokomla 1863, с. 18.
49. Рано вранці новобранці, с. 232.
Sowiński 1875 (див. „Poezycy“ його).
50. Розрита могила, с. 120.
„Dziennik Literacki“ 1866, с. 324.
51. Садок вишневий, с. 230.
Twerdochlib 1913, с. 14.
52. Сон
„Dziennik Literacki“ 1861, с. 480.
53. Суботів, с. 178.
„Dziennik Literacki“ 1861, с. 495.
54. Тарасова ніч, с. 43.
„Dziennik Literacki“ 1861.
Gorzalczyński 1862, с. 106.
Syrokomla 1863, с. 40.
55. Тече вода в синє море, с. 16.
Syrokomla 1863, с. 28.
56. Ти не лукавила... с. 393.
Sowiński 1861 (пер. „Гайдамаків“,
с. XVI).
Gorzalczyński 1862, с. 147.
57. Тополя, с. 34.
Gorzalczyński 1862, с. 81.
Syrokomla 1863, с. 8.
58. Тяжко-важно в світі, с. 50.
Syrokomla 1863, с. 32.
59. Хустина (Чи то на то Божа воля), с. 258.
Gorzalczyński 1862, с. 144.
60. Хустина (У неділю не гуляла), с. 140.
Twerdochlib 1913, с. 19.
61. Чи не покинуть нам... с. 439.
Gorzalczyński 1862, с. 128.
Twerdochlib 1913, с. 73.
62. Чого мені тяжко, с. 141.
Twerdochlib 1913, с. 64.
63. Чого ти ходиш на могилу, с. 227.
Gorzalczyński 1862, с. 133.
Sowiński 1882.
64. Чума з лопатою ходила, с. 322.
Twerdochlib 1913, с. 23.
65. Як-би з ким сісти, с. 436.
Gorzalczyński 1862, с. 127.
66. Ян Гус (молитва Гуса), с. 146.
Twerdochlib 1913, с. 65.

Прим. 1. Останнім у цьому ряді перекладів повинен бути вірш, що в перекладі має заголовок „Polakom“ (див. розділ II). Не мала його в руках і не знаю його оригіналу. Разом із ним число всіх перекладених віршів 67.

Прим. 2. Під ч. 52 я зазначила вірш „Сон“. Шевченко написав з тою назвою 2 вірші. Який власне перекладено, мені невідомо.

Прим. 3. Зовсім не зазначені в покажчику переклади, що їх зробили Solecki і Grudziński (див. розд. II). На жаль, не знаю теж і їх оригіналів.

„Олексій Попович“ М. Л. Кропивницького.

На початку 1900-х рр. українські літературні та артистичні кола були стурбовані появою пієси М. Сьогобочного під заголовком „Куплена слава“¹⁾. Турботи походили з причин, ніби Кропивницький пієси замовляє, а собі присвоює авторство. У пієсі прозоро натякається на Кропивницького в ролі Кропиви-антрепренера українського театру. Суспільство в погляді на авторство К-ого покололось на групи, а пієля спеціального обговорення цієї справи в Київі зійшлись на думці, що у Кропивницького є тільки запозиченість сюжету. Одна з невідомих у літературі речей Кропивницького—„Олексій Попович“ і належить до творів з запозиченим сюжетом.

З приводу „Олексія Поповича“ згадано в „Українській драматургії“ у відділі ненадрукованих пієс²⁾. Кілька разів „Олексій Попович“ ставився, але ієторики письменства про нього не згадували. Повний заголовок пієси: „Чайковський або Олексій Попович. Ієсторично-драматична бувальщина у 5 діях й 9 одмінах. Змієт позичений у Є. П. Гребінки. Діється межі XVI й XVII в. М. Л. Кропивницького“. Написано пієсу, як можна гадати, десь на початку 1900-х рр., точнієш перед вереснем 1904 р. У М. Комарова згадується „Олексій Попович“ під 1903 р. Цензурований примірник „Къ представленію дозволена“ датується 9-м вересня 1904 р., а вхідне число Головного Правління в справах друку 5 вересня 1904 р. Але „Олексія Поповича“ Кропивницький кілька разів оброблював і перероблював. Обробка пієси просліджується на двох примірниках пієси—випущеного з цензури та брульйону: назвімо для короткості ранієший текст-брульйон через А, а цензурований через В. Текст А було закінчено перед серпнем 1904 р. У листі від 8 серпня 1904 р. до О. З. Суєлова, з приводу тексту А Кропивницький писав, посилаючи пієсу: „Всѣ посылаемые номера у меня оркестрованы прескверно. Васильевъ не обязанъ былъ по условію оркестровать для Волика, взялся одинъ жидокъ оркестровать и все изгадилъ. Номеръ-же: дума про Ол. Поповича оркестрованъ отдѣльно,

¹⁾ „Куплена слава“. Драма в 5-ти діях. Изъ жизни малорусскихъ писателей. М. Сьогобочный. М. Вид. московської театральной бібліотеки С. Разсохина. 1907 р. 110 примірників. Успіх пієси примусав її видати вдруге. Це видання Тіфліське Дзамачева. 1909 р. 1200 пр.

²⁾ М. Комаров, Українська драматургія. Ст. 117. Одеса 1906 р.

я отдавалъ хорошему музыканту, онъ находится въ Харьковѣ, на дняхъ я или Над. Вас. приїдемо въ Харьковъ и № будетъ переданъ“. Про переробку-ж пієси згадується в пізнішому листі 5-го жовтня 1904 р. „Напоми Ванъ Марьяненку¹⁾, что роль Олексія Поповича передѣлана, чтобы онъ не по старой роли училъ, выйдетъ заминка“. Т. ч., це третій, нам невідомий текст. Але був ще й 4-ий текст, що видко з числа персонажів. В тексті А, де рукою Кропивницького зроблено тільки вставки та зміни, в списку дійових осіб зазначений Кувадло, але в тексті він не фігурує і прізвище його закреслено ймовірно в тексті попередньому, але помилково занесено до дійових осіб при переписуванні, чому його й довелося закреслити. Т. ч., текст А мав свого попередника; з В виходив дальший текст. — Отже з огляду на сказане, точну дату закінчення речі, як і початку, назвати не можна.

Поділено пієсу, як довідуємося з заголовку, на 5 дій та 4 картини. З них I та II дії одбуваються в Пирятині, III дія в Січі, IV — в Лубнях, V в зимовнику, що й показано на вступній картці тексту А. Дії своєю чергою розпадаються на такі картини: Дія I — кам'яний будинок полковника; одміна друга — острів. Дія II — світлиця в полковниковім будинку; одміна друга — скеля з печерою-хатою. Дія III — Січ, одміна друга — майдан у Січі. Дія IV — кімната в домі полковника та V дія — зимовник Касяна. Отже в пієсі 8 одмін, а не 9. Число вісьмох картин підтверджується і ескізами оформлення сцени Кропивницького-ж. Тому число 9 картин, зазначене в обох текстах, або помилкове й лишилося не виправлене через те, що пієсу вже затвердило Головне Правління, або автор уважав за дві картини дію IV, де сцену поділено на 2 половині.

Персонаж складається з оцих осіб: 1) Іван — лубенський полковник, 2) Марина — його дочка, 3) Герцик та 4) Галюка — слуги полковника, 5) Циганка — служка Марини, 6) Олексій-Попович Пирятинський, 7) Кобзар, 8) Розмазня та 9) Бубир — сотники, 10) Мандрика — хорунжий, 11) Чаплія — осаул, 12) Микита Прихвостень, 13) Кас'ян та 14) Шапка — запорожці, 15) Зборовський — кошовий, 16) Варка — шинкарка, 17) Тетяна — її небога, 18) Старий запорожець, 19) Джура кошового, 20) Знахар, 21) Знахарка, 22) Татарин та 23) Бурсак — останнього названо в тексті А Вишкварка. Запорожці, джури, гетьманці, дівчата, челядь.

Що-до змісту, то дія перша в тексті А мала складатися з 10-х яв, але після обробки пієси розгорнулася в 12. Дві зайві яви вставлено за рахунок: 1) розподілу першої яви на дві та 2) введення додаткової яви при переробці яви третьої. В тексті А 1-ша ява мала виглядати так:

Циганка. (Хутко йде на ганок. За нею крадькома йде) Герцик.

Герцик. Знову виглядаєш?

Циг. А ти знов з'явивсь? І яке тобі до того діло?

Герц. Полковникові є діло. А хто-ж мусить все бачити й чути, що коїться в його господі, як не я?

¹⁾ Учень Кропивницького. Працював у трупі Садовського. У 1918 р. член театральної Ради.

Циг. Шкода, що не такі очі маєш та не такі вуха.

Герц. Чого не дочую вухом, мозком домизкуюсь, чого не вздрю очима — добачу розумом.

Циг. А більш брехнею приправив? Думаєш я не знаю, куди ти замірами сягаєш?

Герц. Таджеж е таке зілля, що можна хоч яку дівчину привернути?

Циг. Чому нема?

Герц. А коли е, то чому мені не кохати хоч надію? Ти знаєш таке зілля?

Циг. Може, й знаю.

Герц. Продай його мені.

Циг. Ціни не складу. Цить. Ондечки повзе Гадюка; а привороту не тільки знаю, а й маю (хутко пішла).

Герц. (з ляком). Повзе? Де? і т. д.

Вже в першій яві відразу „розкриваються“ дві дійові особи. Темп розкриття характерів ненатурально прискорений, так що глядач не встигає за персонажами й вони з погляду театральности губляться. Щоб уникнути такої швидкості, треба було дію затримати. У звязку з цим Кропивницький переробив яву, і в тексті *В* вона розпадається на дві менш сильних дією та менш поспішних „здійманням масок“. Отож у тексті *В* ¹⁾ перша ява виглядає так.

Циганка. (Входить на ганок, озираючись). І сьогодні Гердик увесь день зорить за мною, певно, він догадується? [О.] у нього собачий нюх... [А] ганна намагається ²⁾ в одну душу: піди таки та й піди, та споглянь у-подовж річки, чи не їде в ³⁾ човні Попович чорнобривий? [Чи не на лихо при-несло сюди того поповича з Київ? Ох,] коли-б нам не запобігти клопоту ⁴⁾ з тим чорнобривцем?...

Я в а 2.

Герцик. (Виходячи [з другого боку]). Полковника тут нема?

Циганка. Від полковника йдеш і полковника шукаєш? ⁵⁾

Герц. А кого ж [я] по твоєму [шукаю]?

Циг. Мене ⁶⁾.

Герц. На цей раз не вгадала.

Циг. [Ба вгадала. Ти краще] не хитруй ⁷⁾ зо мною, бо [всіх перехитруєш, тільки не мене] ⁸⁾. [Кажі бо швидш, про що хочеш спитати?].

Герц. [Не вдержиш язика за зубами] ⁹⁾.

Циг. [А] ¹⁰⁾ глянть, які в ¹¹⁾ мене міцні зуби. [Ти] зумій замкнути мені рота, [то завжди носитимеш ключа при собі безпечно] ¹²⁾.

Герц. [А якого б ти хотіла замка?] ¹³⁾.

Циг. До грошей я [дуже ласа,] ¹⁴⁾ [але] ¹⁵⁾ й до дарунків ¹⁶⁾ охоча.

[Герц. Всé-б загарбала до своїх рук?]

Циг. У мене руки загрибуці!...].

¹⁾ Взяте в [] пропущено в тексті *В*. У виносках вставлені чи замінені місця тексту *В*.

²⁾ Намагалася ³⁾ у ⁴⁾ лиха ⁵⁾ то-б-то ти полковника шукаєш ⁶⁾ скажеш ні ⁷⁾ краще ⁸⁾ варіант:—не перехитриш. Обдуриш усіх тільки не мене. Ну про віщо ти хочеш мене спитати, питай вже швидше. ⁹⁾ А ти умієш держати язика за зубами? ¹⁰⁾ Ти ¹¹⁾ у ¹²⁾ тоді й переконаєшся, що швидш язика у мене вирвеш, ніж слово ¹³⁾ Чим-же тобі замкнути рота. Що ти більш вихвалила: гроши, чи дарунки? ¹⁴⁾ ласіща ніж до сала ¹⁵⁾ на ¹⁶⁾ надто.

Герц. [У,] циганяча литка! Так ¹⁾ матимеш [у волю і грошей й дарунків, тільки навчи] ²⁾: де і як здобути такого привороту, щоб хоч яку дівчину привернути?

Циг. [[Регочучи]] [Одвороту тобі добувать не треба, а привороту... Ох тяжка загадка!] ³⁾ [Що-ж оце ти] собі заклав в голову? [Ага, тямлю! Гаразд, знаю де й як здобути того зілля,] ⁴⁾ та тільки ціни ніяк не складу [[Оглянувся]] Мовчи! ⁵⁾ Ондечки вже повзе сюди Гадюка! [[Хутко побігла]]... ⁶⁾.

Герц. [[Сам]. Невже догадалась? Певно... На те вона й ворожка... Ну, що-ж підкуплю її,] попробую грішми сипнуть.

На цьому й закінчується друга ява. Як бачимо, переробка першої яви, розбивкою її на дві, дійових осіб висвітлює не ex abrupto, а з часом, полегшує ознайомлення з ними й не розвіює увагу. Раптовости уникнуто завдяки 1) неодночасовому введенню дійових осіб; 2) знищенню спільно-знайомого об'єкту розмови між Герциком та Циганкою, об'єкт більш стає загадковим, значить, і інтереснішим, отже й увага збільшується; 3) підготуванню вступу до гри ще одної дійової особи — Поповича. Відсутність різкості в обмалюванні Герцика робить його двозначнішим й цікавішим. Затягування дій та повільне „здіймання масок“ дійових осіб і досягалося тим, що в тексті А слова Герцика перед приходом Гадюки: „Невже догадалась?“ й т. д., загадковість слів Циганки „Ага тямлю!“ автор перекрив, він викидає як слова Циганки, так і останній вираз Герцика. Об'єкт піклувань Герцика залишивсь при ньому. Циганка нічого не знає, як певно й усі. Але Герцик хоче собі полегшити шлях у своїх прагненнях і тому його останніми словами в тексті В являються: „Попробую грішми сипнуть“ [для купівлі привороту]. Мету переробки, т. ч., досягнуто.

Ява третя (прихід Гадюки) починається з запитання Гадюки, чому Герцик тут. У розмові Гадюка констатує, що в Герцика немає щирости та правди. „Пам'ятай, Герцику, каже Гадюка, хто по правді робе, тому по правді і очі вилізуть“.

Герцик. А яку-ж я неправду роблю?

Гадюка. За таку правду, як у тебе, чипляють на глаголя.

Бачучи таке відношення до себе, Герцик сумує. „Всім я тут, як більмо в оці. (Зітхає). Боже, Боже, й навіщо ти дав мені життя (тяжко зітхає)“. Його постать починає виступати, як людини; задарма зацькованої. Навіть похмурий Гадюка зворухнувся був на хвилинку. Але ефект точиться одну мить. Несподівано його підриває той-же Гадюка своїм запитанням Герцикові: „І ти таки справді німець?“

Герцик. Не віриш?

Гадюка. І віра у німців така, як ото ти розказував?

Герцик. Така.

Гадюка. Ой ні! На мою думку ти з таких німців, котрі не вірують в Христа.

¹⁾ то ²⁾ і те і друге, як тільки навчеш ³⁾ Он воно що.

⁴⁾ Хм. Навчу, бо знаю такого привороту ⁵⁾. Цить... Оглянся.

⁶⁾ А привороту не тільки знаю, а й маю (хутко пішла).

Нашорошене вухо глядача вже постигає Герцика з його слів після уходу Гадюки. „[І цей] лютує все та звіриться на мене, каже Герцик, ну, та цей звір не страшний, байдуже! О, панна Марина сюди йде. Оце цікавий звір¹⁾. Ех, коли-б моя думка справдилась, не хотів-би й раю! Либонь Попович і справді наважаться перейти мені шлях? [Побачимо, чия візьме!...]“.

Ці слова Герцика занесено на вставний аркушик зпнтку. При відкиненню вставної сторінки, мали-б в дальшому появу не Марини, а полковника з кобзарем та челяддю. Ймовірна переробка й останніх слів Герцика, які роблять можливим зараз-же стерти симпатичне вражіння, що він викликає до себе словами при зідханні, та показати його дволичність у словах: „...ну, та цей звір не страшний...“. Викинуті слова „І цей“ були не потрібні, тому що інакше довелось-б вивести ще когось, хто так-же погано ставився-б до Герцика. Тимчасом, такої нової особи немає ні в одному, ні в другому текстах. Та вона без потреби затягувала-б текст. Тому Кропивницький відмовивсь від нагромадження зайвих характеристик і наблизив глядача до героїні пієси — Марини, обмежившись натяком на Поповича, що став на шляху Герцикові. Переробка останніх слів Герцика установила фокус дії: в Марину закохані темного походження й нечистий (натяк Гадюки) Герцик та ідеалізований Попович. Вузол пієси починає зав'язуватися, причім справу поставлено на широкий ґрунт споконвічної боротьби Ормузда й Аримана, що сильно розсовує суто український кін. Темне начало слід підкреслити, зробити на ньому притиск. І тому Кропивницький робить нову вставку — 4-у яву.

Марина (входить на ганок). Знов Герцик тут!

Герц. (низько уклоняється). Може, панні що потрібно, я радий завжди до послуг?

Марина. Мені потрібно, щоб ти пішов собі звідси.

Герц. Скоряюсь панській волі (уклонившись відходе примовляючи на бік) Покірне телятко дві матки ссе.

Мар. (сама) Невже й сьогодні гости не розійдуться й я знову муситиму цілий вечор біля них пеклуватися? Куди як весело! Третій день гостюють, пора-б вже й честь знати. А Олексій, певно, і вчора до світа прождав мене на острові²⁾

Т. ч., появу Олексія не тільки підготовано, але вона стає необхідна й дається в додатковій 5-ій яві.

Олексій (перелазе [через] тин [із саду]). Марисю!

Мар. (з жахом) Тв? Іди собі... Ні, стій... Ой, Боже мій! [Що-же це ти вигадуєш?]

Олекс. Смерть легше, ніж трое день тебе не бачити!

Мар. Сюди зараз прийдуть... Вже, либонь, йдуть? Може, батько? [Чи не Герцик?]

Олекс. Нехай й батько йде!

Мар. Ой, ні, ні! Опам'ятайся, що ти кажеш? У вечорі побачимось! Ну годі-ж йди вже!

Олекс. Ще одну хвилинку дай дихнути тім повітрям, котре так сміливо тебе обгортає, доторкується до твого ручка, вдивляється в твої любі оченята. Щасливе повітря! Дай же хоч рученьку (Марина протягає руку) Тепер прощай до вечора! (Цілує руку).

¹⁾ а ще більш користливий. ²⁾ як і позавчора.

Гадюка (Кашля за дверима) Кахи!

Олекс. Тепер [вже] треба втікати (перелазе через тин).

Гадюка. (Входе і ніби [сам] до себе [промовля]). Полковник йде (Марина хутко пішла). [Добре, що Герцик не постеріг]...

Запровадивши п'яту яву, якої бракує в тексті А, удається виявити до кінця відношення Марини й Поповича. Поява Олексія дозволяє легше приступити в другій одміні 1 дії до самої акції, не відриваючи уваги глядача на саме знайомство.

Кропивницький не „розмазує“ подробиць. Він вводить скупий прийом, дотримується художнього мінімалізму. Особливо вдатний короткий удар бачимо в кахиканню Гадюки та ремарці до цього „ніби сам до себе промовля“—натяк на те, що Гадюка, видно, знає про роман своєї панночки, хоча й не подає виду.

Дальша дія розгортається без змін в обох текстах таким способом. Входить полковник з кобзарем, Гадюкою та Герциком. Кобзар співає. Дізнавшись від нього, що він збирає гроші на викуп полонених християн, полковник дає кобзареві 2 жмені талярів. Дають по кілька талярів від себе Гадюка та Марина. Герцик нічого не жертвує, що дало привід Гадюці уїдливо сказати: „А німець нічого не дав. От тобі й вірує у Христа“. З розмови з кобзарем глядач дізнається, що кобзар іде по благословення на подорож до пирятинського попа, але полковник повідомляє, що піп умер, а на парафію викликано з Київ а його сина — Олексія. Вони виходять. Марина переспівується з Олексієм, який пливе на побачення з нею на острів. Циганка — рід наперсниці переказує Марині про місце зустрічі з Олексієм на острові. Про це підслухуючи довідується Герцик. Тимчасом полковник сідає обідати й дивується, що борщ такий міцний: від його „кінь зразу здохне“. Гадюка-ж упевняє, що „Лицареві цей борщ на здоровля, а німцєві на погибель“. З приводу цього виникає суперечка, підчас якої полковник кличе Герцика й пропонує йому їсти борщ. „Не можу, вогнем пече, давить, ріже, шкребе!“ кричить Герцик. „Це хіба людська страва?“ Полковник уражений останніми словами, наказує: „Не базикай, їж!“ і вкупі з Гадюкою силоміць хоче нагодувати Герцика. Герцик з одчаєм кричить: „Пане полковнику! Честь панова, гонєр панський й все... уй-уй-уй! Пан полковник буде обікрадений, ошуканий“.

Полк. Що-о? Моя честь, мій гонєр? Хто мене має обікрасти? Ти брешеш, вражий сану!

Герц. (шепче йому на вухо). Що-б я не діждав равншньої зорі, щоб я помер, як муха, коли брешу.

Полковник укупі з Гадюкою звязують Герцика. На цьому закінчується перша картина, викликавши напруження глядачів. Кінець картини виразами Герцика („...це їжа лицарська, а я — хіба лицар, я — сміття, я — чорт зна що, я — пфе!“) та його клятвами остаточно накидують темряву на його постать. Ради цього почасти й було придумано зовсім ненатуральну сцену з міцним борщем, запозиченим з анекдоти про надзвичайну запорозьку

їжу, хоч запорожці в анекдоті мали дати образ над-людини, а полковника обмальовано тут мало не самодуром.

Таким чином відступлення від тексту *A* допомогли не тільки вивести на кін Олексія й головних героїв пієси, але й провести більш тонко початок пієси і поступово розгорнути тип Герцика.

Одміна друга 1-ої дії, де розходжень в обох наших текстах немає, змісту такого. На човні приїздить Олексій, і, чекаючи на Марину, тужить. Його беруть сумніви, чи вона прийде й чи кохає його. Туга виливається в незвичайно вдало обраній пієні:

Ой ти дівчино, горда та пишна,
Чом ти до мене, серце, не вийшла.

„Помилився, козаче, цілком помилився... Я не горда, хоча пишна й, як бачиш, до тебе вийшла“, каже Марина, обсіпаючи любого квітами (мало художній спосіб). Підчас їх милування підходить полковник. Глядач розуміє тепер усю поведінку Герцикову. Але обурення затуляється новим драматичним епізодом, що відгонить „Назаром Стодолею“.

Олексій (схопив рушницю, кинувся в човен). Перша куля в груди тому, хто кинеється на мене. (Одплива).

Марина. Тобі, Олексію, я віддала своє серце, твоїм воно й до віку зостанеться. Полковник (виходить з-за куща). Вже й серце віддала! (кидається [на неї]).
Ах ти-ж!

Марина. [Повчай, татуню, дочку-нерозумницю!] Олексієві я віддала своє серце, бо покохала його... [Не знаю, в кого я така вродилася, що] не зуміла покохати з оглядом. [Повчай-же мене не обаряючись¹⁾... [карай].

Полк. Годі! Не дивись так на мене... Поїдемо, доню, до дому! (Гука). Гей, Герцику, Гадюко!.. Де ви там? (Герцик й Гадюка з'являються).

Він каже їм про цю ніби випадкову зустріч з Мариною й пропонує їхати усім додому.

Герцик (на бік). Невже коханець втік? [Шкода!..]

Схема зовсім ясна. Марина та Олексій любляться. Полковник проти цього; Герцик теж кохає Марину й, добиваючись свого, не спиняється ні перед чим. Обидві картини виконують завдання авторове й намічають лінії, що ними має розгортатися дальша дія.

Дія II — світлиця в полковниковім будинкові мала починатися в тексті *A* з яви — полковника з самим собою. (У тексті *B* це ява третя). Але, вставивши ще дві яви, Кропивницький переробив розподіл відтягнувши першу яву по тексту *A* на третє місце. Т. ч., перша ява після вставки вклалася в таку форму:

Марина й Циганка.

Марина (сидить біля вікна). Не втішай мене, моя ти щирая жалібнице... Нема в твоїй [роз]мові такого слова, котре хоч на мить загбіло розверезу (?) болячого серця.

Циганка. Та, може-ж, полковник, дивлячись на твої сльози, на твої муки, змилосердиться над тобою?.. Погони ти краще з ним прямо, одверто... [Що він не козак, а бурсак — того не бійся!]

¹⁾ Карай-же мене за те не обаряючись...

Мар. Не можу... Коли-б татко виваке поведився зо мною, може, й погомонила-б... Коли-[ж]¹⁾ він²⁾ одним [гострим] поглядом може сдіпити мої³⁾ уста й розігнати всю мою одвагу...⁴⁾ Навіть і тоді, як він несподівано спобіг мене з Олексієм, я, не пам'ятаючи себе, щось з опалу промовила до нього, а⁵⁾ [глянув він мені в очі й я] зомліла⁶⁾, очумалась тільки в своїй світлиці. [Боже, чому я така не сміла і в кого я вдалась?..]

Циганка. Пан полковник тоді був дуже зтурбований [й] все бідкався; але як тільки ти відкрила⁷⁾ очі⁸⁾, зразу мов не тім зробивсь, не видь-куди поділося й пеклування й немов вже байдуже стало про тебе!. [Це якийсь страшний батько!]

Мар. От бачиш який він? Та як-же я посмію розмовляти з ним одверто?

Я в а 2.

Полковник (хутко входе). Ви тут вдвох? (до Циганки) Скажи Герцикові, щоб дав мені... люльку.

Циг. Зараз скажу, вельможний пане (пішла).

Полк. (помовчав). І досі плачеш?.. Знаю чого рюмсаєш (пройшовся). Ну коли-б мені упіймався отой патлатий молокосос!

Мар. То щоб ти, таточку, з ним зробив?

Полк. Вже я знаю що!

Мар. Що-ж таке?

Полк. Може.. здер-би шкіру з нього та набив-би половою пугало, або, може... Ех ти баба-баба!... (Хутко пішов. [Марина мов одеревеніла]).

Мар. Ото й по розмові! (Входить Циганка). Ні, я більш не zostануся тут!

Циг. Що ти кажеш? Куди-ж ти подінешся?

Мар. Не знаю, нічого не втямлю!.. Ти мені повинна допомогти, чуєш? Коли-ж зрічешся, то я сама собі допоможу! Ходім порадимось! (пішли).

Обидві вставні яви характеризують у полковника непохитну волю що-до роману Марини, а відси стають психологічно з'ясовані якісь її наміри. Ми пам'ятаємо, що полковник не хотів для дочки скандала й дав можливість Олексієві втекти. Але помсту затаїв і тільки прибирає відповідного способу. Івалту полковник відмовляється й тому хоче, щоб сам Олексій пішов йому до рук. Для цього батько Марини покликав Олексія до себе. Коли він чекав на Поповича, з'явивсь Герцик, і з ним одбувається така розмова.

Герцик. Пане полковнику!

Полк. Ну що, прийде Попович?

Герц. Не прийде.

Полк. Як він сміє не прийти, коли я кличу? Нехай волочуть його до мене!

Герц. Його й сьогодні нема дома. Тільки ранком рибалки знайшли на березі Удаля порожнього човна, а в човні лежала Олексієва шапка—ось вона. (Подає [шапку]).

„Оце вже по дурному вчинив“, каже полковник, котрий, щоб не видати дочки за Олексія, спішить до від'їзду звідси. „Не бачив, куди зараз панна пішла“ питає він в Герцика.

Герцик. До себе в світлицю.

[Полковник (походив по хаті). Не питав Циганку, що вона, як сьогодні?

Герцик. Сам бачив... сумна.

1) вже 2) иноді 3) мені 4) всі мої думки 5) й через мить 6) й 7) відкрила 8) він.

Полковник. Сумна? А й чого-б те?

Герц. Все плаче.

Полк. Плаче?... [Третій день все плаче?] Плаксивці-[б то] напали? А вона вже зна, що попович втопився?

Герцик. Либонь ще не зна.

Все, взяте в цій розмові в дужки, з тексту *В* викинуто, бо розмова нічого не дає, а розтягує дію. Міняється й суть характерів. Таке запитання полковника, як „а й чого-б те“ (сумна) робить його якимсь дурником, чого на ділі про нього сказати не можна. Атмосферу тим не менш згущено до неможливості. Отож, щоб її розрядити, Кропивницький удається до способу, вживаного в старому побутовому театрі. — Він уводить елемент комічного, перероблюючи старовинну інтерлюдію (і знову анекдоти), так що формально вона не розривається з пієсою й її трагічною основою. — Після повідомлення, що Марина сумує та плаче, приходиться сотник Розмазня і хоче придбати у полковника шматок землі, що вривується в його маєток. На цю пропозицію, полковник бере Розмазню за комір і питає:

Де сонце сходить?

Розмазня: Там! (показує рукою).

Полк. А заходить?

Розмазня. Отамечки.

Полк. Брешеш, брешеш, пане сотнику! Знай, що сходить і заходить сонце на землі пана полковника Івана. А ти, гиндик кшкватий, важися на мою славу, на мою дідивщину? Гей нагаїв!

Розмазня починає прохати вибачення й дякує за пошкодування канчуків.

Інтерлюдія коротка й не може розвіяти нагромадженого в глядача настрою. Через це авторові довелося припустити удовження, які могли-б кинути хоч невеличкий ясний промінь у темне оточення. Досягається це введенням сцени з Касяном, від якого дізнаємося, що Гадюка дістав своє прозвище через те, що як був колись у бою поранений, то повз на череві.

Після інтервалу стає можливим провадити дію далі. Між Герциком та полковником зав'язується нова розмова з приводу видання Марини. Для Герцика то дуже делікатна справа. Герцикові вести її не легко й він мусів-би її переривати. Але в даному разі перериває свої слова не сам Герцик. Стара театральна традиція в таких випадках вводила сторонніх осіб. Тому й тут розмова переривається приходом Циганки, що кличе полковника до Марини, яка хоче поїхати перед від'їздом до церкви. Перервану розмову знову продовжують і підходять мало не до кінця.

Полк. Ну-ну, доведь до краю твою загадку.

Герц. Пане полковнику! Карай або милуй! Коли скараеш — згубиш найщиріш душу, коли-ж помилуєш — збудуєш спокій, втіху!..

Останнє слово готове зірватися, як умент усе хутко повертається в бік старого роману між Мариною й Олексієм. Авторіві, мовляв, потрібний був розбіг.

Циг. (Хутко вбігає). Пане вельможний, батьку нап!.. Біда нечувана, несподівана біда!

Полк. Біда?

Герц. Щось лихе?

Гадюка. Отакої!

Циг. Я не повинна, ей-ей, я не повинна!

Полк. Кажі, в чім діло!

Циг. Ой батечку, ой, таточку! Тільки що переїхали ми греблю, як не вить звідки з'явивсь, поруч з ридваном молодий, озброєний козак, в руді він вів другого коня, теж осідланого... Павна звеліла машталірові спинити коней, зкочила на осідланого коня й промовила: „скажи таткові, що я в клітці жить не можу, бо я козачка!“ І потім понеслась по полю поруч з козаком мов вихор!

Всі приголомшені цією звісткою. Перший опам'ятався Герцик, і пропонує послати на здогін, але на це не погоджується полковник. „На віщо? вихор доганяти?“ З цими словами всіх од себе відпускає, а сам заливається слъозами.

„Вода, солоня вода!.. Геть з очей!..“

Із сказаного видко, що, вводячи зайві дві яви проти тексту *A*, автор підготовлював для глядача втечу Марини. На втечу ніби є вже неясний натяк уже тоді, як Циганка каже, що Марина бажає поїхати до церкви. Центр ваги в цій одміні переноситься на Марину. Без вставки-ж цей стержень був-би відсутній, а це не дало-б сили та яскравости дії. Те, що задумано було на початку дії, готується до виконання підчас її та виконується в кінці. Отже закінчено зовсім логічно.

Друга одміна другої дії в текстах *A* та *B* різниць немає. Починається вона з того, що до печери-хати приходить Микита Прихвостень, колишній отаман, та Олексій. Після розмови про те, скільки кожен з них може випити, Микита, звертаючись до Олексія, каже: „... Чудний ти чоловіча!.. На-ж, заховай ти оці п'ять дукатів і не віддавай мені, аж доки не приїдемо в Січ, бо ними треба уклонитись кошовому й курінному, такий звичай. Тільки слухай! Хоч-би я їх у тебе он як прохав — не віддавай, Бога ради! А оці останні що в кишені, прогуляю усі“. З тим ідуть вони до шинку, де починається п'ятика, співи, танки; Микита витрачає залишені в себе гроші. Бажаючи одержати від Олексія решту, Микита звертається до товаришів з проханням: „Братця, виголосіть мене курінним хоч на сьогодні!“.

Запорожці. Бувай здоров, наш батьку курінний отаман!

Микита (дякуючи з-во, звертається до Олексія). Ну, Олексію, віддавай курінному гроши.

Олексій. Не віддам.

Микита. Як?

Запорожці. Як, курінному не віддаєш?

Микита. Панове товариство, шаблі з пихов! (запорожці виймають шаблі).

Від загибели ратує Олексія Тетяна, прислужниця в корчмі, що відразу покохала Олексія. Вона випустила коней, а козаки, зачувши тупіт, подумали, що то наїзд татар або ляхів. В корчмі метушня, а тим-

часом одбувається діалог Олексія з Тетяною, і вона довідується, що Олексій кохає іншу. Проте Тетяна все-ж пропонує Олексієві йти з нею, щоб вона могла розповісти про своє життя. — „Ходім, я все тобі розкажу“, каже вона.

В цьому місці є нев'язка з текстом.—Олексій повинен битися з Микитою та запорожцями або тікати, як і пропонувала Тетяна, а тепер він кудись іде на розмову. Ця нев'язка примусила Кропивницького переробити в тексті *В* фразу Тетяни так: „Нехай опісля все тобі розкажу. Ходім! Хоч й не судився ти мені, але-ж я не можу тебе не зрятувати“.

Далі виясняється непорозуміння що-до татар чи ляхів. Словами Микити: „А я такий—де стояв, там і впав, а як упав, то й захріп“ і ремаркою „ляга долі“ кінчається друга дія.

Друга одміна другої дії являє собою посереднє кільце, яке попередній момент, від'їзд Олексія до Січі, зв'язує з дальшим—приїздом його туди. Тут зібрано матеріал про силу кохання Олексієвого та про місце його подорожування (Січ). Але—в цілому одміну сильно розтягнуто розмовами, що не стосуються просто до роману. Виставляючи пієсу, в цій частині довелось-би робити чималі купюри.

Дія III по тексту *В* починається з оповідання Микити, як вони їхали в бурю морем, як трохи не загинули, й як хвилю втихомирив Олексій своєю молитвою. Текст *А* починавсь таксамо, але це було закреслено. Відновлення було конче потрібне, бо инакше-б ставало неясним, чому Олексій заживає симпатій у Січі та за що його обрали на військового писаря. Всі проголошують Олексієві „славу“. А Олексій скромно відказує:

„Дякувати треба Творцеві Єдиному, [котрий змилосердився над нами й не дав нас пожерти страшному мореві¹⁾]. Олексій лишається один з своїми думками. „[Ось і слава й повага, про котрі я не дбав і не гадав; бо²⁾ все те вчинилося³⁾ побічною силою, стихійною, помимо моєї волі...“⁴⁾ каже він. [1]⁵⁾ навіть [все це]⁶⁾ мені? Воно не вітша мене, й не розважа, [а] немов ще більш стиска душу, ще⁷⁾ болячишим сумом обгорта⁸⁾ її. (Сів край столу й задумався). [Всі знесилились, всі потопились]⁹⁾ в трьохденній боротьбі згрізним морем; [тільки]¹⁰⁾ я [ніби] не почуваю ні втоми, ні знесилення, тільки все дужч почуваю сирітство свого замученого серця, біль котрого [либонь] ніщо не занімать? О, Марисю, моя едивая думо, моя ти святине! Чи тужиш ти так за мною, як я за тобою? Невже-ж я тебе [вже] більш ніколи не побачу? Та чи то-ж можливо? [Ніколи? Страшне слово, страшніш смерти!] (Упав на руки).

Приходить Зборовський, і дає Олексієві прочитати листа од відомого нам полковника, що просить допомоги проти кримців. Зборовський обіцяє допомогти, але з умовою, щоб полковник віддав свою дочку за військового писаря Олексія Поповича. Олексій передає листа полковницькому посланцеві: Але який-же він здивований, бачучи перед собою Герцика.

„Гердик, ти?... [Як несподівано все!...] Ну що-ж... Як там? Що пан полковник?...“

¹⁾ котрого милость без крап, милосердіє безмірне ²⁾ Прославляють мене, а я немов й не збагну за віщо. ³⁾ якогось ⁴⁾ ніби їсья та слава з'явилася сама з себе. ⁵⁾ Але ⁶⁾ вона ⁷⁾ тяжчим ⁸⁾ обступа ⁹⁾ замисльвсья ¹⁰⁾ Всі пішли на спочивок, всі знесилені, всі потомлені, а чому-ж

Підчас їхньої розмови входить п'яний Микита, якого турбує чортик, що сідає весь час йому на ніс. Микита розповідає: „Вечеряю я оце в курені, аж зирк, побіч мене сидить якийсь гніт і нічого не їсть. Я до нього „вищий“ кажу — „Не п'ю!“ пропищав. А як тебе звуть? — „Олексієм Поповичем“.

Олексій. Що-о?

Мик. А що, цікаво? „Може, питаю, ще й Пирятинський?“ Ще й Пирятинський.

Я й кажу: „У нас є вже один Олексій Попович Пирятинський. А він як схопитися: „Веди мене зараз до нього!“

Олекс. Де-ж він?

Мик. Коли хочеш, я зараз приведу його до тебе...

Герцик, зацікавлений розмовою, затримується й, чекаючи нового Олексія Поповича, каже: „Це — вона, Марина! То це я по вовчому сліду наслідив разом і овечку (зника)“. Між Олексієм та Мариною відбувається радісна зустріч. Олексій сподівається на те, що батько дозволить ще побратись. „Не знаю, може, відповіда Марина. Але мені більш нічого не залишалося робити, як втекти з дому, я й втекла“. По тексті *А*, вона переказує свою розмову з батьком, що він зробив-би, як-би відшукав був Олексія, але в тексті *В* тої розмови нема. Це дослівно переказується в тексті *А*, де розмова було введено при допомозі вставних двох яв дії другої. Отже в попередньому тексті *А*, де вставки цієї не було, розмова була потрібна, де вона, певно, й була.

Підчас балачки входять запорожці, які звідкись дізналися, що новий юнак — жінка. Олексій признається, що Марина — його наречена, але тому, що переступлено заборону що-до жінок на Січі, їх ведуть на суд військової. На цьому кінчається перша картина III дії.

Протягом дії накреслюються нові точки, і цим півса затуляється. До точок намічених у Герцика, додається ще дві: 1) спосіб приїзду до Січі, 2) його майбутня діяльність. Герцик набуває де-далі більшої негативності, що поглиблюється навмисним способом похвали. — Олексій з приводу його тут говорить: „Кажуть, що обличчя чоловіка не завжди припаряє з душею, через що часто люде й роблять помилки. Це правдиво! Та ось хоч і Герцика взяти: обличчя його цілком лисяче й погляд гадючий, а душа либонь щира!“ — Позитивним відношенням одної особи автор поглиблює негативність другої. Великих варіантів у текстах дія не має. Текст *А* піддано тільки стилістичній обробці.

У другій одміні III акту Марину та Олексія приводять на майдан. Рада виносить вирок Олексієві: „Смерть йому“. Герцик — він тут — поспішається до полковника „порадувати його доброю звісткою“. Олексій промовляє своє останнє слово, щоб виянити свій прихід до Січі. З останнього слова дізнаємося, що Олексієві доводилося тікати від помсти полковника. Микита, що його Олексій зустрів по дорозі, привів його до коша. „Січове моє життя не довге, казав Олексій, й все перед вашими очима, як на долоні. Я певен був, що [моєї нареченої] більш не

побачу¹⁾ й²⁾ приніс мою голову на Січ. Але-[ж, як бачите,] я помилився й за ту помилку мушу тепер прийняти належну кару. [Ось] моя нареченна, [вона] прибула до мене й тепер тільки смерть³⁾ розрізнить мене з нею! Я все сказав!“. Справа з Мариною ясна.

Та, як знаємо, в Олексія на життєвому шляху ще зустрілась була Тетяна. Драматург пробує розв'язатися й з нею, що й робить неймовірним способом: він і Тетяну заводить на Січ за-для порятунку запорожця, якого могла врятувати (розуміється, не на Січі) дівчина, що захтіла-б піти заміж за нього. Цю роллю й накладає Кропивницький Тетяні. Але Олексій дає коротку відповідь: „Ні!“ Глядач вже звикає з думкою, що коханці накладуть головою. Драму справді кінчено. Та Кропивницький зненацька відмовляється від цього, знову вводячи Зборовського, який пропонує запорожцям 1) дати ім'я Олексієві, назвавши його Чайковським, бо він, мовляв, ратував на морі чайки від загибелі, й 2) кобзареві скласти на вічне розлучення з Олексієм Поповичем думу. Козаки пристають на перше, а кобзар зараз-же співає думу.—

Глядач має право чекати, що після сказаного вирок товариства буде виконано. А тимчасом у дальшому акті Микита повідомляє полковника, що Олексій живий. Це не в'яжеться з попередньою ситуацією, ба й не відомо, як пощастило Олексієві утекти кари. В дальших актах не бачимо навіть натяків на це. Можна думати, що Кропивницький хтів інший дати кінець. Не дурно-ж після думи поставлено ремарку—„Завіса“. Але потім автор відбіг такого театрального кінця й спробував перевести драму на життєпис. Ось чому на думі дія не спиняється. Вводиться ще один юридичний вольт: Зборовський заявив раді, що Чайковський не лишається на Січі, а хоче виїхати на Гетьманщину, а військовим звичаєм нікого на Січі тримати силоміць не можна. „І не собака-ж наш кошовий! Яке коліно викинув? Усіх, як кругом пальця обмотав!“ кажуть захоплено запорожці. Присуд скасовано й молодих ведуть до церкви.

Здавалося-б, що тут має вже бути кінець. Але ні. Тут закінчено тільки одну лінію—роман Марини з Олексієм. В дужках є ще й інші лінії, що по них набрався сконденсований матеріал. Кропивницькому треба було ще розв'язати драму Герцика та полковника. Для того доводиться збільшити текст. Так повсталася 4-та дія.

В кімнаті полковник тяжко сумує. Щоб розважити його, Гадюка оповідає казку з часів „гетьмана Торороха, як скрізь ще людей було потроху“. З казки виясняються життєписи різних героїв пієси, що стягувалися до одного вузла—походу на Польщу, де підчас бійки в одному місті „жидок Йосель вискочив з хати, а за ним його батько Борох; але куля влучила як-раз у Бороха й той упав через поріг. На дверях з'явився козак. Жидівка Рухля впала перед ним навколішки, схопила на руки маленьку дівчину, що її звали Теклею, й почала благодати: „не вбивай, каже, дитини,

¹⁾ моя нареченна або вмре без мене, або в черниці піде, або-ж батько присилує її за другого, за нелюба. ²⁾ я ³⁾ одна.

я все тобі розкажу“, І показала, де заховані гроші. Козак набрав повні кешені дукатів, схопив на руки Теклю, а Рухлю плюснув шаблею так, що та впала... Жидівку взяв з собою і опісля вже продав її одній шинкарці Варці, котра вихрестила її в Тетяну й взяла собі у прийоми. Йоселя козаки теж взяли, посадовивши його на коня, і поїхали. Отож як козаки поїхали, Рухля візьми та й оживи... й пішла до рабина. І коли вернулась від рабина і куди пішла з пожарища — ніхто того не бачив. Скоро пройшла чутка, що за Дніпром проявилась знахарка й почала шептати людям, і кому шепче, то зараз той і дуба дасть... А син її прикинувся німцем“...

Полковник. Стій, це не казка, а лиха вигадка про Герцика! А я знаю, що Герцика всі ненавидять через те, що він мені вірний!

Справу з Герциком отже ніби вияснено. Далі вбігає Микита Прихвостень і повідомляє, що сунуть татари. Він-же переказує полковникові, що дочка його жива, як і Олексій. Цим вражений Герцик; він забирає Микиту до другої половини, щоб розпитатись. З розмови їх дізнаємось, що Тетяна сама собі смерть заподіяла. Герцик напуває Микиту і коли той засинає, каже: „Спи, товаришу, так буде ¹⁾ зручніш (здійма з нього шаблю й пістолі). Так Олексія не скарали? А я певен був, що тільки Марину не захочуть скарати ²⁾. Так це я обдурив сам себе: [мій ворог живий й оженився на Марині? А] я певен був, що Марина вернеться до батька, котрий примусить її вийти за мене. Дурень ти, Герцику, великий дурень. [О.] ні, не дурень ³⁾. Марина мусить бути моею. Замкнути друга, а доки проспиться — треба поладнатись з полковником (забравши зброю, пішов на більшу половину). (У більшій половині, ховаючи Микитину зброю по за скринями). Де-ж це полковник? Голову його я продав татарам ⁴⁾ й ⁵⁾ [духовну від полковника вже змайстрував, — ось вона]. Заховати її ⁶⁾ за образи (кладає). Так її видко, й не довго шукатимуть“.

Ще далі Герцик переконує полковника, що прихід татар — діло Микитиних рук, хоч навспражки татар закликав сам Герцик. Тимчасом зав'язується бій з кримцями; полковник виходить на герць і дістає смертельної рани. Помираючи він дає через Микиту своє благословення Марині та Олексієві. Одночасно козак Бубир запитує товариша: „А чи не зоставив він якої духовної? Герцику, ти не знаєш?“

Герцик. Ох, не питайте мене, тепер я нічого не втямлю. Пригадую тільки ось що. — Учора покійничок немов почував лихо, сказав мені, щоб як часом він помре віддати... (перелічує кому що).

В тексті *В* тут вставка, яка обмальовує цей момент так:

Герцик. Ох, не питайте мене...

Мандрика. А на кого духовну, адже дочку кажуть скарано у Січі, разом з коханцем?

¹⁾ мені ²⁾ бо так і гомоніли козаки ³⁾ я ⁴⁾ за добру ціну ⁵⁾ а всі полковникові скарби не минуть моїх рук, дякуючи оцьому паперові ⁶⁾ його.

Микита. Дочка жива й вже повінчана з коханцем.

Всі. О так дівчина!

Герцик. Панове, ще вчора, покійничок, немов... й т. д.

Ця вставка і з психологічного погляду краща. Герцик не годен тепер говорити „про діло“. Але коли починається розмова про дочку полковника, він пристає до балачки, бо бачить, що „діло“ його може зіпсуватись.

Як роздають добро, до покою влазить на череві поранений Гадюка.

„Біла полковника... дайте сконати... полковнику, батьку,—каже він.—Герцик... Герцику, не хороше... за віщо зрадив? (погрожуючи пальцем, умирає).“

Зберегаючи життєвість своїх героїв і закидаючи подробицями пієсу, Кропивницький мусів нарешті так чи інакше покінчити з Герциком. Отже підходимо до останнього акту.

На початку його Олексій, що живе з Мариною у Касяна, збирається на полювання. Саме тоді приїздить Герцик і, вітаючись з Мариною, цілує її.

Марина. Це зневага, образа! (починає ридать)¹⁾.

Олексій (голубить її). Ну вибач йому. Годі-ж!

Мар. Не можу, не можу! (Хутко пішла за перетинку).

Герцик. [Любі мої]²⁾ пробачте, будь ласка.

Марина, однак, плаче не тільки від образи. Вона прочуває від Герцика лихо. „Я певна, що Герцик прибув до нас з лихими замірами“, каже вона Касянові, коли Герцик з Олексієм поїхали на полювання.

Але Герцикові не пощастило. На полюванні його смертельно вкусила гадюка. Покликана знахарка рани не може зашептати. Пропонують покликати попа. Герцик не хоче й признається, що він ворог Олексіїв, що він доніс на них у Січі, підробив духівницю полковника, а на запитання Олексія: „За віщо-ж це, за віщо?“ відповідає: „...За те, що ви й батьки ваші знущались й поневірялись над моїми батьками... Мало вас спровадив я до пекла, об тім тільки шкодую... Хіба я не маю за що помщатись? Попа не треба, не кличте, я не християнин, я жид. Йосель! (помирає)“.

Знахарка. Що я чую?.. Йосель, син мій! Я тебе шукала, всюди про тебе питала. Йоселю, дитино моя любая! (Божеволіє).

Слова Гадюки про Герцикову зраду стверджено. Та на цьому стратитті справа не кінчається. Знову наступають татари. В бою з ними гине Олексій. Марина в одчаї кричить: „Рвись, мое серце, з грудей, сліпніть, мої очі, німійте уста!“ Цим і кінчається пієса.

Твір Кропивницького не втратив-би на цільності, коли-б пієса закінчилася була 3-м актом. Але з 4-м і особливо з 5-м актом центр ваги пересунувся з Олексія на Герцика. У звязку з тим змінилась ідея—замість ідеї піднесення інтересів українського суспільства над особистий інтерес, що мав на меті автор у перших трьох актах, більш розвиненою вийшла ідея жагучої зненависти й помсти. Герцик, навіть помираючи, навіть про-

¹⁾ Не смій мене ніколи цілувати. Я... я не знаю що тобі зроблю.

²⁾ Коли-б знав не посмів-би.

хаючи пробачити йому,—шкодує, що не встиг помститися як слід: „Мало вас спровадив я до пекла, об тїм тільки й шкодую!“

Звідси й може бути вияснений той своєрідний і виправданий демонізм Герцика, якому справді було за що мститись (забійство батька, матери, продаж сестри й т. ин.). Але в такому становищі й сам Герцик мав-би бути виправданим. Коли-ж так, то не варт було вводити Гадюки, який підкреслював увесь час негативність Герцика не тільки поведінкою своєю, а й просто по статтю. Щоб залишити вражіння негативности від особи Герцика та не знищувати значіння Гадюки, Кропивницький і ввів момент користолюбства у вдачу Герцика, і цим до певної міри й досяг мети. Гадюка — добродушний слуга, який частенько дратує полковника нападами на Герцика, в своїй природній простоті грубий, але глибоко правдивий чоловік, раб свого обов'язку, що для нього пожертує й життям. Тонкий, улесливий, чемний, спритний й одночасно зрадливий Герцик, розуміється, не рівня Гадюці. Контраст на диво рідкий. Сила образів величезна й герої виростають у символи. Наслідком Герцикового зрадництва поранений Гадюка вмирає. Але й Герцик дістає собі смерть від гадюки. Яка глибока гра слів! Герцик і Гадюка й творять стержень пієси. Всі янші особи відіграють „службову“ ролю.

Таким чином, як пієса, „Олексій Попович“ не може належати до кращих творів Кропивницького. Але все-ж як могло статись, що такий видатний знавець сцени, як Кропивницький, міг не добачити подвійности ідеї й змісту в своїй роботі? З'ясовується це залежністю Кропивницького від оригіналу, з якого він користався. За джерело для пієси Кропивницького був роман Є. Гребінки „Чайковскій“, написаний 1843 року.

Схема пієси така сама, як і в романі. Невеличка одміна припадає на життєписні лінії. Для прикладу візьмемо лінію Гадюки. Вона у пієсі закінчується для нього трагічно — смертю, в романі-ж Гадюка гуляє на весіллі в молодих. Це перебуває в безпосередній залежності від ліній Олексія та Марини, які в романі після всіх турбот, справляють весілля у Касяна, тимчасом, як у пієсі Олексій помирає від ран. У всьому иншому одмін у схемі між творами немає.

Не можна не завважити на деяку натягненість у розвязці. Невдатність розвязки взагалі притаманна Кропивницькому, і в цьому він і сам признавався. В одному з листів до О. З. Суєлова (від 5. IV. 1891) він писав: „Я заморочився з своєю новою творою, бо кортить уджигнути щось непевне — три акти вже скінчив, зостається останній четвертий; опріч того розвязка це наймудрійша заковика ¹⁾...“

Оскільки роман написано російською мовою, Кропивницькому довелося не тільки інсценувати його, а ще й перекладати. Переклад барвистістю й соковитістю мови та її багатством (про це ще Петров згадував: „хорошій малорусскій языкъ, обличающій въ авторѣ знатока живой народной рѣчи“... ²⁾) — бездоганний.

¹⁾ З приводу котрого твору мова, не знаємо.

²⁾ Н. И. Петровъ, Очерки истории украинской литературы. Київ 1884 р., ст. 426.

Розвиток дії й порядок цілком наслідують Кропивницький. Справді, маємо в

Гребінки		Кропивницького	
Частина	Розділи	Дія	Картини
I	1	I	1
	2		
	3		
	4	I	2
	6	II	2
	10	III	1
11			
12			
II	13	III	2
	14		
	4	IV	—
	5		
	7	V	—
	8		

Розуміється, нашому драматургові доводилось дещо проминати, щоб не розтягати пієсу, напр. проминуто зустріч Микити з Олексієм після того, як той утік; зустріч Марини з Касяном та прибуття їх на Січ, ратування Олексієве човнів на морі; прийняття Олексія в козаки; вибір його на військового писаря; подорож Марини й Олексія до Касяна після суду в Січі; приїзд до Касяна; подорож Касяна до полковника; Герцик звільняє Касяна після полковникової смерти (варіант); весілля Олексія та Марини; епілог. Щоб зробити дію послідовною та яснішою, натомість довелися вставити цілком нову частину — одміну першу дії II-ої.

Що-ж до тексту, то в багатьох місцях бачимо дослівні позики в тексті і ті-ж самі наведено думи та пієні. Наведемо кілька прикладів:

Гребінка.

Распѣлись пирятинцы нынѣшнюю весну; всѣхъ пѣсень не переслушаешь; пора спать, говорить, бывало, полковникъ.

(Част. 1, розд. 1, ст. 293).

Будь на свѣтѣ одна баба, давно бы ихъ всѣхъ перебили татары. На что былъ гетманъ Сагайдачный добрая голова, а й то промѣнялъ жену на трубку съ табакомъ...

(Част. I, розд. 2, ст. 296).

Кропивницький.

Розспівались пирятинці цій весни, всіх пієнь і не переслухаш... А здорово, мабуть, спатиметься після цього борщу...

(Дія I, ява 2).

Коли-б на світі були одні баби, давно-б їх всіх татари перебили. На що був гетьман Сагайдачний, а й то пром'яв жінку на тютюн та люльку.

(Дія I, ява 7).

— Фу, яка штука. Во рту огнемъ палить, говорилъ полковникъ, пробуя ложкой изъ кастрюли борщъ:— казацкая пища. Въ горлѣ будто вѣвнякомъ мететь; здоровый борщъ... Я думаю, лошадь не съѣсть этого борщу.

— Я думаю — лопнетъ.

— Именно лопнетъ. Одинъ человекъ здоровѣетъ отъ него, отъ того онъ человекъ, всему начальникъ.

— И человекъ не всякій. Доброму козаку-лыцарю оно здорово, а нѣмецъ умретъ.

— Не возьметъ его нечистая, развѣ поздоровѣетъ.

— Нѣтъ, не выдержитъ, пропадетъ нѣмецъ.

— Докажу, что не пропадетъ. Позови сюда Герцака, пропадетъ или нѣтъ... й т. д.

(Част. 1, розд. 3).

А хорошо, если бъ я была ласточкою, сказала улыбаясь Марина:— весело было бы мнѣ... только чтобъ и ты былъ ласточкою... Какъ бы мы летали высоко, высоко... сѣли бы отдохнуть на облачко, посмотрѣли бы оттуда на землю, на сады, на села, на людей; я сказала-бы: „смотрите, люди, вотъ я, вотъ гдѣ; я люблю Алексѣя“, и полетѣла бы отъ нихъ—пусть сердятся.. Мы носились бынадъ Удаемъ, купались бы въ воздухѣ, обнимались бы крылышками и цѣлый день щебетали бъ пролюбовь свою.

(Част. 1, розд. 4).

Трапляється однак і вільніше читавмо поводження з текстом Гребінки. Напр.,

в Гребінки

...Спроси меня батюшка, увидай кто-нибудь изъ людей—пропала я. Ну, что же, я думаю? Пропаду такъ пропаду, знаю за кого пропаду... Пропаду не за нелюба; умѣло сердце полюбить, съумѣетъ и вытерпѣть; умѣла слушать твои рѣчи, съумѣю выслушать и брань и проклятiя; стануть бить меня, вспомню твои объятiя и мнѣ будетъ весело... Я казачка, Алексѣй! умру, а буду любить тебя.

Не жить цвѣтку безъ солнца, а ты мое солнце, ты моя жизнь, мой милый.

(Част. 1, розд. 4).

Полк. (ість). Фу, яка штука. В роті огнем пече, козацька їда. Оце так борщ, либонь ти такого зроду-віку не варив?

Гадюка. На голодні зуби й камень має смак.

Полк. У горлі неначе віником мете, міцний борщ. На мою думку, кінь не їстиме такого борщу.

Гад. Кінь, кінь зразу здохне.

Полк. А чоловік здоровша від такої страви, бо він усьому голова й над усіма панує.

Гад. Лицареві цей борщ на здоровля, а німцєві на погибель.

Полк. Ні, й німця не візьме нечиста.

Гад. Німця? Німецъ пропаде від однієї ложки.

Полк. Так я-ж тебе зараз переконаю. А ну поклич Герцака, побачим, пропаде чи ні й т. д.

(Дія 1, ява 2).

А я дуже хотіла-б бути ластівочкою, тільки щоб і ти був ластівочкою. Ми літали-б високо-високо, купалися-б у прозорій блакиті... Сіли-б спочити на хмариночці й дивилися-б звідти на землю, на сади, на села, на людей... Я гукнула-б: „гляньте, люде, ось я, я кохаю мого Олексієчка й він мене кохає, ми щасливі й веселі без краю“... Потім полетіли-б ми над річкою, чиркали-б крильцями по воді й охоложували-б свої личка свого водицею.

(Дія 1; одміна друга; ява 2).

в Кропивницького

Зуміло серце покохати, зуміє й перетерпіти; зуміла слухати твоїх закоханих речей, зумію вислухати й таткові докори. Битиме татко, я згадаю твої обійми палкі та щирі, й перетерплю; віддасть мене татко в монастир, і там я об однім тобі думатиму; приволежить піти за нелюбого, я думкою житиму тільки з тобою й не поверну мого серця до другого, доки й вмру. Я, Олексію, козачка. Помру, кохаючи тебе одного, серце моє передвоїтись ніколи не може. Не жити квіточці без ясного сонечка, а ти — моє ясне сонечко.

(Одміна друга 1-ої дії, ява 2).

Наведені приклади переконують, що Кропивницький цілком залежав од Гребінки, хоч іноді частково переставляв місця окремих речень як в останньому фрагменті; випускав якийсь шматок, або вставляв як цілу картину в II-ій дії, що було в залежності від драматичної форми, яка має свої вимоги.

Піеса „Олексій Попович“ не тільки не оригінальна, а навіть більш ніж запозичена. Вона подає переклад Гребінчиного роману на українську мову, пристосований до сцени. Кропивницький не думав з тим хотатися. На титульній сторінці цензурованого примірника читаємо: „Зміст позичений у Є. П. Гребінки“. Так само зробив Кропивницький і позичаючи в Шевченка „Невольника“ та „Титарівну“.

Тарас Слабченко.

Ранній Коцюбинський¹⁾.

(Вінницька доба в житті та творчості М. Коцюбинського).

1.

Життя та творчість Михайла Коцюбинського з різних мотивів зручно поділити на чотири доби. Перша — подільська, роки 1864—1881. Час формування особи письменникової. Хлопець-Коцюбинський разом із батьками живе по різних містах та селах на Поділлі. Друга доба — вінницька, з 1881 року до половини 1892. Юнак-Коцюбинський на довший час осідає в Вінниці, доходить стиглості розумової й під утисками поліції набуває громадської та політичної свідомости. За вінницької доби Коцюбинський робить перші серйозні спроби писати. Третя — мандрівна, що міститься в хронологічних рамках з половини 1892 року до року 1898. Письменник мандрує по екзотичних країнах — Басарабії та Криму, міняються умови життя, товариське оточення, а разом заходять зміни в світогляді. І, нарешті, четверта доба — чернігівська, довша за попередню, бо обіймає 15 років, з 1898 року до смерті в 1913, коли письменник, як каже акад. Єфремов, доходить „вершин творчости“.

На письменникової творчості ці окремі смуги життєвих вражіннь позначаються яскраво, хоч треба визнати, що відбиття кожної доби в творчості хронологічно, зрозуміла річ, запізнюється. Так, перший твір, заснований цілком на вражіннях мандрівної доби, „Для загального добра“ написано на початку 1895 року, а останній твір цієї мандрівної доби „Під мінаретами“ сягає аж 1904 року. З цього погляду друга доба в житті письменниковому, вінницька, що до неї належать перші спитування пера Коцюбинського, найсуцільніша. Вражіння письменника ще не зазнають

¹⁾ Користуючись нагодою, щоб висловити свою щирю подяку шановним членам Вінницької Комісії увічнення пам'яті Михайла Коцюбинського, Ф. Самутину та В. Отамановському за дозвіл користати з матеріалів Комісії, директорові Філії Всенародньої Бібліотеки та вченому секретареві Л. Тимошенкові за допомогу при користуванні матеріалами, Марії Федорівні Мальчевській, Хомі Михайловичу Коцюбинському, організаторові музею ім. М. Коцюбинського в Вінниці, Таїсії Федорівні Дабіжі, Романові Михайловичу Коцюбинському, Андрієві Андрієвичу Дулякові, Антонові Григоровичу Мончинському, Олексієві Антоновичу Мончинському, В. Г. Боровикові, Марії Миколаївні Грінченковій, а Ользі Трохимівні Андрієвській за подані матеріали та інформації про М. М. Коцюбинського.

таких складних трансформацій, як це можна бачити на творах, заснованих на спостереженнях мандрівної чи чернігівської доби.

На цей раз ми й зупинимося на вінницькій добі життя та творчості Коцюбинського, притягаючи нові, невідомі ще нашій науці історії літератури матеріали.

2.

Друга, вінницька доба в житті Михайла Коцюбинського починається від часу, коли родина Коцюбинських переїхала до Вінниці з Пікова 1881 року ¹⁾ і оселилася на деякий час в одній кімнаті будиночку Марії Максимовни Блоневської, сестри Глікерії Максимовни, матери письменникової, що стояв поруч власного будинку Глікерії Максимовни на Абазівці ²⁾.

Втрата посади в Пікові ³⁾ була найболючіша для родини з усіх утрат, що Михайло Матвієвич, батько письменників, доти мав. Хоч він пізніше й мав часами заробіток ⁴⁾, проте це давало тільки часткове забезпечення. Цілком-же забезпечити найнеобхідніші потреби родини Михайлові Матвієвичу не щастило до самої смерті ⁵⁾.

Тоді-ж осліпла Глікерія Максимовна, мати письменникова. Отже трохи чи не з перших років перебування у Вінниці Михайло Коцюбинський мусів шукати будь-якого заробітку. Так непривітно почалася для письменника перша половина понурих 80-их років.

¹⁾ Дату подаю з слів Хоми Мих. Коцюбинського, який, крім того, пригадує, що в цей час родину напосіли такі злидні, що мати мусіла спродувати деяке домашнє майно, щоб доїхати до Вінниці. Їхали влітку на Спаса.

²⁾ Коли родина Коцюбинських приїхала до Вінниці, то вона оселилася не в своєму будинку (якого було звільнено з-під лазарета й якого ще треба було ремонтувати), а в домі Блоневських Антона та Марії, які тоді орендували масток дідача Биковського в с. Зарванцях (7 верстов од Вінниці), а свій вінницький будиночок на Абазівці віддавали під пожилеців.

На перше тітка Михайла Михайловича Марія Блоневська допомогла збіднілій родині, привізши з маєтку з Зарванців продуктів.

Очевидно, за перші роки перебування в Вінниці згадувала Глікерія Максимовна, коли пізніше роками 1887—1888 розповідала Марії Федоровні Міхневич (по одруженні — Мальчевській) за бідкування. Глікерія Максимовна, напр., йдучи на базар, звязувала черевик.

Тоді-ж, безсумнівно, Михайлові Михайловичеві через бідкування виникла думка повісітися, як пригадує Роман Михайлович Коцюбинський, молодший син письменника, з розповіді Глікерії Максимовни, матери письменникової, що пережила свого сина на 4 роки.

³⁾ Там він був за діловода в міщанській управі, як каже Хома М. Коцюбинський.

⁴⁾ За доби вінницького життя, як свідчить Хома М. Коцюбинський, батько письменників Михайло Матвієвич їздив до Кам'янця, писарював у нотаря, потім у мирового. Останнім часом він був за діловода в станового пристава в Тростянці Брацлавського повіту, де й помер десь 1888 року.

Марія Федоровна Мальчевська (дівооче прізвище Міхневич) роками 1887—1888 бачила Михайла Матвієвича у Вінниці. Він був старий, зігнутий і, на її думку, тоді вже не служив.

⁵⁾ Яка байдужа була ця смерть для родини, можна бачити з того, що ніхто з родини не поїхав на похорон батька.

1880 року Михайло Коцюбинський закінчив Шайгородську бурсу ¹⁾, а коли в-осени 1881 року вінничани-семінаристи збиралися їхати до Кам'янця-Подільського (Боржковський, ще тільки вступати), то разом з ними, зокрема з семінарстом III класи Віталієм Дзюбинським, поїхав і Михайло Коцюбинський, не дивлячись на великі злидні вдома. (Тоді, певно, Михайло Матвієвич, батько письменників, був у Кам'янці). Можливо, що Коцюбинський вступив навіть до гімназії чи до семінарії, проте вчитися без матеріяльного забезпечення не зміг, заслаб і повернув додому, до Вінниці ²⁾, поклавши собі рішуче й серйозно готуватися вдома, щоб потім здобути матуру (скласти іспит за гімназію) ³⁾. У Кам'янці Коцюбинський усе-ж-таки деякий час пробув ⁴⁾.

Цей короткий час перебування в Кам'янці Михайло Коцюбинський з усім юнацьким запалом упірнув у життя та настрої, що панували тоді в Кам'янці і зокрема в духовній семінарії. Йому це легко було зробити, бо приїхав він до Кам'янця, заздалегідь уже підготований від Віталія Дзюбинського та інших товаришів. З цього часу ми маємо першу яскраву зустріч майбутнього письменника з В. С. Лотоцьким, у якого згадка про неї лишилася на ціле життя. В. С. Лотоцький у листі (25. X. 1903) писав: „Что ни говорите, а время общения нашего в Каменце было временем

¹⁾ Цю дату я добуваю так: М. Коцюбинський у Шайгородській бурсі йшов однією класою передніше за Ол. Саліковського (Саликовскій А. „Изъ воспоминаній о М. М. Коцюбинскомъ“, „Украинская Жизнь“ 1916 кв. IX, стор. 51). Саліковського-ж, треба гадати, звільнено з семінарії з першої класи на початку березня 1882 року; значить, скінчив він Шайгородську бурсу на-весні 1881 року, а Коцюбинський за рік перед тим.

²⁾ Таке коротке перебування Коцюбинського в Кам'янецькій школі, якщо воно й справді було, не дало Михайлові Михайловичеві ніякого посвідчення, бо й пізніше, складаючи іспит на народнього вчителя при Вінницькій реальній школі, він подавав посвідчення про закінчення Шайгородської духовної школи.

³⁾ Цю мрію Мих. Мих. плекав довго й уперто, бо ще Таїсія Федоровна Дабіжа (Міхневич), що познайомилася з ним 1887 р., пригадує: „Замір у нього був здобути матуру; чи досяг він цього, чи ні — не знаю“.

⁴⁾ Марія Федоровна таке пригадує з розповіді Михайла Михайловича: „Він їздив до Кам'янця-Подільського в гімназію з Дзюбинським і вступив до гімназії. Але довелося дуже бідувати. З голоду він захорів на запалення легенів. Розповідав, що в той час він читав про велику французьку революцію і йому ввижались картини, де кров так і летіє по стінах“.

Про такий кінець його заміру вчитися подібне розповідає й М. Чернявський у своїх спогадах: „З гімназії його виключено за якусь провинку. Яку саме — про те він не хотів говорити. Пережив тоді дуже важкий час. Хотів накласти на себе руки. Сидів з виключеним теж товаришем на неоплаченій квартирі, без хліба й грошей. Власне — не сидів, а лежав, „щоб не витратити сили“. Бо їх з голоду залилося мало. Якійсь час підтримував своє життя тільки цукром, що трохи було в його. Гордий і ображений, він не хотів прохати людської допомоги... Хотів умерти... („Червона лілея“ — спогада про М. Коцюбинського, стор. 12).

Губерніяльний центр Кам'янець-Подільський своїми освітніми установами притягав увагу Михайла Михайловича й пізніше, бо, як видно з листа до Марії Федоровни Мальчевської 26 травня 1887 року, тієї весни Михайло Михайлович виїжджав до Кам'янця свого молодшого брата Львоня, „калічку“, як висловилася М. Ф. Мальчевська, щоб віддати до братської школи.

самым дорогим, самым священным. Никакой университет, никакие книги не могли бы дать того, что дали эти немногие дни искреннего движения мысли, истинного искания правды и устоя в жизни“.

Вже на початку життя в Вінниці з Михайлом Коцюбинським трапивсь випадок, який протягом декількох років не тільки утруднював здобувати засоби до життя, але на око вінницької поліції створив з нього політичного злочинця, що йому було заборонене виїздити навіть з Вінниці.

З початку 1881 року, з часу вбивства царя Олександра II, на Поділлі вельми поживавішав визвольний рух. Він захопив передусім шкільні заклади, де розгорнули свою діяльність різні революційні партії. У Кам'янці в вир революційного руху найдужче втягається духовна семінарія, бо тут був демократичніший склад учнів, ніж у якій іншій кам'янецькій середній школі. В духовній семінарії, як свідчить О. Саліковський, утворилися тоді гуртки самоосвіти, які перебували під безпосереднім впливом революційного руху, що на чолі його стояли народовольці¹⁾.

Семінаристи утворювали нелегальні організації, ковтоли нелегальну літературу, вивчали на пам'ять революційні гімни, збиралися на нелегальні сходини.

У першу річницю вбивства Олександра II, 1 березня 1882 р. відбувсь сход одного такого революційного гуртка, що на ньому було чоловіка з 15 семінаристів. Гурток цей відбув свої збори в улоговині за православним кладовищем (нижче од лагерів), маючи на чолі семінариста Олекс. Саліковського „генерала соціалістичної пропаганди“, як рекомендував його ректор семінарії, семінариста Львовича та „відомого соціаліста“ Стародворського. Програма потайного сходу була така: спочатку було зачитано відозву „Подільської дружини“, що організувалась 1 березня, де висловлювано радість з привсду вбивства в той день „царя ката“ та вихвалювано Кибальчича, Рисакова, Перовську і инш. Закінчено відозву закликком працювати на користь соціалізму. Далі Саліковський зачитав статтю з „Народной Воли“. Пізніше присутні виступали з промовами, скерованими проти царського ладу. Нарешті, було зачитано програму „Чернаго передѣла“. Революційний сход було викрито й усіх семінаристів з пропозиції жандармського управління було звільнено з відміткою „хорошого поведенія“ (з)²⁾.

¹⁾ Саліковскій А. Изъ воспоминаній о М. М. Коцюбинскомъ. „Украинская Жизнь“, 1916, кн. IX, стор. 51.

²⁾ Див. Аркадій Зекцер „1905 рік на Поділлі“, стор. 6—7. Вінниця, 1925 р. Марія Федорівна Мальчевська такі пригадує деталі з розповіді Михайла Михайловича: Головним привідцею „бунту“ в семінарії був Львович. Через нього ніби було вигнано з семінарії і всіх инших. Коли Львовича ув'язнили, то він злякавсь й видав товаришів. Дабіжа називав його мерзотником за це. Проте Львовича жандарі визнали за головного й заслали на Сибір. (Важко, проте, погодити такий кінець Львовича з тим, що було пізніше йому в житті. Львович-бо потім був воєнний, жив у Вінниці, у Звяглі, пізніше на Кавказі в Ахалцисі. Можливо, що тут Марія Федорівна поплутала Львовича з Віталієм Дзюбинським, якого за Хомою Михайловичем Коцюбинським було заслано на Сибір, де він і помер).

З кількості 15 цій карі підпали такі вінничани: Петро Романович Дабіжа¹⁾, Гнат Львович²⁾, Віталій Дзюбинський, що вибув з III класи семінарії³⁾, Валеріян Васильович Боржковський, Татомір⁴⁾. Надто впадає в вічі той факт, що мало не всі звільнені — вінничани, здебільшого товариші Михайла Коцюбинського з Шайгородської духовної школи. Хоч наш письменник далеко був і від Кам'янця й від семінарії, проте його теж потягли, бо в вінничан знайшли листи від нього з Вінниці⁵⁾.

Про інцидент, що трапився в Вінниці в зв'язку з кам'янецькою подією, брат письменника Хома, молодший за нього на 6 років, так розповідає. На Великдень до Коцюбинських прийшли жандармський полковник та товариш прокурора робити труса. Начальство, поставивши варту коло вікон та дверей, пішло в хату. Михайло саме тоді був у Мозгалевських⁶⁾. Повертаючи додому⁷⁾, він побачив: щось стоїть під вікном і заглядає⁸⁾ і, не питаючи хто, вдарив вартового своїм сукуватим ціпком. Тоді Михайла заарештували, намагаючись обвинуватити його за напад на поліцію⁹⁾.

¹⁾ Марія Федоровна Мальчевська каже, що П. Р. Дабіжі лишалося тоді ще тільки 3 місяці до закінчення курсу семінарії, що він жив у Вінниці, де й познайомився з Михайлом Коцюбинським.

²⁾ За Марією Федоровною Мальчевською Львовичів батько був священиком у селі, коло Вінниці.

³⁾ Недоборовські знали його пізніше як студента-медика московського університету. („Україна“ 1926 р., кн. I, стор. 61). Хома Михайлович Коцюбинський пригадує, що Віталій Дзюбинський був наречений Ліді, сестри Михайла Коцюбинського.

⁴⁾ Роман Валеріанович Боржковський пише: „Як оповідав мій батько Валеріян Васильович Боржковський... В 1882 р. мого батька, старшого брата о. Євгенія Татоміра і ще 3—4 учнів (добре не пам'ятаю) було звільнено за участь у політичній організації“. (Матеріали Кабінету вивчення Поділля. Вінницька Філія В.Б.У. при У.А.Н.).

⁵⁾ Марія Федоровна Мальчевська пригадує з слів Михайла Коцюбинського, що він теж був підчас „буття“ в семінарії. Але швидше треба припустити, що Михайло Коцюбинський очевидно розповідає за те, що він бачив в-осени, коли був у Кам'янці. Можливо, що зустрічі О. Саліковського з Мих. Коцюбинським 1881 року в Кам'янці, але відсутність його в спискові 15 виключених семінаристів 1882 року й дали підставу Саліковському в своїх споминах уважати, що Коцюбинський учився в Подільській семінарії, але автор споминів не міг „припомнить, що собственно заставило М. М. Коцюбинського оставить семинарію“ (Саліковскі й А. „Изъ воспоминаній о М. М. Коцюбинскомъ“. „Украин. Жизнь“ 1916, кн. IX, стор. 53).

⁶⁾ У домі Блоневських, поруч дому Коцюбинських жив тоді секретар поліційного управління Мозгалевський, донці якого Жені Михайло Михайлович допомагав учитись. На думку Хоми Мих., з нею у Мих. Мих. було перше кохання. Мих. Мих. хотів навіть одружитися з нею, але Глікерія Максимовна не дозволила, кажучи, що вони ще молоді.

⁷⁾ Діло було ввечері.

⁸⁾ Про звичку жандармів заглядати в вікна до Коцюбинських згадують і Недоборовські. (Юхим Філь „До біограф. й творчости М. Коцюб.“ „Україна“ 1926 року, кн. I, стор. 62.: „Під вікнами М. М. часто появлялися жандарми; ввечері М. М. завжди старався щільно позавішувати вікна, щоб з улиці не видно було“. (Мова тут про трохи пізніші часи).

⁹⁾ Не може бути сумніву в тому, що це й є той „політичний процес на 17 році життя“, що про нього писав Мих. Мих. до Мочульського („М. Коцюбинський. Твори. Том V. ДВУ. 1925 р.“, стор. 220), хоч за нашими матеріялами цей процес відбувся не на 17 році життя, а на 18.

Що там було з Михайлом — невідомо, але через три дні Михайла звільнили з в'язниці. З цього часу, з 1882 року Михайло Коцюбинський, як видно з листа до Мочульського ¹⁾, і підпав під опіку жандармів, які прикували його до Вінниці на декілька років і заборонили йому всяку працю (окрім фізичної) ¹⁾. Виключені-ж семінаристи-вінничани по тому теж опинились у Вінниці, але з „вовчими білетами“ ²⁾, значить не могли вступити ні до школи, ні на службу до будь-якої державної установи ³⁾.

Коли перше Михайло Коцюбинський мав близькість у думках і намірах з товаришами, то тепер після цієї події, коли їх звязала недоля, вони стали тісною громадою, що спільно провадила боротьбу з усіма негодами життя.

Розправа з молоддю пригнітила її, позбавила віри в негайну перемогу революції над царським урядом, але не примусила кинути свої народницькі мрії. Тепер Боржковський, Львович, Єремів ⁴⁾, Коцюбинський перебувають у Вінниці чи то близько Вінниці. Віталій Дзюбинський, що певно був один з найенергічніших членів гуртка, щасливо поборює заборону вступати до державних шкіл, піддавшись до Москви, і вступає на медичний факультет університету ⁵⁾. Вакаціями Дзюбинський теж приїздить до Вінниці. Душею гуртка по від'їзді Дзюбинського, треба гадати, стає Коцюбинський, що доти був за найближчого товариша йому. На це вказує особливий пієтет до Коцюбинського тодішніх його товаришів, що вони його висловлювали пізніше в листах ⁶⁾.

Які-ж завдання ставив перед собою гурток, коли він, приборканий, був не в силі стати до активної революційної праці? Найперше це була праця над собою, над своєю освітою, щоб виробити з себе людину, яка б могла виконати свій обов'язок перед народом. Мовою В. С. Лотоцького це значить: „организовать душевные порывы, дать им хорошее идейное

¹⁾ „М. Коцюбинський. Твори під редакцією ак. Єфремова. Том V ДВУ. 1925 р. Стор. 220.

²⁾ Нотатка „З“ за поведінку ото власне й є „вовчий білет“, бо з такою нотаткою жадна шкільна установа не приймала виключеного учня.

³⁾ „Всі звільнені підлягали під догляд поліції і їм було заборонено вчитись далі і служити в державних установах“. (Роман Валеріанович Боржковський на підставі оповідання свого батька. — Матеріали Кабінету вивчення Поділля. Вінницька Філія ВВУ при У. А. Н.).

⁴⁾ Львовича Хома Михайлович, брат письменника, знав у Вінниці як прапорщика, а Єремієва як капітана. Цей останній поєднався певно з Коцюбинським та його товаришами трохи пізніше.

Єремів автор пієси, що про надрукування її чимало турбувався Михайло Коцюбинський. „С—в. Шляхта. Драматична сцена в 4 діях. Чернівці 1906“.

⁵⁾ Певно, він і далі не покинув революційної роботи, бо Хома Мих., брат письменників пригадує, що Дзюбинського було заслано до Сибіру, де він і помер.

⁶⁾ В листі з Звяглю (14. X. 1903) Львович, сповіщаючи про зустріч з Боржковським, каже: „Балакали про Вас і про всячину. (Вибачайте, що приточив Вас до всячини, хоча й цілком української, бо за малий час треба було багато перемолоти)“.

Або: В. С. Лотоцький, розповідаючи за свої бідування в університеті, додає (лист без дати, цитую з оригіналу): „Вы, если и не испытали этого, то во всяком случае, познаете, так как обладаете чутким и добрым, а главное отзывчивым сердцем“.

направлення і самих себе поставити в таке положення к остальному обществу, чтобы мы были полезны ему и чтобы польза эта была особенная — культурная...“¹⁾). Треба було виробити енергію, самостійність, позбутися легкодухости, прагнути незалежності від батьків, будши молодим, як цього вимагав Коцюбинський від Марії Федоровни Мальчевської (Міхневич)²⁾). Поруч цього член гуртка мусів відгородити себе від усього нищого, що бруднить ідейно настроєну людину, як одмежовував себе Коцюбинський від скандалів у Вінниці³⁾ та від усього того, що було міщанського, коли він працював у Михайлівці⁴⁾). Проте члени гуртка не доходили надмірностей, що характерні для правих народників. Своїм бажанням підійняти народ до себе вони швидше нагадували ліве крило російських народників⁵⁾). Ясно, що гурток був добре обзнайомлений з тодішньою народницькою літературою публіцистичною та художньою. Коцюбинський, напр., читає крім українських та польських не тільки першорядних російських поетів та белетристів-народників, як Некрасова, Гліба Успенського, Салтикова-Щедріна⁶⁾), але й дії *minores*, як Омудевський (Федоров), твір якого „Шаг за шагом“ („Светлов, его взгляды, характер и деятельность“) користується тоді пошаною від юнака Коцюбинського та його матері⁷⁾).

Не бракувало, як виявляється, гурткові й спитувань практично переводити в життя свої ідеї. Дуже широкі зносини з сільськими низами провадив Валеріян Боржковський по Вінницькому та Літинському повітах, Коцюбинський у Зарванцях⁸⁾), ходячи туди разом з Львови-

¹⁾ Лист В. С. Лотоцького до М. Коцюбинського 25. X. 1903. Цитую з оригіналу.

²⁾ Додаток. Лист 22 жовтня 1886 року.

³⁾ Ibid.

⁴⁾ „Україна“ 1926 р., кн. I, стор. 62 (спогади сестер Недоборовських).

⁵⁾ Андреевич. Опыт философии русской литературы. Москва, 1922. Стор. 295. В. Боржковскій. „Парубоцтво“, как особая группа въ малорусском сельскомъ обществѣ“. „Кіевск. Стар.“ 1887 р., кн. 8, стор. 769.

⁶⁾ Як пригадує Хома Михайлович, брат письменника, у родині були популярні твори Некрасова „Размышление у парадного под'езда“, „Мороз красный-нос“. До цього останнього твору майбутній письменник малював ілюстрацію, коли йому було років 15—16. Ілюстрація дуже подобалась матері письменника і вона всім її показувала.

Гліба Успенського Коцюбинський називає „любимим московським автором“ ще в листі до дружини 9.X.1896. Про знайомство Коцюбинського з Щедриним говорить у своїх спогадах Саліковський. (Саліковскій А. „Изъ воспоминаній о М. М. Коцюбинскомъ“ („Укр. Жізнъ“ 1916 р., кн. IX, ст. 55).

⁷⁾ Хома Михайлович пригадує, як часто мати примушувала його читати „Светлова“ Омудевського, коли брат Михайло Михайлович був за репетитора на селі. Брат Михайло купив цю книжку без початку й кінця, не маючи доволі грошей, і потім дописав її своєю рукою. За улюблених письменників Глікерія Максимовна, мати Михайла Коцюбинського, що її смаки та вподобання збігалися з синовими, мала: Шпільгагена („Один в поле не воин“), Діккенса („Посмертныя записки Пикквикского клуба“, „Давид Коперфильд младшій“), Некрасова (Пушкіна не любила), Міцкевича, Крашевського, Котляревського та Шевченка.

⁸⁾ Ковалюк Левко так розповідає про перебування М. Коцюбинського в Зарванцях: „М. Коцюбинський був негорда людина, любив розмовляти і з малими і старими. Роз-

чем¹⁾. Оту саму згадувану вже Женю Мозгалевську, що їй Михайло Коцюбинський допомагав учитися, мати її гніваючись лаяла за те, що вона не хотіла ходити до церкви, і обзивала її революціонеркою (бо була стрижена). Такий напрям дівчині, певно, не без впливу виховача утворивсь.

Із звязків Коцюбинського першої половини 80-их рр. у Вінниці треба ще згадати за відвідування Павла Юстиновича Вікула, що теж був неблагонадійний в умовах царського режиму²⁾. В околицях Вінниці Михайло Михайлович іздив до Жука, що мав маєток в Уладівці, десятин із 80, та В. С. Лотоцького³⁾, що там-таки був за контролера в акціях.

Через декілька років, коли політична провина призабулася, Дабіжа влаштувався учителювати в с. Михайлівці Ямпільського повіту на Поділлі та разом з тим за репетитора при дітях священника того-ж села Антона Григоровича Мончинського. Від'їздячи на посаду діловода консисторії до Кам'янця-Подільського, Петро Дабіжа рекомендує за репетитора Валеріяна Боржковського, а коли цей останній перестав там працювати, тоді Михайла Коцюбинського⁴⁾.

мовляв так, як ми тепер розмовляємо. Любив М. Коцюбинський і за плугом ходити, коли орали робітники в Блоневських. Здебільшого він бував у Зарванцях улітку й жив неостійно, а побуде 1—2 тижні й кудись виїде; потім знову приїздить. Найбільше часу Коцюбинському йшло на читання книжок у садку. Траплялось і так, що читає, читає, а потім ляже й про щось думає або пише. Вдягався в рябенські фабричні сорочки". (Матеріали Кабінету вивчення Поділля. Вінницька Філія ВБУ при У.А.Н.).

¹⁾ В архіві Коцюбинського (Черніг. Державний музей серед листів Львовича до Коцюбинського є лист 21.XI.1912 з Ахалцаху Тіфліської губернії, де Львович писав: „От не раз згадую, як ми ходили в Зарванці і старий панок курич люльку з довгого цибуха ‚антінки‘, і як я намірявся дістати в нього таку-ж ‚антінку‘, і як це мені не вдалося“.

В-останнє за вінницької доби Львович зустрічався з Боржковським 1888 року, як це видно з листа Ігната Львовича до М. Коцюбинського (14.X.1903 р. Звягель): „Несподівано, повертаючись з Києва, зустрівся з Боржковським, уперше за 15 літ“.

Ще з часів перебування в Вінниці Львовичеві розвинувся інтерес до археології. Збірку пам'яток української старовини (що ще року 1902 мала 220 номерів) він перед 1912 роком передав Київському музеєві.

²⁾ Хома Мих. Коцюбинський, брат письменника, так характеризує його: „П. І. Вікул з погляду уряду був людина неблагонадійна. Приятелював з Мих. Мих. Помагав знаходити лекції. Про нього казали: ‚Батюшка він добрий, та тільки хто зна якої він віри, бо порося постом їсть‘. Пізніше він, здається, опинився на засланні“.

³⁾ Ініціалів цього Лотоцького Х. М. не пригадує. Я не маю сумніву, що це й є „В. С. Лотоцький“.

⁴⁾ А. Гр. Мончинський, спогадуючи про Коцюбинського 14 липня 1925 року, так висловився: „Вони (Дабіжа й Коцюбинський) стояли за одно діло й за одно їх з семінарії звільнили“. І вдруге: „Дабіжу й Коцюбинського звільнили з останньої семінарської класи (філософської)“.

Така рекомендація Коцюбинського від Антона Гр. Мончинського свідчать про ідейну, товариську близькість Коцюбинського до Дабіжі, але не може правити за доказ, що Мих. Мих. був у духовній семінарії.

Антін Мончинський, крім того, гадає, що Коцюбинський був за репетитора в його домі цілих півтора року, хоч насправді там він був тільки 4 місяці. Певно, в уяві його Коцюбинський і Боржковський зливаються в одну постать, бо за Боржковського він зовсім не згадує.

3.

Марія Федоровна Мальчевська так розповідає про цей епізод у житті письменника. 1886 року Коцюбинський слабував на запалення легенів¹⁾. Лікарі порадили йому пожити на сільському повітрі, дбаючи за гарну їжу. Тоді-то з рекомендації Петра Романовича Дабіжі Коцюбинського й було запрошено на репетитора в дім Антона Григоровича Мончинського готувати його 2 дітей до шкіл за 10 карб. місячно на повному пансіоні, як пригадує Антін Григорович Мончинський²⁾. Ось як характеризує Коцюбинського, як репетитора, Мончинський, батько дітей, що їх учив Коцюбинський:

„Репетитор з нього був добрий, умів до дітей підійти, не примушував їх ‚зубрити‘ і працював з ними щодня небагато, але діти його слухали, умів чергувати працю з розвагою. Він, Мончинський, і матушка, його дружина, були дуже задоволені з Коцюбинського. Діти їхні склали вступні іспити до середніх шкіл“³⁾.

А ось голос самого його учня Олексія Антоновича Мончинського⁴⁾: „З того часу, як з'явився в нашій домі Коцюбинський, він своїм лагідним та добрим відношенням завоював симпатії не тільки моїх батьків, але і нас, дітей. Особливо я прагнув до нього всією душею, бо він своєю добротою та методами викладання різко відрізнявся від бувшого раніше в мене учителем Боржковського⁵⁾. Лекції він викладав цікаво, уміючи зацікавити предметом учня. Все викладання предметів він провадив російською мовою, але в приватних бесідах розмовляв виключно українською мовою, привчаючи й мене розмовляти по-українськи“.

Підчас 4-місячного (після 4 лютого — лютий, березень, квітень та травень 1886 р.) перебування Коцюбинського в домі Мончинського в Михайлівку приїздила жінчина сестра, Марія Федоровна Міхневич, дочка дзигівського священика. Коцюбинський, що взагалі всіх чарував вдачею, умінням поводитись, зблизився з нею. Розмови, читання⁶⁾, спільні про-

¹⁾ Як каже Марія Федоровна Міхневич, Коцюбинський тоді вже двічі перенес запалення легенів, був лисий, так що тільки з одного боку була латка сивого волосся.

Таїсія Федоровна Міхневич (тепер Дабіжа) пригадує, що підчас гостювання Мих. Мах. в Дзигівці на різдвяні свята 1887 року грали в „віршовку“, і йому зробилось недобре.

Антін Григорович Мончинський теж, знаючи Коцюбинського в Михайлівці (1886 р.), каже: „Було помітно, що краса у нього зовнішня, в середині він хрупкий“.

²⁾ Ант. Гр. Мончинський сам їздив у Вінницю до Коцюбинських. В бідненькій хаті застав матір сліпу й більш нікого. Там у Вінниці за платню Антін Григорович і не вмовлявся, бо Коцюбинський був настільки делікатний, що про це й мови не заходило.

³⁾ Подаю з розмови з Антоном Григоровичем Мончинським на хуторі „Забава“ 14 липня 1925 р.

⁴⁾ З листа до мене 15. VIII. 1925. (С. К.).

⁵⁾ Марія Федоровна пригадує, що в Михайлівці були один по одному піднадзорні: Дабіжа, Коцюбинський та Боржковський. (Треба: Дабіжа, Боржковський та Коцюбинський С. К.).

⁶⁾ Коцюбинський разом з нею читав „Злочин та кара“ Достоєвського, вчив її польської мови, читаючи спільно по-польськи „Вогнем та мечем“ Сенкевича. З української літератури читали разом „Дай серцю волю — заведе в неволю“, „Павук або-ж глотає“, Кривиницького.

ходки в чудовий михайлівський ліс, „Корабельний гай“¹⁾ спричинилися до того, що навіть представники поліції, жандарі, що мали обов'язок стежити за Мих. Михайловичем²⁾, розпитували, що то за „панівка“ ходить з Коцюбинським. Коцюбинський намагався вирвати її з того оточення, в якому вона зросла³⁾, взятися до будь-якої професії та жити вільним незалежним життям. Перший етап для неї мав бути — кинути Дзигівку і їхати до Вінниці. Від'їздячи з Михайлівки до Вінниці, Коцюбинський бере слово, що Марія Федоровна неодмінно приїде вчитися кравецтва. Енергію, з якою Мих. Мих. йшов до своєї мети, щоб вирвати Марію Федоровну з „дзигівської твани“, ми бачимо з двох листів⁴⁾, де він благає, закликає. Коцюбинський таки дійшов свого. Марія Федоровна здобуває в свого батька грошей, в січні 1887 року приїздить до Вінниці і вступає в майстерню кравецтва пані Недільської, близько знайомиться з родиною Коцюбинських, помічає всі ті злидні в родині Коцюбинських, яких, правда, ніхто з родини тоді й не замовчував. Пізніш сестрі Мих. Мих. Олі Марія Федоровна склала протекцію і вона дурно на 3 роки вступає вчитися кравецтва у пані Недільської. Разом з тим Коцюбинський вводить Марію Федоровну до свого вінницького українського гуртка; пригадує вона, що там були Недоборовські, Задорожня, ще одна якась пані, Боржковський та Львович. З перервою на 3 літні місяці 1887 р. Марія Федоровна була у Вінниці до весни 1888 року. Втретє Марія Федоровна не поїхала до Вінниці. Року 1889 вона одружилась з Мальчевським. Листування з Коцюбинським тяглося ще декілька років.

Нема нічого дивного в тому, що 21-річний Коцюбинський відчув симпатію до молодой панночки, Марії Міхневич⁵⁾. Але та путь, на яку він намагався поставити її, не зовсім звичайна собі путь. Сюди вкладено цілу народницьку програму Коцюбинського. Кинути своїх заможних батьків, здобути „рожеву“ самостійність, навчитися ремесла (неодмінно ремесла,

1) Улюбленим місцем спочивати для Михайла Коцюбинського був „Корабельний гай“. Туди він ходив з своїми вихованцями, або з Марією Федоровною Мальчевською (тоді ще Міхневичівною), щоб там почитати нелегальної літератури. Там-же на дереві, як пригадує Марія Федоровна, Михайло Коцюбинський вирізав його й її ім'я. Потім те дерево зрубано.

2) В другій половині 80-их років Коцюбинський, хоч і міг уже виїздити з Вінниці, але жандармського догляду не позбувся.

3) А що Михайло Коцюбинський не полюбляв оточення, серед якого доводилось жити, видно з споминів Недоборовських („Україна“ 1926 року, кн. 1, стор. 62).

„Живемо як свині: через кожні дві години відчиняються двері кімнати, появляється матушка в три обхвати й чується голос: „пожалуйте кувати“ або „получайте“. „Але, писав далі М. М., у мене в серці є такий куток, що ніколи не дасть мені заснути“. Не може бути ніякого сумніву, що в цих рядках Коцюбинський писав про своє життя в домі Мончинського.

4) Таїсія Федоровна Дабіжа (Міхневич) пригадує, що листи Коцюбинського, писані українською мовою до сестри, звертали на себе увагу в родині.

5) Марія Федоровна Мальчевська пригадує, що одного разу Глікерія Максимовна, обіймаючи її, дякувала за гарне відношення до сина Михайла. „Коли-б Ви знали, що він мені за Вас говорить!“

а не якогось там інтелігентського фаху!) — це-ж програма не тільки на панночок, але й для паничів у тодішніх народників. Справді, ця дійсна історія з життя початкуючого письменника могла правити за прекрасну фабулу до роману белетриста семидесятника.

А його кондиції на селі з ідеальною та сумлінною працею з учнями, крім вимоги заробити, яскраво щось мають від тодішньої програми Коцюбинського-народника. Не треба забувати, що в розумінні тодішньої передової революційної інтелігенції праця вчителя на селі, та ще неурядового, це була найпочесніша праця, щось подібне до робітничової праці „біля варстату“ на наші післяжовтневі часи.

Народницьку мрію що-до Марії Федоровни Коцюбинського розвіяв перший-же приїзд її. Перші два листи 5—6 липня та 22 жовтня 1886 р. до приїзду її він пише російською мовою, що була для Марії Федоровни звичайніша, бо йому хотілось прищепити їй бажану життєву програму та викликати на отвертість усякою ціною. Третій-же лист, звернений до неї тоді, як вона прожила в Вінниці 3 місяці, писаний українською мовою, нічого не говорить уже про розписану попередю „рожеву“ самостійність. Що-до кінця взаємин поміж Мих. Мих. та Марією Федорівною, то остання свідчить, що вона уступилась з дороги Мих. Мих., бо в тому стані, коли на його утриманні була ціла родина, він не міг дружитись. Та й одружившись він, на її думку, зашкодив-би своїй літературній роботі¹⁾.

В той час, як відносини з Марією Федорівною стали у Коцюбинського холодними, на сцену висувається її менша сестра, Таїсія Федорівна Міхневич, що познайомилась з Мих. Мих. через сестру у Вінниці, а потім підчас перебування Коцюбинського на різдвяних вакаціях 1887 р. в Дзигівці зміцнила своє знайомство.

Коцюбинський, як пригадує Таїсія Федорівна, пізніше лагодився їхати до Дзигівки, щоб одружитися з нею, але довідався, що вона вже одружена з Дабіжею²⁾. В відносинах з Таїсією Федорівною Коцюбинському, проте, нема й натяку на бажання привернути її до свого народницького середо. На її думку, в Мих. Мих. було „щось байронівське, якийсь сум“. І вона не помиляється, бо 1887 рік взагалі позначився в настрої Коцюбинського розчаруванням. Чи тут вплинув тільки небажаний для нього кінець відносин з Марією Федорівною, чи були якісь інші ще причини—невідомо. Саме тепер року 1887 Коцюбинський вперше пережив глибоке

¹⁾ Власне не сам Мих. Мих. Коцюбинський був за емансипатора Марії Федоровни Мальчевській (Міхневич), бо, як вона пригадує, тоді-ж у Джурині був учитель Семен (прізвище забулася) семінарист, уже скінчив науку (славний хлопчина!). З Коцюбинським, як пригадує Мальчевська, він не був знайомий. Так цей семінарист, будши в Михайлівці, дав їй статтю „Мисли Вирхова о воспитании женщины“ Писарева (не Писемського, як гадає Марія Федорівна).

²⁾ Ан. Гр. Мончинський, характеризуючи П. Р. Дабіжу та М. М. Коцюбинського, каже, що перший мав замір улаштувати собі подружнє життя, бо просив його, Автона Григоровича, повезти до Міхневичів у Дзигівку. З Коцюбинським-же Авт. Григорович на цю тему не розмовляв. З усього було видно, що Мих. Мих. за це не дбав.

розчарування в народницьких ідеалах. На це вказує таке місце з листа В. С. Лотоцького до Коцюбинського (25. X. 1903): „Конечно много мы не достигли, идеалов не нашли (підкр. мов С. К.), но в душе каждого это дорогое святое время заложило твердый камень, твердый устой“, значить тоді вже, в-останнє стрівшись, вони відчули марність своїх народницьких мрій („идеалов не нашли“). А що ця зустріч сталась десь року 1887, можна бачити це, споставивши такі місця листів того-ж самого В. С. Лотоцького: „Судьба так сложилась, что мы упустили друг друга как-то вдруг и притом на огромный период времени“ (25. X. 1903). В листі-ж (без дати) В. С. Лотоцький, що скінчив університета 1889 р., на бажання М. Коцюбинського розповідає про свої блукання й починає цю розповідь такими словами, які ясно підкреслюють, що остання зустріч відбулась тоді, як Лотоцький був студентом, себ-то десь року 1887: „Окончил я университет кое-как, — как говорят, пополам с грехом. Причин тому было много, но самая серьезная“...

4.

Повернувши з Михайлівки, Коцюбинський знов набирає на себе приватних лекцій, працює цілими днями. „Тосковал бы, если бы не занимался серьезно. Днем ребята, которых я учу, а вечером или политическая экономия, или история, над которой я думаю трудиться серьезно (и уже тружусь)“¹⁾. У Неймана він, напр., не тільки вчить дітей, а й харчується та живе в його приміщенні²⁾. І це тягнеться з осени 1886 р. до половини травня 1887 року³⁾. В цей час нам достотно відомо, скільки Коцюбинський витрачає часу на педагогічну роботу. „Як вихожу в 1/29 години, то вертаюся з лекції в 1/28 вечора, не лічучи обіда, котрий займає не більше години. Спервоначалу було мені страх тяжко, а тепер нічого, обтерпівся“⁴⁾. Про репетиції в Вінниці, пригадує М. Ф. Міхневич, Коцюбинський писав, що він „везе, як сліпа кляча в перетівці“⁵⁾.

Крім Неймана Коцюбинський в той час був репетитором при дітях графа Грохольського⁶⁾, який казав, що „поко́хал себе“ Коцюбинського.

На 24 році життя Михайло Коцюбинський бере участь у вінницькому громадському житті, як гласний міської думи. Обібрано його на гласного

¹⁾ Лист до Марії Федоровни Міхневич 22 жовтня 1886 р. Тут, як і далі, цитую з оригіналу.

²⁾ Ibid. „Приезжайте, а тем временем пишите. Адрес: Винница, дом Монашек, кварт. Неймана“.

³⁾ „У нас праве жадних новин немає, опріч того, що я вже зо два тижні жию вдома і звідсіля ходжу на лекції“. (Лист 27 травня 1887 р.).

⁴⁾ Ibid.

⁵⁾ Лист цей не зберігся. Взагалі у Марії Федоровни Міхневич з 15 приблизно листів Коцюбинського збереглось тільки 3.

⁶⁾ Очевидно, через цього самого графа Грохольського Коцюбинський здобував з Галичини заборонені видання. „Гр. Грохольському вислано число на оказ“ писав В. Лукич, редактор „Зорі“ до Коцюбинського (Недрук. листи В. Лукича до Коцюбинського, Станіславів 21 н. ст. березня 1893 р.).

18 березня 1888 року на чотириріччя з 1888 року до 1892¹⁾. Проте він почав брати участь у засіданнях міської думи тільки з 11 липня 1888 р. З його діяльності як гласного відомий такий виступ: міська дума придбала бібліотеку від Рубінштейна, проте не подбала про те, щоб перевірити, наскільки вона цінна, придатна для читачів. І от Коцюбинський, який певно на той час встиг добре зазнайомитись з кращими бібліотеками передових вінницьких діячів як Ц. Неймановою, Тжцінського та Харжевського, побоюючись, що бібліотека ця складається з нікчемного мотлоху, не відповідає змістом та що можуть бути зловживання, коли передаватимуть бібліотеку, зрікається стверджувати протокол своїм підписом²⁾. А жовтня 1890 року кінчається участь Коцюбинського в засіданнях міської думи.

5.

Хоч Коцюбинський не міг часто й надовго виїздити на кондиції на село, бо в Вінниці він заробляв 60—70 карб. місячно³⁾, а на селі, працюючи в одній родині, він міг заробляти максимум 20 карб., проте р. 1891 (з весни 1891 до весни 1892) ми бачимо Коцюбинського в с. Лопатинцях, де він учить дітей у Кіндрата Мельникова, бухгалтера сахарні⁴⁾. В Ло-

¹⁾ Кабінет вивчення Поділля (Вінницька Філія ВБУ при У.А.Н.) має таку архівну довідку з Вінницького окрарху:

2. Из дела Винницкой Городской Управы за 1888 г. № 7 „Об избрании гласных Винницкой Городской Думы на четырехлетие с 1888 г., видно, что по выборному листу об избранных кандидатах на гласных Винницкой Городской Думы на четырехлетие с 1888 г. по городовому положению 16 июня 1870 г., составленному 18 марта 1888 г. значится избранным кандидатом в гласные Коцюбинский Михаил Михайлов по количеству 81 избирательных баллов и неизбирательных — 34 и он, Коцюбинский, внесен в список гласных по 3 разряду под № 5.

²⁾ Це трапилось на засіданні думи 14 березня 1889 р. На протоколі № 27 є такий власноручний напис Михайла Коцюбинського: „Ввиду того, что Дума не позаботилась ознакомиться предварительно с содержанием библиотеки, которая может состоять из старого хлама и книг мало соответствующих своему назначению и ввиду того, что не было выработано точных условий и обязательств со стороны Г-на Рубинштейна, я отказываюсь от утверждения протокола своею подписью. Гласный М. Коцюбинский“. (Матеріали Кабінету вивчення Поділля. (Вінницька Філія ВБУ при У.А.Н.).

³⁾ Так каже Марія Федорівна Мальчевська (Міхневич).

⁴⁾ Сахарня та вже давно перед тим, десь з року 1884, як каже лопатинець Сафон Мельник, годішній приятель Коцюбинського, перестала працювати. Сам Мельников, будши бухгалтером Джуриньської цукроварні, доглядав резервну Лопатинську цукроварню, крім платні користувався ще з 25 десятин землі в Лопатинцях. Мих. Мих. одержував 17 карб. місячно, крім повного утримання. Готував він старшу дов'язку Лізу, 13 років, до 4 класи Київської Леватовської гімназії, викладав навіть французьку мову. До гімназії Мельникова вступила. Миколу Мельникова готував до 2 класи Немирівської гімназії, хоч вступив він тільки до першої. Працював Коцюбинський сумлінно, відбавляючи роботу в певні години (з 9 до 12-ої). Заведено було навіть журналу, де Мих. Мих. виставляв свої нотатки про успіхи учнів.

Яскравий образ Коцюбинського того часу подас учень його Микола Мельник. „В моїй уяві він залишився таким, яким згадую його в свої тодішні 11—12 років: з доб-

патинцях Коцюбинський не пориває зносин з своїми приятелями однодумцями вісничанами. За час свого там перебування він на Різдво, Великдень, Зелені свята робить традиційну перерву в навчанні й іде до Вінниці. До нього теж приїздить Єремів¹⁾. Із спогадів близьких тоді Коцюбинському людей ми можемо також довідатись дещо за погляди Мих. Мих. та його практичну роботу в той час. Всі²⁾ в одно свідчать про те, що Коцюбинський у Лопатинцях був під доглядом поліції й тому не мав права обійняти будь-яку посаду в державних установах. Одвідини жандарів³⁾ для Мих. Мих. тоді вже були не вдивовижу. Він спокійно приймав їх.

Колишній учень Михайла Коцюбинського Микола Мельников таке каже про це: „Наїзди жандарів давали тільки привід йому висловлювати⁴⁾ своє глибоке переконання, що років через 50⁵⁾ царську владу буде знищено, й що Росія стане республікою“.

Заслугує на увагу також згадка Миколи Мельникова про погляд Коцюбинського на селян: „Нам, дітям, він часто розповідав про життя селян, про їх неволю, з'ясовував ненормальність становища, що існувало, й давав напрямок нашим думкам у той бік, куди линуло його серце“.

В стані піднадзорного, що в ньому тоді перебував Коцюбинський, найменший крок у напрямку, щоб зблизитись з народом, працювати серед нього, викликав занепокоєння не тільки в представників поліції, а й у всіх пануючих, що були проти зближення з народом.

рими, трохи сумними, карими очима, з загостреною чорною борідкою, лисою головою, з тихим ласкавим голосом, завжди рівного в поведженні в людьми різного становища“.

А молодший Михайло Мельников про свою прихильність до Коцюбинського так говорить: „Тепер вже не пам'ятаю, яке вражіння справив він спочатку на нас, дітей, але пам'ятаю добре, що потім він став справжнім членом нашої родини; ми, діти, любили його, а я особисто остільки прихилився до нього, що мое постійне місце підчас його навчальної праці з мою сестрою та братом було у нього на колінах“... Не обходилося і без конфліктів з батьками дітей, як це звичайно трапляється в відносинах батьків з репетиторами. Один раз молодший Михайло, іздаючи по ставку, забовтався. Мати Серафима Дмитровна звернулася до Коцюбинського з такими словами: „Мих. Мях-чу! Ви-б мені допомогли наглядати за дітьми. Бачите-ж, що робиться!“ — „Пробачте, Серафимо Дмитровно, я вмовлявся з вами тільки вчити дітей, але не виховувати“ — чемно відповів Мих. Мих.

¹⁾ Лизавета Кіндратівна Бокша (Мельникова), учениця Коцюбинського, пригадує, що, унікаючи перлюстрації листів, Єремів прислав Коцюбинському старі номери журналу „Природа и Люди“, де на берегах писав Коцюбинському про те, що хотів сказати йому конспіративно.

²⁾ Михайло Мельников, Микола Мельников, Лизавета Бокша (Мельникова), Серафима Дмитровна Мельникова та Андрій Дуляк.

³⁾ Жандари, як коли з урядником, приїздили з Рахнів-Лісових уночі. Іноді на світанні. Поговорять було з Кіндратом Мельниковим, до Мих. Мих. в кімнату зайдуть, потрусять і пойдуть.

⁴⁾ Матеріяли Кабінету вивчення Поділля. Вінницька Філія ВБУ при У.А.Н. Серафима Дмитровна Мельникова з тієї розмови пригадує, що вона якось згадала царську родину. Мих. Мих. тоді й почав: „Настане такий час, що їх не буде“...

⁵⁾ Цифру „25“, як було у спогадах, виправляю на „50“ за С. Д. Мельниковою.

„Близьке знайомство інтелігента,— каже Микола Мельников,— з ‚протим‘ народом було рідким вийнятком у ті часи й викликало обурення багатьох; а взявши до уваги, що М. М. говорив з селянами виключно українською мовою й поведився, як рівний з рівними, цілком зрозуміло буде, чому вважали його за людину небезпечну для тодішнього устрою“.

Отже, як бачимо, на такій, невинній здавалося-б, роботі, як репетиторська, Мих. Мих. не міг почувати себе певним, бо не кожний службовець при його неблагонадійності схотів-би мати його за репетитора. Тільки бездоганно вміле виконання обов'язків від Коцюбинського, який систематичною працею над собою розвинув себе й придбав знання, та замовчування своєї офіційної освіти давало можливість щасливо відбувати свої кондиції. Але така ситуація призводила до утворення легенд про його офіційну освіту на місці служби. Так, Таїсія Федоровна Дабіжа (Міхневич) каже, що з розмови з Мих. Мих. виходило, що він після шайгородської бурси був ще в київській гімназії, Ант. Григ. Мончинський вважав його за семінариста, звільненого з останньої класи кам'янецької духовної семінарії, Олексій Антон. Мончинський, його учень, що зустрічався з Мих. Мих. і за час перебування в Лопатинцях, пише: „Він був студентом (якого університету не пам'ятаю)“¹⁾. Андрій Дуляк пригадує, що він скінчив Ніженський ліцей. На Ніженський ліцей теж указують Лизавета Кіндратовна Бокша (його учениця) та Серафима Дмитровна Мельникова. А Віталій Гаврилович Боровик, що познайомився з Коцюбинським у Басарабії влітку 1892 року, каже, що він разів зо два пробував розпитувати Михайла Михайловича про його освіту, але відчув, що такі розмови справляють прикре вражіння на письменника, то він уже більше й не торкався цього дразливого питання.

Так у Лопатинцях Коцюбинський мав широкі зносини з селянами, давав читати українські книжки²⁾, збирав пісні³⁾, тому одвідував вечор-

¹⁾ З листа до мене 15.VIII.1925 (С. К.).

²⁾ Микола Мельников пригадує про М. Коцюбинського: „Він роздавав книжки молодим селянам, що звичайно одвідували його у неділю; вони довго й залюбки сиділи й розмовляли з ним“.

А Андрій Дуляк про читання книжок ось що згадує: „Дас було читати селянам книжки. Коли принесе, то питає зміст, що вподобалось і в той-же час старанно розглядає, чи не попсовано де її, якщо знайде яке пошкодження, тоді без зайвого слова каже: ‚Дарую вам цю книжку‘. Зате, коли вже попросить вдруге, то було каже: ‚Ви вже всі мої книжки перечитали!‘“. З українських письменників пригадує Андрій Дуляк у Лопатинцях М. М. Коцюбинський мав такі: Шевченка, Куліша, Марка Вовчка, Ганну Барвінок та Нечуя-Левицького.

³⁾ Микола Мельников пригадує: „Сестра моя між иншм збирала з доручення М. М. зразки фольклору: із слів селян записувала народні пісні, казки, прислів'я то-що“.

Можливо, що в Лопатинцях Коцюбинський збирав не тільки фольклорний матеріал, але й матеріал на видання словника лікарської термінології. Яків Невестюк бо від Краківської академічної громади (недруков. лист 18. XI. 1890) писав Коцюбинському: „Газетка лікарська не буде ще виходити, але подалисьмо до сойму о subвенцію на видання словаря термінології лікарської. Матеріалів у нас уже доста — але з України — ще нічого — не маємо. Проте прошу Вас — може бисьте збрали або еще кого заохотили

Коли зважити роботу Коцюбинського в Лопатинцях, то ми побачимо, що тут він значно реальніший у своїй роботі народника, ніж це було в Михайлівці, хоч надія на революцію політичну тепер відсувається ще далі. Та воно й зрозуміло. Протягом мало не 5 років, що минули з того часу, він уже придбав чимало життєвого досвіду. Не пропало задарма його вднання з Цеславом Нейманом, участь у громадській роботі, хоч яка вона куца була, відвідини Галичини (1890 р.). Помітно це й на його творчості того часу. Так тяглося життя Коцюбинського, аж доки він з рекомендації Михайла Федоровича Комарова в травні 1892 року влаштувався на службу в Одеську філоксерну комісію.

(Далі буде).

Сергій Козуб.

Хоч у запису не позначено ні нотаток з окремих дисциплін, ні постанови педагогічної ради, проте сумніву, що Коцюбинський склав іспит, не може бути, бо діловодіві важно було записати, яке й кому видано свідоцтво та під яким №-ом. Всі інші відомості про особу, що склала іспит, у цьому зшиткові звичайно пропускалися. (Видно також із зшитка, хто на іспиті одержував „2“ хоч з одної дисципліни, тому свідоцтва не видаваго). Головне-ж у Романа Михайловича Коцюбинського, сина письменникового, збереглася фотогр. картка Михайла Михайловича, що її одірвано від свідоцтва з таким написом на звороті:

„Изображенный на сей фотогр. карточкѣ Коцюбинскій Михаилъ, удостоенъ свѣдѣтельства на званіе учителя начальнаго народнаго училища за № 32.

Директоръ Нѣмецъ

Письмоводитель Статкевичъ“

На печатці: „Винницкаго реальнаго училища Под. губ.“.

А Т. С. Шкуркина пригадує, що й вона бачила в Чернігові у Коцюбинського свідоцтво, на право вчителювати.

(Коцюбинський, як бачимо, склав спеціальний іспит на народнього вчителя при реальній школі, а не за 4 класи реальної школи, як припускає Ан. Лебідь в „Україні“ 1925 р., кн. 5, стор. 140).

LODOVICO GUICCIARDINI

1521—1589

Життя і літературна спадщина Лодовіка Гвіччйардіні.

I.

Загальний нарис життя і діяльності Лодовіка Гвіччйардіні.

Як вийшло р. 1567 в світ перше видання капітальної праці Лодовіка Гвіччйардіні, „Descrittione di tutti i Paesi-Bassi“, то його зустрів ентузіастичний хор сучасників. При нових виданнях кількість віршів мовою грецькою, латинською, італійською, французькою і фламандською на честь автора „Опису Нідерландів“ раз-у-раз росла й росла.

Пишними словами Alex. Grapheus оповідає про те, як сам Юпітер звелів Л. Гвіччйардіні взятися за цю працю; плодів зайнять його не переможе час, а все вони перетривають, поки земля залишиться на своєму місці, поки чисте небо бистрим рухом не перестане повертати золоті світила, поки сонце своїм сяйвом освітлюватиме землі під собою:

...vincere nunquam
Saecula durando poterunt, semperque manebunt:
Donec terra loco stabit, dum sidera purum
Aurea praecipitata, voluet vertigine caelum
Et sol subjectas lustrabit lampade terras¹⁾.

Just. Lips. Scazon обертається до Нідерландів отакими словами: „Радій, земле, здійми одяг жалібний, прославлена божеською славою, якою наділив тебе Гвіччйардіні, прикраса італійської землі, зоря Етрурії, що вратував тебе від смерті і збавив від долі чорного забуття“:

„Gaude... et pone lugubrem vestem,
Honoribus recenter aucta divinis,
Quos tibi paravit Italiae decus terrae,
Etruriae que stella Guicciardinus,
A morte qui te vindicavit, et nigrae
Oblivionis liberavit à fato“²⁾.

Та ми не будемо збільшувати наші цитати із панегіричних віршів, зазначимо лиш, що дуже похвальними словами говорять про Гвіччйардіні численні в XVI і XVII вв. словники та каталоги славних мужів, славетних учених і письменників. Прим., сучасник нашого автора, Rosciantius

¹⁾ L. Guicciardini. Descrittione di tutti i Paesi-Bassi. Anv. 1567, л. 2а — 3б.

²⁾ Omnium Belgii... descriptio Lud. Guicciardino. Amst. 1613. л. 4 зв.

отак відзивається про ширину його ерудиції: „це муж хисту величезного, виблискує він знанням трьох мов, а саме рідної, латинської й грецької, крім того математик та славетний знавець давнини“¹⁾).

Відкинувши пишну красномовність цих відзивів, таку характерну для доби процвітання панегіризму, ми мусимо визнати, що в основному сучасники не помилилися — головна заслуга Гвіччїардіні — це його наукова праця: „Descrittione di tutti i Paesi-Bassi“, яку завдяки великій авторовій старанності, точності і сумлінності цїнять досі всі ті, що вивчають географію та економічне життя Нідерландів XVI віку.

Та другий бік його діяльності, — чисто літературний, що виявивсь у складенні „L'Nore di ricreazione“, збірника сентенцій фґацей, апотегм й анекдот-новель, поволі забували. Як автор „L'Nore“ він загубивсь серед сили інших складачів таких самих збірок. Через те, хоч у давніх загальних оглядах італійського письменства, ще трапляється ймення Лодовіка Гвіччїардіні з двома-трьома фґактами з його біографії та з осудом названої його збірки за мало скромний зміст²⁾, то в пізніших, навіть у працях, спеціально дослідові XVI віку присвячених, ми вже не знайдемо й згадки про його³⁾. А тимчасом за часів розцвіту любови до анекдоти Гвіччїардіні був одним із дуже поширених, пильно читаних авторів. Наведемо показні з цього погляду цифри.

Видані по-італійськи „L'Nore di ricreazione“ перекладено було на мову фґранцузьку, німецьку, еспанську й російську. Два останні переклади надруковані не були й поширювалися тільки в рукописах, але перші два та італійський ориґінал передруковувано багато разів. Так, за нашим підрахунком⁴⁾ „L'Nore“ і другий подібний збірник, що вийшов з іменням Л. Гвіччїардіні — „Detti et Fatti“ та витяги з них мали в сукупності 21 видання в XVI в., починаючи, з 1565 р., 17 виданнів — у XVII в. і на-решті, уже до XIX в. належить збірник вибраних із „L'Nore di ricreazione“ сентенцій і анекдот, випущений у Венеції р. 1830 під заголовком „Favole e motti di Lud. Guicciardini“. Що правда, це останнє видання то вже єдиний вияв інтересу до нашого автора.

Але-ж не сама колишня популярність тепер призабутого автора притягла до себе нашу увагу і призвела до дослідів над його літературною спадщиною. Для нас бо він не тільки фґакт із історії італійської літератури XVI в., але й показчик літературних впливів, інтересів і смаків наших предків середини XVIII в. з його особливою любов'ю до анекдоти.

¹⁾ „Vir ingenij excellentis, triplici lingua nitidus, materna nempe, latina et graeca, sed mathematicus, et antiquarius percelebris“.—Catalogus scriptorum Florentinorum omnis generis... Michaelae Rosciantio... cum additionibus Fratris Lucae Ferrinij. Florentiae 1589, стор. 118.

²⁾ Наприклад Tiraboschi. Storia della letteratura italiana, vol. VII. Milano 1824, стор. 1500 — 1502 (перше видання „Storia“—1772—1781 pp.), а його повторює Ginguené. Histoire littéraire d'Italie, vol. VIII. Paris 1819, стор. 565 — 567.

³⁾ Див., наприклад, працю F. Flaminij: Il cinquecento. Milano, s. a.

⁴⁾ Див. далі розділ. — Бібліографічний показчик виданнів творів Л. Гвіччїардіні і їх перекладів.

Як це ми вже згадували вище, „L'Hore“ було перекладено на російську мову, а другий рукопис того самого часу, що зберіг витяги з повного перекладу, так звані „Вим'їтки з забавних часовъ Лудовика Гвицциардина“¹⁾ виявляє в своїй мові яскраві риси українського походження їх автора.

Життя Лод. Гвіччярдіні не можемо ми висвітлити зовсім повно за браком, наскільки ми це знаємо, цілком наукової й докладної його біографії.

Як удамося ми до його сучасників, — до авторів різних каталогів і словників славних мужів і письменників, то окрім кількох стереотипних панегіричних слів, ми знайдемо відомості всього про 2—3 факти, з його життя та невеличкий перелік видань його творів. Так славетний через свою „Historiae sui temporis“ Jac. Aug. Thuanus подає саму-но дату його смерти і вказує, що він небіж славетного історика Франческа Гвіччярдіні, що йому належить „Опис Нідерландів“, та згадує про те, в яку немилість попав Лодовіко в герцога Альби²⁾.

Другий сучасник Россіантиус у каталозі письменників-флорентинців³⁾ з великими похвалами, як це ми бачили, відзивається про широту його ерудиції, перераховує його праці: „Descriptio inferiorum regionum Germaniae“, „Commentarii earum rerum, quae sua tempestate hinc indè in toto terrarum orbe gesta sunt“ і збірку „praestantium virorum gesta et dicta“ (те що відомо під заголовком: „L'Hore di ricreatione“ та „Detti et Fatti piacevoli et gravi di diversi principi, filosofi et cortegiani“) та подавши рік смерти, закінчує латинським віршем Nic. Grudius'a на честь славного автора „Опису Нідерландів“.

Більшість пізніших складачів отаких енциклопедій, каталогів, словників використовують, як джерело, „Historiae sui temporis“ Thuanus'a⁴⁾, додаючи іноді відомості, подані в Россіантиус'a⁵⁾. Деякі компілятори, доповнюють перелік видань творів Л. Гвіччярдіні та перекладів їх⁶⁾ чи вказують попередню про нього літературу⁷⁾.

¹⁾ С. И. Масловъ. Еще четыре проповѣди Георгія Конвскаго. К. 1910, стор. IV.

²⁾ Ми користувалися оцим виданням: Jac. Aug. Thuanus... historiarum sui temporis tomus tertius. Francofurti 1628, стор. 315, стовп. 2.

³⁾ Catalogus scriptorum Florentinorum... Mich. Rossiantio. Florentiae 1589, стор. 118.

⁴⁾ Див. прим. у Tomasini: Monumenta litteraria sive obitus et elogia doctorum virorum. Ex Historiis illustris viri Jac. Aug. Thuanus. Opera C. B. Londini. 1640, стор. 279—280;—Tobiae Magiri eponymologium criticum, complectens cognomina, descriptiones, elogia et censuras personarum ac rerum... Francofurti et Lipsiae 1687; стор. 412.

⁵⁾ Пор. A. Teissier, Les éloges des hommes savans, tirez de l'histoire de M. de Thou avec des additions... t. 4, 4-me éd., Leyde 1715, стор. 43—44.

⁶⁾ Див. Franc. Sweertius. Athenae Belgicae sive nomenclator infer. Germaniae scriptorum... Antw. 1627, стор. 520;—Gir. Ghilini. Teatro d'huomini letterati. Venetia 1647, т. I, стор. 150—151;—Mart. Zeilleri Historici, chronologi, et geographi celebres... Ulmae 1652, стор. 64;—Ger. Joan. Vossii De scientiis mathematicis liber. Amst. 1660, cap. LXX, § 27 (стор. 417—418);—Joan. Fr. Foppens Bibliotheca Belgica, sive virorum in Belgio vita, scriptisque illustrium catalogus, librorumque nomenclatura. T. II, Bruxellis 1739, стор. 832;

У Баул'я¹⁾, у Marchand'a²⁾ серйозніш, ніж у давніх компіляторів, зачеплено питання про видання й переклади, а біографія, яку написав Manni в 70-х роках XVIII віку³⁾, побудована вже на даних, добутих із архівів міста Флоренції та роду Гвіччїардіні.

Можна було сподіватися, що капітальний, заснований на архівних дослідах твір *Littà Famiglie celebri italiane*⁴⁾ (який вийшов через 70 років), дасть щось нове для біографії нашого автора; та в замітці, нашому авторові присвяченій, немає й одного свіжого факта.

Бідність літератури про Л. Гвіччїардіні та значіння його *Descrittione di tutti i Paesi-Bassi* спонукали van Even'a взятися за дослідження його життя, особи й праць. У його творі, надрукованому р. 1872⁵⁾, ми знаходимо низку нових даних, заснованих на дослідженні антверпенських архівів. Але-ж разом з тим van Even'ова біографія відзначається, не кажучи вже про чимало неточностей бібліографічного характеру, — дуже великою хибюю, а саме ідеалізацією досліджуваного автора.

Van Even каже, що, почавши досліджувати Л. Гвіччїардіні, „він ішов за внутрішнім голосом справедливості і вдячності“⁶⁾, і дає отаку характеристику його особи: „У цій книзі (Опис Нідерландів) ми бачимо не тільки письменника широкого розуму й величезної ерудиції, але й людину чудової натури, працьовиту, доброзичливу, щирю, справедливу, повну шляхетности, витончености і безсторонности, достойну — одне слово —

Giúst. Fontanini. Biblioteca dell'eloquenza italiana. T. 2. Parma 1804, стор. 248 — 249; — A Biographical, historical and chronological dictionary by John Watkins. 3. ed. London 1807, під Guicciardini;—Dictionnaire universel, historique, critique et bibliographique. 9-me éd. t. VIII. Paris 1810, стор. 140;—такий самий характер має Biographie universelle ancienne et moderne éd. Michaud, t. XIX. Paris 1817, стор. 73; P. Larousse. Grand dictionnaire universel du XIXe siècle. T. VIII-me. Paris, s. a. стор. 1612, що без доповнень передрукують старі відомості.

¹⁾ Nicéron. Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres dans la république des lettres avec un catalogue raisonné de leurs ouvrages. T. XVII. Paris 1732; стор. 118—123;—Christ. Saxi onomasticon literarium sive nomenclator historico-criticus praestantissimorum... scriptorum, item monumentorum... 1780. P. III. 2, стор. 421; із нових — A. J. van der Aa. Biographisch Woordenboek der Nederlanden, bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige Personen, die zich op eenigerlei wijze in ons Vaderland hebben vermaard gemaakt. Harlem 1862, VII D.; стор. 546.

²⁾ Dictionnaire historique et critique par M-r Pierre Bayle. V éd. T. II (C—I) Basle 1738, стор. 636.

³⁾ P. r. Marchand Dictionnaire historique ou mémoires critiques et littéraires, concernant la vie et les ouvrages de divers personnages distingués particulièrement dans la république des lettres T. I (A—I), La Haye, 1758, стор. 294—296.

⁴⁾ Manni. Elogi degli uomini illustri toscani. 1772, т. 3. Тут уміщено й портрета Лод. Гвіччїардіні. На жаль, праці цієї немає в приступних для нас бібліотеках.

⁵⁾ Fasc. XLVII, Milano, 1840. Див. під Guicciardini di Firenze. На першій із присвячених цьому родові таблиць маємо малюнок (фарбами) герба: три срібні роги мисливські на синьому щиті, обведеному по краях вузькою жовтою смужкою.

⁶⁾ Van Even. Lodovico Guicciardini. — „Annales de l'Académie d'archéologie de Belgique“ XXXIII, 3-re série, T. III. Anvers 1876.

⁷⁾ lb., стор. 316.

бути за зразок для потомства“¹⁾. Відповідно до отакого погляду все в біографії Гвіччїярдїні витолковує дослідник у добрий бік, і приходить до висновку, що „з Гвіччїярдїні була людина, яка користувалася в Антверпені загальною пошаною та визнанням“²⁾. Але всі ті ознаки признання, що їх виявляли до нашого письменника, можна пояснювати не тільки його заслугами як ученого, а також (що трохи суперечить цїй характеристиці, що її подає Van Even) його спритністю та вмінням у пору пристосуватися й зручно лавірувати на бурхливому громадському морю. Наведімо відповідні факти. Року 1567-го він присвячує свій „Опис Нідерландів“ королеві Філіпові II-му, прикрашує свою книгу його портретом та гербом Еспанії. А видання року 1581-го поділюється на дві групи: в одній залишається все те, що раніш заслужило було авторові прихильність королівського дому, але в другій групі знищено все, що було даною пошани проти короля. Це пояснюється сучасними історичними подіями, тим, що влада еспанського короля в Нідерландах захиталася. А коли проголошено його навіть здетронуваним, то Гвіччїярдїні підносить свою книжку революційно-настроєному антверпенському сенатові, і в нагороду одержує золотий ланцюг вартости на 200 флоринів³⁾. Коли-ж Гвіччїярдїні в 1588 році випускає третє видання „Опису“, то знову відновлює у ньому колишню присвяту „Al Gran Re Cattolico“, бо влада знову перейшла до рук роялістів, і після смерті Гвіччїярдїні вони місцевими коштами будують монумента на його могилі⁴⁾.

Van Even'ова праця надто пізно зробилася відома Boele van Hensbroek і через те він не міг використати її для біографічного, на Manni і Littà заснованого, нарису, що попереджує його бібліографічні досліди про видання „Descrittione di tutti i Paesi-Bassi“ Л. Гвіччїярдїні⁵⁾.

Оцими увагами про приступну для нас біографічну літературу ми й обмежимося й перейдемо до послідовного викладу біографічних даних.

Л. Гвіччїярдїні походженням своїм належав до видатного флорентійського роду Гвіччїярдїні. Вперше це ймення (як каже Littà) трапляється в 1150 р., і з цього часу можна простежити по актах і інших документах, як зростає економічна й політична вага цієї родини, що шляхом шлюбів поріднилася з домами, видатними і з економічного, і з політичного, і з культурного погляду. Переглядаючи генеалогічну таблицю роду Гвіччїярдїні (яку склав Littà)⁶⁾, ми бачимо, що з ними зроднилися такі

¹⁾ Ib., стор. 312.—„Nous observons dans ce livre non seulement un écrivain d'une haute raison et d'une vaste érudition, mais aussi un homme d'une excellente nature, laborieux, bienveillant, sincère, juste, plein d'élévation, de délicatesse et de désintéressement, digne, en un mot, de servir d'exemple à la postérité“.

²⁾ Ib., стор. 311. ³⁾ Ib., стор. 296. ⁴⁾ Ib., стор. 310.

⁵⁾ P. A. M. Boele van Hensbroek. Lodovico Guicciardini, Descrittione di tutti i Paesi-Bassi. De oudste beschrijving der Nederlanden, in hare verschillende uitgaven en vertalingen beschouwd. Bibliografische studie. (Overgedrukt uit de Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap. gevestigd te Utrecht. I. Dl.) s. a.

⁶⁾ Famiglie celebri italiane. Fasc. XLVII. Milano 1840.

роди, як Сальвіати, Аламані, Саккетті, Маккіявеллі, Ветторі, Пацці, Гадді та инш.

Лодовіко народивсь 19 серпня 1521 р.¹⁾ у Ясоро та Каміли з роду Барді і був наймолодший у великій сім'ї, що вже перед ним нараховувала 2 доньки і 4 синів. Одзначмо найважливіші етапи в житті Ясоро²⁾. Р. 1511 і 1523 він був членом ради пріорів, р. 1516 комісаром у Borgo S. Sepolcro, р. 1525 папа Климент VII призначив його на віцепрезидента Романії, де за президента був його брат, славетний історик Франческо. Р. 1529 його обрали на посла до герцога Альфонса до Ферари, а тоді до папи Климента VII, де він обороняв, безуспішно, справу республіки — доля Флоренції була вирішена і їй довелося покоритися владі Медичів. Після цього він уже не міг відогравати видатної ролі політичної. Р. 1531, як наскочила джума, його обрали були до санітарної комісії, р. 1549 він зробивсь вікарієм Scarperia і вмер р. 1552. Брати його не так різко звязують свою долю з падінням республіки і, хоч Франческо мріяв про обмеження князівської влади радою оптиматів, та проте брав діяльну участь у державному житті за Медичів і як р. 1537 убито було Олександра, то він допомагав дійти престолу Козімо. Другий брат Girolamo виступав за них не раз послом, а третій—Luigi, що грав досить двозначну ролю у політичній боротьбі двох партій, потім і служив Медичам і обороняв їх справу пером у своєму „Parere“. Отож завдяки родинним звязкам Лодовіко міг здобути, як подають його біографи, місце при дворі Олександра Медичі, а тоді при його наступникові Козімо II. Van Even, покликаючись на ранню молодість Лодовіка, вважає цю звістку за неправдиву³⁾, а Boele van Hensbroek за сумнівну, хоч — додає цей останній — можна припустити, що юнак був там за пажом⁴⁾. Зазначмо з свого боку, що, поперше, 15—16 років у ті часи не могли бути перешкодою, щоб зайняти місце прим. пажом, то-що, а по-друге — подробиці вбивства Олександра Медичі, що загинув від руки Лоренціно, які передає Гвіччярдіні у своїй історичній хроніці, свідчать, здається, про його близькість до двору⁵⁾.

Коли і за яких обставин покинув він Флоренцію і яким чином дібравсь до другої своєї батьківщини — Антверпена, ми не знаємо. Littà зазначає, що перед приїздом своїм до Нідерландів Гвіччярдіні пробув деякий час при дворі еспанського короля⁶⁾, та з інших джерел цей факт невідомий. Правда, з присвятного послання „Al duca di Seminara“ у збір-

¹⁾ Manni, показуючи цю дату, покликається на свої архівні досліді: „era egli nobil rampollo, prodotto l'anno 1521, il di 19 di Agosto, non già l'anno 1523 come altri ha creduto della qual cosa è sicuro il riscontro da noi autenticamente cavato dall'Archivio dell'Arte dei Mercatori quest' anno 1767“. Див. Boele van Hensbroek, op. cit., приміт. 1 на стор. 7.

²⁾ Littà, op. cit.

³⁾ Van Even, op. cit., стор. 257.

⁴⁾ Boele van Hensbroek, op. cit., стор. 7.

⁵⁾ Commentarii delle cose più memorabili seguite in Europa: specialmente in questi Paesi-Bassi; dalla pace di Cambrai, del 1529, insino à tutto l'anno 1560. Venetia 1565, стор. 24—25.

⁶⁾ Littà, op. cit., — „E dopo esser stato qualche tempo alla corte di Spagna, passò ne'Paesi-Bassi“.

нику „L'Hore di ricreatione“ ми бачимо, що автор справді деякий час був при королівському дворі. Але беручи на увагу його слова (з послання), що він почуває себе крайнє зобов'язаним герцогові підчас його перебування „тут при дворі короля“, а послання підписано — Антверпен 1567 р.¹⁾, то перебування Гвіччїярдїні при дворі можна віднести до часу, коли Карло V р. 1555 одвідав Нідерланди і на врочистому засіданні в Брукселі передав управління цією провінцією своєму синові Филипові II.

Із даних родового архіву судячи, оснувався у Нідерландах наш автор з 1550 р.²⁾, але деякі факти і дати, виведені в нас із „Опису Нідерландів“, показують, що він уже раніш проживав у цій країні.

Так, облогу Антверпена р. 1542 monsignor'ом de Lungevalle та Martin'ом van Rossem описано тоном самовидця³⁾; місто Малін одвідав він швидко після вибуху (від блискавиці) Малінського порохового складу — а вибух цей ставсь 7 серпня 1546 р.⁴⁾. Опис урочистого в'їзду наслідного принца, майбутнього короля Филипа II до Антверпену такий детальний, що робить вражіння оповідання самовидця⁵⁾, хоч — треба це зауважити — в даному разі міг він використати опис принцової подорожі: *El felicissimo viaje Calvete d'Estrella*⁶⁾. Через те з повним правом міг він писати про себе р. 1560: „проживши довго в цій країні“⁷⁾. Отож ні точної дати переселення Гвіччїярдїні до Нідерландів, ні причин цього ми не знаємо. Van Even⁸⁾ висловлює здогад, що до такого кроку спонукали Гвіччїярдїні економічні міркування. Як наймолодший син численної сім'ї він не був забезпечений матеріально і мусів шукати щастя по чужих краях. Не знаємо, що привело його спинити свій вибір на Антверпені: чи якісь звязки з тими італійцями, котрі були там засіли, чи всевітня слава цього найбільшого торговельного центру. Справді-бо, в XVI в., в добу свого розквіту, Антверпен, як каже сучасник Гвіччїярдїні — Корнелій Скрібаніус Графеус⁹⁾, за один місяць більше переводив торговельних операцій, ніж Венеція за два роки в часи найпишнішого свого процвітання. Щодня до гавани його заходило до 500 кораблів, а в ярмаркові дні — до 800 і 900 комерційних суден; через міські ворота проїздило до 200 екіпажів; з усіх боків сухою дорогою з Німеччини, з Лотарингії, з Франції валками тяглися хури з клажею — що-тижня прибувало їх до 2.000 возів. Отака

1) „L'Hore...“ Anversa 1568, присвятне послання стор. 3 і 5.— „Già sa l'Escelenza vostra, che sentendomelo io obligato infinamente per l'amistà, e servitù acquistata seco, mentre era quà alla Corte del Rè Catholico, haueua pensato“...

2) Boele van Hensbroek, op cit., стор. 7, прим. 3 — цитата із Манні.

3) Descrizione de tutti i Paesi-Bassi. Anversa 1567, стор. 85; пор. Commentarii delle cose più memorabili... Venetia 1565, стор. 36—38.

4) Descrizione... стор. 150—151.

5) Ib., стор. 85—87.

6) Boele van Hensbroek, op. cit., стор. 16 прим. Prof. R. Fruin.

7) Descrizione, стор. 1. — „Essendo io dimorato lungo tempo in questi Paesi-Bassi di Fiandra“...

8) Van Even, op. cit, стор. 250.

9) Origines Antwerpiae.

незвичайно широко розвинена торговельна діяльність пояснюється і вигідним географічним положенням по середині довгого водного шляху з півдня на північ, із Середземного моря до Бельту, і прекрасною природною гаванню, бо підчас морських припливів і найважчі кораблі могли входити в широке гирло Шельди під самі міські стіни, і змілою політикою влади, що йшла назустріч приїжджим купцям і двічі що-року дозволяла вільні ярмарки, коли протягом 40 днів усі операції відбувалися без будь-яких поборів і мит, і широко розвинутою промисловістю в самій країні, що завоювала собі якістю своєї продукції не самі-но європейські ринки, а й заходила навіть на далекий схід, і, нарешті, занепадом через несприятливі політичні обставини торговельної сили сусідніх міст Брюгге і Гента, що в попередньому столітті видатну відігравали ролю. Таким чином Антверпен зробивсь інтернаціональним містом: ганзейські купці привозили сюди товари з півночі, португальці й еспанці поутворювали тут склади ост-і вестіндських колоніальних ласощів, навіть турецькі купці добивалися дозволу осісти тут, громада англійських купців мала мільйонові обороти, італійці, нарешті, з властивою їм метушливістю й енергією відігравали особливо видатну ролю в цій широкій крамоміні. Їх комерційному генієві завдячує своє розроблення так звана подвійна італійська бухгалтерія, без якої неможливий суворий підрахунок по великих підприємствах. Італійська мова — це була мова торгівлі, і найвидатніші торгові дома Італії взагалі і Флоренції зокрема мали тут свої філії, своїх представників. Гвіччярдіні, описуючи врочистий в'їзд до Антверпену Филипа II, живо змальовує суперництво в розкоші приймання з боку всіх тих національностей, що заповнили місто своєю кипучою торговельною діяльністю¹⁾.

Важко сказати, де і як почав свою кар'єру Гвіччярдіні. Може, вибравши комерційну діяльність, він спершу вступив на службу до якоїсь банкірської контори чи торгового дому до когось із земляків. Поволі він вибивсь угору і згодом, невідомо точно коли, здобув місце синдика, з'являючись таким чином особою з доволі широкими уповноваженнями²⁾. Матеріальні справи в Гвіччярдіні йшли непогано; van Even на підставі документальних даних малює ріст його добробуту, купівлю дач, будинка, то-що³⁾. Та що нас цікавить переважно — літературна діяльність нашого автора, то, полишивши всі ці подробиці, ми звернемося до питання про той науковий багаж, з яким вступив він у свій антверпенський період життя.

Можна гадати, що він повинен був здобути менше-більше солідну освіту, звичайно в типовому для тієї доби гуманістичному дусі. Инакше й бути не могло, коли ми візьмемо на увагу наявність у родині серйозних наукових і літературних інтересів. Так, один із його дядьків — історик Франческо († 1540) велаивсь отакими працями: „Istoria d'Italia“ й „Ricordi politici e civili“; другому — Luigi (+1559) належить „Parere“ — аполо-

¹⁾ Descrittione. Anv. 1567, стор. 85—87.

²⁾ Див. розділ „Discorso sopra i mercanti d'Anversa et il loro traffico“; ib., стор. 116.

³⁾ Van Even, op. cit., стор. 261.

тія правління Медичів і опис зруйнування Риму: „Il sacco di Roma“¹⁾. Luigi'ів син Niccolò (+1557), відомий свого часу адвокат, займав катедру в Пізанському університеті, а його син Piero (+1567) належав до римської юридичної академії. Angelo (+1581), син третього дядька — Girolamo, вславивсь, як знавець римської й грецької літератури і як видавець праці Франческа Гвіччїярдіні „Istoria d'Italia“. Тії, що збереглися, біографічні дані про Лодовікових братів, теж показують, що й вони повинні були стояти на високому рівні тодішньої культури: двоє з них займали важливі пости й були сенаторами, а третій — флорентинським консулом Лондоні²⁾.

Повторюємо ще раз, усі ці дані про родину Гвіччїярдіні кажуть гадати, що Лодовіко виніс із дому солідну освіту. Van Even подає, але не вказує свого джерела, що, захоплений прикладом свого дядька Франческа, Лодовіко з таким запалом бравсь до зайнять, що на 11 році знав не тільки латинську, але почасти й грецьку мову³⁾. В усякому разі в дорослому віці він володів, як передає Rosciantius, обома класичними мовами⁴⁾. А з даних, добутих із творів нашого автора, можна виводити, що знав він також мову французьку й еспанську. У передмові до „Detti et Fatti“ він каже, що для свого збірника брав він матеріял із латинських, французьких і еспанських джерел⁵⁾.

Можна гадати, що знав він і німецьку мову, бо в „Описі Нідерландів“ він каже: „я бачив прекрасну книжку німецькою мовою, в якій трактується про бурштин“, і далі докладно переказує її зміст⁶⁾.

Приїхавши замолоду до Антверпена і проживши тут до смерті, він очевидно засвоїв і фламандську мову⁷⁾. У своєму „Описі Нідерландів“,

¹⁾ Між иншим частенько через подібність іменнів Luigi та Lodovico плутають їх і то нашому письменникові приписують дядьків твір: „Il sacco di Roma“, то, навпаки, його дядька Luigi вважають за автора „L'Hore di recreatione“, „Detti et Fatti“ і „Description“. Це ми бачимо у Brunet. Manuel du libraire et de l'amateur de livres. T. II. Partie I. Paris 1861, стовп. 1805—1806.

²⁾ Littà, op. cit.

³⁾ Van Even, op. cit., стор. 254.

⁴⁾ Catalogus scriptorum Florentinorum Mich. Rosciantio Florentiae 1589, стор. 118.

⁵⁾ „Detti“ Ven. 1569, передмова до читача, — „Nella traduzione di quelle materie, che dal Latino, dal Francese et anco dallo Spagnuolo ho cauato“.

⁶⁾ „Description de tous les Pays-Bas“. Amst. 1625, стор. 119.

⁷⁾ Van Even, op. cit., стор. 259 покликається на „Description“ на довід того, що Гвіччїярдіні знав і фламандську мову. „Il paraît“, пише він, „qu'il ne négligea pas l'étude du flamand, l'idiome parlé par la grande majorité des habitants des Pays-Bas. Il trouva cette langue, assez copieuse et riche de soy, pour exprimer et discourir de quelque chose que ce soit, sans qu'il luy faille emprunter à ses voisins, et moins aux nations lointaines“. А насправжки, як розглядати цитату в звязку з контекстом, то виходить, що вона висловлює погляди на мову не самого Гвіччїярдіні, а частини фламандських патріотів. Перелічуючи славетних людей і згадавши за Pierra Heyns'a та його твір, написаний по-фламандськи, він додає: „Cettuy en ses vers fait profession d'éviter l'usage de tout vocable forain et estrange ainsi que jusqu'à présent plusieurs auteurs en ont usé, affin de faire voir, à chacun que cette langue est assez copieuse et riche de soy, pour exprimer et discourir de quelque chose que ce soit, sans qu'il luy faille emprunter à ses voisins et moins aux nations lointaines: ce qui est un

відзначаючи великі труднощі що-до її вимови, він рівночасно характеризує її як багату й гнучку мову¹⁾.

Крім знання мов і давнини, славивсь Гвіччїардіні у своїх сучасників ще й як математик. Через те ймення його згадується не тільки по каталогах на зразок *Martini Zeilleri Historici, chronologi et geographi celebres*²⁾, але й у таких спеціальних списках, як *Gerardi Joannis Vossi de scientiis mathematicis liber*³⁾. Це пояснюється тим, що статистики, як окремої дисципліни, ще не було, і через те Гвіччїардіні завдяки своєму описові Нідерландів потрапив до гурту математиків.

Звичайна річ, усю величезну ерудицію, яку він виявляє в цій праці, виніс він не з Флоренції. Мандрівки, нові місця, нові люди,—все це мусіло поширити його світогляд, а окрім того він не покидав наукових занять. У „*Descrittione*“ ми знаходимо пряму вказівку, що він один час був учнем у *Josse Welareus de Verrebrouk* знавця грецької, латинської й жидівської мови. Але що саме слухав у нього Гвіччїардіні, чи довго вчивсь під його керуванням, коли це саме було,— ми не знаємо. Проте-ж, як це справедливо зазначив *Boele van Hensbroek*⁴⁾, це треба віднести до часу між 1567 і 1581 рр. Підставою для цього є те, що в виданні 1581 р. свого „*Опису Нідерландів*“ автор пише, кажучи про Антверпен, „у місті є досить шкіл з ученими вчителями, щоб направляти молодь у філологічних науках. Поміж ними дуже славиться *Jos. Welareus* найученіший чоловік у парині трьох мов: латинської, грецької й жидівської, що був деякий час моїм шановним учителем“⁵⁾. А в тексті 1567 р. цієї вказівки: „що був...“ ще немає⁶⁾.

Отож, Л. Гвіччїардіні продовжував наукові свої заняття вже в немолодому, понад 46 р., віці. Окрім приватного навчання в таких гуманістів, як *Welareus*, чимало повинен був він здобути від живих зносин з низкою сьогочасних учених. На підставі дослідження тексту „*Descrittione*“ *van Even* дає спис отаких особисто нашому авторові відомих наукових діячів: *Nic. Grudius, Dom. Lampsonius, Lambert Lombart, Jean Vivien, Abraham Ortellius, Gerard Mercator, Jean van Deventer* та инш.⁷⁾

dessein et grand, et loiable, pourveu que (comme il le promet) il le puisse effectuer“ (— *Description*. Amst. 1625, стор. 112). Отож, зайвий раз перекоуємося в тому, що до *van Even*’вої праці відноситься треба критично.

¹⁾ *Descrittione*. Anv. 1567, стор. 28;— „*E linguaggio veramente ampio, et molto copioso di vocabuli, et capacissimo di riceuere, et di formare qual si voglia verbo et parola, ma molto difficile ad imparare, et più difficile ancora a pronuntiare in tanto, che i fanciulli nati in questo proprio suolo, sono ben’grandicelli, auanti che le possono ben formare et profferire*“.

²⁾ *Martini Zeilleri: Historici, chronologi et geographi celebres ex variis, qui de eorum aetate seu tempore, quo vixerunt, et operibus, quae reliquerunt, scripserunt, ac de plerisque iudicium suum tulerunt, secundum ordinem literarum, in gratiam studiosae iuventutis, collecti*. Ulmae 1652, стор. 64.

³⁾ Amst. 1660, cap. LXX, § 27 (стор. 417—418).

⁴⁾ *Boele van Hensbroek*, op. cit., стор. 9.

⁵⁾ „*Description*“. Amst. 1625, стор. 103.

⁶⁾ „*Descrittione*“. Amst. 1567, стор. 110.

⁷⁾ *Van Even*, op. cit., стор. 273.

Та найбільше звичайно завдячував він самому собі, тій безперервній лектурі, про яку свідчить текст „Опису Нідерландів“, як рівняти його наступні видання, та тій живій любові до науки, яка виявляється на кожному кроці в тій особливій увазі, яку автор присвячує бібліотекам, письменникам і вченим по описаних містах. Через те „Descrittione“— найкраще джерело для характеристики широкої начитаности й глибини історичних знаннів у Гвіччійрдіні.

Зазначмо-ж, яких саме авторів він цитує, на кого він покликається.

Найчастіше покликається він з античних письменників на Юлія Цезаря, далі на Плінія і на Тацита. Рідше зустрічаються ймення отаких істориків і географів: Птолемея, Страбона, Мели Помпонія, Діодора, Полібія, Тита Лівія, Светонія, Діона, Юстина, Посидонія, Ціцерона, Елія Спартіяна, Катона, Павзанія, Плутарха, Апіяна, Велія Патеркула. Іноді свій виклад автор оживлює прислів'ям, узятим із Теренція, чи віршем із Віргілія, Овідія, Горація, Проперція, Лукреція, Лукана, Марціяла чи Силія Італіка, а з пізніших — з Авзонія і Сидонія Аполінарія.

Середньовіччя заступлене в „Описі Нідерландів“ отакими йменнями: Беда Шановний, Узварт, Сігеберт і Григорій Турський, а XIV і початок XV віку — Жак де Гізе та Фруасар, до того-ж про цього останнього згадує Гвіччійрдіні словами повніми похвали.

Як і треба було сподіватися, найширший гурт письменників з XV та XVI віку, що були в тій чи іншій мірі відомі авторові. Із природників він покликається на Георгія Агріколу й Адріяна л'Орфевра, із географів — на Корнелія Батта, Мюнстера, Герарда Меркатора; в історичній частині він використовує, окрім історично-географічної праці Raphael'я Volaterranus'a: „Commentarii rerum urbanarum libri XXXVIII“, мемуари, хроніки, каталоги славетних мужів і т. п. праці цілої низки осіб. До них належали (перелічуємо в хронологічній послідовності): Олів'є Дела Марш, Филип де Комін ¹⁾, Іван Тритемій ²⁾, Полідор Вергілій ³⁾, Жан Ле-Мер ⁴⁾, Турмайр ⁵⁾, Паоло Джовіо ⁶⁾, Беатус Ренанус ⁷⁾, Барланд ⁸⁾, Мейер ⁹⁾, Іван-Людвик Вівес, Іван Плаценціус ¹⁰⁾, Тома Губерт ¹¹⁾, Павло Емілій ¹²⁾, Горо-

¹⁾ Гвіччійрдіні покликається на мемуари обох їх.

²⁾ *Catalogus illustrium virorum Germaniam suis ingeniis et lucubrationibus omnifariam exornantium; Compendium sive breviarium primi voluminis annalium sive historiarum de origine rerum et gentis Francorum.*

³⁾ *De rerum inventoribus libri VIII; Historiae anglicanae libri 27.*

⁴⁾ *Illustrations de Gaules.*

⁵⁾ *Annales Bojorum.*

⁶⁾ *Historiarum sui temporis ll. XLV ab a. 1494—1547.*

⁷⁾ *Rerum Germanicarum libri 3.*

⁸⁾ *Rerum gestarum a Brabantiae ducibus libri 3; Hollandiae comitum historia et icones.*

⁹⁾ *Flandricarum rerum t. X, Compendium chronicorum Flandriae.*

¹⁰⁾ *Catalogus omnium antistitum Tungrorum, Trajectensium ac Leodiorum et rerum domi bellicae gestarum compendium.*

¹¹⁾ *De Tungris et Eburonibus aliisque inferioris Germaniae populis.*

¹²⁾ *De rebus gestis Francorum usque ad a. 1488 l. X.*

фйус Беканус¹⁾, Richard de Wassebourg²⁾ й инш. Із філологів нашому авторові відомі: Еразм Ротердамський (про нього відзивається Гвіччйардіні з особливою пошаною), Будеус, Скалігер, Марліяні, П'єр Нанінг і Лемніус, із юристів — знаменитість свого часу Папон. Нарешті, як і античних поетів, він любить цитувати й своїх старших сучасників: Пульчі, Аріосто, Лоренцо Поліціяно та Франч. Пешіоні.

Звичайно, навряд чи можна гадати, що всі автори, згадані в „Описі Нідерландів“, були безпосередньо відомі Л. Гвіччйардіні: дещо брав він, очевидно, із других рук, чи навіть знав тільки з чуток. Та все-таки отой наведений спис, далеко не повний, свідчить про незвичайну ерудицію Гвіччйардіні і показує, що серйозні, наукові зайняття значну відігравали ролю у його житті. В усякому разі, у його біографії, окрім зросту матеріального добробуту, про що ми вже згадували вище, точно встановленими фактами з'являються мало не виключно факти, сполучені з його письменницькою діяльністю.

З ім'ям Гвіччйардіні вийшли в світ отакі праці: два збірники літературного характеру „L'Hore di ricreatione“ і „Detti et Fatti“ історична хроніка — „Commentarii delle cose più memorabili seguite in Europa: specialmente in questi Paesi-Bassi dalle pace di Cambrai del 1529 insino à tutto l'anno 1560“ та історично-географічний опис Нідерландів — „Descrittione di tutti i Paesi-Bassi“.

Плід легкої лектури в часи дозвілля, „L'Hore di ricreatione“ являють собою збірник змішаного складу, в якому історична анекдота чергується з дотепним жартом, з моралізаторською сентенцією. Отакі збірники були в дуже великій моді за доби Відродження, коли мало не в кожного гуманіста, починаючи з Петрарки й Бокаччіо, були свої записи улюблених висловів і анекдот. На пильні домагання своїх друзів — пише в передмові автор — він віддав свою збірку на суд публіці, дозволивши, її вільно друкувати.

Вперше збірку видрукувану в Венеції р. 1565 під заголовком: „L'Hore di ricreatione“ і з присвятою Габріелеві Строцці від імення досить відомого в ті часи видавця Франческа Сансовіно.

За рік на книжковому ринкові з'явилося нове, звязане з іменням Гвіччйардіні, венецьке видання: „Detti et Fatti piaceuoli et graui di diversi Principi, filosofi et cortegiani“. Відоме воно тільки з чуток і через те не знаємо, чи є в ньому яка присвята і від чийого імення та кому.

До р. 1568 відноситься нове видання „L'Hore“³⁾. Вийшло воно в Антверпені і виходило безумовно від самого автора, який присвятив це видання герцогові Семінари.

Наступного 1569 р. одне за одним вийшли в Венеції два нові видання „Detti“ — одне з друкарні Giunti — які його особливості невідомо,

¹⁾ Origines Anwerp. s. Cimmericor. Beccesel. IX libris.

²⁾ Le premier (et le second) volume des antiquités de la Gaule Belgique.

³⁾ L'Hore di ricreatione di M. Lodovico Guicciardini Patritio Fiorentino. Anversa. Apresso di Guglielmo Silvio. 1568.

друге — із друкарні братів Guerra¹⁾. Тут ми зустрічаємося з типовою для всіх наступних перевидань, кінчаючи виданням 1583 р., присвятою Габріелеві Строцці від імени видавця Сансовіно. Зазначмо, що датоване воно 10-м листопада 1565 року.

Коли порівняти (підкреслюю, що висновки свої довелося мені робити на підставі других видань) склад обох збірників, то виявляється, що з 514 статтів у „L'Nore“ 1568 р. й 484 у „Detti“ 1569 р. — 446 спільні для обох. Цей цікавий факт мимоволі наводить на міркування, чим пояснюється паралельне видання під різними заголовками мало не однакового по суті збірника.

Тим природніше це питання, що в присвятному посланні до герцога Семінари ми знаходимо отаку авторову скарпу: „Intendo mi è stata fatta una burla à Venetia, stampatomi l'Opera, mutato il titolo, leuata la epistola et scambiatomi il Patrone della dedicazione“²⁾. Отож Гвіччїярдїні визнає одне з видань, що попередили його видання „L'Nore“ 1568 р., за контрафакцію, до того-ж він заявляє; що: 1) воно вийшло в Венеції (una burla à Venetia), 2) заголовок його не відповідав авторовому намірові (mutato il titolo), 3) в ньому промінено послання від автора (leuata la epistola), причому невідомо, чи має він на увазі присвяту чи передмову до читача, 4) патрон видання не герцог Семінари і взагалі не та особа, якій думалося присвятити збірник (scambiatomi il patrone della dedicazione) і 5) нарешті, текст його менший що-до кількості статтів і не так старанно оброблений. Довідавшись про цю венецьку витівку, пише він, „mi posi benchè occupatissimo in altre imprese à rivederla (opera), emendarla et da augmenterlà assai et finalmente ridottola in stato tolerabile l'indirizzo et consacro con tutto il cuore al Eccelenza Vostra“³⁾.

Яке-ж видання мав на увазі Гвіччїярдїні?

Насамперед, звичайно, відкинути треба цілком не знати на чому засноване оповідання van-Even'a⁴⁾ про те, що рукопис попав до рук якогось венецькому видавцеві, який випустив його без авторового ймення.

Залишаються тоді два можливі вирішення, бо обидва венецькі видання: і „L'Nore“ 1565 р. і „Detti“ 1566 р., попереджують оцю авторову скарпу й обидва менші своїм обсягом від L'Nore 1568 р. Точка погляду міняється в залежності від того, як розуміти слова Гвіччїярдїні: „надрукувавши мою працю“, — чи йде тут мова про передрук виданого збірника, чи це видання з рукописного тексту.

Коли припустити, як це робить Brunet⁵⁾, що контрафакцією є „Detti“ 1566 р. (самого видання він не бачив), то з цього випливає, що: 1) L'Nore 1565 р. вийшли з відому й дозволу автора, який не мав нічого проти присвяти видання Строцці. 2) Текст „L'Nore“ 1565 р. передано цілком

1) Detti et Fatti piaceuoli et graui di diversi Principi, filosofi et cortigiani raccolti dal Guicciardini et ridotti à moralità. In Venetia. Appresso Dom. et G. Guerra fratelli. 1569.

2) L'Nore di recreatione. Ven. 1630, стор. 4.

3) Ib. 4) Van Even, op. cit., стор. 266.

5) Brunet. Manuel du libraire et de l'amateur de livres. Paris 1861, т. II, стовп. 1805—1806.

у „Detti“—скарг на перекручування, додатки чи вкорочування з боку редактора-видавця в Гвіччярдні немає. 3) Видання „Detti“ 1566 р. повинно мати иншу присвяту, не Строцці і в ньому повинно бракувати передмови до читача. 4) В наслідок публічної авторової скарги Сансовіно відновив і присвяту і передмову (це підтверджується і тим, що для всіх наступних, які за його життя ще вийшли, виданнях „Detti“ типова присвята Строцці з давньою датою: X листопада 1565 р.).

Инакше ставить питання Gamba. Ставить, але не вирішує. Чи не е—питається він—контрафакцією „L'Hore“ 1565 р.¹⁾ Тоб-то він гадає, що в своїй скарзі Гвіччярдні має на увазі перекручування тексту супроти того, як було в рукописі. Але таке припущення потягає за собою низку недорозумілих питань. Коли „L'Hore“ 1565 р. контрафакція, то що-ж тоді „Detti et Fatti“, які очевидячки точно віддають цей збірник? На що треба було Сансовіно за рік перевидавати той самий збірник, але під инакшим заголовком, присвячуючи, як треба припускати на підставі наступних видань його, попередньому патронові? Чому Гвіччярдні не знає про це видання, бо-ж тоді він скаржився-б не на жарт, а на жарти? Чому за виданням Сансовіно збереглася назва „Detti“, а автор узяв „L'Hore di ricreatione“ цей, придуманий видавцем, заголовок і відкинув свій, той що був у рукописі?

Всі ці питання вирішити можна тільки вивчаючи editio princeps обох збірників. А поки-що доводиться залишатись у царині здогадів. Одне тільки ясно—безперечно від автора походить „L'Hore“ 1568 р., а що-до „Detti et Fatti“, то ми маємо натяки на редакторську роботу Сансовіно. Уже в самому заголовку видання читаємо: „що зібрав Гвіччярдні, та які приведено до моральности“—у присвяті він говорить про це докладно, ставлячи собі в заслугу, що він привів книжку до повної моральности, а до цього спонукало його найбільше те, що завсіди його справдешньою професією було догоджувати кожному в міру своїх сил²⁾.

Що-до біографії, то для неї „L'Hore di ricreatione“ не дають сливе жадного матеріялу. Ми можемо тільки зробити на підставі присвяти герцогові Семінари висновок, що автор був йому дуже зобов'язаний за всі численні ласки, які він зазнав підчас „їх зустрічів на королівському дворі“. Хронологічно це треба, як ми вже вище казали, віднести мабуть до 1555 р., коли Карло V одвідав Нідерланди, але в чому саме виявилося ласкаве відношення герцога до автора, ми не знаємо.

¹⁾ Gamba. Delle novelle italiane in prosa. Bibliografia. Ed. II con correzioni ed aggiunte. Firenze 1835, стор. 127.—„Non saprei se nelle lagnanze che fa il Guicciardini delle stampe veneziane s'abbia a comprendere un edizione di questo libro fatto 17 anni addietro (Gamba знав видання 1583 р. і йому не було відомо, що ці скарги є вже в виданні 1568 р.) in Venezia Nicolini. 1565 in 8-vo con dedicazione di Francesco Sansovino a Gabriello Urozzi e con prefazione del Guicciardini medesimo“.

²⁾ Detti et Fatti... raccolti dal Guicciardini et ridotti à moralità... „io la (opera) publico... poich'è ridotta à bella moralità (il che mi dee sommamente muovere, hauendo io fatto sempre apertissima professione di giouare ad ognuno in quanto per me si può)“—ed. Ven. 1569, арк. 2 зв. ненум.

Так само не знаємо ми, в чому полягали „жорстокі удари долі“, на які він глухо скаржитися в „Detti“ у передмові до читача¹⁾.

Обмежившись у біографічному нарисі опими увагами про „L'Nore di recreatione“ та про „Detti et Fatti“ і виділивши історично-літературні питання, звязані з збірником сентенцій, фцецій і новель Гвіччїярдїні в окремих розділ, ми звернемося тепер до решти його праць. Вони вже не є плід легкої лектури в години дозвілля, в години відпочинку від серйозніших справ, а є наслідком спостережень над довколишнім політичним і економічним життям з одного боку і наукових історичних дослідів і розмов із спеціалістами — з другого.

Перша що-до часу виходу в світ із цих праць є історична хроніка: „Commentarii delle cose più memorabili seguite in Europa: specialmente in questi paesi-Bassi dalla pace di Cambrai del 1529 insino à tutto l'anno 1560. Libri tre“, оддрукована р. 1565 двічі: в Антверпені і в Венеції і присвячена автором Козімо Медичі з заявою, що не тільки він сам особисто, а й увесь рід його „безмежно“ зобов'язані герцогові і його попередникам²⁾. Але задумав автор її писати довго після того, як почав уже був „Опис Нідерландів“. Хронологію зайнять Гвіччїярдїні встановити можна на підставі отаких власних його показаннів. Говорячи про утворення р. 1560 університету в Дуе, він завважує, що під той час він закінчував цей опис³⁾, тоб-то, коли під „тим описом“ розуміти саме опис Дуе,—четвертина всієї праці була вже під той час написана. І тільки в процесі роботи над „Описом“ Гвіччїярдїні спало на думку дати історичний огляд подій в Європі, зокрема в Нідерландах. Це стає ясно з початку хроніки, де він пише так: „Описуючи недавно тії Нідерланди, що ми чужинці звемо їх Фландрію... зважився я нарешті скласти за всяку ціну спеціальний трактат, ніби нарис чи записки про всі найславетніші події, що відбулися за мене в тій країні, починаючи з миру в Камбре 1529 р. і кінчаючи 1560 роком“⁴⁾. Отож останніми часами перед 1565 р. він або працював паралельно над обома творами, або може, покинувши на час основну свою роботу, взявся складати хроніку.

Змістом своїм і тоном „Commentarii“ Гвіччїярдїні дуже близькі до літопису. Війна, мирний договір, розділ земель, поява комети, народження

¹⁾ Detti. Ven. 1569 p., стор. 4 — „Ho usato di quando in quando à certe hore elette per diporto e recreatione dell'animo mio (nel vero molto affaticato non tanto da studi più gravi, quando da' fieri colpi di Fortuna) distendergli (урывки з прочитаного) et ridurgli succintamente à qualche tollerabil compositione“.

²⁾ Див. присвяту, арк. 2^a.

³⁾ Descrizione. Anv. 1567, стор. 141 — „Et ultimamente mentre, che io finiva questa descrizione, ha ottenuta (Дуе) dal Re l'institutione d'uno amplissimo studio, et università, come è a Louano, approuato dal Pontefice Romano, con molte gratie, et privilegi“.

⁴⁾ Commentarii. Ven. 1565, стор. 1, — „Descrivendo in poco fa questi paesi-Bassi, detti communemente da noi altri forestieri, paesi di Fiandra... mi deliberai alla fine... di fare à ogni modo un Trattato à parte, quasi un compendio, ouero commentario di tutte le cose più notabili che nei predetti paesi dalla pace di Cambrai dell'anno 1529 insino à tutto l'anno 1560 fusere occorse“.

якогось принца, смерть короля чи папи, голод, повені, наліт сарани, морове повітря, шлюби правителів, землетруси — все це проходить одне за одним у хронологічній послідовності без найменшої спроби виявити причиновий зв'язок поміж описаними явищами. Об'єктивністю позначені навіть негативні характеристики, прим. відзив про покійного папу Климента VII¹⁾. Пристрасність трапляється в тих рідких випадках, коли авторові доводиться торкатися справ релігійних. Тоді назве він баптистів „вретичним, злочинним і проклятим родом“²⁾, а Лютера — „чоловіком насправжки найпагубнішим для всього християнства, бо він уніс велике згіршення в релігію і призвів до великого замішання в церкві і в цілій Європі“³⁾.

Перевидання „Коментаріїв“ у 1566 р. та рівночасна поява їх у латинському й німецькому перекладі свідчать про популярність цієї хроніки⁴⁾. Причиною була тут, очевидно, широка обзнайомленість Гвіччярдні, що вигідно вирізняла його, як каже van Even⁵⁾, серед сучасних хроністів. Та коли заслуговує вона деякої уваги в істориків, то як літературний твір вона не має ніякого інтересу, продовжуючи старі, ще середньовічні традиції.

Рік 1567-й відіграв особливу роль в житті Гвіччярдні: це дата першого видання його славетного „Descrittione di tutti i Paesi-Bassi“. Як ми вже вище сказали, задумав автор „Опис Нідерландів“ і мабуть у більшій частині виконав його довго перед появою хроніки. Та зайнятий писанням і друкуванням *Commentarij*ів і почасти складанням „L'Hore di ricreazione“, він не поспішав з друком „Опису“. Привилей на друкування „Опису Нідерландів“ датований ще 29 вересня 1565 р.⁶⁾, та побачила книжка світ тільки через два роки, р. 1567, причому-ж друкувалася вона у найкращій антверпенській друкарні, у королівського типографа, *Giuglielmo Silvio*.

Попереду тексту „Опису“ йде, за тодішнім звичаєм низка панегіричних віршів на честь автора та його твору. Поети, як це ми вже знаємо, захоплено пророкували невмирущу славу „золотому перу“ Гвіччярдні⁷⁾ — і справді ймення його набуло так швидко і такого широкого розголосу, що навіть офіційні того часу документи називають його „історіографом“, ігноруючи його громадське становище торговельного синдика⁸⁾.

Тодішнім звичаєм книжка мала бути присвячена якійсь знатній особі, і наш автор вибрав за патрона для своєї праці короля Филипа II.

¹⁾ *Ib.*, стор. 14. Між иншим van Even (op. cit. стор. 270) наводить цю характеристику на доказ незалежності Гвіччярдні (une grande indépendance de caractère).

²⁾ *Ib.*, стор. 15, — „Gente heretica, perversa et maladetta“.

³⁾ *Ib.*, стор. 53, — „huomo per hauer messo tanto scandalo nella Religione, et in confusione la chiesa et tutta l'Europa, veramento perniciosissimo à tutta la Republica Christiana“.

⁴⁾ Див. далі розділ — Бібліографічний покажчик виданнів творів Л. Гвіччярдні і їх перекладів.

⁵⁾ Van Even, op. cit., стор. 271.

⁶⁾ *Descrittione*. Anv. 1567, стор. 20 нenum.

⁷⁾ *Ib.*, арк. 7^a нenum. сонет *Stephano Ambrosio Schiappalaria*.

⁸⁾ Van Even, op. cit., стор. 304.

У присвяті „Al gran Re Cattolico“ Гвіччіярдіні просить його прийняти ласкаво цю присвяту, бо пряма мета „Опису“ — „змалювати його величності такий важливий чинник держави і збудити цим бажання ще раз навідати прекрасні і найблагородніші Нідерланди“¹⁾.

Окрім присвяти виявом пошани до короля було прикрашення видання гравюрою герба Еспанії та портретом Филипа II.

Невідомо, як король поставився до праці Гвіччіярдіні, чим винагородив автора (бути патроном зовсім до чогось зобов'язувало), але із тих, що дійшли до нас, рахунків відомо, що наслідник престолу, дон Карлос послав йому 200 дукатів „por un libro de las cosas de Flādes que envid à S. A.“²⁾.

Змістом своїм „Descrittione“ являє собою всебічний опис усіх нідерландських провінцій, підлеглих Еспанії, та спершу автор ставив перед собою значно менше завдання. У своєму посланні до антверпенського сенату, що йде перед описом цього міста, він так розповідає про процес роботи: „мій перший намір був тільки описати оце ваше величезне місто і батьківщину, щоб висловити Вам тую велику любов, яку я до нього почуваю, і разом з тим щоб змалювати усім його красу, велич і розкішність, його правителів, життя і могутність його мешканців. Та згодом роздумавши, що як я з цієї нагоди й поширю опис, внісши сусідні міста й області, то тим принесу Вам не менш задоволення, ніж користи иншим, то й зважився я нарешті подати поруч опис усіх Нідерландів, належних еспанському королеві, Вашому принцові, що йому й присвячена ця праця“³⁾.

За загальним описом усієї країни йде опис окремих провінцій і раз-у-раз за однаковим планом: загальний огляд кожної, а тоді опис окремих міст її по порядку їх політичної ваги. Висвітлює Гвіччіярдіні усі боки, подаючи відомості і топографічні, і історичні, і економічні, то-що. Незадарма у передмові до своєї праці, визначає він так завдання і межі свого досліду: „Побачиш ти тут — вдасться він до читача — не виходячи із своєї хати, на невеликому просторі і за небагато часу — положення, величину, красу, могутність і шляхетність цієї прекрасної подиву гідної країни; зможеш пізнати природу і властивості підсоння, ґрунту, що на ньому родиться, і чого не родиться; зможеш довідатися, скільки провінцій, скільки міст і інших земель, скільки сіл, замків, фортець і решти усього визначного, з їх межами і віддаленнями одне від одного у цій країні, скільки рік, скільки морів, з якою течією і з якими допливами омивають її, скільки лісів і скільки гаїв скрізь її прикрашують; ти зможеш добути відомості про природу і вдачу людей, що її заселяють, відомості про стількох можновладних осіб та про незчисленні знаменитості в усяких родах зайнять, що тут народились і здобули освіту; ти зможеш довідатись тут про стільки гідних уваги речей, які тут трапилися, та

¹⁾ Descrittione. Anv. 1567, арк. 86 неліт.

²⁾ Charles de Moüy. Don Carlos et Philippe II. Nouvelle édition. Paris 1864, стор. 80.

³⁾ Descrittione. Anv. 1567, стор. 56.

про стільки таких, що й тепер ще тут існують, тоб-то відомості про містечтва, торгівлю, та про загальний і в подробицях економічний стан країни і, нарешті, зможеш ти здобути відомості про звичаї, порядки, закони, про поліцію, уряд і правління володаря, про вельмож і виборних з спеціальними вказівками на час і обставини, за яких ці провінції одна за одною покорялись і нарешті всі по закону перейшли під владу найяснішого австрійського Дому;—речі, що можуть окрім розваги й задоволення (як я не помиляюсь) принести й величезну користь і досвід, завдяки незчисленним і достойним прикладам, що їх можна застосувати до всякої країни і за всяких обставин“¹⁾.

Автор відзначає, що заповзяття, подібні до того, яке він виконав,—рідкість велика і що через те тільки дякуючи допомозі друзів і деяких антверпенських гідних і шляхетних учених довів він його до кінця; та проте—признається він—твір цей далекий від досконалости і автор терпеливо чекає, щоб з'явився хтось ученіший від нього і виправив та поліпшив його²⁾.

Звичайно, праця Гвіччїардіні не перша в цьому напрямку. Зріст інтересу до історії та до географії за нових часів,—факт загальновідомий, і йому не доводилось прокладати незаних шляхів. Вчені XV—XVI вв. нагромадили багато з того, що автор використав для свого „Опису“, і ми вище, говорячи про авторову ерудицію, понаводили ймення тих, кому він найбільше завдячує. Та чи йшов він за якимсь певним зразком у виборі й розміщенні матеріялу,—сказати трудно. Правда, van-Even³⁾ вказує на „Опис усієї Італії“ Леандра Альберті, та довести це текстуально, що цей „Опис“ знав наш автор, не можна, а деяку підібність можна цілком добре пояснити спільністю теми й матеріялу⁴⁾.

Того самого, 1567 р., як вийшло перше видання „Description“ віддруковано в Антверпені й перший його французький переклад⁵⁾. Присвяту підписав автор і заадресовано її „A M-me Marguerite d'Austrice, Duchesse

¹⁾ Descriptione. Anv. 1567, стор. 16 ценум.

²⁾ Ibid.

³⁾ Van Even, op. cit., стор. 274.

⁴⁾ Ми користувалися: F. Leandri Alberti Bononiensis Descriptio totius Italiae qua situs, origines, imperia civitatum et oppidorum cum nominibus antiquis et recentioribus, item mores populorum agrorumq., conditione edifferuntur sed et praeterea clari homines à quibus illustrata regio ipsa est, item montes, lacus, flumina, fontes, aquae calidae, metalla, cunctaque miracula atque opera naturae quae continet, dicuntur, ex italica lingua nunc primum in latinam conversa. Interprete Guilielmo Kyriandro Hoeningeno. I. C. Index locupletissimus adiectus... Colonia 1567.

⁵⁾ Description de tout le País-Bas autrement dict la Germanie inferieure, ou Basse-Allemagne. par Messire Lodovico Guicciardini Patritio Florentino. Avec diverses Cartes Geographiques dudit país. Aussi le pourtraict d'aucunes Villes principales selon leur vray naturel, pour entendre plus facilement ladicte description. Grandement utile à toutes sortes de gens, soyent lettrez ou Gentils hommes, marchants, ou aultres, pour la bonne instruction contenue en cest oeuvre, concernant le fait de la iustice, police, loix, coustumes, et autres qualitez dudit país universel, et de chacune province en particulier. Avec ung ample discours sur le fait de la negotiation et trafique des marchandises qui se fait audit pays. Anv. 1567.

de Parme“, що в рр. 1558—1567 була намісницею еспанського короля в Нідерландах. Ймення перекладачового не зазначено ніде. Переклад, як його характеризує Boele van Hensbroek, робить вражіння сумлінної праці людини, що перекладала на чужу для неї мову: він буквальний, але не точний ¹⁾). Невідомо на якій підставі van Even запевнює, що Гвіччiarдіні, зважаючи на більшу популярність французької мови, ніж італійської, оброблюючи „Опис Нідерландів“ підготовлював рівночасно і французький його переклад ²⁾). Boele van Hensbroek поділяє думку про належність перекладу самому авторові і покликається при цьому на ту обставину, що Гвіччiarдіні називав в присвяті його „вбогим“: „A V. A. Madame se doit non sulement ceste poure traduction de ma Description de ces pais-bas“, каже він, а навряд чи можна припустити публічний отакий відзив про чужу працю ³⁾). Та Em. Picot ⁴⁾) приписує цей переклад François Flory de Lille, що утримував в Антверпені комерційну школу і не цурався літературної, зокрема перекладацької діяльності. „Перша відома нам праця Флорі — пише Picot — це французький переклад *Descrittione di tutti i Paesi-Bassi di Lodov. Gvicciardini 1567* р. Переклад цей, що правда, анонімний, але власник антверпенської школи повідомляє нас на початку наступної своєї праці, що він його автор“ ⁵⁾). На жаль, Picot не наводить тієї цитати, що була підставою для його твердження, і ми не знаємо, наскільки ясний текст її і наскільки правильно тлумачить її дослідник. Річ у тому, що, говорячи вище про другого, пізнішого перекладача того-ж „Опису Нідерландів“, про Belleforest, Picot виявляє цілком безпідставно такий позверховий скептицизм, що цим підриває довіру до себе в інших випадках. Про авторство Belleforest висловлюється Picot отак: „Він переклав ніби також і *Descrittione* в 1582 р., та точність оцієї звістки нам здається дуже сумнівною. Працю Гвіччiarдіні переклав був уже Франсуа Флорі із Лілля в р. 1567. Французький видавець, без сумніву якийсь антверпенець, повинен був обмежитися простим переглядом“ ⁶⁾).

Тимчасом і мови бути не може про „простий перегляд“. Як-би Picot завдав був собі труду порівняти хоч-би обсяг обох перекладів, то він відразу завважив-би, що пізніший відноситься до значно доповненої редакції італійського тексту. Далі, як міг „якийсь антверпенець-видавець“ умістити на титульному листі прізвище відомого перекладача, не наражаючись на протест його, тим більше, що це видання 1582 р. було цілою

¹⁾ Boele van Hensbroek, op. cit., стор. 20.

²⁾ Van Even, op. cit., стор. 275.

³⁾ Boele van Hensbroek, op. cit., стор. 20.

⁴⁾ Emile Picot. Les Français italianisants au XVI s. Vol. II. Paris 1907, № XXXVII.

⁵⁾ Em. Picot наводить її титул: „Tariffe, ou table proportionnelle des changes en Anuers et ailleurs, sur plusieurs places de l'Europe, et leur retour, pour soudain trouver son compte fait, en quelque calculacion que ce soit. Ensemble une Reduction de monnays, poids et aulnages de plusieurs villes et Regions foraines à l'argent poids et mesure d'Anuers et d'entre elles, tres utile et profitable, à tout sorte de Marchants. Par François Flory de Lille, arithméticien. Anvers 1572.

⁶⁾ Em. Picot, ib., № XXXIII (стор. 91).

подію: ще перед тим, як воно вийшло, ним зацікавилися не тільки широкі кола читачів, а й офіційні сфери — так комунальна рада міста Утрехта ухвалила дати субсидію найкращій друкарні Плантінів (де друкувався переклад), щоб видання вийшло розкішніше.

Отож, поки не пощастило розшукати працю Флорі¹⁾, ми не вважаємо за можливе без перевірки прийняти гадку Ricot і для нас питання про приналежність перекладу 1567 р. Флорі чи самому Гвіччярдіні ще остаточно не вирішене.

Під той час, як Гвіччярдіні з копітливістю вченого рився по книжках та на підставі наукових дослідів перероблював і може перекладав свій „Опис Нідерландів“, країна переживала тяжкі часи збільшених репресій з боку еспанського короля. Змагаючи до державної одности та відновлення однодержавства католицької церкви, Филип II не визнавав і тіні законности національно-релігійного руху в Нідерландах. Обурення проти інквізиції та жорстокости еспанців усе зростало, і королеві довелося для підтримання коли не спокою, то хоч ладу послати туди сильну армію з герцогом Альбою на чолі. Та тиранія ще сильніш роздмухала революцію. Країна потопала в крові. За королівською інструкцією в формі репресії наказувалось арештовувати всіх видатніших громадян у країні, віддавати їх на страту, а майно конфіскувати. Смерть проводирів національного руху: принца Оранського, Егмонта і Горна вирішена була заздалегідь. Зорганізовано було спеціальну „раду про заколоти“, яка в народі здобула назву „рада крові“. У її стараннях зберегти еспанську владу єдиним заходом було — конфіскація і кара смерті; виправданих не було: найменша підозра, дрібничковий донос — цього було досить, щоб засудити людину на смерть; кількість страчених нараховували тисячами, суму поконфіскованого майна — мільйонами талярів.

Не дивниця, що серед тих, котрі постраждали від тиранії Альби, опинився й Гвіччярдіні. За наказом Альби в нього переведено було трус і віддано під арешт, правда не надовго. У донесінні герцогові I. van Immerseele з 29 квітня 1569 р. немає жадних вказівок на ті причини, що викликали були такі заходи з боку адміністрації²⁾, а в літературі про Гвіччярдіні їх пояснюють різно. Одні, йдучи в викладі цієї події за сучасником нашого автора Thuanus'ом за причину тієї кари, що настигла автора, вважають факт, що Гвіччярдіні подав ніби герцогові Альбі проєкт про скасування великого посту.

„Historia sui temporis“ оповідає, що за наказом Альби Гвіччярдіні на письмі виклав свої міркування про користь від скасування великого посту, а в подяку за це його завдали до тюрми. Пізніш герцог виправдував свій учинок тим, що він був ображений, бо автор не особисто

¹⁾ Її немає ні в лєнінградських ні в кїївських бїбліотеках.

²⁾ Van Even, op. cit., стор. 304—305. Він покликається на J. C. de Jonge. Verhandelingen en onuitgegevene stukken betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Delft. 1825, t. I, p. 85.

віддав йому свій проєкт, а довідався він, герцог, про нього тільки через підступ якоїсь третьої особи, що хотіла цим добитися його ласки¹⁾.

Виходячи з Туанусового вислову: „pro salutari consilio“, пізніші автори додають до його оповідання ще й свій здогад, що побудним мотивом для Гвіччїярдїні було бажання вказати герцогові Альбі шлях компромісу між католиками й протестантами²⁾. Дехто вказує також, що так швидко випустили його з тюрми в наслідок клопотання й заступництва великого герцога Тосканського³⁾.

Та річ цілком неймовірна, щоб Гвіччїярдїні склав проєкт про скасування великого посту. Він міг дозволити собі в „L'Nore di ricreazione“ фривольний натяк, легке глузування й веселу анекдоту про розпусних і користолюбних ченців, та цей тон ішов від фавльїо, був традиційний у новелях і не перешкоджав залишатися вірним сином католицької церкви. Згадаймо пристрасний тон у Гвіччїярдїні, коли він торкається еретичного, розпусного й проклятого роду протестантів, коли говорить про анабаптистів, про Лютера⁴⁾. Нарешті, чи-ж можна припустити, щоб під час найжахливіших репресалій з боку Альби обережний чоловік, що вмів зважити політичні обставини, зважився подати проєкт про поступки й таким чином скомпромітувати себе в урядових сферах. Очевидячки, причина неприємности, що настїгла Гвіччїярдїні, була якась инакша. Lenglet du Fresnoy, засновуючись мабуть на Наум'ові⁵⁾, инакше пояснює кару, що спіткала Гвіччїярдїні. Перелічуючи видання „Коментаріїв“ він каже між иншим: „Автор, присвятивши цю книжку герцогові Альбі, здобув у нагороду тільки в'язницю за те, що торкнувся в нїй нових податків“⁶⁾. Та вже Marchand відзначив, що цей погляд помилковий, бо

¹⁾ J a c. A u g. T h u a n i Historiarum sui temporis tomus tertius. Francof. 1628. стор. 315, стовп. 2, — „Is pro salutari consilio, quod et scripto complexus fuerat, de abolenda quadragesima malam gratiam olim ab Albano retulerat, in carcerem ignominiosum ob id coniectus: quod Albanus postea excusavit, cum diceret, non tam ob consilium optimo viro succensere, quam quod illud iussu suo, nam fatebatur, cum scriptis mandasset, non per ipsum scriptorem, sed per alias manus in suas, praepostera perfidi hominis gratiam suam aucupantis diligentia, illud pervenisset“. — Порівн. Les éloges des hommes savans par A. n. Teissier 4-me éd. Leyde 1715, стор. 43;—Monumenta letteraria — C. B. Londini. 1640, стор. 279—280;—Niceron. Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres... t. XVII. Paris 1732, стор. 118—123; P. B a y l e. Dictionnaire historique et critique. V-me éd. T. II C—I. A Basle 1738, стор. 635.

²⁾ Див., наприклад Dictionnaire universel, historique, critique et bibliographique. 9-me éd. T. VIII. Paris 1810, стор. 140.

³⁾ Див., наприклад A. J. v a n d e r A a, Biographisch Woordenboek der Nederlanden. Harlem. 1862, VII D, стор. 546; — Boele van Hensbroek, op. cit., стор. 7—8, приміт. 1.

⁴⁾ Commentarii delle cose più memorabili... di Lod. Guicciardini. Venez. 1565, стор. 15, 53.

⁵⁾ Biblioteca italiana o sia notizia dei libri rari italiani divisa in quattro parti: cioè istoria, poesia, prose, arti et scienze; già compilata da Niccolò Francesco Haym romano. In questa impressione corretta, ampliata e di giudizj intorno alle migliori opere arricchita. Milano. 1771, стор. 125, № 7.

⁶⁾ Lenglet du Fresnoy. Méthode pour étudier l'histoire... avec un catalogue des principaux historiens et des remarques critiques sur la bonté de leurs ouvrages... Lipsiae 1714, стор. 365.

по-перше „Коментарії“ ніколи не були присвячені герцогові Альбі, а по-друге в них немає ні слова про його фінансову політику, бо-ж хроніка не зачеплює цілком часу його управління Нідерландами¹⁾. Проте-ж, не зважаючи на ці помилки, тая версія, яку ми знаходимо в *Lenglet du Fresnoy*, в основі своїй ховає зерно правди, як це доводить проф. *Fruin* у своїх примітках до праці *Boele van Hensbroek*. Справжньою причиною неласки був виступ Гвіччїардіні проти фінансової політики Альби. Це яскраво видно з листа 27 травня 1569 р. *Hubert'a Languet* до курфюрста Августа Саксонського, де за причину арешту Гвіччїардіні виставлено те, що Гвіччїардіні від імени купецтва подав записку герцогові, що антверпенська торгівля мусить цілком зникнути, коли буде побиратися 10% податку з усіх вивезених товарів²⁾. Саме в березні 1569 р. під натиском намісника державні чини, зібравшись у Брюсселі, мусіли згодитися на видання трьох декретів: про 1% — податок з усього рухомого й нерухомого майна, про 5% — податок від усякої проданої земельної власності і 10% — податок з усякого краму. Економічна криза і, кінець-кінцем, політична катастрофа ставали неминучими. Гвіччїардіні більше ніж хто здатний був зважати всі наслідки нових фінансових заходів. До цього був він підготований і науковими зайняттями і своїм життєвим досвідом. Його службове становище синдика теж зобов'язувало його. Але виступ з писаною доповіддю, яка критично оцінювала урядові заходи, тільки потяг за собою нові репресії взагалі й супроти Гвіччїардіні зокрема.

Суперечність в авторів що-до причини арешту вирішується дуже просто дотепним здогадом проф. *Fruin'a*: у тексті *Thuanus'a* стояло спершу *de abolenda X^a (decima, тоб-то 10% податок)*, помилково його замінено через *de abolenda XL^a (quadragesima, тоб-то великий піст)*. У такому вигляді передруковувався текст у дальших виданнях „*Historiae sui temporis*“ і звідсіля пішла версія про проєкт скасування великого посту. У другій частині джерел збереглася пам'ять про виступ Гвіччїардіні проти фінансової політики Альби, та з бігом часу, коли цілком забулося його офіційне становище синдика, — виступ цей зв'язано було з літературною діяльністю, зокрема з „*Commentarii delle cose più memorabili*“.

В усякому разі жадних наслідків арешт не мав. Лояльність Гвіччїардіні підтверджувалась попередньою літературною діяльністю, для якої він вибирав собі патронів серед представників влади: згадаймо, що „*Опис Нідерландів*“ було присвячено еспанському королеві, а перший його французький переклад — намісниці Маргариті Пармській, що різко проводила католицьку й еспанську політику в Нідерландах.

¹⁾ *P r. M a r c h a n d. Dictionnaire historique ou mémoires critiques et littéraires. T. I A—I. A la Haye. 1758, стр. 294—296.*

²⁾ „*Noc certum est, Lud. Guicciardinum Florentinum, cujus extant quaedam scripta, iussu Albani fuisse nupcr coniectum in vincula, cum nomine mercatorum exhibuisset ei scriptum, in quo continebatur, plane peritulum Antwerpiense emporium, si decima mercium, quae evehantur, exigerefetur a mercatoribus, adscriptis eius rei causis*“—див. прим. № 2 проф. *Fruin'a—Boele van Hensbroeck, op. cit., стр. 8—9.*

Наступні роки життя нашого автора минули в характерній для нього довгій праці над своїм улюбленим „Описом“ і через 14^{1/2} років після першого, р. 1581 він дав друге значно доповнене видання італійською мовою ¹⁾).

Як це ми вже вище зазначували, цікавий для характеристики Гвіччїярдїні факт, що в частині примірників знищено все те, що торкалося еспанського короля. Важко сказати, чи був автор такий обачний і відразу розбив видання на окремі групи, чи, може, випустив зразу цілком вірнопідданче видання, а тоді, вважаючи на швидкі події, як проголошення од генеральних штатів Филипа II здетронованим і вибори на герцога Брабанта Франциска Валуа змінив ще нерозпродані примірники: передрукував титульний лист, замість герба Еспанії поставив сентенцію з Салюстія: *Concordia res parvae crescunt, discordia maximae dilabuntur*, а замість королівського портрету оцей вислів з Віргілія: *Discite justitiam moniti et non temnere divos*, а присвяту „Al gran Re Cattolico“ знищив цілком.

В усякому разі, „Опис Нідерландів“ тоді, як Гвіччїярдїні підносив його на засіданні 6 березня 1581 р. антверпенському сенатові, не повинен був, ясна річ, мати нічого, що-б нагадувало зненавиджене еспанське управління. У тому-ж-таки засіданні ухвалено було винагородити Гвіччїярдїні від імени міста золотим ланцюгом вартістю в 200 флоринів ²⁾).

Та громадське визнання заслуг Гвіччїярдїні не могло забезпечити його в ті бурхливі часи від неприємностей політичного характеру. Цілком несподівано його було заарештовано й обвинувачено в участі в змові на життя Вільгельма I Мовчазного, принца Оранського, який стояв на чолі тих, що боролися за незалежність Нідерландів. Підозрілими видалися владі його зносини з еспанським купцем Gaspard'ом Añastro, що затіяв цю змову, щоб поправити підупалі матеріальні свої справи, і вибрав собі за знаряддя свого службовця Juan'a Jaureguу, який і стріляв у принца 18 березня 1582 року. Другим пунктом обвинувачення був глузливий відзив Гвіччїярдїні про вибір герцога анжуйського Франциска Валуа на герцога Брабанта, у листі до Парижу до Mario Vaudini ³⁾). Та поясіння

¹⁾ Descrizione di M. Lodovico Guicciardini patritio Fiorentino, di tutti i Paesi-Bassi, altrimenti detti Germania inferiore. Con tutte le carte di Geographia del paese, et col ritratto naturale di molte terre principali; Riveduta di nuovo et ampliata per tutto piu che la meta dal medesimo autore. Al Gran Re cattolico Filippo d'Austria. Con amplicissimo Indice di tutte le cose piu memorabili. Anv. Chr. Plantino 1581. — Такий заголовок дають Boele Van Hensbroeck та Pinchart; — инакший подає Van Even. Див. нижче Бібліогр. огляд.

²⁾ Belgisch Museum van de nederduitsche tael en letterkunde en de Geschiedenis des Vaderlands, uitgegeven op last der Maetschappij tot bevordering der nederduitsche tael en letterkunde door J. F. Willems, II Deel. Gent. 1838, стор. 381—382. Про постанову сенату — див. Van Even, op. cit., стор. 296; — Boele van Hensbroeck, op. cit., стор. 80 — Bijlage A.

³⁾ Correspondance de Guillaume le Taciturne, prince d'Orange, publiée pour la première fois, suivie de pièces inédites sur l'assassinat de ce prince et sur les récompenses accordées par Philippe II à la famille de Balthazar Gérard, par M. Gachard. T. VI. Bruxelles — Leipzig-Gand 1857, стор. LXIV—LXV; — van Even op. cit., стор. 305—307.

й виправдання заарештованого показали і необґрунтованість підозріння про участь у змові і повну лояльність супроти уряду, і дуже швидко, як це видно з збережених документів, за скількись днів, 24 березня його вже випустили на волю ¹⁾.

Неприємність ця наслідків не мала і не відбилася на оцінці видатного значіння наукової діяльності Гвіччїардіні ²⁾. Та що більше, не зважаючи на всі тривоги, що йшли в парі з боротьбою за незалежність Нідерландів, комунальна рада Утрехта вважала за можливе 14 серпня того-ж таки 1582 року видати з своїх коштів субсидію друкареві Плантінові ³⁾ на видання французького перекладу „Опису Нідерландів“, що належав діяльному перекладачеві того часу Belleforest ⁴⁾.

Рік 1585-й відзначений у біографії нашого письменника виданням сентенцій і прислів'їв, вибраних із творів його дядька, славетного історика Франческа Гвіччїардіні, і виданих під заголовком: „I precetti et sententie più notabili in materia di stato di M. Francesco Guicciardini“. Та ця праця переводилася між иншим, бо й 2 видання його „Опису Нідерландів“ не завдовольнило його і мало не до кінця життя не покидав він свого любимого твору і р. 1588 випустив у світ третю друковану редакцію „Опису“ італійською мовою ⁵⁾, а 22 березня 1589 р. він помер.

Поховано його було в соборі, і Антверпен, ця друга його батьківщина, в відплату за його заслуги як письменника, ухвалив зробити, на кошт міста, над його могилою епітафію. У ній, між иншим автор її, відомий

¹⁾ „Maer nadyen hij Lodovico was bij schepenen geexamineert, ende daerop zijn vercleren ende ontschuldighe gedaen hatte, is op ten xxiiij en meerte anno lxxxij, bij faulte van naerdere informatie, deur ordonnantie van mijnen heeren bourgmeestere ende schepenen van den voirscreven saisissement ontslaeghen geweest“ — *Correspondance de Guillaume le Taciturne.. T. VI. Extraits du comte de Simon van der Werve, écoutète d'Anvers et maregrave du Pays de Ruen, du 1 janvier 1580 au 31 décembre 1582.* Стор. CXLIX—CL.

²⁾ Згідно з документальними даними, від 1577 р. Гвіччїардіні здобував від Антверпена пенсію в розмірі 50 ліврів, та чи була вона нагородою за наукові праці, чи здобував він її через своє становище синдика, невідомо. А що документи, які торкаються періоду перед 1577 р. загинули підчас пожежі ратуші в 1576 р., то неможливо встановити, з якого саме року почала видаватися ця пенсія. Van Even, *op. cit.*, стор. 308.

³⁾ *Ib.*, стор. 297; — *Boele van Hensbroek, op. cit.*, стор. 80—81, Bijlage B.

⁴⁾ Про діяльність Belleforest як перекладача взагалі (згадаймо зокрема, що він переклав також 1571 р. „L'Hore di recreation“), та про те, що *Pisot* сумнівається, чи належить йому французький переклад „Опису“, — див. вказану вище його працю *Les français italiensants du XVI s.*, II vol. Paris 1907, стор. 87—93. Що-до перекладів *Descrittione* на французьку і німецьку мову та їх видання початку 80-х рр. — див. нижче *Бібліогр. огляд*.

⁵⁾ *Boele van Hensbroek, op. cit.*, стор. 36—39, наводить отакий її заголовок: *Descrittione di M. Lodovico Guicciardini, gentilhuomo Fiorentino, di tutti i Paesi-Bassi, altrimenti detti Germania inferiore. Con tutte le carte di Geographia del paese, et col ritratto al naturale di molte terre principali; Riveduta di nuovo, et ampliato per tutto la terza volta del medesimo autore. Al Gran Re Cattolico Don Filippo d'Austria. Anv. 1588.* Отож у його руках був примірник цього видання з давньою присвятою Филипові II. Цікаво було-б з'ясувати, чи типова вона для всього видання — тоді цей факт можна-б було поставити у зв'язок із зміцненням партії роялістів; але-ж можлива річ, що примірники, як і в попередньому виданню, відрізняються один від одного своєю політичною закраскою.

діяч Fr. Sweertius¹⁾ висловлює певність, що представники флорентинського народу поставлять Гвіччiarдіні на його батьківщині пам'ятника, достойного і їх самих і високих заслуг цього мужа.

Posteritati
S.
Ludovico Guicciardino
Patricio Florentino
Jacobi F.
Francisci Guicciardini
Historiographi celeberrimi ac laudatiss. N.
de Belgio et praecipue Belgij urbe
bellissima bellicosissimaque
Antverpia
plaeclarè merito,
Franciscus Sweertius F.
H. M. P.
donec Coss. nationis Florentinae
dignum se, dignum viri virtute
erigant Cenotaphium
Obijt XI Kal. April. anno СЮЮLXXXIX.
Aetatis suae LXXVI
Optimum vitae bonum mors²⁾.

Сумна нота, що закінчує панегіричний напис: „найвище благо в житті — смерть“ здобула собі почасти підтвердження в тому, що, наскільки знаємо, Sweertius'ові сподівання на те, що Флоренція визнає заслуги Гвіччiarдіні в царині науки й літератури, не справдилися. Та коли батьківщина так мало пам'ятала про свого далекого сина, то Антверпен не забував ученого, що з любов'ю досліджував цю країну, і через скількись часу, р. 1619, як передає Apostolo Zeno, магістрат обновив і пам'ятника і епітафію, а ще через сто років, в 1719 р. його знову було, за постановою комунальної ради з 14 квітня, відремонтовано і напис підновлено³⁾; у своєму пізнішому вигляді він читається так:

D. O. M.
Ludovico Guicciardino
Florentino,
Nobilibus majoribus orto,
Inter quos patrum habuit
Franciscum

¹⁾ Дехто авторство цієї епітафії приписує помилково Франческові Гвіччiarдіні — див.: Biblioteca dell'eloquenza italiana di mons. Giusto Fontanini, arcivescovo d'Ancira con le annotazioni del Signor Apostolo Zeno. T. II. Parma 1804, стор. 249.

²⁾ Van Even (op. cit., стор. 209) покликається на Fr. Swertius: Selectae Christiani orbis deliciae. 1608, стор. 473; Boele van Hensbroek, op. cit., стор. 10.

³⁾ Van Even, op. cit., стор. 311; Boele van Hensbroek, op. cit., стор. 11. За словами Mauri, що покликається на родинні архіви роду Гвіччiarдіні, пам'ятника було відновлено на кошти аббата Лод. Гвіччiarдіні та графа Фр. Гвіччiarдіні, але van Even документально встановив ролю міста в цьому відновленні.

Magni nominis Historicum
 cujus famam aemulatus
 universam Belgicam
 eleganti studio descripsit
 Vixit annos 66.
 Obiit XI Kal. Aprilis 1589.
 Bene merenti
 S. P. Q. A.
 P. C.
 Et A^o 1719 renovavit,
 R. I. P.¹⁾.

(Далі буде).

Олена Маслова.

¹⁾ Наводимо його за Boele van Hensbroeck, ib, стор. 11, γ van Even'a инакший розподіл на рядки й пропущено Bene merenti й останній рядок R. I. P., а S. P. Q. A. || P. C. замінено через S. P. Q. A. B. M. P. C. (op. cit, стор. 311); в такому вигляді вона дуже близька до епітафії 1619 р., яку наводять Ghilini (Teatro d'huomini letterati. Ven. 1647, т. I, стор. 151) і Forrens (Bibliotheca Belgica. T. II. Brux. 1739, стор. 832), але Ghilini і Forrens проминають ще й перший рядок D. O. M.

Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей.

I.

4 червня року 1775 сталося „атакованіє“ Запорозької Січи й цілковите зруйнування. В особі її було знищено єдину в своїм роді в Європі республіку, і територія Січи увійшла до Новоросійської та Озівської губернь на підставі спільній для всіх земель російської імперії.

Подія ця не була несподівана: близько 20 років точилася уперта боротьба за політичні й територіяльні вольності запорозькі, що не відповідали підвалинам абсолютної монархії. До цих причин — політичного ладу, що зламати його намагалися російські адміністратори, приєднувалися цілком економічні жадання опанувати широкі степи, що їх задовго до падіння Січи вже почато роздавати колоністам усякого походження й стану. Постійні свари з сусідами, поляками, татарами, що в них запорозці відігравали активну роль, та участь їхня в гайдамаччині теж аж ніяк не могли сприяти добрим стосункам з російським урядом ¹⁾. Отже причин на те, щоб намагатися покінчити з Запорозькою Січчю, в російського уряду було подостатком. До того турецьку війну було закінчено й складено Кучук-кайнарджієвський мир. Січ, як військова охорона кордону, була вже непотрібна.

Тимчасом знищено Січ було за таких умов і тоді, коли цього, здавалося, аж ніяк не можна було сподіватися. Протягом цілої війни рр. 1769—74 запорозьке військо брало участь в операціях проти турків нарівні з регулярним військом. Це коштувало йому багатьох жертв, і матеріальних, і людських ²⁾. На найнебезпечніші заповзяття йшли запорозці, за вказівками російських полководців ³⁾. І всі ці жертви, здавалося, не були марні: вони „підігрівали“ стосунки з російським урядом, і доба війни з Туреччиною то була доба, коли сильні світу того та й сама цариця

¹⁾ За це я говорила в статті „Остання земельна боротьба Запорожжя“ (Записки Іст.-Філ. Відд. У.А.Н., кн. IX, стор. 278) й тому не повторятиму тут.

²⁾ А. А. Скальковскій. Історія Новой Сѣчи. 1886. СПб. т. III, стор. 26—119.

³⁾ А. А. Скальковскій. Дунайцы. Киевская Старина, 1885, т. XI, ст. 118. Реціяція о побѣдѣ надъ турецкимъ флотомъ въ Днѣпровскихъ гирлахъ. Киевская Старина. 1884, т. X, стор. 129—31.

Катерина як-найкраще ставилися були до запорозців. Старшина та кошовий отаман дістали медалі на груди на орденських биндах ¹⁾; гр. Рум'янцев хвалив запорозців, „какъ усердныхъ службѣ воиновъ“ ²⁾; гр. Панин писав про послугу „подобныхъ предковъ своихъ славы“, що її вчинили запорозці підчас війни ³⁾; кн. Потьомкін зауважував „достойные... подвиги для защищенія отечества пріемлемые“ ⁴⁾; кн. Долгорукий дякував за „мужественное въ минувшую войну устремление“ ⁵⁾. Сама Катерина давала грамоти прихильного змісту: у грамоті з р. 1772 вона оголошувала „ревности и вѣрѣ и отечеству преисполненному войску Монаршее свое благоволеніе за поднятые ими подвиги, основанные на сугубой должности вѣрного подданства“ й обіцяла на майбутнє, що „милость усугублена будетъ“ ⁶⁾. (Підтверджувала свою хвалу військові Катерина ще й р. 1774, відповідаючи на прохання від його встановити кордони та вивести всіх, хто підгортав під себе запорозькі вольності) ⁷⁾.

А тимчасом, поки офіційно вихваляли лицарство та вірність запорозців, Потьомкін, що записавсь до козаків запорозьких та що його було настановлено на генерал-губернатора Новоросії, видавав накази завести особливі книги на скарги на запорозців і складати по провінціях реєстри тим збиткам, що їх заподіювали запорозці ⁸⁾. 24 квітня року 1775 Потьомкін уже писав до слобідського губернатора Щербініна, що „запорожцы со всѣми ихъ землями имѣють вступитъ во ввѣренную ему (Потьомкінові) губернію“ ⁹⁾, а в ордері генералові Текелі Потьомкін зазначав, що в „его диспозицію“ включила імператриця „уничтоженіе Сѣчи... и обращеніе всего понынѣ находящагося въ ней въ полезное для государства употребленіе“ ¹⁰⁾.

¹⁾ Григ. Надхинъ. Память о Запорожьѣ и послѣднихъ дняхъ Запорожской Сѣчи. Чтенія Общ. Ист. и Древн. при Моск. Унив. за р. 1876, кн. III, ст. 125. А. А. Скальковскій. Исторія Новой Сѣчи, т. III, стор. 71—72, 102 та 190. Його-ж: Дунайцы. Кіевск. Стар., 1885, т. XI, 118.

²⁾ А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. III, стор. 28, 102. Його-ж: Дунайцы. К. Стар. 1885, т. XI, 130.

³⁾ А. А. Скальковскій. Исторія Нов. С., т. III, стор. 34—35, 53, 73.

⁴⁾ А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., т. III, 101. Його-ж: Дунайцы. К. Стар. 1885, т. XI, 129.

⁵⁾ А. А. Скальковскій. Ист. Н. С., т. III, 24, 145—6.

⁶⁾ А. А. Скальковскій. Дунайцы. Кіевск. Старина, 1885, т. XI, ст. 123. Його-ж Ист. Нов. Сѣчи, т. III, стор. 91—92.

⁷⁾ А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. III, 158—9.

⁸⁾ А. А. Скальковскій. Хронологическое обозрѣніе исторіи Новороссійскаго края, Одесса 1836, т. I, прим. до II частици, ст. 254.

⁹⁾ А. Твердохлѣбовъ. Эпизодъ изъ исторіи предемертной борьбы Запорожьѣ. Кіевск. Стар. 1886, т. XVI, ст. 732.

¹⁰⁾ Сборникъ военно-историческихъ матеріаловъ. Вып. VI. Н. Ф. Дубровинъ. Бумаги кн. Г. А. Потемкина-Таврическаго. СПб. 1893, стор. 36, № 36. Той самий Потьомкін писав 26 квітня р. 1776 на височайше ім'я о „совершенномъ уничтоженіи бывшаго подъ названіемъ коша запорожскаго вреднаго для государства скопища...“ (там само, ст. 74, № 62). Ці документи, а надто Потьомкінова доповідь імператриці (там само, ст. 80, № 68), спростовують байку про те, ніби Потьомкін не хотів скасовувати Січ.

Й от, коли по довгій і важкій війні, уславлене лицарством та нагородами, військо запорозьке повернуло до Січи, певне в імператрициному „благоволені“, сталося зруйнування Січи, якому було надано характеру віроломного нападу на недавнього спільника. Подію цю готували в глибокій таємниці: частину війська, що повертало з війни, було відряджено, за командою генер.-пор. Текелія, в межі Січи; воно в один день на зелені свята обійшло її звідусіль і заступило всі селища¹⁾. Побачивши, що несила боротися, без опору, без жадної краплини крові піддалися запорозці.

Потім почалося справжнє „зруйнуваніє“ Січи: кошового отамана Петра Івановича Кальнишевського, суддю Павла Фроловича Головатого, писаря Івана Яковича Глобу взято під сторожу й відправлено до Москви, а потім заслано — Кальнишевського до Соловецького монастиря, суддю й писаря — до сибірських монастирів²⁾. У повідомленні до імператриці з 14 травня року 1776 Потьомкін так характеризував цих осіб: їхнє „вѣроломное буйство столь велико, что не дерзаю уже я... исчисленіемъ оного трогать челоувѣколюбивое и нѣжное ваше сердце, а при томъ не нахожу ни малой надобности приступать къ каковымъ-либо изслѣдованіямъ, имѣя явственнымъ доводомъ оригинальные къ старшинамъ ордера, изъявляющіе великость преступленія ихъ предъ... В. И. В. престоломъ“, за які їх слід було-б покарати смертю, але Потьомкін прохав натомість заслати їх до віку в монастир³⁾. Отже, це невиразне оповіщення зовсім не пояснює, чом заслужили представники коша запорозького такої жорстокої кари, що її відбули вони без ніякого полегшення; тільки Кальнишевського, що дожив до пізньої старости, звільнив з монастирської в'язниці Олександр І⁴⁾. Як важко поєднати це оповіщення Потьомкіна з його-ж листом з 21 червня р. 1774 до Кальнишевського, де він, надси-

Один з перших біографів його, Самойлов, запевняв, що думка знищити Січ повстала в Потьомкіна ще за першої війни з Туреччиною й ініціативу в цій справі приписував тільки йому. (Гр. А. А. Самойловъ. Жизнь и дѣятельность ген.-фельдм. кн. Г. А. Потемкина-Таврическаго. Русск. Архивъ. 1867, ст. 1024—1026).

¹⁾ Устное повѣствованіе Никиты Коржа. Одесса, 1842, ст. 44—46. А. С. Пишчевичъ. Примѣчанія на Новоросс. край. Киевск. Стар. 1884, т. VIII, ст. 116, 121. Гр. Надхинъ. Память о Запорожьѣ, Чтенія. М. Общ. Ист. и Древн., 1876, кн. III, 141—3. Донесенія ген.-пор. Текелія объ уничтоженіи Зап. Сѣчи. Зап. Од. Общ. Ист. и Др., т. III, 587—9. А. И. Ригельманъ. Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи, М. 1847 г. IV, стор. 29.

²⁾ П. С. Ефименко. Кальнышевскій, послѣдній атаманъ. Русск. Стар. 1875, кн. XI, 412—16. Гр. Надхинъ. Память о Запорожьѣ. Чтенія М. Общ. Ист. и Древн. 1876, кн. III, ст. 146—147. В. А. Бѣдновъ. Послѣдній атаманъ кошевой Запорожя. П. Кальнышевскій. Лѣтопись Екатер. Учен. Арх. Ком., вып. I, ст. 29. П. А. Ивановъ. Къ исторіи запор. казаковъ послѣ уничтоженія Сѣчи. Записки Од. Общ., т. XXV, ст. 20. Д. И. Эварницкій. Сборникъ матеріаловъ для исторіи запорожскихъ казаковъ. СПб. 1883, ст. 216. Його-ж. Архивные матеріалы для исторіи Запорожя. К. Старина, 1886, т. XV, ст. 533.

³⁾ Сборникъ военно-ист. матеріаловъ, вып. VI. Н. Ф. Дубровинъ. Бумаги кн. Потемкина-Тавр., ст. 80, № 69; ст. 83, № 72. П. С. Ефименко. Кальнышевскій, Русск. Стар. 1875, кн. XI, ст. 417.

⁴⁾ Д. И. Эварницкій. Сборн. мат., ст. 22f.

лаючи подарунки, запевняв, що „содержить“ його в „незагладимой памяти“ й виконувати „препорученія“ Кальнишевського й „помогать вседушно... готовъ“¹⁾, а так само й з усією лінією поведження Кальнишевського що-до російського уряду. Як уже зазначалося, він зівсиди був прихильний до російської партії й р. 1769, по спробі скинути його з отаманства щиро говорив сек.-м. Воськову, що він почував-би себе станівкіше й упевненіше, як-би в Січі було постійне російське військо²⁾. Як бачимо, прихід цього війська не сприяв зміцненню його становища.

Січ було знищено; грошові суми кошу обернено на капітал для пересельців новоросійської губернії, їх знайшлося 120 000 крб.³⁾; військові табуни роздано грекам та арнаутам, що з р. 1774 почали оселятися поблизу Керчи та Єнікалє; артилерію надіслано до Петербургу; церковне майно почасти було передано соборові в Миколаєві⁴⁾, почасти лишилося у Покровському, а потім перейшло до соборної церкви м. Нікополя⁵⁾, а почасти лишилося у Потьомкіна⁶⁾.

¹⁾ А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. III, 161—2.

²⁾ А. А. Андрієвскій. Реляція К. генер.-губернатора за 1768 и 1769 гг. Чтенія въ Историч. Общ. Нестора-Лѣтописца, кн. VII, ст. 161—63. Тут не пошкодить нагадати за деякі риси з минулого Кальнишевського: р. 1762, коли хан кримський пропонував запорозцям повернути під його руку, кошовий дістав височайшу подяку за „осторожнныя и благоразумныя дѣйствія“ (И. М. Каманинъ. Малоизвѣстныя лица и событія XVIII в. Чтенія въ Общ. Нестора-Лѣтоп., кн. V, ст. 18). Згодом, р. 1768, київський генерал-губернатор Воськов з приводу того, що Кальнишевський вадіслав до нього нерозпечатані пакети від хана, де той знову намовляв до зради, писав Катерині таке. Вчинок цей, на „слабѣйшее мнѣніе“ генерал-губернаторове, випадало-б відзначити грамотою „съ обнадеживаніемъ высоч. благоволенія за вѣрность“, що „великое ободреніе ему и всему войску Запорожскому прядало бы, ибо, если безпристрастно судать, то оное имперія Е. И. В. служитъ великою преградою противъ татаръ“. Реляція, Чтенія въ Ист. Общ. Нест.-Лѣтоп., кн. VII, ст. 117, рел. № 81.

Цікавого переказа про те, як загинула Січ та як ставився народ до Кальнишевського, записав Я. П. Новицький із слів діда Дениса Грошового: передчуваючи близьку загибель Січи, запорозці посилали кошового до цариці, але він не поїхав. Коли військо обступило Січ, він утік сам до москалів, „та вже більш і не вертався: його закували в залізо“... Я. Новицький. Народная память объ урочищахъ и лицахъ Запорожья. Александровскъ, 1909, ст. 42—3; друг.— 44—46. (Александровскій адресъ-календарь на 1910 г.).

³⁾ Сборникъ военно-историч. матеріаловъ, вып. VI. Н. Ф. Дубровинъ. Бумаги кн. Потемкина-Таврическаго, ст. 74, № 62. П. Короленко. Черноморскіе казаки, СПб, 1874, т. I, ст. 2. П. К. Щербальскій зазначав иншу суму: він писав, на підставі даних Текелі, що військовій суми було тільки 56 446 крб. 82 к. та старшинських грошей—74 507 крб. 43 к.; з них було складено капітал на видачу позик людності, щоб заохочувати до осілости та торгівлі (Потемкинъ и заселеніе Новороссійскаго края. Сборникъ антроп. и этнограф. статей о Россіи и странахъ, ей принадлежащихъ, кн. I, Москва, 1868, ст. 136). А. Шміт з приводу конфіскації грошових сум кошу зауважив, що цим шляхом „витрати уряду (у формі грошової платні запорозцям, у розмірі 7 150 крб. на рік, та окремих видач грішми й припасами) було з лашкою відшкодовано“. (Матеріали для исторіи и статистики Россіи, собранныя офицерами генер. штаба. Херсонская губ., ч. I, СПб, 1863, ст. 47).

⁴⁾ А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., т. III, ст. 199

⁵⁾ Д. И. Эварницкій. Запорожье въ остаткахъ старинны, СПб, 1888, т. II, ст. 56—7.

⁶⁾ А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. III, ст. 199.

Майно запорозької старшини — кошового отамана Кальнишевського судді Павла Головатого та писаря Івана Глоби, їхні зимовники, табуни, грошові суми та „все прочее частныхъ лицъ имѣніе“ було секвестровано ¹⁾. Майно й зимовники кошового, судді та писаря продано за 29 812 крб. й суму цю було призначено перше на капітал городского банку Новоросійської губернії, а потім — на утримання університету в Катеринославі ²⁾. Землі запорозькі увійшли до Новоросійської й Озівської губе-

¹⁾ Наказ Потьомкіна новорос. губернаторові Муромцеву з 4 червня р. 1775. Сборн. военно-ист. матер., вып. VI, ст. 36, № 35 та з 31 серпня того самого року — там само, стор. 54, № 51. А. Богумилъ. Изъ исторіи управления Новороссіи Потемкинѣмъ. Лѣтопись Екат. Уч. Арх. Ком., вып. II, ст. 56, № 571. Д. И. Эварницкій. Источники для исторіи запор. казаковъ, т. II, Владимиръ, 1903, ст. 2091. Архивъ Екатер. Губернк. Правленія, пачка 55, спр. 87, п. № 49, спр. № 109 (нумерація пачок та справ, можливо, не відповідає теперішньому станові архіву, а цитую справи з тих давих, що їх здобула, працювавши в архіві р. 1913).

Потьомкін у донесінні з 14 травня р. 1776 до Катерини пропонував з колишнього запорозького майна, що пішло на секвестр, платити кошовому по 1 крб. на добу та по півполтнини судді й писареві, а „остающееся затѣмъ обратитъ по справедливости на удовлетвореніе ими вѣрноподанныхъ вашихъ рабовъ, кои, повинувся божественному вашему предписанію сносили буйство б. запорожцевъ... претерпѣвъ убытковъ болѣе, нежели на 200 000 р., коимъ я не оставлю дѣлать соразмѣрное удовлетвореніе“. П. С. Ефименко. Кальнишевскій, Русск. Старина, 1875, кн. XI, ст. 417. За загального секвестру зазнало шкоди чимало сторонніх осіб — родичів запорозьких козаків. Напр., козак Тяпун просив р. 1780 повернути належні йому 569 крб., що їх відібрано було в брата його, коли руйнували Січ. Архивъ Екатер. Губ. Правл., пач. 68, № справи — 655. Вкупі з кіньми старшини було забрано коней архімандрита Володимира, ероманаха та дякона (В. Бѣдновъ. Къ исторіи бывшей запорожской старшины. Екатер. 1915, ст. 7). Р. 1776 полк. Папаченко скарживсь Потьомкінові, що, коли секвестрували майно судді Павла Головатого, було забрано й 4 700 крб., яких він йому передав (А. Богумилъ. Ор. с., ст. 53, № 561). Авдрій Гелех скарживсь Потьомкінові, що в його брата було забрано 400 овець, полк. Гук писав, що в нього забрано 200 крб. його власних, та товариських 1 156 крб. 66 к., та курінних 281 крб. Д. И. Эварницкій. Источники, т. II, ст. 2 090—2 091. Ці приклади спростовують заповнення П. К. Щербальського, ніби „приватна власність лишилася недоторкана“. Ор. cit., ст. 136.

²⁾ А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. III, ст. 199. Архив Катериносл. Губ. Правл. пачка № 47, спр. № немає; справа про конфіскацію майна Глоби й Кальнишевського. Пач. № 50, справа — без № — про майно заарештованої старшини. П. К. Щербальскій наводить опис худоби, що належала старшині:

у Кальнишевського	було:	650	коней,	1.085	товару,	14 045	овець.
у судді Головатого	„	167	„	362	„	1.034	„
у писаря Глоби	„	253	„	676	„	12.063	„

(П. К. Щербальскій, Ор. cit., додатки).

Що з Кальнишевського була людина заможна; за те свідчить його церковне будівництво: він поставив своїм коштом три великі церкви: у Лохвиці, р. 1763, у Києво-Межигірському монастиреві, в ім'я Петра й Павла, р. 1768, та в Ромні, р. 1770; окрім того надсилав багаті внески до храму Господнього в Єрусалимі (П. Ефименко. Кальнишевскій, Русск. Стар., 1875, кн. XI, ст. 408).

Писар Глоба теж почав будувати церкву в с. Гупалівці, але не встиг закінчити її, і р. 1776 Потьомкін звелів задовольнити його кредиторів, майстрів, що ставили церкву, з Глобиного мастку; через те, що він пішов на секвестр, Потьомкін пропонував

рень¹⁾; роздано їх під казенні селища та приватним особам. Саму назву Січи Запорозької скасовано й замінено перше „Дніпровською“ провінцією²⁾, а згодом — Слов'янською та Херсонською³⁾, і самій людності заборонено іменувати себе „колишніми запорозькими козаками“ та звелено звати себе „козак такого-то повіту“⁴⁾. „Затвердѣлыхъ въ грубости старшинъ также и распутныхъ пьяницъ“ Потьомкін звелів засилати з меж Запорожжя, а про „достойныхъ уваженія людей“ наказав ген. Текелієві подавати відомості⁵⁾. Всім козакам і людності Запорожжя запропоновано було обрати „родъ“ людності — купецтво, міщанство, або піти в державні селяни й дістати відповідний наділ⁶⁾.

озівському губернаторові Черткову „подлежащее число суммы... откуда слѣдуетъ истребовать“, А. Богумилъ. Ор. сіт., ст. 36, № 506.

Що-до участі, яку в церковному будівництві та оздобленні церковному брав суддя Павло Головатий, відомостів обмаль; нам подав С. В. Рклицький, що в церкві Воскресіння в Батурині збереглася евангелія в срібній визолоченій оправі, з фініфтяними образами художньої роботи, — з написом „сие евангеліе коштом Павла Флоровича Голова того козака Сечи запорожской стараниемъ же іерея Варлаама и Д. М. А. искусством мастера Ивана Барановского в Москвѣ 1775 г. сент. 1 дня“. Дата показує, що замовлено було її вже аж тоді, як Січ загинула, а Головатого ув'язнено.

1) Ордер Потьомкіна губерн. новоросійському Муромцеву. Сборникъ в.-ист. матер., вип. VI, ст. 39, № 40 та ст. 74, № 62. А. Богумилъ. Ор. сіт., вип. II, ст. 4—5.

2) Ордер Потьомкіна ген. Текелі, 18 червня, р. 1775. Сборникъ военно-историч. матеріаловъ, вип. VI, ст. 36, № 36. А. Богумилъ. Изъ ист. управл. Новор., Лѣтопись Екат. Уч. Арх. Ком., ч. II, вип. 2, ст. 112, № 711.

3) „Наставленіе“ губ. тов. Алексеева, 1776. Там між иншим сказано, що адміністрація повинна „всѣхъ вразумлять“, що „здѣшняя земля не именуется болѣе Запорсжемъ, но Славянской и Херсонской провинціями“. В. Бѣдновъ. Матеріали для історіі колонізаціі б. Запорозькихъ владѣвій. Лѣтопись Екат. Уч. Арх. Комм., вип. IX, ст. 191.

Цікаво, що статтю про запорозців у „Словарѣ Географическомъ“ з р. 1804 починається твердженням, що „Запорозькіе казаки, коихъ и имя вовсе уже истребилось, но по отношенію своему къ Россійской історіі и географіі довольно еще извѣстны“. Словарь географическій россійскаго государства, описывающій азбучнымъ порядкомъ... собранный А. Щ. (екаторовымъ). Часть II, М. 1804, ст. 535.

4) В. Бѣдновъ. Матер. для ист. колон. Лѣтопись Екат. Уч. Арх. Ком., вип. IX, ст. 192.

5) Ордер Потьомкіна ген. Текелі, 19 червня р. 1775. Сборн. В. Ист. матер., вип. VI, ст. 37, № 36.

З старшини, що не брала участі „въ буйствѣ“, а „напротивъ того ревностно въ походахъ службою и храбрыми подвигами отличавшихся“ було 69 чоловіка — з них 10 дістали ранг капітана, 16 — поручника, 9 — підпоручника й 37 прапорника. Архивъ Екатер. Губерн. Правленія, пачка 63, справа 178. Д. И. Эварницкій. Сборникъ матеріаловъ для ист. запор. казакъ. СПб., 1888, ст. 208.

Нагородження землею та рангами окремих запорозьких старшин. А. Богумилъ. Къ історіі управління Новоросіі кн. Г. А. Потемкинымъ. Лѣтопись Екатер. Уч. Арх. Ком., годъ II, вип. 2, ст. 35, № 505, ст. 40, № 520, ст. 53, № 561.

6) А. Богумилъ. Ор. сіт., ст. 45, № 538. Сборникъ в.-ист. матер., № VI, ст. 88, № 80, з 8 серп. 1876, орд. ген. м. Муромцеву. Архивъ Екат. Правл., п. без №, спр. № 17, за 1781 (перехід запорозців на казенні й володільницькі слободи). Там само — п. 85 (118), спр. № 222 (перехід на арнаутські селища). В. Бѣдновъ. Матер. для ист. колониз. Лѣтопись Екат. Уч. Арх. Ком., вип. IX, ст. 193. А. Богумилъ. Ор. сіт., вип. II, ст. 21—22, № 461.

Цікаво, що, подаючи на затвердження імператриці свій план формування поселених полків 9 гусарських і 6 пікінерних, Потьомкін висловлював певність, що до них ітимуть запорозці, яких „по причині уничтоження б. Сѣчи Запорожской слѣдуєть... занять по склонности ихъ какою-нибудь службою“¹⁾.

Так зруйновано Січ. Ми не з'ясуватимемо тут ані справжніх причин цієї події, ані наслідків її, ми тільки нагадаємо, що подія ця мала величезний вплив на склад людности Запорожжя. Не всі запорозці погодилися підлягти новому ладові, що його заводилося тепер на Січі — з перших-же днів зруйнування її почали тікати запорозці з Січі: частина з них утекла до татарів²⁾, у Польщу³⁾, були спроби податися на Кубань⁴⁾, почасти — в Туреччину. Йшли запорозці невеликими партіями, ніби в звичайні походи на рибальство⁵⁾, і начальство Січі — ген.-пор. Текелі й підполк. Норов, якого він настановив за коменданта Січі, не надавали належної ваги ані цим походам, ані чуткам про те, що запорозці виселюються⁶⁾. Тільки на початку р. 1776 було звернено увагу на відплив запорозців. Потьомкін, на підставі рапорту озівського губернатора Черткова, писав до Текелія, щоб той усіма засобами не давав запорозцям тікати⁷⁾. Згодом полковник Репнинський, комендант Кінбурна, а потім Збурівського, доніс, що в околицях Очакова перебуває близько 3 000 запорозців, а в Гаджі-

¹⁾ Сборникъ в.-истор. матер., вып. VI, ст. 96, № 89, з 31 жовт. р. 1776.

²⁾ Орд. Потьомкіна ген.-пор. Прозоровському. А. Богумиль. Ор. с. Лѣтопись Екат. Уч. Арх. Ком. годъ II, вып. 2, ст. 86—87, № 661.

³⁾ П. А. Ивановъ. Къ исторіи запорожскихъ казаковъ, Зап. Одеск. Общ., т. XXV, ст. 30.

⁴⁾ Таємний ордер Потьомкіна озівськ. губ. Черткову, де він дякує йому за „пресѣченіє“ спроби запорозців піти на Кубань та хвалить за „визначность“ його прозорливости (Сборн. В.-Ист. матер., в. VI, № 65, ст. 78. А. Богумиль. Ор. cit., ст. 115, № 716).

⁵⁾ Устное повѣствованіє Никиты Коржа. Одеса, 1842, стор. 51. Оповідання Трохима Штепа. Я. П. Новицкій. Малороссійская и Запорожская старина въ памятникахъ устнаго народнаго творчества, ст. 102. П. П. Короленко. Азовцы. К. Стар., 1891, т. XXXIV, ст. 53—7. Ф. Кондратовичъ. Задунайская Сѣчь. Киевск. Старина, 1883, т. V, ст. 27. А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. III, ст. 181. В. А. Поселенія запорожцевъ въ Банатѣ. К. Стар. 1882, т. II, ст. 549. Лупулеско. Русск. колоніи въ Добруджѣ. К. Стар., 1889, т. XXIV, 122, 325, 686.

В архіві Кат. Губ. Правл. єсть документи, що свідчать про незадоволення народне по зруйнуванні Січі — в тім числі писар Панас Фридрих, якийсь Метелка, що вирушив був з 3 000 комликів на Січ, щоб відновити її. В. Біднов. Аполон Скальковський як історик стенової України. Науковий ювілейний збірник укр. унів. в Празі, присвяч. президентові проф. Т. Г. Масарикові, Прага, 1925, стор. 342.

⁶⁾ П. А. Ивановъ. Къ исторіи запор. каз. Зап. Од. Общ., т. XXV, ст. 26. Треба занотувати, що відплив запорозців за кордон притяг увагу кн. Прозоровського негайно-ж по знищенні Січі. 18 червня р. 1775 Потьомкін в ордері ген.-пор. Текелі вже звертав його увагу на те, що багато запорозців, як повідомив кн. Прозоровський, оселяються на „принадлежащей по трактату татарамъ землѣ“, і приписував вивести їх звідти та пильнувати, щоб ніхто не йшов за кордон. (Сборн. в.-ист. матер., вып. VI, ст. 38—39, № 39). Але це попередження належно зважено не було.

⁷⁾ А. Богумиль. Къ исторіи управління, вып. II, ст. 45, орд. з 16 березня р. 1776.

беї — до 4 000 ¹⁾). Звісно, важко облічити, скільки на число справді пішло запорозців; офіційні відомості говорили про 10 000 чоловіка ²⁾).

Тут, на Дунаї, запорозці заснували нову Січ, де відновили той самий лад, що був властивий давній Січі. Але життя на чужині не задовольняло козаків, і підчас другої турецької війни, на заклик Потьомкіна, чимало козаків повернуло до Росії та утворило так зване Чорноморське військо.

II.

В цім нарисі нас цікавить історія останніх часів у житті Запорозжя з особливого погляду — нас цікавить те, як відбулася ця подія в уявленнях різних громадських груп, різних верстов тодішнього суспільства, а найбільше — в уявленнях козацтва, як сторони, що зазнала шкоди, та дворянства, як сторони протилежної.

Найповніш, найяскравіш і найобразовіш позначалася загибель Запорозької Січі на народніх піснях. Цікаве спостереження М. Драгоманова, що з трьох аналогічних подій кінця XVIII в., — в яких відбулася перемога централізаційної течії російської держави — скасування гетьманства, скасування виборного начала на Слобожанщині та скасування Січі — тільки остання лишила глибокий слід у народній поезії. Від Дону до Дунаю, на терені цілої України, співалося цих пісень, що красномовно свідчило за те, яка люба була Січ та як гірко переживали сучасники загибель її. У піснях трапляється чимало анахронізмів, нерідко плутаються різні моменти з історії Січі — наприклад, Текеліве атакування Січі плується з виведенням козаків з призначених їм земель між Дністром та Богом на Тамань, Потьомкіна плується з отаманом Кальнишевським, Чепігою, то-що. Але, не вважаючи на всі помилки, в піснях багато історичної правди та настрою ³⁾).

Пісні яскраво передають настрої останньої боротьби за землю запорозьку, віру в те, що цариця не знала всієї правди, віру в доброзичливість її та Потьомкіна:

„Ой, як підеш до столиці
Попросиш царицю.
Чи не огдасть наших земель“ ⁴⁾).

¹⁾ Сборникъ военно-историческихъ матеріаловъ, вып. VI, ст. 94, № 37. П. А. Ивановъ. Къ исторіи зап. каз. Зап. Одесск. Общ., т. XXV, ст. 23. А. Богумиль. Изъ исторіи управл. Новороссіи, Львѣт., в. II, Кат. 1905, ст. 45, № 536; 87 — № 661.

²⁾ Гр. Надхиянъ. Память о Запорожѣ. Чтенія въ М. Общ. Ист. и Древн. за р. 1876, кн. III, ст. 146.

³⁾ М. Драгоманов. Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880). Genève, 1881, ст. 17—20. М. С. Грушевський. Ілюстрована історія України. Київ—Львів. 1911, 506.

⁴⁾ Н. И. Костомаровъ. Исторія казачества въ памятникахъ южно-русскаго народнаго творчества. Истор. моногр. и изслѣдов., т. XXI, СПБ, 1905, ст. 924. Єсть і варіанти, напр.:

Так в одній пісні; инша — инший настроій:

„Тече річка, невеличка, підмивая кручи,
Заплакали запорожці, від цариці йдучи.
Ой не велить да цариця степу отдавати,
Посилає москаликів Січу разоряти“¹⁾.

Деякі пісні всю надію покладають на заступництво Потьомкінове:

„Устань, батьку, устань, Грицьку, великий гетьмане,
Устань, батьку, устань, Грицьку, вельможний наш пане,
Устань, батьку, устань, Грицьку, промов за нас слово“²⁾.

Цікаво, що в инших піснях ім'я Потьомкінове замінюють ім'ям Кальнишевського:

„Устань, батьку Кальнишевській, просять тебе люде“³⁾,
або ім'ям Харка Чепіги:

„А встань, Харьку, а встань, батьку, просят тебе люде,
Як вийдеш ти на гряницю — по прежнему буде,
Як вийдеш ти на границю — то проси царицю
Нехай виддасть степы, добры по прежнему гряницю“⁴⁾.

Цікавий варіант дав А. І. Рігельман:

Да встань, Зенче, з того світу просять тебе люди
Упади цариці в ноги, а ось по старому буде⁵⁾.

В піснях прекрасно висвітлено питання про те, як підготовлялося руйнацію Січи, як „з під города, з під Єлисавети сизі орли вилетали“⁶⁾,

„Та й підемо до цариці прохати ставиці
Чи не вступе царства землі прежняго клиночку.
Ой царицю, наша мати, змилуйся над нами:
Оддай-же нам наші землі з темними лугама“;

Д. И. Эварницкій. Малороссійскія народныя пѣсни, собр. 1878—1905 гг. Екатер. 1906, стор. 614.

¹⁾ Д. И. Эварницкій. Ор. сіт., ст. 614.

²⁾ Я. П. Новицкій. Малорусскія пѣсни, преимущественно историческія. Сборникъ Харьк. Истор.-Фил. Общ., т. VI, ст. 93. П. А. Куліш висловлював припущення, що тут під „великим гетьманом“ розуміється не Потьомкіна, а Хмельницького. Записки о Южной Руси, т. I, СПб, 1856, ст. 321.

Инша група переказів приписує Потьомкінові загибель Січи. П. А. Заболотскій. Старѣйшій Запорожскій уѣздъ. Нѣжинъ. 1903, ст. 45.

³⁾ Я. П. Новицкій. Малорусскія пѣсни, собранныя въ Екатеринославщинѣ, Лѣтопись Екат. Учен. Арх. Ком., вип. IV, стор. 218. Варіант — М. С. Грушевський. Ілюстров. історія України. К. 1911, стор. 505. Вар. А. М. Лазаревскій. Запор. пѣсня К. Стар. 1883, т. VII, ст. 322—4.

⁴⁾ Я. П. Новицкій. Ор. сіт. Лѣтопись Екат. Уч. Арх. Ком., в. IV, ст. 216. Варіант подав Г. Ба...скій. Пѣсни запорожцевъ о выселеніи въ Турцію по уничтоженіи Сѣчи. К. Стар., 1882, т. II, ст. 554.

⁵⁾ Лѣтописное повѣствованіе о М. Россіи, ч. IV, стор. 35.

⁶⁾ Я. П. Новицкій. Ор. сіт., Лѣтопись, в. IV, ст. 213; Д. И. Эварницкій. Малор. пѣсни, ст. 623, 624.

Одна пісня так говорить про передчуття, що зруйновано буде Січ:

Славне було Запорожжя всіма сторонами, а тепер не можна прожити
[та за москалями.

як „паны сенаторы, пребольшіе генералы“ вирішили вольності відібрати і в них „съ потомками“ жити собі, а щоб задобрити запорозців та приспати їхню недріманність, „часто листи засилали“, „патретами поощряли“, а потім „казаны (літаври) медные прислали“, й сами тимчасом „земли на плани снимали“¹⁾.

Саме руйнування Січи змальовується в піснях надзвичайно докладно; в одній пісні говориться, як

„Кругом Січи запорожця
Москаль облягає,
Ой, облягли москалики,
Лагерями стали“²⁾.

„Кругом церкви січової калавурі стали,
Священику, отцю Володимару, служити не дали“.

каже друга³⁾; третя ще докладніше змальовує вражіння недомислу, здивування, яке охопило запорозця, коли він побачив російське військо:

„Ой із за зеленого гаю
Червоне сонечко зійшло
Ой із руського краю
Велике військо прийшло.
Червоне сонечко
Вже високо стоїть,
Дивиться батько в оконечко,
Та й каже: „дітки що будемо робити?
Ось перед нами
Ненькине військо стоїть
От це мабуть за нами,
Щоб йшли на татар, як саранчю топити?
— Ой, батьку, шось воно не те,
Чого ці гармати горлом к Січи стоять?
Треба, батьку, знати,
Чого вони од нас хотять?
Ой провідали запорожці,
Що Нечоса Текелю прислав,“

„Стережися, Калнишевський, од чистого ставу, бо втеряем Запорожжя,
[ще й козацьку славу“.
Не встерігся пан коповий, од сиваго моря, та вже ж йому в Петер-
[бурзі постий год неволя.

Д. Н. Ревуцький. Українські думи та пісні історичні. К. 1919, ст. 210.

¹⁾ Д. И. Эварницкій. Малор. пѣсни, ст. 623—24. Н. И. Костомаровъ. Исторія казачества, ст. 925—26. Я. П. Новицкій. Сборникъ Харьк. Ист.-Фил. Общ., т. VI, ст. 89—90. И. Манжура. Запорожское разореніе, Киевск. Старина, 1882, т. I, ст. 435—36.

²⁾ М. Драгоманов. *Op. cit.*, ст. 20. Д. И. Эварницкій. *Op. cit.*, ст. 615. Я. П. Новицкій. Лѣтопись, IV, ст. 214. Д. И. Ревуцький. Українські думи та пісні історичні. К. 1919, 209.

³⁾ М. Драгоманов. *Op. cit.*, ст. 17. Н. Марковинъ. Очерки изъ исторіи запорожскихъ казаковъ. СПб. 1878, ст. 76. П. А. Кулишъ. Записки, т. II, ст. 256. П. П. Чубинскій. Нѣсколько историческихъ народныхъ преданій, СПб. 1873, ст. 13.

Щоб нас і кошевого,
І всю славу Січ атакував¹⁾.

Одна пісня прирівнює атакування Січи до бомби, що раптово розірвалася:

„Летить бомба із столиці, серед Січи впала,
Хоч пропало Запорозжя, не пропала слава“²⁾.

У піснях відбилася та недовга боротьба, яку провадили в коші прихильники захищати вольності з зброєю в руках — боротьба з кошовим, який був свідомий неможливості такої боротьби:

„Одни кажуть: „не дамо за спасиби Січи“,
Другі кажуть: „мир лучше всего“,
А ци — „нехай нам випалять очі,
Та й помрем один за другого“³⁾.

„Благослови ти, наш батьку, нам на башті стати,
Щоб не спустить москаликів да Січ руйнувати,
Москаль стане з тесаками, а ми з кулаками,
Нехай слава не загине поміж козаками“.
— „Ой рад би я, діти мої, волю учинити,
Да не зможем усі ми Січі зашитити...“.

співається в іншій пісні⁴⁾.

Гіркими словами описують пісні, як розгромлено Січ —

„Ой кинулись москалики
Запас одбирати,

¹⁾ А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. III, ст. 192—3. Що-до цієї пісні сам А. О. Скальковскій висловив підозру, що це „сочиненная сказка“ (ст. 196); не вважає її за народню й Н. І. Костомаров (ор. с., ст. 927), тимчасом, з цими застереженнями, вміщуємо її тут, бо вона образowo й яскраво змальовує події. Див. Н. Марковинъ. Ор. cit., 72—4.

²⁾ Н. И. Костомаровъ. Ор. cit., 928. П. Кулишъ. Записки, II, 256. Я. П. Новицкій. Ор. cit., 93. Н. Марковинъ. Ор. cit., 76. Григ. Надхинъ. Память о Запорожьѣ, Чтенія М. Общ. Ист. и Др., 1876, кн. III, ст. 193. Тут пісню передається так: „летіла бомба од Чорного моря“... натякаючи на прихід Текелієвого війська з театру военных дій. Я. П. Новицкій. Лѣтопись, вып. IV, ст. 215. Варіант у Д. І. Еварницького:

„Ой летить куля, мала, невеличка,
Та посередь війська впала,
Хоч пропали славні запорожці,
Так не пропала їх слава“ (стор. 619).

Другий варіант: „Вилитала пава з під Катеринослава, тай у Січі впала“. Я. П. Новицкій. Лѣтопись, IV, ст. 218. Д. Ревудький. Думи та пісні, 210.

³⁾ А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., т. III, 193. Н. Марковинъ. Ор. cit., 72.

⁴⁾ Н. И. Костомаровъ. Ор. cit., ст. 926. М. Драгоманов. Ор. cit., ст. 21. Я. П. Новицкій. Ор. cit., Харьк., ст. 91. У Ф. Кондратовича наведено варіант:

„Не позволю, миле браття, вам на башті стати.
Однакове христіанство грішно вигубляти“ —

Задунайская Сѣчь, Киевск. Стар., 1883, т. V, ст. 27. Д. И. Эварницкій. Ор. с., 617. Я. П. Новицкій. Лѣтопись, IV, ст. 216—17 (варіант). Варіант — у його-ж. „Слобода Вольная. Гупаловка. Алекс. у. Екат. 1887, ст. 16; Його-ж. Народная память объ урочищахъ и истор. лицахъ Запорожья. Александр. адр.-календ. на 1910 г., ст. 44.

А московська вся старшина
Церкву грабувати.
Та беруть срібло, та беруть золото
І воскові свічи“...¹⁾

А в іншій пісні вислови ще сильніші:

„Ой ізшов же Петро Калнишевський а на високу гору:
„Ой, не руйнуйте ви, чорти куці, хоть божого дому“²⁾.

Покірливість запорозців, каже пісня, спантеличила супротивника:

„Ой, набрали вони срібла, золота, та стали думати, гадати:
„Ой, яку ж будем славним запорожцям ми кару давати?
Взяли б ми їх порубили, так вони рук не здіймали,
Забрали б ми їх в пікінери, так указу ми не получали“³⁾.

Важко перенісши зруйнування Січі, запорозці в силі пісень повних глибокого почуття, в поетичних образах виспівували цю тугу за „краєм веселим, вірними степами, темними луками“⁴⁾; „Чорна хмара наступила и окутала веселий край“ и „усі наши вольности, усі наши розкоши, всі наши риболовні пусті стали“...⁵⁾.

Цікаві спроби знайти винуватців лиха, що сталося; одні пісні бачать його в особі самої Катерини:

„А царця, вража мати,
Напуст напустила,
Вона в Січі Запорожця
Та й занастила“⁶⁾.

В інших піснях, відповідаючи на прохання запорозців повернути їм землі, Катерина каже так:

„Не на те я, Харьку батьку,
Москаля збірала,
Щоб я тобі степи, луки
Назад віддавала“⁷⁾.

¹⁾ М. Драгоманов. *Op. cit.*, ст. 18. Инакше — Н. И. Костомаровъ. *Op. cit.*, 927. Ще инакше — Я. П. Новицкій. *Op. cit.*, ст. 92. Д. И. Эварницкій. *Op. c.*, 616—617.

²⁾ М. Драгоманов. *Op. cit.*, ст. 18. Н. И. Костомаровъ. *Op. cit.*, 927.

³⁾ Н. И. Костомаровъ. *Op. cit.*, 927.

⁴⁾ Н. И. Костомаровъ. *Op. cit.*, 930.

⁵⁾ Н. И. Костомаровъ. *Op. cit.*, 928.

⁶⁾ М. Драгоманов. *Op. cit.*, ст. 18. Я. П. Новицкій. *Лѣтопись*, вип. IV, ст. 219.

Є цікавий варіант:

„Ой великий світ, царця, много об'їзжаеш,
А все-ж ти нас, запорозців, з місця зпоміщаеш,
Та все-ж ти нас, запорозців, з місця зпоміщаеш,
Та все-ж ти тих вражих панів та все наградяєш“.

Д. И. Эварницкій. *Малор. пѣсни*, ст. 614. М. С. Грушевський. *Ілюстрована історія України*, ст. 506. П. О. Заболотський наводить переказ, де запорозці винуватять Катерину в тому, що вона віддала їхні землі німцям — „вона, кажуть, і сама була німкиня“. *Старѣйшій запор. уѣздъ*, ст. 46.

⁷⁾ Я. П. Новицкій. *Лѣтопись*, IV, ст. ст. 215, 216, 218, 220. Його-ж: *Сборн. Харьк. общ.*, т. VI, ст. 92. Д. И. Эварницкій. *Op. c.*, ст. 614. У нього-ж на прохання кошового віддати землі по колишній кордон царця відповідає так:

Ціла низка пісень винуватців бачить у сенаторах, можновладцях, генералах, що хотіли захопити запорозькі вольності; так в одній з пісень на скарги запорозців на те, що

„Ой велик світ, а нігде прожити
За вражими москалями“...

Катерина відповідає так:

„Ой рада-б же я, а діточки мої,
Щоб Вам пособити,
А коли не можна та за князями
По синоду походити“¹⁾.

Сенатори та генерали, що підготували загибель Січі, святкували тепер, довідавшись про її зруйнування, й лагодилися паювати її землі. Не дарма-ж, коли привезли до Москви запорозьку старшину, то

„Сенаторам стало втішно...
Ой тішились пави-сенатори, і менші генерали,
Що одібрали в запорожців землю і владіють сами“²⁾.

Надто цікава третя група пісень, де в усьому винуватять запорозці свою старшину:

„Скурві сини, запорожці не добре зробили.
Що степ добрий, край веселий та й занастили“³⁾.

„Хиба же я дурна була,
Розума не мала,
Щоб я свої степа, й поля
Назад повертала“.

Там-таки, ст. 626.

¹⁾ П. П. Чубинській. Нѣскольکو народныхъ преданій, записанныхъ Чубинскимъ. СПб. 1873, ст. 14. У М. І. Костомарова ця пісня записано инакше:

„Ой рада же б я волю учинити,
Так не можна за панами в сенат вступити“.

Op. cit., 924. В иншій пісні цариця, зглянувшись на сльози Харкові, звертається до сенаторів:

„Сини мої, Сенатори, що ж ви наробили?
Що степ добрий, край веселий тай занастили?“

Я. П. Новицкій. Слобода „Вольная Гупаловка“, Екатер., 1887, ст. 16.

²⁾ Н. И. Костомаровъ. Op. cit., ст. 92.

³⁾ Я. П. Новицкій. Op. cit., 94. Варіант у А. Ригельмана. Лѣтописи. повѣствов. о Мал. Росс., ч. IV, ст. 35, М. 1847. Д. И. Эварницкій. Малор. пѣсни — варіант — ст. 615, 620, 626. Д. Ревуцький, навівши варіант цієї пісні, відносить її до першого зруйнування, ст. 195. Цікавий такий варіант:

„Ой добрі сини запорожці не добре робили,
Що в неділю, до схід сонця, горілочку пили,
Ой сказав я: хлопці, удалі молодці, не шалите,
Та до церкви йдучи, люлек не курите,
В неділоньку, до схід сонця, горілки не пийте,
Ой ви ж хлопці, не слухали й неділю не читили,
До церкви йшли — пустовали, та люльки курили,
В неділоньку, до схід сонця, — горілочку пили“...

Друга пісня говорить ще різкіше:

„Ой не жалкуйте, славні запорожці,
 Да на московських генералів,
 Ой і жалкуйте, славні запорожці,
 На своїх вражих панів,
 Бо ваші пани, еретичні сини,
 Да не добре зробили,
 Степ добрий, край веселий
 Московським генералам уступили“¹⁾.

У цій останній пісні відбилися настрої сіромах, що довго боролися з старшиною, спонукуючи її до агресивних дій проти російського уряду та вважаючи, що вона винна в усіх невдачах, що на їх такі багаті були два останні десятиріччя у житті Запорожжя.

Перехід запорозців із старої Січи на Дунай та заснування нової Січи під владою турецького султана широко відбилися в піснях. Пісні передають багато відтінків з настрою виходнів. Вони оповідають про те, як запорозці, виходячи ще в перші дні, коли було зруйновано Січ, поки в Січі був сам Текелі, перехитрували його: як „в шори москаля убрали“... як „закивали п'ятами“²⁾, не бажавши „панам генералам груби топити“³⁾, упевненість, що на батьківщині „превращий москаль“... буде їм „лоби голити“⁴⁾. Але не з легким серцем йшли козаки під руку турецького султана та кидали свої степи:

„Ой, уступили превражі драгуни
 Усі степи та й усі плавні,
 Пішли ваші запорожці
 Не з добра, а з печалі,
 Ой, як утікали, то усе забирали,
 І із церкви ікони,
 Тільки покидали золоту збрую,
 Та вороні коні...
 Ой пустилися наші запорожці
 Через море дубами,
 Ой, як оглянуться до Старої Січи,
 Умиваються слізами“⁵⁾.

Друга пісня так говорить про вихід запорозців:

„Ой, не буде Січи города,
 Та отнині до віка,

Тоб-то в цій пісні центр ваги переноситься на те, що запорозці не додержували принципів побожності. Я. П. Новицький. Лїтопись Екагер. Арх. Ком., IV вип., ст. 215.

¹⁾ Н. И. Костомаровъ. Ор. cit., 930. Ф. Кондратовичъ. Задунайская Сѣчь К. Старина, 1883, т. V, ст. 47.

²⁾ А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., т. III, 195. Н. Марковинъ. Ор. cit., 74.

³⁾ М. Драгоманов. Ор. cit., 18.

⁴⁾ М. Драгоманов. Ор. cit., ст. 19. Н. И. Костомаровъ. Ор. cit., 930. Я. П. Новицький. Лїтопись Ек. Ком., IV, 220, 222. Д. И. Эварницкій. Ор. cit., ст. 619.

⁵⁾ Ф. Кондратовичъ. Задунайская Сѣчь, Кіевск. Старина, 1883, т. V, ст. 43. М. С. Грушевський. Люстрована історія України, 506 (варіант). Див. П. И. Зуйченко. Пісня на исходъ запорожцевъ за Дунай. К. Стар. 1885, т. XII, стор. 363.

Ой летить ворон, та летить чорний,
 Ой летячи кряче.
 Та не раз, не два славне військо
 За нами заплаче¹⁾.

Третя змальовує прощання запорозців з батьківщиною:

„Прощай, прощай світ, біла Расея, ми від тебе од’їзжаєм
 Ой тим од тебе од’їзжаєм, що щастя не маєм“²⁾.

Думки прийняти турецьке підданство не легко доходили запорозці й це було, на підставі багатьох пісень гадавши, наслідком певного компромісу із своїм сумлінням:

„Поклонимось тому туркові, а под ним добре жити,
 Тільки одно неприємно, що на свою браттю бити“³⁾.

І тут, хоч султан „вітчим“ став для них за „батька рідного“, мрія повернути на батьківщину не облишала їх:

„Йому будем служить всею правдою, він нам батько рідний,
 А ще Творець pomoже Вишній достать нам степ рідний“⁴⁾.

Ця туга за батьківщиною відбилася в багатьох піснях; у деяких запорозці мають фантастичний діалог з Катериною.

В одній пісні запорозці, прийшовши на Дунай, пишуть Катерині таке:

„Ой ти думаеш, Катерино,
 Будем тебе прохати?
 Прихилились ми Турасеві,
 Добре й під ним жити,
 Ой спасибі тобі, Катерино,
 За твою добру ласку,
 Що ти спекла на Великдень
 Нам гречану паску“⁵⁾.

В иншій гордовито відповідають Катерині, що ніби запрошує їх повернути на батьківщину:

„Ой було нас судариня,
 Було не дурити,

¹⁾ Д. И. Эварницкій. Op. cit., 615.

²⁾ Д. И. Эварницкій. Op. cit., 624, 625. Новицкій. Лѣтопись, IV, 221.

³⁾ Н. И. Костомаровъ. Op. cit., 930. Я. П. Новицкій: Сборникъ Харьк. О., 93. У М. І. Костомарова (op. cit., 929) та в М. Драгоманова (op. cit., 22) наведено варіант:

„За все гаразд під турчином жити,
 А за одно не гаразд — що за невіру служити“.

⁴⁾ Н. И. Костомаровъ. Op. cit., 929. Гр. Надхін подає переказ про те, як запорозці, коли від них вимагали записатися султанові, насипали в чоботи землі, яку принесли в ладанках з батьківщини, й записалися: „на чьей землѣ стоимъ, тому и будемъ служитъ вѣрою, правдою, рукою и головою“. Память о Запорожьѣ, Чтенія М. Общ. Ист. и Древн., 1876, кн. III, 162. Той самий переказ подав, із слів діда Дмитра Биковського, Я. П. Новицкій, у таких словах: насипавши землі в чоботи, запорозці говорили, „на чий землі стоїмо, тому цареві й будемо служити“. Я. П. Новицкій. Малороссійская и запорожская старина въ памятникахъ устнаго народнаго творчества, ст. 91.

⁵⁾ Я. П. Новицкій. Лѣтопись Екат. Арх. Ком., в. VI, ст. 222, варіант — там само, 223.

Було степів і розкошів
Запорозьких не ділити¹⁾.

В інших вони сподіваються, що прийде час, „колись буде запорожця й цариці треба“²⁾, і, не вважаючи на віроломство російського уряду, пісня запевняє:

„Верніть військові клейноти, то й само військо прибуде“³⁾,

поверне туди,

„Де збиралися славні запорожці, як на небі зvezди,
А тепер розбіглися, як по степу звіри“⁴⁾.

Цю сумну паралелю між минулим та теперішнім Січи ще різкіше проводиться в іншій пісні:

Деж то время, деж той час
Як ми в Січі воювали (вар. „проживали“)
Як повсюди знали нас?

Після низки споминів про минуле пісня так говорить про сучасне:

„А тепер же все настали
Ті жидовські пани,
Що із нас шкури поздирали
Та й пошили жупани“⁵⁾.

Інша пісня висловлює глибоку певність, що минуле не вернеться:

„Коли б воно вернулося,
Славне життя козацьке

¹⁾ М. Драгоманов, *Op. cit.*, ст. 19. Варіанти — Д. И. Эварницкій. *Op. cit.*, ст. 619, Я. П. Новицкій. *Лѣтопись Екат. Арх. Ком.*, вип. VI, ст. 220. П. П. Чубинскій. *Нѣсколько народн. истор. преданій*, ст. 14. М. С. Грушевскій, *op. cit.* 507.

²⁾ М. Драгоманов. *Op. cit.*, 18.

Історія показала, що запорозці мали рацію, настав час, коли їх знову потребували й знову, не надовго, відродилося запорозьке військо, і на них поспішали милості...

26 лютого р. 1788 в ордері полк. запорозькому й армії сек. м. Сухіну Потьомкін писав: „Объявите всѣмъ запорожцамъ, находящимся въ службѣ у турокъ, что Е. И. В. ихъ прощаетъ, ежели возвратятся и что всякій примется здѣсь въ томъ званіи въ какомъ онъ находится, старшина — старшинами, а казаки — казаками и присоединятся къ здѣсь находящемуся кошу“ (*Сборн. Военно-Истор. матер.*, вип. VI, ст. 223, № 234).

9 березня того самого року було оповіщено через Потьомкіна Височ. помилування запорожцям: „...Е. И. В. снисходя на истинное раскаяніе б. войска Запорожскаго старшинъ и казаковъ, во владѣннй турецкомъ находящихся Всемил. простить ихъ изволила, а потому возвращающіеся въ отечество примутся тѣми званіями, въ которыхъ они состояли и причтутся къ обществу подданныхъ. Вслѣдствіе же сего, когда старшины ихъ Богодеръ съ товарищами Макаромъ и Мирономъ Пуросомъ и съ казаками явятся къ границамъ польскимъ, то благоволено бы было не дѣлая ни малѣйшого имъ озлобленія, подать имъ способъ къ безпрепятственному достиженію къ росс. командованиямъ“... (*Сборн. воен.-истор. матер.*, вип. VI, 232, № 250). *Op. Л...й. Потемкинъ и черноморцы*. К. Стар. 1887, т. XIX, ст. 185. П. П. Короленко. *Азовцы*. К. Стар. 1891, т. XXXIV, стор. 53—74.

³⁾ Н. И. Костомаровъ. *Op. cit.*, 931.

⁴⁾ Н. И. Костомаровъ. *Op. cit.*, 930.

⁵⁾ Н. А. Заболотскій. *Старѣйшій запор. уѣздъ*, ст. 48.

Гей, братці, візьміть в руку
 Песочку та й посійте:
 Ой тоді воно вернеться
 Як цей песочек зійде¹⁾.

Так яскраво, повно й образно відбилось у піснях зруйнування запорозьких вольностей; не вважаючи на численні анахронізми, пісні, загалом бравши, правдиво передають настрої, що їх викликала загибель Січи в тих, кому вона люба була. Тут треба відзначити таку обставину: в настроях народніх надто різко відбилося відібрання земель; з пісень про запорозьку Січ міркувавши, можемо висновок зробити, що всі вольності полягали тільки в землі. Тут немає споминів про самоврядування, мало говориться й про старшину; степ широкий, ріки, всі „розкоші“ — ось що було любе й зрозуміле рядовому козакові, ось що він і оплакував. З такого погляду зруйнування Запорозжя студіюючи, звичайно було й причину його шукати в намаганнях дворян, „панів сенаторів“ відняти ці вільні степи та володіти ними, та й справді — в піснях ми бачимо тільки ці причини.

III.

Дуже велику вагу мало-б змалювати картину настроїв іншої частини суспільства, поставити поруч з настроєм сторони, що зазнала шкоди, — козацтва запорозького, настрої сторони, що виграла — „панів“, частина яких фактично й виграла від зруйнування Січи, але, на жаль, дуже мало матеріялу в нас на це.

Ми можемо тільки скласти мозаїчну картину, якій, правда, бракує багатьох окремих кубиків, загального ставлення до запорозької Січи з боку російської інтелігенції, або правдивіше, дворянства. Ставлення це, з окремих уривків міркувавши, — було взагалі дуже негативне.

Наприкінці XVIII в. з'явилося кілька цікавих творів, почасти або цілком присвячених Україні та Запорозжю. Таким є „Історія о казакахъ Запорозькихъ“, що її написав інжен.-підпоруч. кн. С. І. Мишецький, який жив рр. 1736—1740 на Запорозжі, з службових обов'язків²⁾. Твір кн. Мишецького — перший, що докладно змальовує історію, а найголовніше — побут запорозьких козаків. Тут поруч з історією козаків з р. 948 (?!), знаходимо докладну історію запорозців з р. 1709 і до повороту в „російськую імперію“, „въ число вѣрныхъ подданныхъ рабовъ“³⁾. Автор зовсім не припускає можливості будь-яких умов та обіцянок запорозцям з боку уряду. У розділі, присвяченому описові виборних порядків у Січі, кн. Мишецький явно неприхильно поставивсь до участі у виборах сіроми: „старые

¹⁾ А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. III, ст. 196.

²⁾ Історія о казакахъ запорозькихъ, какъ оныя издревле зачалися, и откуда свое происхождение имѣють, и въ какомъ состояніи нынѣ находятся, Чтенія въ Имп. Обществѣ Истории и древностей Россійскихъ при П. Унив. 1847, кн. 6. Смѣсь. Друге видання: Одесскаго Общ. Ист. и Древн. Одесса 1852.

³⁾ Ист. о казак. запор., Одесса, 1852, ст. 28.

добре казаки разойдутся, пише він, а самое глупое простонародіе останется“ — вибирати старшину. Якщо хотять обрати нового отамана, то, по „спорныхъ и грубыхъ разговорахъ“, згоди дійшовши — кого саме обрати, до назначеного кандидата йдуть „человѣкъ десять... самыхъ грубыхъ пьяницъ“ прохати його прийняти обрання. З дальшого викладу його виходить, що й усіма виборами й зміною кошового та старшини керували тільки п'яниці¹⁾. Поповнюється військо запорозьке так: через те, що „женскому полу“ ходити до них не дозволено, вони „себя считаютъ такъ, якобы Малтійскіе кавалеры своимъ житьемъ и чистотою“, а „умножаютъ свое число или похищая дѣтей въ Украинѣ и Польшѣ, а отчасти — приѣмомъ всякого рода дезертировъ, безъ различія національности“²⁾. Такими, взагалі, рисами малює кн. Мишецький побут запорозців.

Р. 1786 скінчив своє „Повѣствованіе о Малой Россіи, ея народѣ и казакахъ вообще“ інжен.-полк. А. І. Ригельман, що прослужив на Україні з р. 1740 до р. 1749 та з 1770—1771; з цього часу два роки, 1740—42, він пробув на Запорозжжі, бравши участь у розмежуванні земель з Туреччиною. Одружений з Лизогубівною, він, скінчивши службу, оселився під Черніговом, де й опрацював своє „Повѣствованіе“. Отже Ригельман, німець родом, не був людиною чужою для України й безпосередньо стикався з запорозцями, від нього можна було б сподіватися безстороннього опису Запорозжжя.

Взагалі ставивсь він негативно. Він осуджував „безженство“ козацьке, вважаючи, що воно „безпотребное безумнымъ людямъ диво есть“³⁾. Він відзначав зради запорозців за війни рр. 1768—74. Тоді козаки, „отставши отъ Россіи, пристать къ туркамъ старались“⁴⁾; вони туркам були за „первыхъ вожаковъ“, ... „по знаемости мѣсть“, і перекинъчики вони, й нагороди та подання „ни во что поставляли“. За це й було зруйновано Січ, і це зруйнування було „какъ для Бога, такъ и для общества“ уподобною справою. Поміж інших злочинів запорозьких, що призвели до конечної потреби зруйнувати Січ, Ригельман перелічує такі: руйнування татарських та ногайських селищ, маєтків шляхетних людей у польським краю, перешкоди, що їх ставилося проти оселення Молдавського полку на землях між Богом та Самарою, зберегання власного суду наперекір указам і т., і т. ин.⁵⁾ Розбої, що їх чинили запорозці, не то їхнє ім'я „оскарєдили“, а й зробили їх шкідливішими для Росії, ніж сами татари⁶⁾. Отже, перелічивши різні причини, Ригельман висуває на перше місце причину характером політичну — невірність підчас війни.

¹⁾ Там само, ст. 36—43.

²⁾ Там само, ст. 16—17.

³⁾ А. И. Ригельманъ, Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи, ея народѣ и казакахъ вообще. М. 1847, ст. 72. (Про взаємовідносини Ригельмана та кн. Мишецького, моя стаття „Історика Запорозжжя XVIII в.“. Юбіл. збірн. на честь академіка Д. І. Багалія).

⁴⁾ А. И. Ригельманъ. Ор. сіт., ст. 72.

⁵⁾ Там само, ч. IV, ст. 29—30.

⁶⁾ Там само, ч. IV, ст. 70—71.

Другий сучасник, поляк родом, капітан російської служби, Станіслав Зарульський лишив „Описаніє Малої Россіи и Украины“, написане по р. 1775 ¹⁾; він вказує на те, що запорозці приймали розбішак, волоцюг, грабували сусід, не дозволяли межувати землі, і т. и. Анонімний автор „Краткого описанія о Малої Россіи“, перелічивши різні причини, що потягли за собою зруйнування Січи, між иншим зазначає, що „первый приступъ“ до зруйнування Січи полягав у вимозі завести незмінного отамана, якому не хотіли коритися козаки, потім — прийняття всякого „зброду“, перешкоди упорядкуванню Новоросійської губернії, збагачення запорозців та притягнення селян ²⁾).

Дуже цікаві міркування про Запорожжя двох істориків, що погляди їх радикально розходилися в цьому питанні, — Леклерка та І. Н. Болтіна.

Як ми вже зауважували ³⁾, Леклерків погляд нам цікавіший за погляд будь-якого иншого чужоземця, що писав про Україну, бо він, колишній лейб-медик гр. Розумовського, пробувши в Росії близько 10 років та нав'язавши особисті зносини з російськими людьми, напр., з кн. М. М. Щербатовим та иншими, що забезпечило йому навіть обрання на члена Академії Наук, мав такі самі звязки й на Україні, про що він і писав ⁴⁾. Отож, його погляди, великою мірою прихильні до Запорожжя, могли бути відбитком тих розмов, які він чув на Україні.

З другого боку, його опонент ген.-м. І. Н. Болтін був типовим представником офіційних поглядів російських урядовчо-бюрократичних кіл.

Леклерк присвятив у своїй історії чимало місця історії запорозців; про самий поворот їхній р. 1734 він говорив, як про угоду, складену між кошем та російським урядом, що її цей останній зламав. Про дальшу історію взаємин між запорозцями та російським урядом Леклерк говорив, що поміж запорозцями та російськими землевласниками почалася суперечка з приводу границь — обидві сторони вважали землю за свою, орали її і скаржилися цариці; комісари, що їх надіслали з'ясувати цю справу (Мельгунов, Волков та инш.), вирішили її на користь російських землевласників. Тоді запорозці відрядили депутацію до імператриці, що просила її захистити запорозців од її підданців. Цариця обіцяла, але нічого не було зроблено ⁵⁾.

І. Н. Болтін, докладно заперечувавши Леклеркові твердження, на останнє відповідав так: „земли, розданне подъ поселенія никому не принадлежали, коихъ запорожцы никогда не распахивали и ими не владѣли. У запорожцевъ столько было во владѣннй земли, что ниже десятию часть изъ нихъ занимають они своими земледѣліемъ и скотовод-

¹⁾ Чтенія М. Общ. ист. и др., 1848, № 8. Смѣсь, стор. 1—28.

²⁾ Краткое историческое повѣствованіе о Малої Россіи до 1789 г., съ дополненіемъ о Запорожскихъ казакахъ. Чтенія М. Общ. Ист. и Др., 1846, VI, ст. 45—46.

³⁾ Див. мою статтю, присвячену полеміці Болтіна та Леклерка в збірнику на честь проф. Д. М. Петрушевського, Москва.

⁴⁾ Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie ancienne, par M. le Clerc. Paris. 1783. t. II; Réflexions sur cet ouvrage. p. IV; t. I, p. VIII. Plan de l'ouvrage.

⁵⁾ Histoire physique... t. II, sect. LXXVII, p. 426—432.

ством не могли, а прочее до самого разрушенія Сѣчи оставалось безъ употребленія... Раздачу тѣхъ земель дѣлало тамошнее правительство по силѣ Высочайшихъ повелѣній, а не своевольно кѣмъ-либо они присвоены“¹⁾.

Треба сказати, що за останнє десятиріччя життя Запорозжя в російській літературі історично-публіцистичного характеру з'явилася низка більш-менш видатних творів, цілком або почасти присвячених Запорозькій Січі. Пояснюються це явище чималою мірою тим зацікавленням, що його почали виявляти до Запорозжя урядові кола—як нам здається—в звязку з тим, що мали зруйнувати його.

Так ось записки історіографа Г. Ф. Міллера, видимо, спричинило бажання Н. І. Паніна довідатися про погляд його на Запорозжя. За це говорить записка д. стат. сов. П. В. Бакуніна, що писав Міллерові з доручення гр. Н. І. Паніна, з приводу записки його про зруйнування Січи. Відомо, що гр. Н. І. Панін брав близьку участь в обміркуванні долі запорозців, бував на засіданнях комісії, що розглядала прохання запорозців повернути їм забрані в них землі, які подавала депутація від Запорозжя р. 1765—1767. В одній записці Г. Ф. Міллер абсолютно відкидає права запорозців на землі, що на їх вони претендували, бере під сумнів справжність універсалу Богд. Хмельницького та вважає, що вони незаконно захопили землі Лизаветградської та Катерининської провінцій. Запорозці, каже він, „женъ не держать, землю не пашуть... обычаи ихъ къ праздности и пьянству склонные“. Приймають без обмежень усякий набрид та визнають тільки владу свого отамана²⁾. В „Краткой выпискѣ о малор. народѣ и Запорозжахъ“ Міллер присвячує цілий розділ питанню про „неудобства запорозжскіє“. Там говорить він про нетривкість їхню на початку Турецької війни й про безженність, від якої „пресѣкается размноженіе народное“, і про приймання втікачів, і про заведення великих селищ, що з них тільки старшина збагачується, й про підрив державних прибутків через безмитний довіз та вивіз товарів³⁾. Обидві записки, що їх скомпоновано було перед самим зруйнуванням Січи (лист Бакуніна, що спричинив Записку, датовано 10 травня р. 1775)⁴⁾, певне чимало впливали на хід справи, а надто якщо зважити на те, якою впливовою особою був тоді гр. Н. І. Панін, що для нього писалося їх.

Ще різкішу думку про запорозців висловив Г. Ф. Міллер в іншому місці: „народъ, который не расплождается самъ собой, который приплодъ получаетъ отъ другихъ, который во всякіе 30 лѣтъ почти исчезаетъ и дѣлается новымъ, ...народомъ назваться не можетъ. Запорозжцы крестятъ жида, или татарина, перекрестятъ поляка или другого христіанина, не

¹⁾ И. Н. Болтинъ. Примѣчанія на исторію древней и новой Россіи Леклерка. М. 1788, т. I, 382, 383.

²⁾ Г. Ф. Миллеръ. Разсужденіе о запорозжахъ. Чтенія въ Имп. Общ. Ист. и Древн. росс. при Моск. Универс., 1846, кн. 5, ст. 58.

³⁾ Г. Ф. Миллеръ. Краткая выписка о малороссійскомъ народѣ и запорозжахъ. Там само, ст. 69.

⁴⁾ Письмо отъ д. ст. сов. П. В. Бакунина... Фед. Ив. Миллеру. Там само, ст. 65.

бывшаго въ ихъ вѣрѣ — тѣ имъ дѣти“... „Злодѣи, отъ казни утекшіе, бѣглецы, господь своихъ покравшіе, збродь людей изъ всякихъ народовъ и языковъ, яко изверги своего отечества, ...тѣ у нихъ дѣти“... „Народъ, который свое время въ гуляніи и пьянствѣ препровождаетъ, который пренебрегъ первоначальный законъ Божій, что должно челоуѣку питаться отъ трудовъ рукъ своихъ... такой народъ не достоинъ жительство имѣть въ преизобильнѣйшей всякимъ плодородствомъ странѣ... Народъ, который ни по какимъ письменнымъ законамъ не живетъ и не судится... который смертоубійство съ холодностью учинить можетъ... тотъ больше звѣрямъ, нежели челоуѣкамъ причисленнымъ быть заслуживаетъ“¹⁾.

Отже Міллер у трьох своїх записках, що зміст їх стисло наведено тут, відкидає права запорозців на самостійне існування: почавши з прав на територію, де він відкидає й договори з російським урядом, й історичну традицію, й скінчивши навіть правом на людськість, рівняючи „більше звѣрямъ нежели челоуѣкамъ“. Саме існування Запорожжя, в сучаснім стані його, він визнає за шкідливе й небезпечне для російської держави.

Дуже цікава анонімна записка про Запорожжя, що її видрукували О. М. Лазаревський²⁾ та В. А. Кашпирев³⁾. Її складено, як гадає О. М. Лазаревський, з доручення уряду, щоб підготувати суспільство до зруйнування Січи. Вона має в собі справжній акт обвинувачення проти запорозців. У ній змальовується, як переманюють вони до себе людей з сусідніх провінцій, і заселили ними 25 000 дворів, поміж них багато заможних, сім'янистих; ті служать у них у війську, а тих вони повернули на підданців своїх; допомоги як військо вони не дають, податків не платять, законів у них немає, порядку ніякого, отаман і старшина, якщо письменні, повинні критися з цим. Безпорядки такі великі, що місця сусідні з Запорожжям „нікогда въ желаемый порядокъ приведены и успокоены быть не могутъ“, доки в Запорожжя: козаки роблять наскоки, руйнують, захоплюють землі й виводять до себе, часто підступом. „Родъ сей, въ правительствѣ ихъ секты, весьма хитеръ, проницателень, и остороженъ въ разсужденіи своихъ интересовъ“ (§ 18). Землі Лизаветгр. та Катер. провінції вони захоплюють найхитрішим способом — як захоплять землю, так зараз і „пошлють депутата въ Петербургъ съ просьбой, что они обижены“... (§ 23) — й отак захопили чимало земель. Раніш запорозці були незаможні, а тепер збагатіли, позаводили великі хуторі, селища й живуть домами, мають жінок, дітей, добре скотарство та промисли. Загальний висновок такий: ця горішня верства запорозького суспільства, жонаті, сім'янисті, заможні козаки „своими великими еконо-

¹⁾ Г. Ф. Міллеръ. Разные матеріали до исторіи запорожской касающіеся. Чтенія въ Имп. Общ. Ист. и Древн. при М. Унив., за р. 1847, кн. 6, ст. 48.

²⁾ А. М. Лазаревскій. Запорожье въ концѣ XVIII в. (Н. Калачовъ. Архивъ истор. и практ. свѣдѣній относ. до Россіи. СПб. 1861, кн. II, ст. 11—14). Його-ж: (передрук) К. Стар., 1889, т. XXVII, 628—637.

³⁾ В. Кашпиревъ. Памятники новой русской исторіи, СПб. 1872, т. II. „Примѣчанія о запорожцахъ“.

міями також подвергають себя, въ случаѣ какого объ нихъ учрежденія, всему, что бы ни случилось, повиновенію“, а інших волоцюг, яких тепер небагато, якщо й порозбігається „тысяча какая..., то оное ничего не значить“ (§ 30). Таким способом записка ця підготовлює громадську опінію до зруйнування Січи й натякає на те, що по заведенні нового ладу його прийме старшина та взагалі заможне козацтво так, як і личить „вѣрноподаннымъ“ (§ 31).

Ми побіжно оглянули зміст тієї небагатої літератури, що була присвячена запорозькому питанню в другій половині ХVІІІ в. Почасти її не було опубліковано, як от твір кн. Мишенецького, Рігельмана й Зарульського, — вона тільки відбивала в собі погляди сучасників, почасти — як Міллерові Записки та м. б. анонімного автора — являла собою відповідь на запитання державних діячів, почасти — як „Примѣчанія“ Болтіна — була захистом уряду супроти факту вже доконаного. Підбиваючи підсумки цій літературі, треба визнати, що вона на диво однотонна: в низці наведених поглядів, од ученого німця-історика й до армійського офіцера, відчувається однаково вороже ставлення до запорозького товариства. Правда, залежно від індивідуальних авторових рис, мотивується це негативне почуття різно: одні вбачають у Запорозжжі вічну загрозу цілості російської держави, загрозу матеріальному добробутові її (Міллер, Рігельман та анонім О. М. Лазаревського); другі підкреслюють соціальну небезпеку, що її становить Запорозжжя (анонім); треті — й таких найбільше — вказують на недоброзвичайність „безженного“ буття запорозького (надто Міллер); четверті підкреслюють ненадійність запорозців, як спільників на випадок війни (надто Рігельман). А надто багато уваги приділяється питанню економічному — надмірному збагаченню запорозців коштом сусід, суперечкам за землі, достаткові земель, що й надалі в запорозців пустизною лежать (Болтін, анонім О. М. Лазаревського, Зарульський), переманюванню людей з околиць земель (кн. Щербатов, Зарульський і надто анонімний автор).

Звичайно, ми не маємо права приписувати висловлені погляди всьому російському дворянству, чи всій російській інтелігенції, надто-бо малий відсоток тих, що погляди їх маємо ми, тимчасом не випадок в те, що перед зруйнуванням Січи лунали голоси тільки такого напрямку.

IV.

Виключно цікавий що-до з'ясування, як ставилися сучасники до цього питання, є маніфест з 3 серпня р. 1775 про скасування Січи, який зафіксував юридично те, що фактично сталося два місяці тому. Широко й літературно написаний, маніфест цей нам надто цікавий, бо він показує, як саме уряд мотивував факт скасування Січи, одною стороною, та які саме причини вважав він за потрібне вказувати, мавши на увазі настрої того суспільства, що цей маніфест читатиме¹⁾.

¹⁾ П. С. З. № 14354. С. Ф. Рубинштейнъ. Хронологическій указатель указовъ правительственныхъ распоряженій по губерніямъ Западной Россіи, Бѣлоруссіи и Малорос-

Маніфест цей має в собі три частини: вступ, де наводиться історію Запорозької Січі, шість пунктів, де перелічується причини, що потягли за собою скасування її, та закінчення.

Зупинімося на кожній частині зокрема.

У вступі говориться, що Запорозька Січ „разрушена... не меньше какъ за оскорбленія нашего И. В., черезъ поступки и дерзновенія, оказанные отъ сихъ казаковъ въ неповиновеніи нашимъ... повелѣніямъ“. Перед цим було вичерпано всі лагідні засоби. Далі йде екскурс у царину історії: запорозці являють собою частину малоросійських козаків, але останні „обращаясь въ естественномъ общежительствѣ“ були й будуть корисними громадянами, а запорозці, здичавівши в своїх міжгір'ях та порогах, поволі утворили з себе „особливое, странное и намѣренію самого Творца въ размноженіи рода человѣческаго отъ него благословенномъ, противоборствующее политическое сонмище“. Через те, що на Дніпровські пороги спочатку тимчасово й навперемінно вярджали з України варту, туди заборонено було брати з собою жінок і дітей, щоб не зазнавали вони небезпеки, але деякі „столько пріобыкли къ сей праздної, холостой и безпечной жизни, что сдѣлали себѣ напоследокъ изъ нея неподвижный законъ“... і вирішили назавсіди в Січі лишитися. Числом запорозців було так небагато й так їх не поважалося, що, коли, приєднуючи Малу Росію, „министры“ царські спиталися гетьманських послів за них, то ті відповідали, що запорозці „люди малые и въ дѣло ихъ ставить нечего“. Через те, що за встановленої безженности суспільство їхне мало незабаром зруйнуватися, запорозці почали приймати, не розбираючи, всякий „сбродъ“. Але не „могъ и не можетъ, конечно, быть полезень отечеству сихъ качествъ политической разнообразный и юродивый составъ членовъ, питающихся въ совершенномъ почти отъ свѣта и естественнаго общежительства разлученіи, наиболѣе отъ грабежа... и погруженныхъ... въ совершенной праздности, гнуснѣйшемъ пьянствѣ и презрительномъ невѣжествѣ“.

Далі йдуть наведені в шістьох пунктах „преступленія“ козаків, що спричинили цю „мѣру строгости“.

У пункті першому сказано про те, що запорозці почали, років десять тому, вимагати землі, що їх придбано було за останньої війни з Портою та ті, що знаходяться під селищами Новоросійської губернії, доводячи, що землі ці належали їм. Що-до перших маніфест зазначав, що вони ніколи не належали Польщі, тоб-то вона не могла дати їх запорозцям, що-до других — вони належали Малій Росії, але не запорозцям, бо вони „не имѣли никакого начала, слѣдовательно и собственности никакой въ земляхъ“.

сіи за 240 лѣтъ. Вильна 1894, ст. 111—119. Сборникъ в.-ист. матеріаловъ, вип. VI. Н. Ф. Дубровинъ. Бумаги Потемкина-Таврич., ст. 46—52, № 47. Словарь Географическій Россійскаго Государства, описывающій азбучнымъ порядкомъ, собранный А. Щ(ека)т(ов)ымъ), ч. II. М. 1804, ст. 572—579. А. И. Ригельманъ. Лѣтописное повѣствованіе, ч. IV, ст. 31—35. Н. Марковичъ. Історія Малороссіи, М. 1842, т. IV, ст. 445—454, але з похибками.

У другому пункті сказано, що запорозці відважилися перешкоджати розмежовувати землі, а так само завели власні зимовники та почали виводити до них людність з гусарських і пікінерних полків і вивели до 8 000 чоловіка об. ст.

У третьому пункті говориться про грабування запорозцями мирної людности Новоросійської губернії за 20 років — з р. 1755, що оцінюється в кілька сотень тисяч карбованців.

У пункті четвертому говориться за те, що не побоялися запорозці захопити землі, придбані між Богом та Дніпром за мировим трактатом, підкорити собі людність Молдавського гусарського полку й навіть „собирається вооруженной рукой для насильственного себѣ возвращенія мнимыхъ своихъ земель Новороссійской губерніи“.

У пункті п'ятому маніфесту говориться, що запорозці, не вважаючи на заборону, приймали до себе не то втікачів, що йшли в козаки, ба й „людей женатыхъ и семьянистыхъ“. Намовляли їх тікати з Малоросії на те тільки, щоб собі підкорити та завести в себе власне хліборобство, в чому й дійшли чималих успіхів, бо селян, „въ земледѣліи упражняющихся“, є тепер у місцях к. Запорозьких володіннів до 50 000 чоловіка.

Нарешті в пункті шостому говориться за те, що запорозці намагалися привласнити землі, що здавна належали військовій Донському. З наведеного „всякій здраво разсуждающій можетъ тутъ легко проникнуть какъ лукавое намѣреніе запорожскихъ казаковъ, такъ и существительный отъ оногo государству вредъ: заводя собственное хлѣбопашество, расторгали они тѣмъ самое основаніе зависимости ихъ отъ престола нашего и помышляли, конечно, составить изъ себя посреди отечества область совершенно независимую подъ собственнымъ своимъ неистовымъ управленіемъ въ надеждѣ, что склонность къ развратной жизни и къ грабежу будетъ при внутреннемъ изобиліи безпрестанно обновлять и умножать ихъ число“. Такий спосіб чину одною стороною загрожує знелюднити сусідні краї, а з другого — загрожує торгівлі, що могла-б розвиватися „къ позавидованію всей Европы, если бы вредное скопище Запорожскихъ казаковъ, обратившихъ хищность и грабительство въ первое свое ремесло, не было благовременно изъято“. Окрім того багато з козаків на початку війни мали на оці передатися супротивникові й не подали звістку, що до кордонів наближається Кримський хан. Правда, „не малая жъ часть“ запорозького війська підчас війни давала приклади мужности й хоробрости й дістала за те нагороди, „хотя и тутъ... многие... по возвращеніи въ Сѣчь начали совращаться съ истиннаго пути“. „И тако, трохи несподівано кінчається маніфест, по необходимому уваженію на все вышеизложенное“, визнали за потрібне Січ зруйнувати, що й зробив 4 червня року 1775 ген.-пор. Текелій. Про це маніфест оповішає: „нѣтъ теперь болѣе Сѣчи Запорожской въ политическомъ ее уродствѣ, слѣдовательно же и казаковъ сего имени“. Землі запорозькі причислюється до Новоросійської губернії. „Впрочемъ, слѣдуя челоуѣколюбію нашему, которое всегда и отъ праведной преступнику казни отвращается... предписано отдѣльнымъ

казакамъ, желающихъ остаться въ своихъ мѣстахъ, дать землю, желающихъ уйти на родину — отпустить, а старшинамъ порядочно служившимъ дать соразмѣрныя службѣ званія ихъ степени“.

Отакий маніфест своїм змістом. Цей зміст можна поділити на три частини: політичну, соціальною та економічну.

Першому питанню присвячено небагато місця — в 1 пункті та в 6-му, другому — соціальному — присвячено більшу частину вступу до маніфесту й питання „объ уродствѣ“ безженного товариства червоною ниткою проходить через увесь маніфест. Третьому — економічному відведено всі пункти, де мова про боротьбу за землю, заведення власного хліборобства, то-що.

У цій послідовності ми й зупинимось на кожному питанні зокрема.

Як ми вже зазначали, маніфест тільки позверхово торкається „политической неблагонадежности“ запорозьких козаків; так ось у 1 пункті обвинувачення зустрічаємо натяк на „прежнія важныя и пагубныя противу вѣрности и подданства преступления“ козаків, що їх обличено „подъ покровомъ забвенія“. У п. 6-му говориться про „многихъ“ козаків, що надумалися передатися супротивникові на початку війни та не подали звістки, що наближається кримський хан до кордонів, та глухо про якесь „свращеніє съ пути истиннаго“ козаків, які по війні повернули до Січі. Як бачимо, автор маніфесту не має нахилу висувати питання про невірність козаків на чільне місце й тільки мимохідь згадує за це. Звичайно, він цілком мав рацію, бо участь запорозців в останній війні була така явна, позиція їхня така вірогідданська, що це недавнє минуле повинно було покрити в очах сучасників та „всего свѣта“ колишні гріхи козацькі. Натискаючи на зради козаків, автор маніфесту мусів-би заперечувати твердження самої імператриці, що не раз говорила про вірність козацьку. Не робивши з політичного питання кардинального місця маніфесту, автор його ясно показував, що справжні причини зруйнування Січі лежали в інших площинах. Але перш як перейти до цих справжніх причин, ми хочемо тільки підкреслити, що для багатьох сучасників, видимо, ці причини вислизали, а лишалося саме питання про невірність козацьку, як ми вже зазначали на прикладі Рігельмана.

Щоб правильно оцінити та з'ясувати ці причини, треба відірватися від пишного реального життя в запорозьких степах та вдатися до тих абстрактних теорій, що ними жили будівники державности XVIII в., як у Західній Європі, так і в Росії.

Треба пригадати, що в XVIII в. панувала ідея державности над особою. Окрема людина, як особа, не існувала, вона була тільки тією „одиницею“, атомом, що в нерозривному звязку з іншими становив ціле, себ-то державу. У науці видатних державознавців — Гоббса, Локка, Юсті, Пуфендорфа та ин. — за інтереси особи забувається й вони потопують в інтересах держави. Окрема людина не член держави, а тільки матеріял, що з нього будує правитель. Звідси зрозуміло: що більше цих атомів, що більше цегли в будівника, то величнішу споруду може він поставити,

то дужча й заможніша держава, то більше війська, слави й коштів дасть вона правителеві, то більше матиме вона робочих рук і, тоб-то, ширше розвине промисловість¹⁾.

З цих тверджень можна було зробити логічний висновок і його й робили державознавці XVIII в. та правителі: якщо від числа підданців залежить сила держави, то правитель повинен усіма засобами збільшувати число підданців. Головних-же шляхів, щоб дійти цієї мети, було двоє: один шлях — охорона тієї людности, що єсть, шляхом природнього приросту, звідси піднесення народимости, охорона дитячого життя, а другий шлях — притягнення чужоземних колоністів.

Ці ідеї популяціоністів відбилися у творах найвидатніших філософів XVIII в., як то Локк, Монтеск'є, економістів — Зюсмільха, Більфельда, Зонненфельса, Юсті²⁾ та ин. — в царині теоретичній. У практичній царині прихильниками їхніми був ряд державних людей XVII—XVIII вв. у Франції, Германських державах, Англії, Іспанії³⁾, де заохочують шлюби, сім'янисті родини й таке ин.

Росія цією стороною не відставала від Європи. Тут ширяться в перекладах твори Більфельдові⁴⁾, Юсті⁵⁾, Зонненфельсові⁶⁾. Німецькі вчені, що працювали в Росії, Штерх, Крафт, Герман, теж були провідниками цих ідей у російському суспільстві; Август Шлецер, як він каже, „ізготовляв статті о населенні“⁷⁾. Низка російських учених розвивала ідеї популяціоністів у своїх творах. Так Ломоносов присвятив ціле „Разсужденіє“ питанню про розмноження та збереження російського народу в листі до графа Шувалова⁸⁾. Професори московського університету Рейхель та Зибелін обмірковували в своїх промовах на урочистому засіданні університету питання про способи найліпшого розмноження людности; проф. Вель-

¹⁾ М. М. Шпилевскій. Политика народонаселенія въ царствованіе императрицы Екатерины II. Записка Новороссійск. Унив., т. VI й окр. Од. 1871, ст. 9.

²⁾ Народонаселеніе и ученіе о народонаселеніи. Статьи изъ Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Пер. пров. С. Булгаковымъ. М. 1897, изд. Водовозовой, ст. 104—106, 110—120.

Йоган Петер Зюсмільх так висловив ідеї популяціоністів: „від численної людности, що її може змістити та прохарчувати країна, залежить щастя держави... людність, якщо користуватися нею як слід, являє собою основу й джерело багатства“ (там само, ст. 114).

³⁾ Народонаселеніе и ученіе о народонаселеніи, стор. 96—100. Цинічний погляд на це питання у Фрідріха Великого: він прирівнював народ до стада оленів у парку заможного дідича — в них однакове призначення — розмножатися (там само, ст. 100).

⁴⁾ Бильфельдъ. Политическія наставленія, ч. I, перев. кв. Шаховського, 1768 та II част. — 1775 р., пер. Барсова.

⁵⁾ Юсти. Основанія силы и благосостоянія царствъ, или подробное начертаніе всѣхъ знаній, касающихся до государственнаго благочинія. 1772, пер. Богаевского.

⁶⁾ Зонненфельсъ. Начальныя основанія полиціи или благочинія, пер. Гаврилова, 1786.

⁷⁾ М. Шпилевскій. Политика народонаселенія, ст. 23, 25.

⁸⁾ М. В. Ломоносовъ. Письмо къ гр. Шувалову, изд. соч. Ломон. Смирдина, 1847, т. I, стор. 628. М. Шпилевскій. Op. cit., 30.

цин присвячує цілий розділ тому самому питанню в своїй книзі „Начертаніе врачебнаго благоустройства“¹⁾). Академія Наук та Імп. Вільне Економічне Товариство дебатують ту саму тему²⁾). Ті самі ідеї популяціоністів — жадоба збільшити людність, сподіваючись од того піднести прибутковість землі — пробиваються в господарчих наказах господарів економістів³⁾ — Слагіна, Суворова та ин. Ці самі питання обмірковуються в Комісії року 1767.

Отже, можна сказати, що ідеї, яких торкнулися західньо-європейські державознавці та економісти, знайшли в кріпацько-абсолютній монархії російській відповідний ґрунт і дали пишні плоди. Та й справді, вони були такі прості, такі елементарні, що припали до вподоби російському суспільству: що більше буде люду, то більше можна цей люд визискувати й менше можна клопоту з ним мати — так спрощено розуміли ці теорії російські політико-економі⁴⁾.

Імператриця Катерина II сама заплатила велику данину захопленню ідеями популяціоністів. Ще будши наслідницею престолу, вона писала в своїх нотатках: „мы нуждаемся въ населеніи; заставьте, если возможно кишмя кишѣтъ народъ въ нашихъ пространныхъ пустыряхъ. Я не думаю, чтобы для достиженія этого полезно было принуждать нашихъ инородцевъ не христіанъ принимать нашу вѣру: многоженство еще болѣе полезно для умноженія населенія“⁵⁾). У тих самих нотатках, кажучи про велику смертність селянських дітей (з 14—20 чоловіка виживає рідко коли четвертина), вона вигукує: „Какая потеря для государства“⁶⁾). Ці нотатки звертають на себе увагу тим, що показують, які питання цікавили Катерину перед вступом її на престіл; зробившись імператрицею, Катерина не змінила своїх поглядів на це й так визначила головні завдання правителів: „заботиться о тишинѣ и благоденствіи ввѣренной отъ Бога пространный имперіи и о умноженіи населенія въ Россіи“⁷⁾). У розділі XXII Наказу вона висловила правителеве *credo* так: через те, що силу держави становлять люди, а не гроші, то правитель повинен „ободритъ размноженіе народа, чтобъ великое число людей было въ го-

¹⁾ М. М. Шпилевскій. *Op. cit.*, ст. 31—32.

²⁾ П. Рычковъ. *Труды Имп. Вольн. Эконом. Общ-ва*, ч. XVI, 1770, ст. 33.

³⁾ В. И. Семевскій. *Крестьяне въ царствованіе имп. Екатерины II*, СПб, 1903, вид. II, вступ, ст. XXI.

⁴⁾ Цікаві цією стороною міркування В. Н. Татищева написані ще р. 1742; поміж порад про те, як провадити сільське господарство та утримувати селян од ледарства, „понеже отъ праздности крестьяне не только въ болѣзнь приходятъ, но и вовсе умирають“, Татищев радить „въ своей деревнѣ... кумовства не имѣть, затѣмъ чтобы можна было жениться“. Краткія економіческія до деревни слѣдуючія записки. *Временникъ М. Общ. Ист. и Древн.*, т. XII, ст. 2 й 22.

⁵⁾ *Сборникъ Имп. Ист. Общ.*, т. VII, ст. 85, № 9.

⁶⁾ *Сборникъ Имп. Ист. Общ.*, т. VII, ст. 86, № 14. Цікаво заважити, що наведене місце мало не слово до слова увійшло до Наказу, розд. XII, § 226.

⁷⁾ *Обозрѣніе иностранныхъ поселеній въ Россіи*. Ж. Мин. Внутр. Дѣль, 1837, т. XXXVI, ст. 428, прим.

сударствъ“¹⁾. У розділі XII Наказу Катерина розвиває цей погляд докладніше: „не можна сыскать довольно ободреній къ размноженію народа въ государствъ“, говориться в першій артикулі розділу й назначається шляхи, якими повинен простувати правитель, щоб дійти цієї мети. Перше лихо, що проти нього він повинен боротися—це дитяча смертність, що від неї гине три чверті народжених дітей, недуги, а так само спосіб стягати податки з селян, а саме оброчна система, яка відтягає селян з лона родини. „При великомъ благополучіи государства легко умножается число гражданъ“, запевняє Катерина. Скрізь, де єсть місце, де вигідно жити, тут люди розмножуються, і та країна, де переобтяжують податками, „обнажена отъ жителей“, бо „гдѣ люди живутъ подъ тяжкими законами... и земли свои почитаютъ за подлогъ къ удрученію—тамъ въ такихъ мѣстахъ народъ не размножается“...²⁾. Ось власна Катеринина програма, програма чисто теоретична, але частину її Катерина намагалася перевести й у життя.

Ціла низка указів мала полегшити шлюб брати³⁾, але тут Катерина багато чого дійти не могла, бо була безсила супроти церковних правилів, що обмежували шлюб далеких родичів та забороняли брати його протягом постів.

Катерина намагалася також обмежити в правах нежонатих, отак, як це було зроблено в Пруському законодавстві. Так от у депутати до комісії року 1767 наказано було надсилати селян тільки жонатих та тих, що мають дітей⁴⁾. Указ з р. 1787 заборонив обирати на громадські посади на Катеринославщині в казенних селищах нежонатих та бездітних людей⁵⁾.

Цікавий що-до цього § 7 „Положенія о поселенныхъ въ Новоросійской губерніи гусарскихъ и пикинерскихъ полкахъ“, що його склав губернатор Языков. У ньому говориться ось що: „не бесполезно холостыхъ гусаръ и пикинеръ ставить на квартиры у достаточныхъ и семьянистыхъ хозяевъ, гдѣ бы они по хорошему своему обращенію вошедъ въ знакомство другъ съ другомъ и навыкая упражненію въ экономіи могли на дочеряхъ ихъ жениться и современемъ, составя изъ себя подобнаго хозяина, утверждать себя лучше въ поселеніи: будутъ приумножаться фамилии и возрастать люди, способные на укомплектованіе полковъ“⁶⁾.

Взагалі, турботи що-до підшукування наречених для салдатів та казенних селян мають не останнє місце в колі обов'язків кравчих правителів за Катерининської доби⁷⁾.

¹⁾ Наказъ Е. И. В. Екатерины вторья, самод. всеросс., данный Комиссии о сочиненіи проекта новаго уложенія, СПб, 1776, розділ XXII, § 604.

²⁾ Там само, р. XII, §§ 264—292.

³⁾ ПСЗ, 24 юля 1765, № 12 433. ПСЗ, 14 юля 1782, № 15 468; 18 апр. 1765, № 12 378. М. М. Шпилевскій. Политика народонаселенія, ст. 34—36.

⁴⁾ П. С. З. 14 дек. 1766 г., № 12.801.

⁵⁾ П. С. З., 1787 г., 16 603. М. Шпилевскій. Ор. cit., стор. 37.

⁶⁾ Моск. Отд. Арх. Главн. Штаба (Лефортовскій Арх.), оп. 194, спр. № 4, стор. 27.

⁷⁾ Арх. Тавр. Губ. Канц., пачка № XII, № 14, № 27; Зап. Од. Общ. т. XII, ст. 315; т. XI, ст. 374; Леф. арх. оп. 194, № 200, арк. 2, арк. 33.

Природно, поруч з намаганням збільшити людність стоять і турботи урядові про збереження дитячого життя. Що-до цього і в теоретичних міркуваннях учених, і в практичній діяльності Катерининій, найбільше, правда, в царині починаннів, бачимо цілковиту послідовність, досить указати хоч-би на план „Воспитательныхъ домовъ“.

Цілковито відповідає цим ідеям і маніфест з 3 серпня року 1775. У ньому червоною ниткою проходить осуд „безженства“ запорозького, де треба вбачати не ригоризм правителів, а програму, яку переводить він у життя. На підставі цієї програми „общество безженныхъ людей“ було не тільки „сонмищемъ, намѣренію самага Творца въ размноженіи рода человѣческаго противоборствующимъ“, а й інститутом небезпечним для цілості та добробуту держави. Обстоюючи це твердження, автор маніфесту був певен, і мав на те досить підстав, що чималий відсоток читачів маніфесту зрозуміє всю шкоду й небезпеку для суспільства, яка загрожує з боку Січі.

Ось цей епізод показує, якою страшною вважалася Катерині примара безженного товариства запорозького. Р. 1776, коли заводилося на колишніх запорозьких землях губерніяльні установи, було дано „наставленіє“, що робити з к. запорозькими козаками: § 18 ставить за мету „правленію“: „внушать имъ (казакамъ) жениться всѣми споспѣшествующими къ тому средствами, учинившимъ же доброе сіе дѣло въ поощреніе другимъ, доставлять преимущественно призрѣніе, твердя имъ въ пристойности и исподволь, что сіе есть для нихъ незыблемое хозяйства пріобрѣтеніе съ блаженною жизнью отъ самага Бога устроившего“¹⁾.

Незабаром по зруйнуванні Січі, вже з р. 1776, Потьомкін уживав заходів, щоб повернути на колишні місця тих запорозців, що пішли за Дунай. Він приписує ген.-пор. Прозоровському довідатися про число їхнє та „всѣми ласковими образами“ притягти їх до Росії, сподіваючись, що Чертков, озівський губернатор, даватиме їм таке „благоденствіє“, щоб вони „устремились сами собой“ у колишні кордони²⁾. Катерина, в наказі Потьомкінові, ухвалюючи взагалі його розпорядження в цій царині, побоюється проте, щоб запорозці, якщо не буде вжито запобіжних заходів, часом-би „не завели паки общества безженныхъ людей“³⁾. Це побоювання видимо відбилося у такому Потьомкіновому приписі до Таврійського правителя Каховського, з 1 липня року 1784: він повідомляє його про дозвіл імператриці приймати всіх запорозців, що повертають до Росії, та оселяти їх у зазначених місцях з однією умовою: „не могутъ быть терпимы общества безженныхъ людей, по прежнему обычаю войска запорожского“⁴⁾.

¹⁾ В. Л. Бѣдновъ, Матеріали для історії колонізації б. Запорожскихъ владѣній. Лѣтопись Екатер. Уч. Арх. Ком., вип. IX, 1903, ст. 198.

²⁾ А. Богумилъ. Изъ історії управління Новороссії кн. Потемкиннимъ, вип. II, Екатер., 1905, ст. 87.

³⁾ Сборникъ Импер. Русск. Истор. Общ., т. XXVII, ст. 333, 15 кв. 1784, Бумаги Екатерины II, ст. 333.

⁴⁾ Зап. Од. Общ. Ист. и Древн., т. XV, ст. 610, № 1063.

Не треба забувати, що острах перед „безженністю“ запорозьких козаків у Катерини був перебільшений; якщо для XVII в. можна було обмежувати цей звичай життєвими умовами ¹⁾, то для кінця XVIII в. тим обережніше треба ставитися до оповідання про нього. Твердження А. А. Скальковського, ніби жонатих козаків виключалося з Січі ²⁾, не відповідає дійсності, бо на ділі обмеження що-до цього, видимо, полягало тільки в забороні приводити жінок у саму Січ ³⁾. За останніх років Січі семейних козаків на числі більшає, ростуть зимовники й хутори, де живуть їхні сім'ї, не кажучи вже про численних семейних поселенців, про що згадує й маніфест. Взагалі, коли повернули козаки до Наддніпрянщини р. 1734, їхні життєві умови змінюються; вони чим-раз більше переходять до осілого, спокійного життя. Зростання хуторів та зимовників, збільшення семейних козаків та їхніх „підданців“ відбилися між иншим і на церковному житті: чорне духівництво, що обслуговувало козаків, об'їджаючи час-од-часу „каплиці“ та відбуваючи відповідні треби, не завдовольняло тепер потреби людности, повстає потреба на постійні храми з причтом білого духівництва, щоб відбувати вінчання, хрестини, похорони ⁴⁾.

Звичайно, маніфест не зупиняється тільки на цій причині. В пунктах 1, 2 та 4 мова — про тії перешкоди, що їх ставили козаки залюдненню земель Новоросійської губернії, та утиски, що їх терпіла від них людність гусарських і пікінерських полків. Землі ці, говорилося у маніфесті, запорозці неправильно вважали за свої, бо вони ніякої власности не мали, а були тільки терпимі на землях, де колись оселилися замість військової варти. А землі Новоросійської губернії, як пустизну, посіли люди, „кѣ земскому хозяйству и кѣ военной службѣ равно устроенные“. Тут не говориться ясніше — хто такі були ці люди, так добре „устроенные“ для хліборобства та військової служби? Ясно, що маніфест розумів під цими людьми чужоземних колоністів, сербів, волохів, болгарів та ин., що посіли східні й західні межі запорозьких земель. Отже, тут знову зіткнулася реальна дійсність в особі запорозців, що уперто вважали за свої землі від Дніпра до Бога, з популістськими теоріями XVIII в.

Чужоземна колонізація, що почалася за Лизавети, почала розвиватися власне за Катерини II. Справа колонізаційна, що її хаотично запровадив Лизаветин уряд, цуралася будь-яких теорій: уряд пішов назустріч

¹⁾ И. М. Каманинъ. Къ вопросу о казачествѣ до Богдана Хмельницкаго. Чтенія въ Истор. Общ. Нестора Лѣтописца, кн. VIII, К. 1894, ст. 77. Д. И. Эварницкій, Запорожье въ остаткахъ старинъ, СПб., т. I, ст. 6.

²⁾ А. А. Скальковскій. Исторія Нов. С., т. I, ст. 77—78.

³⁾ В. А. Біднов. Аполон Скальковскій, як історик степової України. Науковий ювілейний збірник українськ. університету в Празі, присвячений презид-ві проф. др. Т. Г. Масарикові, Прага, 1925, ст. 346. Г. Ф. Миллеръ. Разсужденіе о Запорожцахъ. Чтен. М. Общ. Ист. и Др., 1846, кн. 5, ст. 61.

⁴⁾ О. Р. Левицькій. Церковна справа на Запоріжжі в XVIII ст. Записки Укр. Наук. Товариства в Квіві, кн. X, К. 1912, ст. 51—52. В. А. Бідновъ. Матеріали для исторіи церковнаго устроєства въ Запорожьѣ. Лѣтоп. Екат. Арх. Ком., вип. IV, ст. 31—129.

пропозиціям сербів, хорватів та інших, приділив скарбові гроші, відвів Запорозькі землі та й полишив влаштуватися, як самі хтять¹⁾.

Зовсім инакше ставилася до справи Катерина. До програми, що її так палко підтримувала вона, входило, як уже зазначали ми, не задовольняючися природнім приростом людности, притягати пересельців з-за кордону. Чекати, коли збільшиться людність од немовлят, було для неї надто довгим іспитом — „чтобы возстановить державу... обнаженную отъ жителей, напрасно будемъ ждатель помощи... отъ дѣтей, могущихъ впредь родиться“, писала вона в Наказі²⁾. Лишається друга путь—чужоземна іміграція.

Це питання, розроблене в працях німецьких популяціоністів, як то Зюсмільх, Юсті та ин.³⁾, не раз обмірковувано і в російській літературі.

На практиці Катерина першого-ж року урядування видає указ Сенатові: входячи в зносини тільки з Колегією Чужоземних справ, приймати всіх, хто хоче переселятися до Росії⁴⁾. Маніфест з 4 грудня року 1762 запрошував усіх охочих переселитися до Росії, як чужоземців, так і російських підданців, що втекли за кордон. Поставивши собі за головне правило, говорилося в маніфесті, ...„повсегда имѣть материнское попеченіе и трудъ, а такожъ и благоденствіе всей намъ ввѣренной отъ Бога пространной имперіи и о умноженіи оной обитателей“, імператриця обіцяла всім, хто прийде, монаршу ласку та прихильність⁵⁾. Маніфест цей було перекладено різними мовами та порозсилено всім резидентам при чужоземних дворах⁶⁾.

На цім справа не стала, і в липні р. 1763 було опубліковано два акти, що стали за підвалину до чужоземної колонізації в Росії: указ про заснування канцелярії для опікунства чужоземних колоністів та маніфест про права, яких надається їм⁷⁾.

Якої ваги надавала Катерина чужоземній колонізації, видно вже з того, що канцелярію опікунства, на чолі якої було поставлено гр. Г. Г.

¹⁾ Г. Г. Писаревскій. Изъ исторіи иностранной колонизаціи, ст. 30—44. Ми зовсім не можемо погодитися з твердженням шановного автора, що „популяціоністскія теоріи Запада, властно вторгавшіся къ намъ преимущественно черезъ дипломатическое вѣдомство, и „примѣръ другихъ державъ“ въ особенности сыграли въ этомъ случаѣ не маловажную роль... Изреченіе „примѣръ заразителенъ“ — приложимо не только къ частнымъ житейскимъ отношеніямъ, но и къ отношеніямъ государственнымъ“ (ст. 29—30). Виставивши це твердження, сам-же автор розбиває його на всій лінії, виявивши на 17 сторінках цілковиту інертність російського уряду що-до цього й, найбільше, — цілковитий брак власної ініціативи.

²⁾ Наказъ, розд. XII, § 279.

³⁾ М. М. Шпилевскій. Ор. cit., 83—84. Г. Г. Писаревскій. Ор. cit., 2—3.

⁴⁾ Г. Г. Писаревскій. Ор. cit., 48. В. А. Бильбасовъ. Исторія Екатерины II, т. II, додат. I, 15, ст. 522.

⁵⁾ П.С.З., № 11720. 4 груд. 1762.

⁶⁾ В. А. Бильбасовъ. Исторія Екатерины II, т. II, ст. 195. Г. Г. Писаревскій. Ор. cit., ст. 49.

⁷⁾ П.С.З. 22 липня 1763, № 11879 та 11880. А. А. Клаусъ. Наши колоніи. Опыты и матеріалы по исторіи и статистикѣ иностранной колонизаціи въ Россіи, СПб. 1869, вып. I, ст. 69.

Орлова, було прирівняно до державних колегій, і вона підлягала тільки самій імператриці. На постачання чужоземним колоністам інвентарю, хліба, на спорудження фабрик і заводів було приділено 200 000 карбованців. Канцелярія повинна була з'ясувати, скільки й які єсть вільні землі в Європейській та Азіатській Росії, а потім брати на облік тих, що приїздять, стежити, щоб їм не чинили утисків на митницях, та навчати губернаторів, „дабы они чинили являющимся иностранцамъ вспоможеніе“¹⁾. Цілий штат „вызывальщиковъ“, або урядових комісіонерів, найрізноманітніших професій та соціального стану, їхали за кордон, щоб викликати охочих переселятися до Росії²⁾. Ми бачимо поміж них і дворян, і різночинців, і офіцерів, і навіть духовних осіб, і чужоземців, і росіян з походження³⁾. На Україні особливо енергійно працював полк. Філіпович та його помічник Миролюб⁴⁾. Кінець-кінцем, з р. 1764 по р. 1770, коли викликати колоністів тимчасово були припинили, почасти через турецьку війну, в Росії було утворено 117 колоній⁵⁾.

Отже, обстоюючи свої права на землі, запорозці тим самим перешкоджали урядові здійснювати цілу планомірну його систему. За останні десять років, коли Січ іще була існувала, боротьба ця загострилася; колонізаційна діяльність на запорозьких вольностях поживавішала, відтягаючи людей з скарбових селищ, полків та власницьких володінь. Усе це, природня річ, підбурювало уряд проти запорозців.

От саме за ції взаємини і говорить — глухенько, що правда — маніфест у пунктах 2 та 4.

Коли ми піді'ємо підсумки сказаному, то в читача може утворитися вражіння, що зруйновано Січ от через що. Запорозці, „питающіеся въ совершенномъ почти отъ свѣта и естественнаго общежительства разлученіи наиболѣе отъ грабежа... погруженныя... когда имъ способы къ разбойничеству пресѣкаемы были, въ совершенной праздности, гнуснѣйшемъ пьянствѣ и презрительномъ невѣжествѣ“, були уламком варварського народу, чужого будь-якій культурі, що жив „безженним“ життям. Цей народ усіма звичаями своїми заваджав урядові доходити мети, що її він собі поставив, — збільшувати людність та підносити культуру й „благоденствіє“ народне.

Але цей висновок аніяк не можна звязати з іншими частинами маніфесту, що до них ми оце й перейдемо. У пункті 2 бачимо вказівку,

¹⁾ П.С.З. 22 липня р. 1763, № 11881. 7 серп. 1763, № 11890. 5 травня 1765, № 12394. 30 липня 1765, № 12443; 28 квіт. 1766, № 12630; 19 травня т. р., № 12651; 7 червня т. р., № 12672; 17 жовт. т. р., № 12763.

А. А. Клауст. Ор. сіт., ст. 16. Иностранныя поселенія, Ж. М. Вн. Д., 1837, т. XXVI, ст. 433. Г. Г. Писаревскій. Ор. сіт., 51.

²⁾ П.С.З. 17 листоп. 1764, № 12283; 3 жовт. т. р., № 12255.

³⁾ Г. Г. Писаревскій. Ор. сіт., ст. 85 і дальші.

⁴⁾ П.С.З. 28 лют. 1767, № 12836; 17 листоп. 1767, № 13015. К. Центр. Арх. Давн. Акт., спр. №№ 5268, 7411. Г. Г. Писаревскій. Ор. сіт., 85—87.

⁵⁾ Велицынъ. Иностранная колонизація въ Россіи. Р. Вѣстн. 1889, кн. II, 16—17.

що запорозці заводять нові зимовники, виводять та переманюють до себе людей. У пункті 5-му читаємо, що запорозці приймають утікачів, „людей женатыхъ и семьянистыхъ... изъ Малороссіи для того только, чтобы себѣ подчинить и завести собственное хлѣбопашество, въ чемъ уже довольно предупѣли, ибо поселянъ въ земледѣліи упражняющихся находится нынѣ въ мѣстахъ бывшаго Запорожскаго владѣнія до 50 000 душъ“. З оцих цитат можна зробити висновок, що зовсім не пасує до першого: ясно, що запорозці перестали жити „въ совершенномъ почти отъ свѣта и естественнаго общежительства разлученіи“. Винуватять їх у тому, що до них, у їхні „вольности“, йдуть тисячі, десятки тисяч „вѣрныхъ подданныхъ“ з гусарських та пікінерських полків і з „Малороссіи“; ідуть люди семейні, працьовиті. З цих цитат бачимо, що запорозці живуть уже не тільки „отъ грабежа посреди окрестныхъ народовъ“, і в проміжках між грабунками не перебувають „въ гнуснѣйшемъ пьянствѣ и презрительномъ невѣжествѣ“, а навпаки, намагаються завести „собственное хлѣбопашество“, „въ чемъ довольно уже предупѣли“.

Здавалося-б, автора маніфесту всі ці обставини допіру перелічені могли тільки завдовольняти, бо вони свідчать про те, що на Запорожжі „выгодно жить“, тут настає „благополучіє“ (Наказ каже: „при великомъ благополучіи государства легко умножается число жителей“¹⁾) та „вездѣ, гдѣ есть мѣсто, въ которомъ могутъ выгодно жить, тутъ люди умножаются“²⁾). Запевняючи, що запорозці та їхні поселенці у власному хліборобстві „довольно предупѣли“, автор маніфесту, додержуючися Наказу, тим самим визнавав, що вони варті „поощренія“ („земледѣліє есть первый и главный трудъ, къ которому поощрять людей должно“³⁾); „не худо бы было давать награжденіє земледѣльцамъ поля свои въ лучшее передъ прочими приведенными состояніє“ та „руководѣламъ, употребившимъ во трудахъ своихъ раченіє превосходнѣйшее“⁴⁾).

На ділі ці успіхи запорозців на ниві культурній не тішать, ба навпаки, лякають автора маніфесту: „Всякій здраво разсуждающій, говорится в пунктѣ 6-му, можетъ тутъ легко проникнуть, какъ лукавое намѣреніє запорожскихъ казаковъ, такъ и существительный отъ онаго государству вредъ. Заводя собственное хлѣбопашество, расторгали они тѣмъ самое основаніє зависимости ихъ отъ Престола нашего и... помышляли конечно составить изъ себя посреди отечества область совершенно независимую...“ Як-би здійснився цей намір, то повстала-б небезпека „въ разсужденіи неминуемой убыли въ людяхъ изъ числа нашихъ вѣрныхъ подданныхъ“.

Як-же погодити ці два погляди на запорозців, що так раптово зустрілися в однім і тим самім маніфесті?⁵⁾ Доводиться, щоб пояснити

¹⁾ Наказъ, розділ XII, § 272.

²⁾ Наказъ, розділ XII, § 274.

³⁾ Наказъ, розділ XIII, § 313.

⁴⁾ Наказъ, розділ XIII, § 299—300.

⁵⁾ М. С. Грушевський й. Люстр. історія України, К. Льв. 1911, 502—503.

цю суперечність, відійти від ідей популяціоністської теорії державознавців XVIII в. та гуманних і високих міркувань автора Наказу й повернути до практики того самого віку.

Зруйновано Січ р. 1775; треба пам'ятати, що це був час, коли вже зовсім визначивсь новий напрям у Катерининому урядуванні. Епоху ліберальних ідей Наказу, скликання Комісії р. 1767, премій Вільного Економічного Товариства на тему про „права селянські“ було пережито¹⁾. Забуто було ідеї перших років урядування („противно христіанской вѣрѣ и справедливости дѣлать невольниками людей“; „свобода — душа всего на свѣтѣ“²⁾). Уже Наказ, опублікований офіційно й переведений через попередню цензуру гуртка вірників, утратив усі ті місця, де говорилося про поміщицьку сваволю та бажаність волі для селян³⁾. Наказ обережно говорив тільки, що варто, хіба що крім державної konieczної потреби, уникати випадків, щоб „не приводить людей въ рабство“⁴⁾, але разом заспокійливо запевняв, що „не должно вдругъ и черезъ узаконеніе общее дѣлать великаго числа освобожденныхъ“⁵⁾.

Комісія року 1767 змалювала яскраву картину настроїв суспільства, і спільний вигук „рабів!“ був відповіддю на запитання про „нужды и чувствительные недостатки народа“⁶⁾. Пугачовщина була відповіддю другої частини людности, що спитатися її про її-ж-таки потреби не вважали за потрібне в Комісії року 1767. Відповідь була така виразна, що почула її всенька Росія й здригнулися поміщицькі кубла навіть по губернях далеких од Поволжя⁷⁾.

Але злякалися не самі поміщики, злякався і уряд, і примара „маркіза“ Пугачова, як, силуячись у глумі приховати переляк, звала його Катерина⁸⁾, переслідувала її скрізь. Жорстоким терором відповів уряд селянам на Пугачовщину, й різкий поворот у бік реакції в селянському питанні характеризує добу по вгамуванні руху⁹⁾. Реакція найрізноманітнішими сторонами захопила життя, і безперечний звязок між нею та

¹⁾ В. И. Семевскій. Крестьянскій вопросъ въ Россіи въ XVIII и первой полов. XIX в. СПб. 1888, т. I, ст. 22—23; 45—94.

²⁾ Замѣтки Екатерины. Сборн. Имп. Ист. Общ., т. VII, ст. 84, № 6 й 7.

³⁾ В. И. Семевскій. Крестьянскій вопросъ, т. I, 39—44.

⁴⁾ Наказъ, розд. XI, ст. 253.

⁵⁾ Наказъ, розд. XI, ст. 260. Взявши цю фразу в Монтек'є, Катерина змінила зміст її, в Монтек'є бо мова про стародавній Рим та вплив на справи вільновідпущених (М. Н. Покровскій. Історія Росії съ древнѣйшихъ временъ. М., т. IV, ст. 67).

⁶⁾ В. И. Семевскій. Крестьянскій вопросъ, т. I, 95—126. Його-ж: Крестьянскій вопросъ въ Россіи, Крестьянскій строй, СПб, 1905, 161—62.

⁷⁾ В. И. Семевскій. Крестьяне въ Россіи, при имп. Екатеринѣ II, т. I, вид. II, СПб, 1903, ст. 556. Його-ж: Крестьянскій вопросъ въ литературѣ Екатер. времени. „Великая реформа“, М. 1911, т. I, ст. 223. Н. Н. Фирсовъ. Пугачовщина, СПб, 1903, ст. 125, 162. Сборникъ Имп. Русск. Истор. Общ. т. 72, ст. 462, 470, 484, 555. А. Болотовъ. Записки, т. III, ст. 493—4, 377—78. Кн. М. М. Щербатовъ. Оправданіе моихъ мыслей и часто съ излишнею смѣлостью взглаголаныхъ словъ. Сочиненія, СПб, 1898, т. II, ст. 255.

⁸⁾ Сб. И. И. Общ. т. 27, ст. 14.

⁹⁾ Н. Н. Фирсовъ. Пугачовщина, ст. 168.

зруйнуванням Січі, що в ній лякали Катерину Запорозькі „вольности“ та „неистовое правление“¹⁾.

Ще перед тим, Комісія року 1767 в наказах депутатам та дебатах досить з'ясувала дворянську жадобу утворити з дворянства урядовий стан²⁾. Намагання ці в чималій їх частині здійснено в положеннях про губерні та в Жалуваній Грамоті дворянству. І 70-ті роки це був той час, коли дворянство чуло свою силу над урядом і почало намагатися зосередити в своїх руках і політичну і матеріяльну силу. Це позначилося на тому, що зміцнилося ще більше кріпацтво.

Де-далі більша пишність двору й вельможного панства впливала й на провінційне дворянство, що й собі пнулося наслідувати їх у всьому³⁾. Разом з тим зростають і вимоги, що їх ставлять поміщики до своїх вотчин, і вимоги грошей починають заступати натуральний побір. Про тенденцію провадити грошове господарство свідчать, між иншим, статті Вільного Економічного Товариства; де подано приблизні кошториси, як провадити хатне господарство, коли воно має 3 000, 5 000, 30 000 крб. річного прибутку⁴⁾.

У звязку з бажанням збільшити прибутковість маєтків стоїть піднесення інтенсивности господарства. Щоб уявити собі, які питання цікавлять дворянство, досить хоч-би побіжно переглянути Труды Вільного Економічного Товариства за перших десять років його життя. Склад членів його та співробітників був дуже різноманітний: тут бачимо й вершки вельможного панства: графа К. Г. Розумовського, гр. Г. Г. Орлова, гр. П. Г. Чернишова, гр. Я. І. Сіверса та ин., і вчених — акад. Паласа, проф. А. Ойлера, й провінційних поміщиків — Андр. Болотова, П. Ричкова. Всіх їх об'єднує спільне бажання — піднести продукційність сільського госпо-

¹⁾ Князь Г. А. Потемкинъ-Тавричеській. Біографическій очеркъ, Русск. Стар., 1875, мартъ, 504. А. И. Маркевичъ. Южная Русь при Екатеринѣ II, Одесса, 1893, 21—2. (Преосв. Феодосій). Матеріалы для историко-статистическаго описанія Екаторинославской епархіи. Вып. I, Екатеринбург. 1880, ст. 302—3, 401—402, в. II, 22.

²⁾ Сборникъ Имп. Истор. Р. Общ., т. IV, VII, XIV. Кн. М. М. Щербатовъ. Проектъ наказа депутату. Сочин. т. I. Його-ж. Предложенія на читаные въ Комиссіи указы (там само, 56). Його-ж. Разсужденія... полезно ли... чтобы деревни между дворянъ обращались (там само, 159). Його-ж. Размышленія о дворянствѣ (там само, 218). Його-ж. О поврежденіи нравовъ (там само, т. II, 133). В. А. Мякотинъ. Дворянскій публицистъ. Изъ исторіи русск. общ., 1902, ст. 161—8. А. Е. Прѣсняковъ. Дворянскій и крестьянскій вопросы въ Комиссіи 1767 г. Його-ж. Дворянскій и крестьянскій вопросъ въ наказахъ депутатамъ — обидви — Великая Реформа, т. I. Н. М. Покровскій. Исторія Россіи, т. IV, ст. 75—79.

³⁾ Н. М. Покровскій. Истор. Росс., т. IV, ст. 86—87, 94. С. П. Мельгуновъ. Дворянинъ и рабъ на рубежѣ XIX в. Вел. Реф., т. I, 242—7.

⁴⁾ Шретеръ. Опытъ домостроительства и плановъ на экономическую задачу 1770 и 1771 гг. Труды Имп. Вольн Экон. Общ., 1772, ч. XXII, ст. 24. Юсифъ Регенсбургеръ. О раздѣленіи извѣстной суммы на годовой прожитокъ. Труды, ч. XXI, 1772. Обидва автори мають на оці господарства, де все потрібне для господина купують, а слуг наймають. Обидва дістали премію Товариства по 150 черв. Ще перед тим, р. 1742, В. Н. Татищев у своїх записках пропонував кошторис витрат поміщикаві, що живе на 1 000 крб. на рік (Временникъ, т. XII, ст. 30).

дарства, що часто-густо сходиться на завдання — не збільшивши, а якомога зменшивши витрати на господарство, піднести прибутковість маєтку. Щоб дійти цієї мети, одні радять мочити зерно перед засівом, через що „третья часть урожая останется въ засѣвѣ“ ¹⁾. Інші рекомендують насіння попередньо прокоптити ²⁾, ще інші рекомендують кінні граблі, щоб на стерні не лишалося колосся ³⁾. Дописувачі з різних місць пишуть цікаві статті про особливості ґрунту й урожаю ⁴⁾, про використання кропиви, що дурно росте по городах ⁵⁾, про розведення штучних луків, лісівництво ⁶⁾, бджільництво ⁷⁾ й т. ін. П. Ричков пише цілий трактат про виготовання „вкусной и питательной“ їжі з баранячих та волів'ячих шкур, правда застерігаючи, що споживати її можна „съ пользою“ тільки в найскрутнішу пору, коли немає хліба ⁸⁾. Другий господар радить годувати коней січеними сосновими голками, що їх коні з великою охотою їдять, якщо добре поголодують ⁹⁾.

Поміщика другої половини XVIII в. чим-раз більше цікавить питання про збут збіжжя та про закордонний ринок. У середині XVIII в. з середньої Росії найбільше вивозили прядиво, але хоч воно й давало великий прибуток (за підрах. Погодіна десятина коноплі давала 83 крб., а пшениці — тільки 54 крб.) ¹⁰⁾, воно потребувало пильнішого догляду, угноєння ¹¹⁾, і сіяти коноплю можна було не на всякому ґрунті. Повста-

¹⁾ Иванъ Ушаковъ. О прибыточномъ моченіи сѣмянъ ярового хлѣба. Труды Имп. Вольн. Эконом. Общ., ч. XXV, 1773, ст. 117 (нагородж. срібн. мед.). Степ. Ушаковъ. О плодородіи яров. хлѣба. Там-таки, ч. XXIII, 1773, 1—40.

²⁾ Алекс. Карамышевъ. О пользѣ копченія ржи передъ посѣвомъ, пер. со шведск. Там само, ч. XXVII, 1774.

³⁾ А. Болотовъ. Способъ къ полученію большого количества хлѣба сверхъ обыкнов. урожая. Там само, ч. XXX, 1775.

⁴⁾ В. Приклонскій. О Кашинск. у., Там-таки, ч. XXVI, 1774. А. Засѣдкій. О Вологодск. у., Там-таки, ч. XXIII, 1773. Лаксманъ. Обѣ Олонек. у., Там-таки, ч. XIV, 1770. По Калужск. пров., Там-таки, ч. XI, 1769. По Владимирск. пров., там-таки, ч. XII, 1769. Вар. Вульфъ. Обѣ Ингерманл., там-таки, ч. X, 1768. О Галицк. пров., там-таки, ч. X, 1768. О Слободск. пров., там само, ч. VIII, 1768.

⁵⁾ П. Рычковъ. О крапивномъ холстѣ. Там само, ч. XVIII, 1771. Його-ж. О крапивной куделѣ. Там само, ч. XV, 1770, 71—75.

⁶⁾ Федотъ Удоловъ. Эконом. правила, ч. XX, 1771. О посѣвѣ лѣсовъ. Там само ч. XV, 1770. А. Болотовъ. О рубленіи лѣсовъ и заведеніи лѣсовъ. Там само, 1766 та 1767, ч. IV—V. О сбереженіи лѣсовъ. Там само, ч. VI, 1767; стаття Лемака — О лѣсахъ, ч. III, 1766 р.

⁷⁾ У кожній книжці Трудів Имп. Вільн. Економ. Тов.

⁸⁾ П. Рычковъ. О приготовленіи въ пищу во время крайней нужды говяжьихъ и бараньихъ кожъ. Там само, ч. XXV, 1773, стор. 119—130.

⁹⁾ Испытанный и справедливо найденный способъ какимъ образомъ содержать лошадей и другой скотъ съ береженіемъ корма... Там-таки, ч. III, 1766, стор. 100—106.

¹⁰⁾ Н. М. Покровскій. Ист. Росс., т. IV, 103—4. Для Охтирск. пров. р. 1768 підрахунок був вищий — десятина коноплі давала 16—20 крб., а жита — 7. (Тр. Вольн. Экон. Общ., ч. VIII, 139—40).

¹¹⁾ В I книжці Трудів Т фон-Клингштедт поставив низку питань дотичних до хліборобства; в 3-ій книжці було на них 48 відповідей, „касающихся до разведенія льна и пеньки“. Там само стаття ф.-Клингштедта -- О пользѣ отъ умноженія льна. Про ко-

вало природне намагання знайти вигідніший продукт: жито, що сіяти його було найзручніше, не мало збуту за кордоном, а пшениця, що на неї завжди був попит ¹⁾, сливе не родила в середній Росії, хоч сіяти її спитувалися були скрізь — навіть у Вологодській губернії ²⁾. Там, де вона давала великі врожаї — в Південній Росії, не було портів, щоб збувати її ³⁾. Становище хлібного ринку мусіло різко змінитися після Кучук-Кайнарджійського миру, і англійський посол у Петербурзі відразу зважив на цю обставину ⁴⁾: для російського хліба відкривавсь простий шлях до Чорного моря, але на цьому шляху стояло Запорожжя ⁵⁾.

В маніфесті з 3 серпня року 1775 єсть цікава риса: в ньому говориться, що торгівля з Портою Отоманською, „объщающая скорые и действительные плоды богатой жатвы, не могла бы достигнуть... того совершенства, которое ей видимымъ образомъ предлежитъ къ позавидованію Европы“, як-би збіговисько козаків, „обратившихъ хищничество и грабительство въ ремесло“, не було знищено. Обвинувачення це різко одрізняється від інших; решта більш-менш відповідала дійсності, і її можна було тільки тлумачити так чи инакше: справді запорозці боронили свої землі і, борячись за них, грабували та плюндрували нові селища, але-ж так само робили й супротивники. То правда, вони приймали вікачів, але приймали їх і адміністратори Новоросії і сам Потьомкін видав наказ „бѣглыхъ помѣщикамъ не выдавать“ ⁶⁾. Справді-бо, запорозці розвинули сільське господарство, дарма що їм допіру дорікали, наче-б вони нехтують його. У питанні про торгівлю бачимо инше: з давніх-давен запорозці не тільки торгували з Портою, Кримом, Польщею, але й так серйозно ставили торговельні взаємини, що турецькі кораблі не боялися входити з товарами до запорозької гавані ⁷⁾, а польські купці без ніякого страху їздили до Січі ⁸⁾, не казавши вже за те, що торгувало чимало й запорозців, їздячи по сіль у Крим, Варну, до Польщі. Суть обвинувачення не в тому, що запорозці заваджали торгувати, а в тому, хто торгував. Питання це треба звязати з дебатами в Комісії р. 1767 про вивізну торгівлю між купецтвом і дворянством, що в них останнє слово сказали дворяни. Вивозити все збіжжя дворяни вважали за своє

ристь від розведення коноплі писав Ф. Удолов у „Собраніи экон. правилъ“, ч. XV, 1770, ст. 139—41.

¹⁾ Іос. Б о н о г у р і й. Способъ къ размноженію прибыточнаго хлѣба, Труды, ч. XXIIV 1773, ст. 10. Там само — О выпускѣ пшеницы за море, ч. I, 1765.

²⁾ В. З а с ѣ ц к і й. Эконом. отвѣты, Там само, ч. XXIII, 1773, ст. 225.

³⁾ Отвѣты на экон. вопросы по Слободск. пров. Там само, ч. VIII, 1768, ст. 76. По Изюмск. пров. — там само, ст. 115, по Ахтырк. — 135, по Острожокск. — 164, по Сумск. — 203.

⁴⁾ Н. М. П о к р о в с к і й. Истор. Россіи, т. IV.

⁵⁾ Григ. Н а д х и н њ. Память о Запорожьи, Читенія въ Моск. Общ. Ист. и Древн., 1876, кн. III, ст. 130.

⁶⁾ А. Л о в я г и н њ. Потемкинъ. Русскій біографическій словарь, СПб. 1905, ст. 655.

⁷⁾ Примѣчанія о запорожцахъ. Памятники новой русской исторіи, СПб, т. II, ст. 296. Запорожье въ концѣ XVIII в., Киевск. Стар., 1889, т. XXVII, ст. 630.

⁸⁾ Д. И. Э в а р н и ц к і й. Исторія запор. каз., т. I, вид. II, М. 1900, ст. 582. Зап. Од. Общ., т. VII, ст. 170.

право¹⁾. Якщо пригадаємо, що саме ці товари були за основу торгівлі запорозців²⁾, і саме вони потребували південного ринку, — то стане зрозуміло, що й цей пункт обвинувачення диктували, найбільше, інтереси поміщиків.

Треба не забувати, що поміщик XVIII в. давно вже перестав удольнятися прибутком з самого тільки сільського господарства, хоч скрізь і проповідувано, що немає праці вищої від хліборобства. Рідко в якій вотчині не було допоміжних прибутків од прядіння та ткання; як заявляє Засецький, у Вологодській губернії „баба развѣ передь утромъ отъ пряжи отстанеть“³⁾, а прясти починають діти — „въ ненищихъ и скудныхъ семьяхъ“ — з 7 років⁴⁾. Од такого кустарного виробництва дворяни давно почали переходити до влаштування кріпацьких фабрик; це питання спричинило жорстоку боротьбу з купецтвом у Комісії р. 1767, але перемогло і в ній дворянство⁵⁾. За такого настрою дворян ясно, що годі й говорити про надмір робочих рук, навпаки, їх завжди було мало. На це вказує зростання цін на кріпацькі душі: в 60-х рр. XVIII в. пересічно „душа“ коштувала карбованців 30, в 80-х рр. — 80, а в 90-х — 200 крб.⁶⁾

Гніт кріпацтва стискав селян чим-раз міцніше й лишалося їм два виходи — повстання або втеча на Дін, на Волгу або в Запорожжя. Про це голосно говорили в Комісії року 1767⁷⁾.

Так складалися взаємини між двома класами; ясно, з яким острахом та зненавистю повинні були дивитися поміщики на вольності запорозькі, куди тікали від них їхні „раби“ й де вони так легко потопали в неоглядних просторах степових, й де, як каже офіційний документ, запорозці їх „содержать въ своемъ вѣдомствѣ и отъ податей защищаютъ“⁸⁾. Важко зазначити конкретно, оскільки острах перед Запорожжям, куди завжди міг утекти селянин, відбивавсь на стані поміщицького господар-

¹⁾ Кн. М. М. Щербатовъ. Наказъ депутату, Сочиненія, т. I, ст. 18. Його ж. „Предложенія“ на голосъ деп. Попова (там-же, ст. 101—10) и на голосъ депутата Глинкова (там-же, т. I, 204).

²⁾ Д. И. Эварницкій. Ист. зап. каз., т. II, 582—3.

³⁾ Ф. Удоловъ, напр., порівнював „изобильное хлѣбопашество съ золотомъ, лежащимъ на поверхности земли“ („О сельскомъ домостроительствѣ“, Труды Имп. Вольн. Экон. Общ., ч. XXIII, 1773, ст. 116—17). У Наказі сказано так: „Земледѣліе есть первый и главный трудъ, къ которому поощрять людей должно“, розд. XIII, ст. 113.

⁴⁾ А. Засѣцкій. Отвѣты на экономическіе вопросы, Труды Вольн. Экон. Общ., ч. XXIII, ст. 274—75. В Галицькій, Охтирській, Сумській та ин. пров. починали прясти з 10 р. Там-же, ч. VIII, ст. 157, 215 та ин.

⁵⁾ Кн. М. М. Щербатовъ. Проектъ Наказа, Соч., т. I, 17. „Предположенія“, там-таки, 109—111; 121—31.

⁶⁾ В. И. Семевскій. Крестьяне въ Россіи, т. I, вид. II, Вступ, ст. XVII.

⁷⁾ Скарги на життя селянське прохоплювалися у тій чи тій формі навіть у Трудах Имп. Вільн. Економ. Т-ва. Напр., Клінгштет писав, що „крестьянинъ мало знаетъ способностей челоуѣческаго житія“; харч його така кепська, що він „по нуждѣ только жизнь свою содержитъ“ („Изъясненіе способа къ поощренію земледѣльцевъ къ трудолюбію“, ч. XVI, 1770, 241).

⁸⁾ Д. И. Эварницкій. Источники для исторіи запор. каз., т. II, 1660.

ства Росії й Гетьманщини або Слобожанщини. Ми дозволимо собі навести дані, що їх зібрав В. Б. Антонович для відповідної смуги польської України, на Київщині й на Волині: він занотовував — що далі від кордонів Запорозжя, тим густіше залюднено землі й тим важчі кріпацькі відбутки, що їх відбували селяни¹⁾. Зауваження це можна поставити поруч із скаргою дописувача Вільн. Економ. Т-ва з Слобідських провінцій, де він нарікає на труднощі становища поміщика, який завсіди боїться, що селянин може піти від нього²⁾.

Отже було ясно, що Запорозька Січ була посередньою перешкодою для розвитку кріпацтва, й тільки по зруйнуванні її р. 1775 уряд міг закріпити селян на Україні³⁾, подібно до того, як основу для закріпачення селян поклала старшина на Гетьманщині тоді, коли Січ розпалася і відсунулася на південь — по розгромленні її р. 1709⁴⁾.

Отже маніфест з 3 серпня року 1775, що-до змісту його, а так само й форми, — надзвичайно цікавий документ свого часу. В ньому відбилися дві сторони XVIII в. — урядова ідеологія просвітнього абсолютизму, що трактував про „благоденствіє“ підданців, природній закон та підкріплював свою політику ідеями популістів; у цих частинах маніфесту знати ті самі ідеї, що диктували й Наказ. А поруч з ними відчувається ненависть та задрість урядового стану, дворянства, яке бачило в запорозцях страшних суперників, у вільні слободи яких тікала закріпачена людність — однією стороною, та другою, власників широких, урожайних степів, які заступали шляхи до Чорного моря. Чим-раз більше намагання піднести інтенсивність господарства, поширити та поглибити кріпацтво, збільшити експорт збіжжя не могло помиритися з існуванням запорозьких вольностей з їхнім екстенсивним господарством, з їхніми особливими умовами економічного життя. Запорозжя лишалося і надалі страшне й несполучне з життєвим ладом кріпацької Росії, навіть затиснене звідусіль у лещатах чужоземних колоній.

Це єдина з тих причин, що присилювали уряд зруйнувати Січ і що визирає в міркуваннях сучасників, коли вони трактували були про Січ та її провини. Як ми вже зазначали, цю причину ясно зрозуміли ті, кого позбавляли вольностей, і в народніх піснях основний лейтмотив — то туга за широкими степами й обвинувачення тих, хто заволодів ними.

Недалеке майбутнє показало, хто найбільше виграв, або, правильніш казавши, лагодивсь виграти від зруйнування Січи, та в чії руки справді перейшли запорозькі вольності.

Наталя Василенкова-Полонська.

¹⁾ В. Б. Антоновичъ. Акты объ экономич. и юридич. отношеніяхъ крестьянъ въ XVIII в., Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. VI, т. II, ст. 40.

²⁾ Труды Имп. Вольн. Экон. Общ., ч. VIII, 129.

³⁾ Гр. Надхинъ. Память о Запорозжьѣ, Чтенія М. Общ. Истор. и Др., 1876, кв. III, ст. 192.

⁴⁾ М. П. Драгоманов Нові пісні про громадську справу, ст. 19—20.

З минулого Хотівської околиці Київ.

Південно-західні околиці Київ, починаючи від деміївського краю міста (теп. Сгалінки) й с. Жулян і кінчаючи долиною середньої течії Віти, становлять невелике плато¹⁾, що його найвища частина лежить на обширі поміж колією залізниці та Київо-Васильківським шляхом, який по-за х. Красний Трактир розгалужується на порівнюючи недавній²⁾ поштовий тракт у бік с. Поштова Віта та ще давніший, можливо, великий шлях через с. Хотів і т. ин.

Ця частина плато являє собою гребінь вододілу поміж річковими системами Ірпеня й Віти, двох найважливіших коло міста праводніпранських допливів, що з них перший плине на північ від Київ, а другий на південь од нього.

Обриси та рельєф території, що її оглядаємо, залежать переважно від взаємовідносин Дніпра й Віти³⁾.

¹⁾ Пересічно — 70 з чимось сажнів над рівнем моря.

²⁾ Тоб-то раніш, ніж було проведено залізницю з р. 1873.

³⁾ 20-верстову, приблизно, річку Віту (Вета — в стародавніх пам'ятках) утворює, в основній її течії, біля с. Юривки, збіг 3 струмків: 1) „Сіверка“, що починається в ярах на схід од залізничної колії, коло с. Крюківщини (з ним зливається, нижче сусіднього сільця Шахравщини, струмок Гатінка, що ватакає з села Гатне), 2) „Храмка“, що має свої верховини біля села „Волярка“ (теж на схід від сусіднього полотна залізниці) та 3) „Червона“, тепер мало не зовсім висхлий струмінь (з колишньою верховиною в яру поблизу від кол. Будаївської санаторії). Річка протікає повз с. Поштову Віту (там, де вона пересікає давній Київо-Васильківський поштовий шлях), тільки тимчасово зберігаючи тут свою колишню назву „Сіверка“, тече далі повз низку хуторів (млиновий „Нікольська“ або „Воробйова Віта“, колишній монастирський „Круглик“, інакше „Арсеївський скит“, Віта Хотівська, інакше Видубецька або Чернеча, та „Кременище“, що лежить посеред кол. скарбового лісу). Біля села Ходосівки (нижче броду „Король“) Віта, прийнявши праворуч 2 струмки, відпливає до колишньої правобережної пійми Дніпра, що тепер у цьому місці значно віддалився на схід. Протікаючи ввесь час до цього з заходу на схід і не маючи змоги через природні умови (дюни з кількома рівнобіжниками піскових стягів на обширі 3—4 верстов поміж х. „Мриги“ та праводніпранським урочищем „Конча“) відразу зіллється з Дніпром або-ж, принаймні, повернути на південь (у бік Трипілля), ця невелика річка завертає прикро, мало не сторч, на північ і тимчасово губиться в місцевих багнах. Приймаючи потім, нижче від села Лісники, струмочок без назви, а в околицях села Пирогова також іще потік, що бере початок із села „Хотів“ (з останнім сполучаються по дорозі струмки з колишніх монастирських хуторів „Теофанія“ та „Ярівці“), Віта, зрештою на південь від Китаїв, біля с. „Литовська Віта“,

Джерела ¹⁾ Борщагівського струмка, що спадисто збігає в бік Ірпеня, і початок ²⁾ струмка Гатінки, у горішній частині водозбору Віти, знаходяться таким чином в осередку рівної, скрізь одноманітної, що сливе не має ні шпилів ні спадин, місцевости. Край цієї тим'яної частини визначають сливе виключно долини струмків ³⁾ та балки з річкової мережі горішньої та середньої Віти, що сприяють тому, що плато по його краях значно розвинено й повільно знижується в бік сусідніх річкових долин.

Од властивостей ґрунту, деградованого льосу, що відбиваються між іншим на особливостях колишнього й сучасного, тепер мало не зовсім безлісного крайовиду, залежить домінантний характер праці місцевої, що-до племінного її складу мало не одностайної людности, яка живе сливе виключно з хліборобства та городництва і тільки частки має заробітки од сусідства з великим містом і залізницею, то-що.

Опріч безпосередніх передмістів Київа — Солом'янки з Чоколівським виселком, Забайків'я з Совками-Пронівщиною, Деміївки (= Сталінки) ⁴⁾ з Голосівим та Красним Трактиром, у місцевості, яку оглядаємо, можна зазначити низку залюднених пунктів: Жуляни, Крюківщину з Шахравщиною й Давиденковим виселком, Гатне, Теремки, Хотів з Теофанією, Чабани, Юрівку, Поштову Віту, Круглик, Мишаловку й Корчувату з Китаєвим, Пирогів з Ярівцями, Литовську Віту з Володаркою, Лісники з Церковщиною та інші.

Залюдненість цих селитьб і давність їхнього існування, певна річ, неоднакові: поруч з новоутвореними хуторами, виселками, водяними млинами, тут здибаються відомі з давніх часів і досить людні тепер селитьби, проте, що правда, взагалі невеликі розміром, як от, наприклад, село Жуляни ⁵⁾ або-ж село Хотів, осередок недавньої волости й тимчасового району.

вливається в протік дніпровий „Коник“, що з заходу обмиває так званий Жуків острів. Див. трьохверстову мапу видання Генерального Штабу (сплановану 1868—9 рр.), аркуш ІХ, ряди XXII та XXIII.

Невідома раніш у спеціальній літературі, коли не рахувати Похилевича (згід. його гіпотезу, що тут відбувся Вітичівський з'їзд князів 1100 р.; див. „Уѣзды Киевскій и Радомысльскій“, стор. 106. Київ 1887), невеличка ця річка (справді — струмок) з своїм водозбором викликає інтерес з боку історично-топографічного та, зокрема, археологічного. Див. нариси автора даної статті у „Чтеніяхъ въ Историческомъ Обществѣ Нестора-лѣтописца“ (книги XXI, вип. I і II, та XXIII, вип. I: „Змієвы валы вблизи Киева“, „Городище у д. Почтовой Виты“), і в „Записках Украинского Научного Товариства в Київі (книги III та XVII: „Забуті межі давньої Київщини“ та „Проектвані нові під'їзні залізниці в межах Київської губернії з історично-археологічного погляду“, також працю В. С. Козловської „Археологічні пам'ятки часів князівської доби коло с. Поштова Віта на Київщині“ („Науковий Збірник“ за р. 1924, том XIX, видання Історичної Секції У.А.Н.).

¹⁾ Біля х. Теремки за Красним Трактиром.

²⁾ Біля села Гатне.

³⁾ Коло сс. Гатне, Крюківщина, Юрівка, Поштова Віта, Хотів та інших.

⁴⁾ Усі вони містяться у водозборі р. Либеди.

⁵⁾ Яке відновлюють у пам'яті літописну „Желань“ і пояснюють походження назви Жиланської вулиці в Київі.

Становище більшості тутешніх селитьб насамперед приділяють гідрографічні особливості, тоб-то місця, де збираються поточні води, почасти знаходження на шляху жвавого руху ¹⁾, певне також і причини господарського значіння ²⁾).

Топографічні розвідки на поверхні землі, археологічні розкопи, довідки з історичного минулого, часом навіть сами назви ³⁾ та ознайомлення з сьогочасним станом господарства й культури взагалі допомагають скласти певне уявління як про ролю окремих селитьб в процесі культурно-історичного розвитку, так і про загальну фізіономію місцевости на південний захід од Київа.

Виявляється, що зазначену вже частину її, обрис і рельєф якої визначилися вже наприкінці льодовикової доби, підчас утворення долини як р. Віти, так, можливо, й головних з її мережі струмків, було, видимо, залюднено раніше, ніж інші сусідні: розкопи могил на обширі поміж с. Гатнє ⁴⁾ та х. Теремки підчас третього (Київського) археологічного з'їзду 1874 року констатували культуру людини кінця кам'яного віку (тоб-то доби переходу його до металю), тимчасом як дюнні поклади коло с. Литовська Віта або-ж коло с. Козин ⁵⁾ свідчать взагалі про культуру доби неоліту.

Південно-західню околицю Київа, що її ми оглядаємо та що її протягом дуже довгого часу не було промінням історії освітлено, більш-менш певно що-до хронології характеризують насамперед знахідки скитської доби в городищі біля Хотова.

Знахідка кільканацятьох срібних монет часів Антонінів у с. Пирогова, що лежить біля дніпрової пійми, свідчить про вплив Риму в II віці нашої ери.

Зазначене просторе біля Хотова городище ще пізніше, приблизно за тисячоліття, дало дещо з інвентаря слов'янського побуту підчас повстання у нас держави.

Початкову добу нашого державного життя, тоб-то століття перед татарською навалою ⁶⁾, репрезентують як давні військово-інженірні споруди, що являють собою кокошникоподібні городища великокнязівської доби в Китаєві, біля Теофанії, також коло Пирогова й Поштової Віти (в останньому місці подвійне), так і перша лінія захисного валу по-над лівим берегом р. Віти, яку перекинуто звідти коло с. Будаївки в напрямку р. Бобріці до Приірпіння ⁷⁾, далі — могильники коло городищ

¹⁾ Наприклад, Красний Трактир, Жулянська півстанція. Пор. так само Поштову Віту, Боярську залізничну станцію та інші.

²⁾ Низка лісових та сінокосних хуторів у недавніх монастирських володіннях, млин „Микольська“ або „Воробйова Віта“, різні сільські висілки й т. п.

³⁾ Наприклад, „Теремки“, городище й такі інші.

⁴⁾ Гайочок, поле й городи на схід од нього.

⁵⁾ Обидві вони — біля дніпрової пійми.

⁶⁾ Точніш — час до винаходу огнепальної зброї.

⁷⁾ Це — найдавніший військовий, найближчий до міста кордон Київщини від колишнього степу.

Китаївського, Поштово-Вітянського, почасти Хотівсько-Теофанівського та, нарешті,— випадкові знахідки побутового характеру, як, наприклад, знайдена свого часу в Жулянах срібна київського типу гривня. Повстання християнства, зокрема, відзначають рештки знайденого в Пирогові бронзового енкалпіона, також кам'яна будова (фундамент) церкви і печерний реліквіят передмонгольської¹⁾ доби в Церковщині, біля Лісників.

Повсюдне зубожіння на історичні забутки від половини XIII в. до XVI в. пояснює, чому ми тепер так мало ознайомлені з виявами місцевого життя за часів татарщини й литовського панування. Пам'ять про останнє збереглася, що правда, в гвоздівському²⁾ скарбі з монетою князя Володимира Ольгердовича XIV в., далі — в надрічному чотирикутному виступі Поштово-Вітянського городища й, звичайно, в зазначеному вже печерному реліквіяті як Церковщини, так, можливо, й замчища в Лісниках. З XV, особливо з XVI вв., тоб-то з доби, коли буйно зросла потужність Литовсько-Польської держави і розквітла в ній матеріальна та духовна культура, відомості за місцевість, що її розглядаємо, стають де-далі все систематичніші, і взаємовідносини поміж владною первісно природою та людністю, яка неухильно принатурювалася до неї і, наприкінці, взяла гору, виявились не тільки у тому, що людність вживала заходів, щоб бути од зовнішнього ворога безпечною та охорону вищої сили небесної собі забезпечити, також і в заходах по змозі врегулювати надалі землекористування: на зміну і в доповнення до монументальних і просто речових пам'яток глибокої старовини де-далі все частіше починають з'являтися й писані свідоцтва.

Вже р. 1465 князь Семен Омелькович подарував селище Сіряків (теперішнє Сіракове городище коло Теофанії) князеві Борисовичеві. Наприкінці, певне, ще того самого XV віку є згадка, поміж господарськими селами, про Глеваху з 8 людьми.

Потім р. 1500 згадується про Гатнє, як про дарунок кн. Глинського Київсько-Печерському Микольському монастиреві.

Р. 1516 король Сигізмунд I ствердив за Київсько-Печерським Микольським монастирем, поміж іншими дарами київського воеводи Немирича, нивку „Теремища“ (тоб-то теперішні Теремки), а р. 1593 „палац“ „Теремці“ вже належав Київсько-Печерській Лаврі. Р. 1572 зазначено, що Печерський монастир позивав землянина Тріску, який захопив Хотівську землю й пограбував. Того самого XVI-го віку, поміж іншими тутешніми володіннями Лаври, згадується Лазарівщина, майбутня Теофанія й т. и.

Взагалі сучасний актовий матеріал, не вважаючи на стислість або випадковість своїх свідоцтв, дає вказівки як на розвиток в даній місцевості монастирської переважно колонізації, так і на поступовне (особливо з Хмельниччини й до часткової секуляризації р. 1786 за Катерини II-ої) перетворення всього прикиївського природнього трикутника (Дніпро—

¹⁾ Почасти також і литовської.

²⁾ На південь од р. Віти.

Ірпінь--Стугна) у виключну власність київських монастирів, також на те, як потім (з кінця XVIII й до 1919 року) цей край набрав характеру дрібного селянського землеволодіння, лиш де-не-де перериване скарбовою землею або уламками місцевого, сильного колись монастирського господарства й характеризується, між иншим, повною відсутністю тут за останніх 250 років дворянських маєтностей. Усе оце почасти дає можливість скласти певний образ минулого, аж до наших часів дослідженого, мало відомих околиць Київа, що їх тепер розглядаємо.

Ознайомлення з назбираним в достатній кількості матеріялом історично-топографічного, археологічного, культурно-історичного й т. п. змісту й дозволяє зробити спробу по змозі звести до купи наші в данім напрямку відомості, за зразок чого й може бути довідка про минуле Хотівської околиці Київа, яку безпосередньо по цьому й даємо.

Сіракове, Хотів, Теофанія — це три топономастичних назви, які сполучені поміж собою не так одночасним в них повстанням людського, культурного життя, як і сусідством місцевости, де вони лежать, та які викликають найближчу в даному випадкові цікавість до себе.

Віддалені верстов за 15 від центральної частини Київа, лежать вони там, де Київо-Васильківський (Богуславський) шлях перерізує верховини струмка, який протікає досить глибокою долиною й до недавнього утворював тут широкий став (з млиноюю греблею) та який у різних місцях своїй течії має скількись для себе назв (Донашка, Хотівка, Пирогівка). Останній після злучення з ним невеликих струменів (що витікають із ставків Теофанії та х. Ярвіці) на південь од Китаєва, біля Пирогова, зливається з р. Вітою, що впадає в дніпрову протоку Кудник.

Розорана на всьому своїому обширі під селянську ріллю, територія збезлюдненого тепер Сіракового городища була свого часу місцем, де виявилася найдавніша тут діяльність людини, тимчасом як монастирське селище в Теофанії повстало порівнюючи за недавніх до нас часів, у XVI-му віці, тоб-то останнє виникло далеко пізніше, ніж остаточно спустіло місце це городище.

Сама природа ніби наперед дала людям можливість використати цю місцевість, щоб утворити тут безпечну в свій час селитьбу, яка була мало не цілком ізольована від околичної території, бо облямована з південного боку долиною Хотівського струмка, з другого — видолинком струмочка (Сіракового), що випливає з Теофанії, а з третього—яром, що починається в безпосередньому з останнім сусідстві, як річище колишнього його допливу, тепер сливе висхлого, а в свій час сполученого з головною місцевою річкою. Нагадуючи немов півострови Морею або Крим тим, що трохи чи не цілком її одрізано від сусіднього суходолу, зазначена земельна ділянка ¹⁾ на протязі лиш кількох десятків сажнів безпосередньо

¹⁾ Пересічно — десятин з 60.

стикається з відповідною частиною сусіднього Жуляно-Борщагівського плато. Вузьке горло шийки, в місці виходу з городища до сусіднього кол. монастирського гаю, остільки збігається й знижується на гребені вододілу двох названих видолінок, що згодом довелося навіть підсипати теперішній під'їзд од суходолу¹⁾.

Найвище піднімаючись з боку підходу до суходолу та по-над долиною пересохлого струмка, схарактеризована місцина спадисто спускається в напрямку до Хотівського струмка й до місця, де останній зливається з потоком із Теофанії (поблизу колишньої млинової гатки) і має тепер сильно покраяні боки, особливо з півдня та південного сходу.

З високих її пунктів розгортаються гарні, дуже мальовничі крайовиди на сусіднє село Хотів та на околичну далечінь, починаючи від стародавнього оборончого валу (між верховиною Хотівки й долиною Віти), продовжуючи високостями в бік Круглика та Лісників і закінчуючи праводніпрянським нагір'ям поміж Церковщиною, Пирогівським городищем і т. и.

Натурально відмежована таким чином од околиць, із знищеним тепер лісом, польова (от тільки розорали її під городи та ріллю хотівські селяни), ця ділянка землі, як виявляється, має сліди того, що залюднювано її вже віддавна.

Р. 1917-го в осередку городища підчас одної (ботанічної) екскурсії здобуто з ґрунту бронзову коринтську монету V віку²⁾, що, певне, опинилася тут через посередництво колишніх зносин давніх греків із скитами.

За рік, тоб-то р. 1918, в льосових шкалубинах городища з боку Хотівки учасники іншої шкільної екскурсії знайшли череп'я посуду скитської роботи з орнаментом³⁾.

Як бачимо, таким чином, не пізніше як за тисячу літ до початків слов'янської селитьби тут проживали представники культури, що за монументальну пам'ятку її, можливо, був також і могутній Ходосівсько-Янківсько-Вітянський земляний вал, що лежить у сусідстві, біля Круглика та вилукувато запирає місце виходу Віти до давньої дніпрові пійми і що продовженням його є лінія пізнішого (тоб-то великокнязівської доби) Вітянсько-Бобринського змієвого валу.

До речі, звідси до виходу долини р. Хотівки (чи Пирогівки) до дніпрові пійми біля с. Пирогова — лиш кілька верстов, і це треба згадати що-до обох зазначених місцевостей, маючи на увазі минуле значіння колишніх водяних шляхів для міжнародніх зносин.

Сліди на цьому самому місці слов'янської культури, що належить до доби початків нашої держави, можна бачити і в аналогічнім знаході, одночасно з скитськими (тоб-то р. 1918), решток інвентаря слов'янського побуту VIII—X в. нашої ери.

¹⁾ Наприклад, од місця розгалуження (біля первісного монастирського кладовища) лісової дороги до Хотова й стежки до городища.

²⁾ Так визначив її місцевий нумізмат М. Г. Захарієвський. Як і інші речі, спільно знайдені, її передано свого часу до Київського Історичного Музею імені Т. Шевченка.

³⁾ Їх, як і інші знахідки, також передано свого часу до того-ж музею.

Використано цю місцевість для не просто постійної, але й безпечної селитьби, певне, тільки тоді, коли закладався у нас могутній порівнюючи державний організм.

Масмо на увазі спорудження місцевого (Сіракового чи Хотівсько-Теофанівського) городища, що має більший обшир, ніж ті, котрі трапляються ¹⁾ в околицях Київа, своїми зарисами типове для передтатарської, чи краще — взагалі доби перед винаходом огнєпальної зброї.

Зовнішні зариси, тоб-то контури крїпости мусіли бути такі під впливом схарактеризованих особливостей місцевого рельєфу, а творчість колишніх військових інженірів виявилася в тому, що вони підшукали відповідне місце та вжили заходів, щоб цілком відокремити його від сусіднього суходолу, а також надати цій місцевості можливої безпечности, спорудивши в найприступнішому зовні пункті (тоб-то від суходолу) гребінястий насип, прокопавши рів, навколо підніжжя споруд, там і тут ²⁾ в'їзні ворота, можливо, також — утворивши берму ³⁾, патерни ⁴⁾ з шаром обпаленої товщі земляної, далі, колишні дерев'яні стіни з баштами ⁵⁾ й т. ин.

Схематичний малюнок та відповідний опис городища в урочищі „Сіракове“, що мало найзручніший приступ для своїх, можливо, лиш з боку річки (тоб-то на човнах) дав свого часу ще проф. В. Б. Антонович у доповіді своїй 1873 року ⁶⁾.

Вражіння вченого, що, щойно починав тоді студіювати археологію та був, здається, почасти в даному випадку під впливом відомого генерала Драгомирова й тогочасної фахової літератури що-до способів колишньої військово-інженірної техніки, і тому, можливо, виявив нахил до відповідної модернізації, не можуть, що правда, цілком сходитися з сучасними (тоб-то за 50 років) спостереженнями, коли до того на теперішньому вигляді городища повинні були в значній мірі відбитися руїнні в даному випадку наслідки взаємовідносин природи й людини.

Коли, наприклад, ще й тепер можна констатувати зовнішній рів давньої крїпости, двоє колишніх в'їзних воріт та ще дещо, то внутрішнього кругового валу, як і зовнішнього валу біля підніжжя городища, також могил-башт, які доглядів дослідник коло в'їзних воріт, слідів зовнішніх ⁷⁾ валів тепер не існує. Гадаємо навіть, що дечого ⁸⁾ навсправжки й не могло бути.

¹⁾ Крім Білгородського та Вишгородського.

²⁾ Тільки не проти виходу з гаю, тоб-то не біля теперішнього, пізнішого, звичайно, прорізу згаданого насипу.

³⁾ Тоб-то земляний виступ на половині височини зовнішнього схилу, що має вигляд ніби паса.

⁴⁾ Підземні ходи біля колишніх брам.

⁵⁾ Так зв. заборолами.

⁶⁾ „Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора-Лѣтописца“, книга 1. Київ, 1879 р. (Стаття: „О мѣстоположеніи древняго Кіевскаго Звенигорода“).

⁷⁾ Видимо (як показує рисунок) на узліссі гаю.

⁸⁾ Наприклад, останньої із вказаних ознак.

Давши проте сумлінний, вдумливий взагалі опис місцевости, дослідник не спостеріг ані характерного, кокошникоподібного, гребінястого насипу на краю городища¹⁾, ані шару перепаленої землі на піввисочині в'їзних воріт, ані підсипаної з землі²⁾ вузької лінії теперішнього сполучення городища з шляхом, ані, головне, — решток могильника, який, що правда, лежить уже по-за городищем, тоб-то по-над лівобережними високостями глибокої долини монастирського струмка³⁾.

Покійний вчений ототожнював городище з стародавнім, колишнім київським Звенигородом, що за його згадує літопис під 1097⁴⁾, 1150 (двічі), 1151 й 1234 рр.⁵⁾. Цю думку В. Б. Антоновича, що правда, вже тоді заперечували такі знавці Київщини, як прот. Лебединців⁶⁾ і Похилевич⁷⁾. Не поділяє її й автор цієї розвідки⁸⁾.

Військово-оборонче призначення колишньої (великокнязівської доби) фортеці,—яка звисала над давнім перевозом на шляху до привітянського військового кордону (коло недалекого звідси з півдня Круглика)⁹⁾ до Постугня¹⁰⁾ та, можливо, Поросся¹¹⁾, й досі лишається нез'ясована що-до своєї первісної назви, — зберегалось, видимо, дуже довго, тоб-то аж доти, коли київський уряд втратив можливість як захищати свою околицю, так і запобігати зовнішній небезпеці, що звідси загрожувала Київу.

З того часу, як за татар низка наших колишніх фортець почала знелюднюватися, і місцевий давній „город“ став перетворюватися, певне,

1) В місці, де воно зближається з суходолом. Проріз сучасний у ньому — напевне, пізнішого походження.

2) Певне, пізнішої доби.

3) На простороні поміж тимчасовою (часів недавнього будування тутешньої великої церкви) цегельнею та другим лісовим ставком, тоб-то на високому, вкритому лісом розі, де сходиться тепер безвідна балка з долиною струмка.

4) Як за місце, де осліпили кн. Василька Ростиславича.

5) Як місце, що лежало на шляху кількох давніх військових маршів.

6) „Чтенія“, I, стор. 269—70.

7) „Уѣзды Киевскій и Радомысльскій“, стор. 102. Київ, 1887.

8) „Чтенія“, XXIII, вып. I. (Стаття: „Городище у д. Почтовая Вита“, стор. 33 й далі. Пор. викликаний нею нарис В. Е. Козловської: „Археологічні пам'ятки часів князівської доби коло с. Поштова Вита на Київщині“ („Науковий Збірник“ за 1924 р., т. XIX, видання Історичної Секції У.А.Н.). Гловайський („Історія Россія“, т. I, ч. II, стор. 517) пристав на цю думку. Руліковський („Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich“ pod redakcją Sulimierskiego, Chlebowskiego i Walewskiego. Варшава, 1880) так само припускав, що здогад проф. Антоновича правдивий (т. I, стор. 639 в замітці „Chotów“), як уважав його за ймовірний і акад. М. С. Грушевський в своїй ще студентській, медальній праці („Очеркъ истории Киевской земли“, К., 1891, стор. 24), також у статті „Кілька київських документів XV—XVI вв.“ („Записки Наукового Товариства імени Шевченка“, т. XI, стор. 5).

9) Тут знаходиться стулка могутнього дугастого Ходосівсько-Янківсько-Вітянського валу з початком Вітянсько-Бобриського змієвого валу, цієї першої колись оборончої лінії Київщини від степовиків.

10) Василів (теперішній Васильків) на р. Стугні лежав на другій лінії давніх захисних валів.

11) Літописний Юр'ів (коло Білої Церкви) був осередком Поросся.

тільки на городище. Територія його, що її часами залюднювали, можливо, вже не для військових переважно цілей, а для потреб господарських, та що пустіла хронічно,—можливо, після татарських нападів кінця XV та початку XVI віків, з простого села повернулася навіть у безлюдне ніби селище.

Р. 1465 „селище Сіряків“ київський князь Семен Олелькович, як уже вище зазначено, подарував своєму „служі“ князеві Юрєві Борисовичеві, а цей р. 1492 продав те селище панові Іванові Гнатовичеві Єльцю, київському „землянинові“. Од нього, після поділу між двома його дітьми, Сіряків р. 1535 перейшов до сина Федора. Син його Дмитро, користуючися з „ухвали“ Берестейського сойму, продав селище Сіряків за 60 кіп литовських грошей землянинові, десятникові з роти Київської землі, Маркові Поплавському р. 1571, і цю угоду було записано до київських гродських книг¹⁾. Поплавський, своєю чергою, швидко перепродав свій „маєток“ Сіряків „намісникові“ київського воеводи князя Костянтина Острозького, князеві Матвієві Воронецькому з його дружиною Анастасією Гулевичівною. Але, щоб уникнути звичайних за тої доби помежових, земельних суперечок, і новий власник („князь Матеуш із Збаража Воронецький“) виміняв свій недавній тутешній „маєток“ на недалеку звідси Ходосівку, передавши його р. 1588 Київсько-Печерському монастиреві (тоб-то Лаврі)²⁾.

Документ 1592 р. так само зве цю місцевість Сіраковим селищем, тоб-то спустілим уже селом³⁾. Сіраків фігурує й далі серед інших тутешніх лаврських осад зазначеного вище характеру протягом цілого XVI й, певне, XVII століть⁴⁾. Узагалі, власністю Лаври розглянена місцевість

¹⁾ „Записки Наукового Товариства імени Шевченка“, XI: „Кілька київських документів XV—XVI в.“ М. С. Грушевського, стор. 5 та 14—8. Порів. ще „Очерки по історії Київської землі“ П. Г. Клепатського, стор. 355 (Одеса, 1912). Констатований тут документ дуже цікавий докладною топографічною характеристикою місцевости („у повіте Киевском, у дву милях от Киева, над рекою и обопол р. Котовки... почавши от речки Котовки малою речкою Серяковскою“ й т. и.). До того згадується також долина, ліс, вал і рів, великий шлях з Київга, Королів міст, долини Глибока й Куликівка, озеро, врочище „Козій Брід“ й т. и. До речі, „Список поселень Київщини“ (вид. газети „Вісник Київського Губвиконокму“. Київ, 1924, стор. 17) й досі поміж околичних місцевостей називає „Сіраків—Куликівку“, як лісову сторожку.

²⁾ Руліківський („Słownik geograficzny Królestwa Polskiego“, I, стор. 612 та 639) зазначає рік 1578, не кажучи, проте, за джерела своїх відомостей. З цією вказівкою цілком згоден і Яблоновський („Źródła dziejowe“, XXII, стор. 677). Але один з документів 1588 р. („Акты, относящиеся къ історіи Южной и Западной Россіи“, СПб, 1863. Т. I, стор. 219—20: лист кн. Острозького до кн. Воронецького з приводу заподіяних кривд і шкод у маєтках мітрополітиччя боярів), даючи свідцтво про гвалтовні вчинки Воронецького, каже між иншим про замір останнього (видимо, на початку того самого 1588 р. або наприкінці 1587-го): „до имени своего Сираков привернути мѣл“ (хлопа, що належав скривдженому Андрієві Залеському, з Гнильця). В наслідок цього й з'явилася відповідна резолюція на адресу кривдника („абы в Гнилец... не вступалсе. Тое ж и на Сераковку“). На 1588 рік указує й Похилевич (стор. 102 й 108), який додас до цього, що Лавра підчас обміни дала ще й 200 кіп литовських грошей.

³⁾ „Архивъ Юго-Западной Россіи“, т. I, стор. 3. Порівн. ще у Яблоновського в „Źródła dziejowe“, XX, стор. 554.

⁴⁾ „Źródła dziejowe“, XX, стор. 174.

лишалася протягом двох століть, аж до часткової секуляризації манастирських маєтків за Катерини II р. 1786, а після того вона відійшла до скарбу, ставши за об'єкт відповідного господарчого користування для селян сусіднього скарбового села Хотова. Отже, вже за останніх більше-менше 150 років перед Жовтневою революцією 1917 р. „Сіракове“ (Хотівсько-Теофаніївське) городище з господарського боку провадило цілком спільне життя з названим селом.

З трьох суміжних одна з одною місцевих людських селитьб с. Хотів виявив фактично найбільше житности й моці, коли поставити його поруч як з Сіраковим, якого панує в тутешній місцевості військово значіння вже з давніх-давен було втрачено та яке кінець-кінцем поглинув його сусіда, так і з Теофанією, що її розглянемо трохи далі та що тільки з початку ХХ віку почала відчувати все дужчий і дужчий вплив цього сусідства.

Хотів ¹⁾ лежить на зазначеному вже з системи Віти струмку, що не тільки дав, ба й дістав свою назву од сіл, що крізь їх протікає ²⁾. Село навхрест розкинулося як по краях тутешньої глибокої долини, так і внодовж старовинного (в документах зазначеного вже у XVI—XVII вв.) Білоцерківського шляху. З давнього лісового облямування його лишилися тільки колишній скарбовий ліс, який прилягає до села з північного заходу, теофаніївський гай та невеличкі гайки поміж Хотовим і Церковщиною, також у самій Церковщині ³⁾. Ґрунт у збезлісених тепер околицях села — супіскуватий, а на сусідніх із селом полях знаходять часами (як спадок дуже далекої, передісторичної, навіть геологічної доби) великі брили бурштину ⁴⁾.

Хотів, чимале кол. скарбове ⁵⁾ село, за офіційними відомостями, вже на початку теперішнього віку нараховувало 2¼ сотні дворів, 1½ з чимось

¹⁾ Хотів (од стародавнього слов'янського ім'я „Хот“, „Хотек“ — в українців, росія, поляків, чехів, то-що), окрім села, що оце розглядаємо, править за назву і для низки однойменних осель в інших місцях: наприклад, у колишніх повітах Мінському (Мінської губернії), Велюцькому (кол. Каліської губ.), Влощівському (над річкою Хотівкою в кол. Келецькій губ.) і Одолянському (в Познані — кілька сіл). Пор. також і співзвучні топонімічні назви на Київщині та Чернігівщині: Хотова (к. Канівського п.), Хотівка (к. Радомиського п.), Хотянівка (к. Остерського пов., напроти с. Вишгорода), так само (за „Słownik'ом Królestwa Polskiego“, т. I) — Хотків, Хотча, Хотчаль, Хотенка, Хоткова, Хотовичі, Хотовиж, Хотівка, Хотичі, крім того (за „Źródła dziejowe“, т. XXI), Хотача, Хотяч, Хотниківщина, Хотичький ґрунт, Хотинь або Хотень, Хотиничі, Хотівка або Хотенівка, то-що.

²⁾ Біля Хотова — Хотівка (в документі XV в. — Котівка), біля Пирогова — Пирогівка. У Похилевича (стор. 101) струмок звеється так само Донашкою, а в Антоновича (який, можливо, головну тутешню річку сплутав з потоком, що впливає з Теофанії) Сіраковим. Руліковський („Słownik“, I, 639) правильніше називає Сіраковим Теофаніївський струмочок. Усе це — ознаки того, що постійне залюднення почалося тут порівнюючи пізно.

³⁾ Перший — колишній скарбовий, а другий — ще недавнє володіння Братського монастиря.

⁴⁾ „Кіевское Слово“, 1889, № 835.

⁵⁾ Тоб-то не приватне, не поміщицьке.

тисячі селян, що мали трохи більше, ніж $1\frac{1}{2}$ тисячі десятин землі, тоб-то пересічно 1 десятину на душу¹⁾. Місцева людність живе переважно з хліборобства, тримаючись традиційної трипільної системи, але, певне, є й допоміжні для селян заробітки в місті: збут продуктів молочарства та городництва, тимчасова й більш-менш постійна служба в самому Києві й на Південно-Західній залізниці, то-що. В самому селі (коло греблі) й нижче од його²⁾ недавно ще було 2 водяних млини, а на високому південному краю села й тепер меле вітряк. З-поміж місцевих установ, які завдовольняють господарські потреби селян, і раніш (перед війною) можна було зазначити хлібо-запасний магазин, декілька крамниць, кузню, церкву 1776 року, школу, то-що. До заходів із царини місцевого впорядкування належать також брукований шлях, що спорудило його кол. земство, усталення лінії тел. стовпів, артезійська колодязь, колишня земська кінно-поштова станція, пожежна валка, не кажучи, звичайно, про сучасні місцеві сільські, громадські установи.

Перед революцією, з Хотова був осередок однойменної, найближчої з півдня до Києва волости, що в ній було не менше як $2\frac{1}{2}$ десятки різних завбільшки людських осад³⁾, приблизно з 2 десятками тисяч селян і з територією в 20 тисяч десятин з лишком, тоб-то місцевості малоземельного взагалі селянства. В інтересах розвитку місцевих продукційних сил та в додаток до давнього й нового сухопутних шляхів, саме напередодні світової війни розпочато було поблизу будувати Києво-Германівську під'їзну колію з залізничною станцією⁴⁾ у вихідній частині проєктованої тут уперше мережі дачних селитьб, біля найширшого у водозборі р. Віти ставка, поруч з лісовим б. Арсеніївським скитом, який ще недавно належав до Києво-Видубецького монастиря⁵⁾. За часів минулого розквіту капіталізму та недавніх іще мрій про Gross-Київ, збудовано було місцеву залізничну станцію, що мала також отримати свою назву „Хотів“ від села, віддаленого звідси лиш на кілька верстов.

Пореволюційне районування 1923 р. тільки тимчасово полишило за Хотовим значіння центра для околичної місцевости. Тепер перенесено його до иншого місця.

1) „Списокъ населенныхъ мѣстъ Киевской губерніи“ (Видання „Кіевского Губернскаго Статистическаго Комитета“). Київ, 1900.

2) Біля спливу головного струменя з потоком, що випливає з Теофанії, тоб-то коло південно-східнього підніжжя городища.

3) Села, „деревни“, хутори, присілки, монастирі й инші.

4) Другою (після Жулян) від Києва.

5) На місці, де його оперізують монументальні забутки найдавнішої старовини. До речі, місцевий скит і назву свою дістав од того, що його оперізує тут Ходосівсько-Янківсько-Вітянський могутній земляний вал. Порівняй авторові статті: „Змієві вали вблизи Києва“ („Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора-Лѣтописца“, XXI, вып. 1 и 2) також — „Забуті межі давньої Київщини“ й „Проектовані нові під'їзні залізниці в межах Київської губерні з історично-археологічного погляду“ („Записки Українського Наукового Товариства у Києві“, книги III й XVII).

Отож становище Хотова у відкритій, з усіх боків приступній місцевості, до того на стародавньому великому, довший час не зівсіді спокійному шляху з Київа у бік Віти, Постугня й Поросся¹⁾ та в ролі фактичного осередку суміжної округи, пояснює нам причину, чому порівнюючи пізно оселилася тут на постійне проживання місцева людність, яка первісно осаджувалася переважно лиш у долинах річок або на високосях вододілу.

Ще в XVI віці „масток“ Хотів (укупі з селами Стовець і Пекютичі), територія майбутнього села, був урочищем, що належало церкві св. Теодосія в Київі, тоб-то Печерському монастиреві, що дістав цю місцевість у володіння, певне, від давніх литовсько-руських князів. Будь-що-будь, раніш од цього століття немає поки-що згадок про те, що існувала селитьба на місці теперішнього Хотова, і лиш пізніший документ (1628 р.) містить заяву з приводу споконвічної належності маетки мітрополітові. Згаданий уже документ XV в., зазначаючи р. 1465 місцевість, де лежить с. Сіракове („над рекою и обопол р. Котовки“), не називає через те однойменного з річкою села.

Р. 1504-го, тоб-то на самому припочатку віку, є згадка між иншим про те, що мітрополіт Йосип Солтан надав Видубецькому монастиреві „землю“ Гнилець (біля теперішньої Церковщини) з урочищами коло Хотова й Лісників²⁾.

Геть згодом після цього, р. 1572-го Печерський монастир (володіння його, може бути, не були тоді ще докладно зазначені) позивавсь із землянином Семеном Тріскою, що гвалтовно захопив був „Грунт“ на урочищі Хотів, „полазив“ бджоли й забрав просо на десятині, що її держали й обробляли „піддані“ пана Федора Тиші. З цього приводу „теофанівський піп“ (тоб-то лаврський еромонах, що урядовав тутешнім монастирським мастком) удавсь з скаргою до Київського (городського) суду. Справа скінчилася на тому, що Тріска, за посередництвом якогось Якова Велебовського, замиривсь із ченцями й покрив учинену шкоду³⁾.

Незабаром по цьому (р. 1575) Печерський монастир мав подібний до зазначеного процес з иншим сусідою, що про нього теж уже згадувано, з землянином Марком Поплавським, який захопив був „хотівські селища“ Садки, Тиклін та Каменівку, і суд визнав земельні права знов за Лаврою⁴⁾.

Саме наприкінці XVI в. (р. 1593) у реєстрі володінь Печерського монастиря в Київському „обводі“ Хотів, як „селище“, фігурує поруч з „двір-

¹⁾ Тоб-то до трьох колишніх південних захисних меж давньої Київщини.

²⁾ Źródła dziejowe, XXII, стор. 57. Яблонівський (в „Źródła dziejowe“, XXII, 363) повідомляє, до речі, про те, що в цю добу проходила стародавня Білоцерківська дорога з Київа на Хотів, Васильків і т. и., констатуєчи разом із тим (XXII, стор. 523) існування сіл „слуг панцерних господарських“ (Янковичі, Рославичі й инші) за р. Вітою, в бік Хотова й Глевахи.

³⁾ „Київскія Губернскія Вѣдомости“ за 1857 р., № 2. Порівняй „Słownik geograficzny“, (I, 639), також у Похилевича (стор. 102).

⁴⁾ Похилевич, стор. 102.

цем“ (селитьба на економії) „Теремці“ (= Теремки) та іншими околичними селищами (Сіраків і Тиклін), які лежали від Києва в бік Стугни¹⁾.

На підставі знайомости з літературою довідок про минуле Хотова до початку XVII в., ми уявляємо собі справу так, що ця місцевість на південь від Києва, відома з давніх давен, можливо, віддавна (але тимчасово) залюднена, спустіла наприкінці XV віку, після татарських (особливо Менглі-Герасвих) нападів, лишалася довгий час мало не безлюдним селищем²⁾, до того не відразу відмежованим од ділянок сусіднього приватного землеволодіння. Чи брак матеріяльних засобів у власника величезних місцевих монастирських латифундій, чи властивості тодішнього екстенсивного господарства, чи невиразність розмежування, чи, нарешті, безсилля органів влади тогочасної місцевої адміністрації, чи також інші подібні причини, — усе це, як і надалі, пояснює неодноразові заміри з боку сусід порушити права власности Лаври. А в наслідок цього — відповідні судові процеси, цікаві вже хоч-би тим, що вони констатують факт боротьби за землеволодіння й землекористування коли не між трудівниками землі й господарями їхніми, то, принаймні, між представниками різних типів тодішнього землеволодіння (монастирського й землянсько-поміщицького). Терпіли від цього безпосередньо і передусім, звичайно, бездомні й німі ще тоді в історії представники нижчої, робочої людности, яка була на безпосередній службі у володільців земельної власности. Явища зазначеного порядку найбільше й оживляють мертві, безмовні доти сторінки минулого в XVI та XVII віках цієї глушини в околицях Києва, що справді все ще були українцями з боку тодішніх степів для Литовсько-Польської держави, центральні частини якої лежали звідси дуже далеко.

Р. 1600 видано судового декрета з приводу позову архімандрита Печерського монастиря Єлисея Плетенецького та його ченців з подружжям князів Корецьких (з сусіднього села Лісники), що вчинили грабїж у Хотівському монастирському економічному дворі³⁾.

Початок першої половини XVII в. для Хотова репрезентують поки що теж лиш архівні документи 1602 (двічі), 1604, 1616 (теж двічі), 1618, 1623, 1628 та 1646 років.

Стверджуючи повідомлення⁴⁾, що Хотів на р. Хотівці належав Печерському монастиреві поміж купою інших дрібних взагалі (і до того переважно монастирських) володінь на території від Дніпра до Ірпеня й вододілу Стугни, екстракт (витяги) як з обох документів 1602⁵⁾, так і з де-

¹⁾ „Архивъ Юго-Западной Россіи“, ч. I, т. I, стор. 386. Порівняй також „Źródła dziejowe“, XXII, стор. 554.

²⁾ Певне, коли не рахувати людей, що їх на час надсилали сюди Лавра.

³⁾ „Źródła dziejowe“, XXI, стор. 59.

⁴⁾ Яблоновського в „Źródła dziejowe“, XXII, стор. 677 (порівняй також його „Pisma“, що з'явилися й окремим виданням).

⁵⁾ „Źródła dziejowe“, XXI, стор. 76 і 78. Перший з них згадує „весь Хотово“ з її „добрами“ Лісники, а другий зазначає „добра Хотевские“.

крету 1604 року¹⁾, свідчить, що дуже загострені взаємини між Печерським монастирем та князями Корецькими тривали довгий час, та констатують, між иншим, характерне тогочасне побутове з'явище, як монастир переманював та передержував у себе втікачів приватно-поміщицьких кріпаків. Документи 1616 р. кажуть про позов уніятського мітрополіта Вельямина Рутського (невдалий для нього) з тодішнім печерським архімандритом Єлисеєм Плегенецьким, який захопив ніби споконвічну власність мітрополічу Стовпець і Псютичі, завбільшки з квадратову верству, що була суміжна з його, архімандритовим, володінням Хотовим (та Васильковим)²⁾.

Документ 1618 р. знайомить із скаргою „базиліян київо-печерських“³⁾, на якогось Юрія Адама Длугоборського, що захопив волів у хотівських селян монастирських, теж характерне для тих часів з'явище з практики так званих наїздів⁴⁾.

В документі („Позов“) 1623 року (який наказує тому самому, згаданому вже печерському архімандритові Єлисеєві Плетенецькому з'явитися перед Люблинський трибунал у земельних справах з тодішнім уніятським мітрополітом Йосипом Вельямином Рутським) згадано, між иншим, за справу про „новоосажене село“ (або містечко) Хотів⁵⁾.

Инший документ 1623 р. містить скаргу Бутовича, власника Брусилова, на печерського архімандрита Плетенецького, що на його Хотівські землі повтікали кріпаки позивача⁶⁾.

Як свідчить документ 1628 року, печерський архімандрит Петро Могила надав Хотів, що належав Київо-Печерській Лаврі, в довічне володіння монастирському „служі“ Самійлові Володковичеві та його жінці, який з 1610 р. вірно служив монастиреві. При цьому наданні поставлено було умову, щоб хотівські селяни („піддані“) двічі на рік ходили на толоку в голосіївській монастирській „дворець“ (економію) жати озимину та ярину, також раз на рік кожен з них повинен був привезти підводу дров у монастир. Ніяких инших відбутків на монастир од селян не вимагали, а в усьому иншому селяни повинні були цілком залежати від Володковичів. По смерті їх маєток мав повернутися назад до Печерської архімандрії⁷⁾.

У документі 1646 р. (за виписом 1782 р. з київських гродських книг) зазначено збитки (в сумі 300 злотих) в селі Хотові, що їх зазнали мітро-

1) „Źródła dziejowe“, XXI, стор. 49.

2) „Źródła dziejowe“, XX (стор. 51) та XXII (стор. 146). Порів. „Архивъ Юго-Западной Россіи“, I, I, стор. 386.

3) Тоб-то лаврських ченців з чернечим статутом Василя Великого.

4) „Źródła dziejowe“, XXI, стор. 276.

5) „Описание документовъ Архива Западнорусскихъ уніатскихъ мітрополитовъ“. Т. I, стор. 184, № 479.

6) „Źródła dziejowe“, XXI, стор. 323.

7) „Акты Западной Россіи“, II, стор. 516–7. Пор. „Кіевскія Губернскія Вѣдомости.“ за 1857 рік, № X.

політ і тутешні селяни Печерського монастиря через грабунки відомого Самійла з Тучап Лаца ¹⁾).

Як бачимо, неспокійне тоді життя виявлялося не тільки в повсякчасних міжсусідських змаганнях землевласників, але відгомони його можна спостережати як у ворожих сутичках навіть уніятського та православного духівництва, так і в позовах за збіглих кріпаків, тобто в дуже характерних для тогочасних місцевих соціально-економічних відносин рисах.

Події за часів коло 1648, 1654, 1667 й інших років, тобто бурхливої доби Хмельниччини й Руїни, поки-що у відповідних архівних документах нічим не позначилися.

Відпавши ²⁾ від Речі Посполитої після Андрусівської угоди, лишилися за Московією й Хотів і вся трикутна територія поміж Дніпром, Стугиною та Ірпенем, яка вже надалі являла собою суцільне чернече землеволодіння, тобто виключно землі тодішніх київських монастирів.

У документі 1682 року є повідомлення, що в Ход(=т)ові було вже 70 дворів мешканців і млин на один жорен ³⁾, а документ 1686 року, тобто доби, коли укладено трактата Гржимултовського ⁴⁾, свідчить, що віддалений на 10 верстов од Києва Хотів, як і раніш, належав Київсько-Печерському монастиреві ⁵⁾.

У лаврському володінні Хотів з околицями лишавсь мало не до кінця XVIII віку. Після того, як запроваджено р. 1786 (рівно через 100 років після зазначеної угоди) церковні штати та переведено часткову секуляризацію за часів Катерини II, Хотів, як і мало не весь згаданий прикиївський природній трикутник, одійшов до скарбу. Отож недавні, передреволюційні володіння київських монастирів були тільки блідий спогад минулої величч колишніх тутешніх монастирських латифундій. В користування хотівських селян, що стали зватися економічними ⁶⁾, а згодом державними, перейшла, oprіч сусідніх полів, між иншим, і територія сусіднього городища.

З кінця XVIII в. і протягом усенького XIX в. на житті місцевої людности відбивалися, певне, і впливи загальнодержавної політики (в добу, наприклад, заходів гр. Кісельова за Миколи I та селянської реформи 1861 р.), також і загальний рух адміністративно-економічних відносин у сусідстві.

Близькість до Києва та зазначені вже умови місцевості пояснюють натуральне перетворення Хотова в осередок колишнього місцевого волосного управління.

¹⁾ „Архивъ уніатскихъ митрополитовъ“ (II, стор. 431). СПб, 1907.

²⁾ Вкуші з лівобережною Україною (й частиною Київщини в тому числі).

³⁾ „Архивъ уніатскихъ митрополитовъ“, II, стор. 170.

⁴⁾ Так звана довічна згода поміж Московією та Польщею.

⁵⁾ „Архивъ Юго-Западной Россіи“, VII, I, стор. 544.

⁶⁾ Від кол. Колегії Економії.

Та сама близькість до Київа й прискорений темп громадського життя найближчих років забезпечили за Хотовим і надалі значіння осередку не тільки для волости, але й недавнього, — що правда, не на довгий час — сучасного „району“¹⁾.

Гай з декількох квадратних верстов, ліворуч од спуску до Хотова стародавнього Київо-Богуславського шляху й на північ од городища, порівнюючи недавно ще прилягав до сусідніх (скарбових та кол. лаврських голосіївсько-китаївських) лісів, не кажучи про давно вже безлісі інші околиці.

Пробуваючи на території монастирського переважно землеволодіння, ця місцевість з давнього часу належала Печерській Лаврі, де не зівсиди, здається, точно розмежовувано власне монастирські володіння од тих, які вважали за безпосереднє володіння самих київських мітрополітів, що в своїй особі часто, як відомо, сполучали також і сан печерського архімандрита. Як за один з монастирських ужитків (місце пасіки), що дістав од особи, яка тут господарювала, свою первісну назву Лазарівщина, за розглянену місцевість є згадка вже в XVI віці.

Як об'єкт безпосереднього обладнання мітрополітів, Лазарівщину зазначено в XVII в. за Петра Могили та Сильвестра Коссова. Останній подарував її своєму урядовцеві Ширховському. Од Ширховського вона перейшла у власність Софійського монастиря, але р. 1786, як і низку церковних маєтностей²⁾, її було тимчасово секуляризовано. Проте незабаром, згідно з проханням єпископа Теофана Шиянова надати Михайлівському монастиреві у володіння землю з ужитками, між иншим, пасічницьке місце в Лазарівщині для позаміського архірейського будинку, за сенатським наказом 1802 року, останню надано було у власність цьому монастиреві, й після того, р. 1803 розпочато будувати одночасно як

¹⁾ Про рух людности в Хотові маємо такі числові дані. Хотів, що мав наприкінці XVII віку (коли скінчилася р. 1682-го так звана Руїна) 70 дворів („Архивъ униатскихъ митрополитовъ“, II, 170), з початку 60 років минулого XIX в. нараховував усього 576 душ (Похилевич. „Сказанія о населенныхъ мѣстностяхъ Кіевской губерні“, стор. 31. Київ 1864. Те саме показує й „Słownik“, I, 639). Під кінець 80-х рр. мешканців було вже 1 053. (Похилевич. „Уѣзды Кіевскій и Радомысльскій“, стор. 102. Київ 1887), а на початку XX віку в селі вже нараховувалося всього 1 396 душ („Słownik geograficzny“, XV, ч. I, стор. 325. Варшава, 1902), тимчасом як офіційний „Списокъ населенныхъ мѣстъ Кіевской губерні“ (Київ 1900, стор. 251) зазначав 1 625 чоловіків і жінок. Зрештою, сучасний офіційний (видання газети „Вісник Кіївського Губвиконкому“) „Списокъ поселень Кієвщини“ (К., 1924). за відомостями 1923 р., каже вже за Хотів, як за село з 463 дворами та з 1 910 мешканцями.

²⁾ Окрім відповідних довідок у Закревського („Описание Кіева“) та Похилевича, в „Сборникѣ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева и его окрестностей“ (Київ 1874) й т. в., дивись також спеціальну брошуру свящ. Ів. Ів. Троїцького: „Оеофанія, мужескій общежительный скитъ, приписной къ Кієво-Михайловскому Златоверхому первоклассному монастырю“ (Київ 1901). В руках останнього автора були, між иншим, і „Владѣтельные акты“ Кієво-Михайлівського монастиря.

архірейський дім, так і церкву в ім'я архангола Михайла. З того часу, місцевість й дістала свою теперішню назву „Теофанія“¹⁾.

Маючи близько 150 десятин завбільшки, Теофанія визначається видатною, що утворює певний настрій, мальовничістю положення: тут до останнього часу збереглася буйна лісова рослинність, місцевість прорізають декілька лісових балок, утворених місцевим струмком, нарешті,— скупчилися тут підґрунтові (зашкурні) первісні²⁾ води, що пробившись на поверхню землі, утворюють два ставки з струмком, що з них випливає та нижче од сусіднього городища вливається в Хотівську річку.

Зазначені риси пояснюють наступний (найбільше, з другої половини минулого XIX віку) розвій життя в Теофанії, хоча тут іще з 1808 р. припинилася була одправа служби божої, яку тимчасово виконував священник з погорілої в близькому селі Пирогові церкви.

З Теофанією сполучено почасти спомини про видатних свого часу місцевих вярхів, превелебних Іннокентія Борисова та Порфирія Успенського, що, як архіреї Михайлівського монастиря, жили тут улітку, як на дачі. Перший з них, славетний свого часу церковний казодій, пробуваючи тут, ніби зміцняв своє релігійне надхнення красою тутешніх краєвидів на цьому місці „теофаній“ для нього, схарактеризованому відповідною біблійною топономастиком³⁾. За другого, з-поміж названих, владики, відомого вченого й подорожнього, р. 1867-го, навпроти архірейського дому, збудовано невеличку, але гарну, в стилі ренесанс, церкву в ім'я Всіх Святих.

Протягом другої половини XIX в. (з 60 та 70 рр.) через сполучення сприятливих природніх умовин та енергійну діяльність місцевих ігуменів Воніфатія й Іринарха, що дуже спричинилися до господарського розвитку й зросту популярности монастиря, Теофанія розвинулася не аби-як і своїм упорядкуванням і матеріяльним добробутом: прочищений ліс, городи, декілька дуже гарних овочевих садів, пасіка, риболовні колись ставки, обори, житлові й службові приміщення, притулок для перестарілих ченців, спочатку чайна для одвідувачів, а згодом 2 гостиничних корпуси (звичайно літньої доби переповнені), прекрасні й зовнішнім виглядом й богослужбовою одправою церкви, чисто утримувані цвинтарі⁴⁾, водогін, електричне освітлення й т. и.,— все це було зовнішнім виявом зазначеного матеріяльного добробуту.

З простого чернечого „общезитія“ Теофанія р. 1901 перетворилася на „общезительный“ чоловічий скит, за декілька літ (в добу, як кінчалася перша революція) оздоблений величною будівлею Миколаївського собору, що її видно навіть з Дніпра⁵⁾.

1) Або, по народньому, Тимофанія.

2) Уміло використані свого часу з релігійною метою.

3) Кедрський струмїнь, гори Фавор, Синаї і т. и.

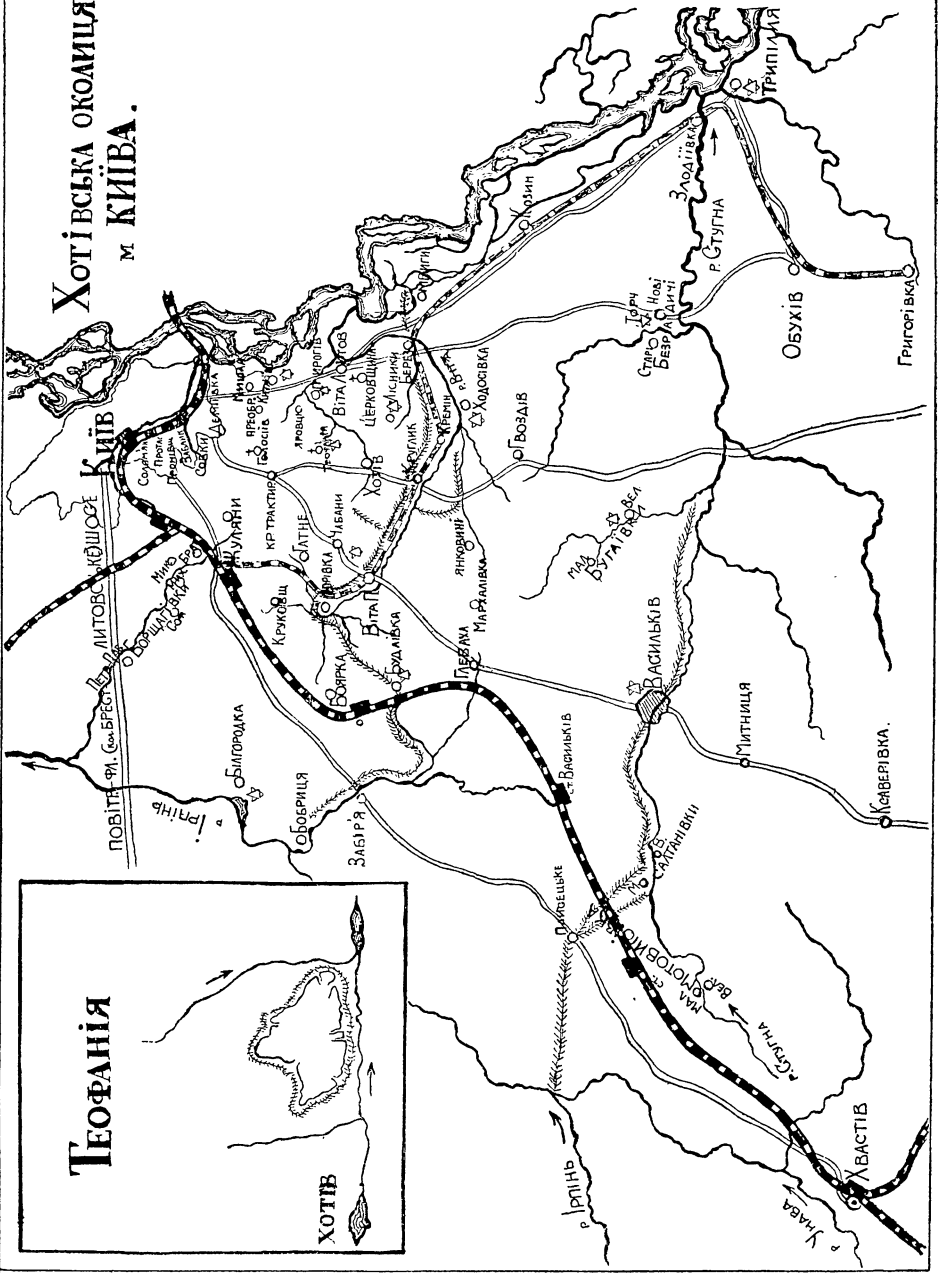
4) На одному з них ховали й сторонніх осіб (тоб-то не тільки ченців).

5) Нової мурованої дзвіниці, на місце теперішньої давньої, мачастиреві так і не довелося збудувати.

Хотівська околиця м. Києва.

Теофанія

Хотів

Побільшена до числа не меншого як 100 душ, чернеча братія, різноманітна своїм складом (од схимників до звичайних слимаків), до початку останньої війни спромоглася остільки знятися на ноги, що після відповідного розмежування тут у правах, здобулася мало не повної незалежності від Михайлівського монастиря.

Події 1917 року поклали край зростанню чернечого життя, і в Теофанії запроваджено лад, який відповідає умовинам сучасної, революційної дійсності¹⁾, а за доби остаточної секуляризації повинен був іще побільшати натиск (як і в самому Києві) на колишню монастирську територію з боку сусіднього з Теофанією Хотова, бо не тільки селянські поля, але й нові селитьби, вповдовж шляху та в бік міста, все дужче й дужче почали охоплювати колишню власність одного з місцевих монастирів.

Такі довідки, що пощастило нам роздобути про минуле однієї з кївських околиць. Ця околиця не виблискує яскравими подіями своєї зовнішньої історії. Проте історія ця досить рельєфно обмальовує довгочасний, що за різних часів і різних обставин точивсь безупинно, процес залюднення краю, землекористування й землеволодіння, тоб-то діяльності, що мала завдовольняти переважно щоденні, насущні, елементарні потреби людські, але не виключала часами, за відповідних сприятливих обставин, і піклування (коли взяти за приклад колишню й сучасну Теофанію) і за нематеріальний бік людського існування.

Леонид Добровольський.

¹⁾ Дитячий притулок, санаторія трудової колонії для дітей-сиріт. „Список поселень Кївщини“ (стор. 17) зазначає, що в Теофанії (замість колишнього, монастирського) існує „радгосподарство“ з 97 мешканцями — чоловіків і жінок.

Кол. наддніпрянський оборонний вал під Київом

(Мригі — Кінча).

I.

Сучасна дніпрова доли́на, як відомо, зараз униз од Ки́йва, замість попереднього меридіонального, бере напрямом у бік південно-східній. Вже од гирла р. Либеди, тоб-то там, де видно залізничний міст, річище дніпрове поволі одходить од місцевих правобережних високостей¹⁾, які од Лисої гори мало не простолінійно простягаються на південь повз Китаїв, Пирогів, скит „Церковщину“²⁾, с. Ходосівку та с. Підгірці до Нових Безрадичів, на низу р. Стугни, тоб-то близько вже од м-чка Трипілля. Не спускаючись нижче од 70 саж. по-над поверхнею морською³⁾, але й не підносячись проте по-над 80 саж.⁴⁾, ці праводніпрянські високості повсюди круто, за малим не стрімко, уриваються з сходу, вбік сусідньої річкової

¹⁾ Коли взяти „Плань города Кіева съ окрестностями“ (спланували топографи Київської військової округи у виданні року 1912 та в масштабі: 400 саж. в англійському цілі), рівень місцевих високостей по-над поверхнею морською всередині міської межі чи в сусідстві з нею такий: біля астрономічної обсерваторії — 82,6 саж., Лаври — 86,8 саж., край с. Совки (за Батисвими горами) — 89,1 саж., а на дніпровім набережжі біля колишнього військового водотягу — лиш 41,2 саж.

²⁾ Колишнє володіння київського Братського монастиря, інакше „Скит Пречистої“, первісно, ще як недавнечко була тут пустка, звалося Гадючим долом. Література про нього — в Максимовича („Собраніє сочиненій“, т. 2. Київ 1877. Стаття „О монастирѣ Гнилецкомъ“, стор. 292—304), Похилевича („Уѣзды Киевскій и Радомысльскій“, Київ 1887, стор. 106—7), Лашкарева („Очерки и изслѣдованія“, Київ 1892, стор. 57—82) та популярні статті, що з'явилися й окремими брошурами: М. Щуцького („Церковщина“ в „Историческомъ Вѣстникѣ“ за р. 1909, ч. 9, стор. 53—78, також — і окремою брошурою київського видання р. 1911: „Скитъ Пречистыя“ та його-ж фельетон у „Кіевлянинѣ“ р. 1909: „Скитъ въ Церковщинѣ“), прот. І. І. Троїцького („Скитъ Пречистыя“. Київ, четверте видання р. 1909), І. П. Матченка („Скитъ Пречистыя въ Церковщинѣ“. К. 1912 р.) та В. Паліцина („Начало возстановленія Скита Пречистыя“. Київ 1915). Офіційний „Список поселень Київщини“ (видання газети „Вісник Київського Виоконку“, Київ 1924, стор. 17) зазначає Церковщину вже як дитячу колонію (з 105 хлопцями й дівчатами) в межі сусіднього села Литовська Віта Хотівських волости й району.

³⁾ Порівняй, наприклад, на трьохверстовій мапі видання (р. 1913) київського військового штабу (ряд XXII-й 9-го аркушу) височінь 73,4 саж. проти сусідньої з Церковщиною Володарки, так само колишнього хутора Київського Братського монастиря.

⁴⁾ Див., напр., на трьохверстовій мапі (ряд. XXIII того самого 9 аркуша) 79,9 саж. коло с. Криничі або 79,7 саж. — поміж с. Новими Безрадичами й с. Вел. Дмитровичами.

долини, ніби стверджуючи свою місцеву, народню назву („стінка“)¹⁾. Через те, що, як зазначено, східній край тутешнього нагір'я й річкова долина, ці дві найвидатніші ознаки місцевого кравиду, звільна розходяться, — Дніпро вже за кілька десятків верстов на південь від Київа, тоб-то проти гирла р. Стугни й трохи чи не біля м-ка Трипілля²⁾, досить далеко (приблизно верстов на 12 навпростець) одходить од високостей, що звичайно з правого боку йдуть поруч з ним.

У північній, прикиївській частині цієї просторони, що натурально утворилася й має клинуватий вигляд, Дніпро спочатку змагається наблизитися до сусіднього нагір'я, утворюючи, наприклад, уздовж підгір'я Лисої Гори весняну протоку³⁾, випускаючи з себе далі Китаївську затоку, що тепер ніби висихає, з протокою останньої „Коником“⁴⁾, не кажучи, певна річ, за цілу низку дрібніших заток, за всякі саги, то-що

Але в міру того, як Дніпро віддаляється на південь, навіть такі значні водянні згромадження, як Заспа з Кончею⁵⁾ або-ж затоки біля с. Козина, х. Плутів та инш., вже не мають сили наблизити річку до підгір'я правобережних високостей раніш од Трипілля та Дівич-Гори, що лежить на північ од того містечка⁶⁾, певніше — навіть на південь від обох них.

Заваджає дніпровому річищу на північ від Трипілля наблизитись до правобережних високостей, певна річ, названа клинувата просторинь, яка звільна поширюється на південь, за вершини, тоб-то північну, вихідну ча-

¹⁾ Пор. брошуру проф. Вас. Гр. Ляскоронського („Прошлое м. Триполья и окрестныя о немъ преданія“. Київ 1900, стор. 21.

²⁾ Від київської пристани для пароплавів до Трипілля — менше як 40 верстов навпростець; але колінкуватий характер річкового бігу в даній місцевості подовжує цю одлеглість ще більше ніж на 10 верстов. За докладними й певними відомостями про Дніпро та його течію одсилаємо до розвідки інж. Максимовича („Дніпръ и его притоки“, Київ 1901).

³⁾ Що, поміж гирлом р. Либеди та Китаївом, обмиває з заходу так званий Галерний острів.

⁴⁾ Він так само з заходу обмиває Жуків острів та приймає до себе біля села Литовська Віта одного ймення з селом річку Віту. Навсправжки р. Віта, що впливає на луки там, де видно високості с. Ходосівки, або губиться тимчасово в тутешніх багнах, або, можливо, вода її спадає у південному напрямку. Річ у тому, що луговий літній шлях між нижче названою „острівною“ просторинню та місцевістю на південь від Литовської Віти, тоб-то біля самої Церковщини, фактично розмежує болотяні та проточні водянні згромадження в північній та південній частині місцевої луки. Тому-то так званий „Стрижень“ біля х. Володарки й с. Литовської Віти (див. лінію його річища на згаданій трьохверстовій мапі, в рядах XXII та XXIII-му 9-го аркуша), прийнявши до себе струмись (Хотівку, інакше Донашку чи Пирогівку), бо починається коло с. Хотова й протікає селом Пироговим, знову визначається (на мапі), як р. Віта і біля названого вже села (Литовська Віта) зливається з так само згаданою протокою дніпровою „Коником“.

⁵⁾ Про них див. в статті Ол. Хмурного (київська „Пролетарська Правда“ за р. 1926, № 131 од 10 червня): „Забутий науковий осередок (Державний рибний заповідник і рибна станція на озерах Конча і Заспа)“.

⁶⁾ Про так звану Дівич-Гору, Трипілля та місцеві перекази див. між иншим у згаданій брошурі проф. Вас. Гр. Ляскоронського.

стину якої треба визнати місцевість коло с.с. Пирогова й Литовської Віти, а за основу — приблизно 12-верстову лінію впововж низу р. Стугни поміж Нов. Безрадичами та дніпровим прибережжям біля с. Злодіївки-Столипіна.

Так званий Київ-Трипільський шлях зазначену просторинь ділить на дві неоднакові розміром та різні з природничого погляду частини: 1) східню, наддніпрянську, низову, що її складають переважно луки ¹⁾ та що дізнає на собі взагалі, особливо підчас повени, впливу од близькості могутньої ріки, та 2) західню, що її складають порівнюючи вищі ²⁾ дюнні поклади, які з заходу й сходу кінчаються звичайно невисокими узгір'ями по-над одною або другою (тоб-то східньою чи західньою) сусідньою лукою.

Цілком піскову ³⁾, вкриту переважно лісом-бором, цю західню частину зазначеної просторони мало не цілком облямовує лінія згаданої польової дороги від Київа на Трипілля, а з заходу — инший подібний, що сходиться з нею трохи на південь від с. Литовської Віти ⁴⁾, „шлях“, або трахт од Київа на м-чко Обухів.

Напрямок останнього визначають природні властивості місцевості: цей шлях, що простягається з півночі на південь, упововж західнього краю ⁵⁾ схарактеризованої просторони, весь час іде східнім краєм розлогої оболони, що луки її мало не скрізь ⁶⁾ лишаються, навіть за сухої пори року, непроїзними.

¹⁾ Тут проте трапляються де-не-де чагарі й навіть окремі купи дерев, як от верби, сокорина й т. ин.

²⁾ Пор., напр., помітки на зазначеній трьохверстовій мапі (ряди XXII та XXIII 9-го аркуша): 69,2 саж.—на південь від Литовської Віти або 64 саж.—проти Н. Безрадиців.

³⁾ Місцеві дюни часто-густо простягаються одна біля одної, иноді на чималу довжину з півночі на південь, тоб-то часом мало не рівнобіжно Дніпрові й правобережним високостям. Гребінь цих дюн звільна підіймається в західнім напрямку, та найбільшої височини досягають вони в сусідстві з тутешнім передгірним болотом, що безпосередньо по цьому за його згадуємо: од шпилья зазначеного на трьохверстовій мапі (ряд XXIII, аркуш 9) та перерізаного лінією залізниці, яку будували тут, дюнного пасма, напр., до краю болота коло Мригів — не більше як 1 верства. Значна височина у цьому місці дюн (народне їх назвище біля Мригів „Солодкі горби“ зазначає, як тяжко їздити тутешньою дорогою) є за головну причину того, що місцеві передгірні скупчення заболоченої води не можуть сполучитися з Дніпром. Зате місцеві високості до часів ще недавнього знищення лісу сприяли тому, що місцями розгорталася своєрідна в своїй дикості панорама.

⁴⁾ Мало не коло Церковщини, біля одного з так зв. „номерів“, тоб-то біля карбівничого хати.

⁵⁾ Він перетинає р. Стугну коло села Н. Безрадиців, біля колишнього броду (тепер тут — міст). Пор. уроч. „Чистий брід“ біля с. Плютів (трьохверстова мапа, ряд XXIII, аркуш 9) і думку проф. Ляскоронського з приводу колишнього броду на низу р. Стугни (ор. сіт., стор. 19).

⁶⁾ Опріч на своїм місці зазначеної лугової дороги навпроти Церковщини, див. на трьохверстовій мапі (той самий ряд і аркуш) дорогу через невеличкий острівець серед луки біля с. Підгірців, також — сполучення поміж хуторами „Мриги“ — та (колишне володіння київського жіночого Флорівського монастиря) „Березовий“. За „Списком поселень Київщини“ (стор. 18) хутір Березівка (з трьома хуторянками) належить тепер до сусідньої Ходосівської сільради й до Хотівських волости й району.

Зазначена місцевість являє собою заболочену влоговину в проміжжях від підгір'я правобережних високостей („стілки“) до вже згаданої, трохи підвищеної дюнно-лісової ділянки. Не більше як 2—3 верстви завширшки¹⁾ з заходу на схід, вона вигналася зате впововж „стілки“, що проходить мало не в меридіональнім напрямку, на чималу, приблизно 20-верстову, віддаль на південь од просторони поміж сс. Пироговим та Литовською Вітою²⁾, власне — од місця, де в тутешнім болоті утворився „стрижень“³⁾, аж по так само заболочений низ р. Стугни, що її долина перетинає тут праводніпряньські високості.

Отож названа клинуватою просторінь являє собою по суті швидше навіть острів, що його з заходу облямовує тільки-но показане передгірне болото, із сходу — дніпрова лука, з півночі — болотяний низ р. Віти, а з півдня — так само заболочений низ р. Стугни. Фактичне сполучення тутешньої місцевости з безпосередніми околицями Київа можливе (певне, крім часу повени) лиш по лінії Литовська Віта—Китаїв, також, крім того, літніми луговими дорогами, як, наприклад, відгалуження Київо-Обухівського шляху навпроти Церковщини та на південь від Литовської Віти або поміж хуторами „Мриги“ та „Березовим“.

У східній, заплавної частині місцевости, яку розглядаємо, тоб-то в південно-східніх околицях Київа, коли не рахувати побережних будок річкових сторожів та колишньої малесенької літньої оселі кол. Товариства рибництва та рибальства біля Кончі, так званого Рибальського Стану, перше скрізь траплялися господарні хутори на угодах⁴⁾ різних київських монастирів, тимчасом як у західній її частині лиш де-не-де зрідка розкидано хатки (так зв. „номері“) сторожі місцевого (перше скарбового) лісу. Більше залюднені, але взагалі досить скромні, бідні селитьби трапляються тут на півночі (сс. Пирогів та Литовська Віта), на південному сході (хутір Рудяки, сс. Плюти й Злодіївка-кол. Столипіно⁵⁾), на північному заході (х. Мриги) та мало не біля середини східнього краю (с. Козин).

Як бачимо, схарактеризовану по змозі з боку зовнішніх природніх властивостей (тоб-то головним чином з боку рельєфу) і чималу, на кілька десятків, принаймні, квадратних верстов, просторінь ні в якому разі

¹⁾ Особливо у ділянках між сс. Ходосівкою, Підгірцями й т. и. Навпроти останніх, що правда, є зазначений вже серед луки острівець (поміж хут. „Мриги“ та „Березовий“).

²⁾ Вона таким чыном, беручи початок від Л. Віти, простягається, подібно до тутешньої „стілки“, повз Церковщину, Ходосівку, Підгірці й т. и. аж до місцевости біля Н. Безрадічів і с. Нещєрова (близько м-чка Обухова).

³⁾ Текуча вода, що утворює річку, яку визнають тут за низ р. Віти.

⁴⁾ Заробітки тут — не з городництва, а з сіножати та, може, з рибальства. За тутешні давніше монастирські хутори (напр., „Темний луг“, „Березовий“ та інші) деяку гадку можна скласти за відповідними вказівками „Списка населенныхъ мѣсть Кіевской губерні“ (вид. К. Губер. Статист. Комітету, Київ 1900).

⁵⁾ Плюти й Злодіївка — кол. Столипіно (з „кутками“ останньої Грабами й Миколенками), особливо перші, перед революцією почали були розростатися через те, що дачне життя поживало.

тепер не можна визнати за залюднену¹⁾. Підчас повени мало не відрізана од околиць, скрізь укрита колись скарбовим бором²⁾, з пісковим, часто вельми тяжким для переїзду ґрунтом, оживлена в своїх західньому та східньому боках лиш 2 шляхами, що їх своєю чергою лиш деколи для сполучення тутешнього острова з сусідніми селами³⁾ вповдовж правобережних високостей перетинають глухі лісові дороги, — ця в даному випадку цікава для нас місцевість, особливо в центральній своїй частині, дуже мало оживлена, мало не пустельна, досить нудна зокола й мало кому, опріч рідких переїжджих та перехожих околичних обивателів, відома.

Що оживиться ця по суті недалеко (більше-менше за 20 верстов) од Київа, мало не підгородня місцевість, можна було-б сподіватися не раніш од того, як буде збудовано проєктовану колись тут залізницю: вона мала бути під'ізною з півдня галузкою до Київа від околиць м-чка Германівки (за 15 верстов од Трипілля)⁴⁾.

Збудування біля Плютів і Козина залізничних станцій і, безперечно, сподіваний в найближчому майбутньому розвиток в даному районі дачного життя, за сприятливих для нього умовин, певне, викликали-б і більшу, ніж досі, цікавість до розглянутої місцевости, що, не вважаючи на свою й до цього часу видиму занедбаність, відогравала важливу (хоч вузько-специфічну), а власне — прикордонну ролю за дуже далеких від теперішнього часів, як це почасті й буде з'ясовано далі.

¹⁾ Відповідні вказівки на число місцевої людности можна знайти в згаданому вже „Спискѣ населенныхъ мѣстъ Киевской губерніи“, також у зазначеній книзі Похилевича („Уѣзды Киевскій и Радомысльскій“).

²⁾ Взимку переважно тут недавно ще влаштовували місцями полювання на диких звірів, напр., на вовків та вишак.

³⁾ Напр., Ст. й Н. Безрадічі, В. й М. Дмитровичі, Підгірці, Кривичі, Ходосівка, Лісніки й т. и.

⁴⁾ Залізницю почали були будувати з р. 1913 і вона повинна була мати не менше, як 70 верстов завдовжки (її напрямок, починаючи з півдня: місцевість коло м-чка Германівки—Обухів—трипільська Дівач-Гора—Злодіївка—Плюти—Козин—Мриги—х. Березовий—Кременище—Круглик—Поштова Віта—Гатне—Пост Волянський). У своїому підкиївському, надвітанському районі вона мала бути дуже мальовнича, перетинаючи, у відповідній частині, схарактеризовану місцевість, на протязі більше-менше 25 верстов, коли рахувати за вихідні пункти відповідної дільниці на південному сході Злодіївку—Столішню, а на північному заході — кол. хутір Мриги (або навіть уже названий Березовий хутір, що лежить навскоси, за 2—3 верстви від того, вже на західньому боці луки). Мало не простолінійна в дільниці поміж Злодіївкою та Козином, ця залізниця, більше-менше посередині дільниці (коло с. Козина), робила ухил під невеликим, гострим кутом в північно-східньому напрямку, проте зберігаючи й надалі простолінійний напрям убік Мригів та Березового хутора. Дав. авторову статтю: „Проектовані нові під'їзні залізниці в межах Київської губернії з історично-археологічного погляду“ („Записки історичної і фільольогічної Секції Українського Наукового Товариства в Київі“. Книга XVII, Київ, 1918).

II.

З боку історично-топографічного та археологічного північна, підкиївська дільниця схарактеризованої „острівної“ просторони викликає значно більше цікавості проти місцевості в безпосередньому сусідстві з низом р. Стугни. Коли, наприклад, у х. Рудяках, як кажуть місцеві мешканці, був лиш один випадок знахідки якоїсь металевої зброї, а в піскових насипах біля с. Козина, за вказівкою „Археологической карты Киевской губернии“ проф. Ангоновича¹⁾, констатовано багато черепків грубого глиняного посуду, що вказує на колишню тут стацію неолітичної доби кам'яного віку, то в дільниці під Київом можна зате зазначити, по-перше, цікаву, що звернула на себе свого часу увагу В. Б. Антоновича та М. Т. Біляшівського, стацію також кам'яного віку в пісковій (тепер уже почасті засадженій лозами) простороні поміж Литовською Вітою й Пироговим²⁾, по-друге, ще важливішу, зовсім невідому в спеціальній літературі земляну будівлю в околицях Мригів.

Мриги³⁾ — невеликий, усього кілька селянських дворів з 56 хуторянами, осаджений біля садиби карбівничого хутір (зв'язаний адміністраційно з сільрадою Литовської Віти) Хотівських волости й (колишнього) району в кол. Київському повіті, розкинутий на краю передгірного болота на Київсько-Обухівському тракті, навпроти недалеких Ходосівки й хутора Березового⁴⁾, загублений серед бору й досить віддалений од інших сусідніх сіл⁵⁾. В безпосередньому сусідстві з цим хутором, лиш за кілька сот кроків на південний схід від нього, в місці, де проходить полотно недобудованої Київсько-Германівської залізниці, останнє перетинає з першого погляду малопомітний, що дуже розпався від часу, проте й тепер чималий, земляний насип, огляд якого й даємо безпосередньо по цьому.

Оглянувши відповідним способом насип у даному разі, як і в часі попередніх історично-топографічних розвідок в інших місцях київських околиць, автор статті вважає за можливе знову констатувати невідому в літературі питання лінію колишнього земляного валу.

Вал починається кроків за 300 від залізничної прогальовини, біля низького краю не раз уже зазначеної сусідньої передгірньої, заболоченої луки, навпроти високостей сусіднього села Ходосівки, й звідси прямує простолінійно з заходу на схід, а втім — лиш спочатку в цьому напрямі.

¹⁾ Додаток до XV т. „Древностей“ Импер. Моск. Археол. Об-ва. Москва, 1895, ст. 23.

²⁾ Ibid., стор. 23.

³⁾ Пор. „Списокъ населенныхъ мѣстъ Киевской губернии“ (стор. 244), де однак цей хутір чомусь заведи зветься „Мрыча“, що, певне, — помилка. В новішому, офіційному виданні „Списокъ поселень Київщини“ (стор. 17) цю назву знову перекирено, а власне хутір названо „Мриче“.

⁴⁾ Усього лиш за 3 верстви, проте відрізнених мало не непроїзним болотом.

⁵⁾ Від Козина — коло 9 верстов, Литовської Віти — 7 верстов, Церковщини (спочатку — Київсько-Обухівським шляхом, потім луговою дорогою) — коло 8 в., Китаїва — 10 в. і, зрештою, від Києва („Старого міста“) — 20 верстов. Підрахунок віддалення, певна річ, — в простолінійному напрямку.

Він має спочатку заглиблення від давнього околицького рову, начебто з лівого, північного (тоб-то від Київа) боку. Власне, даний вал, властивостями свого рельєфу, з київського боку місцями показується крутим, а з правого, південного (протилежаного Київу) він осів похило і тим не дав рову зберегтися.

Проте вже на другій тисячі кроків, ідучи за протягом валу, лінія його звільна, непомітно відхиляється в напрямі П.-З.—П.-С., і все частіше й частіше можна констатувати також заглиблення від рову, що тягнеться рівнобіжно з правого, тоб-то південного (протилежаного Київу) боку. Напряму валу П.-З.—П.-С. та зовнішній рів з південного, протилежаного місту боку далі легко простежити аж до самого закінчення земляного насипу.

Місцями, що правда, можна де-не-де¹⁾ зазначити ніби-то й з північного боку сліди рову; але, коли вияснимо минуле призначення цієї штучної споруди, ознаки лінії заглиблення рову треба визнати за облудні. Вал не скрізь однаково зберігся; місцями він навіть ніби губиться²⁾. Проте в дійсності лінія, що нею прямують його масив, та сліди зовнішнього рову зовсім не зникають з очей у тутешньому не старому й тому не дуже густому бору³⁾.

Зате місцями гребінь „валка“ (народня назва стародавніх, подібних до цього земляних насипів, що осіли від часу) здіймається й тепер трохи не на 1 сажінь заввишки, маючи разом з тим не менше, як 10 кроків у поперечному розрізі своєї основи.

Той чи інший ступінь цілості і валу⁴⁾ та сусіднього з ним рову обумовлюють, звичайно, всякі причини⁵⁾. Проте й усеруїницька сила часу, від якої скрізь осідає й місцями мало не зовсім зникає досліджена в нас споруда, не заважає констатувати сліди минулої значности, навіть міцности останньої.

Напряму валу, що ні трохи не залежить від місцевого рельєфу та є переважно простолінійним, фактично, в часи його утворення, залежав од міркувань простого орієнтування спочатку з заходу на схід, або-ж, пізніше, з південного заходу на північний схід, тримаючись швидше попереднього напрямку З.-С. (певніше П.-З. З.—П.-С. С., за компасом).

Вал, що простягається від х. Мриги зазначеним напрямом, нарешті доходить до найближчої частини дніпрової луки, Східній кінець його

¹⁾ Наприклад, на місцях, де ґрунт підвищується, особливо зверху над стрічними заглибленнями, над якими здіймається масив валу.

²⁾ Наприклад, у вихідній своїй частині (біля приборотного тину або місця, де проходить, також у сусідстві, Київо-Обухівський шлях), також і далі (при зустрічі з лісовими дорогами або там, де земляний насип проходить по-над стрічними долинами і взагалі там, де місцевий ґрунт осів).

³⁾ Що його в час констатування валу не було ще вирубано.

⁴⁾ Лінія гребеня, в залежності од нерівного рельєфу місцевості, навіть підчас початкового утворення валу, не могла, певна річ, бути скрізь на одному й тому самому рівні високости.

⁵⁾ Наприклад, властивості ґрунту, атмосферні впливи, проріз пізнішими дорогами й т. и.

знаходиться в місці, де досить високий тутешній дюнний кряж перетинає Київсько-Трипільський шлях ¹⁾, що проходить мало не краєм теперішнього стрімкого провалля в глибині лугової затоки врочища „Конча“. Панораму, яка відкривається звідси на дніпрову луку й лівобережжя, зарічні високості, завершує на обрії далеке село (видимо, Гнідин), кол. Чернігівської губ.²⁾

Загалом даний валок має протяг коло 4000—4500 кроків, тобто приблизно 3½ верстви³⁾. Таким чином, він перетинає, мало не під самим Києвом⁴⁾, північну частину вже зазначеної „острівної“ просторони поміж передгірнім болотом, що лежить з заходу, та дніпровую лукою — з сходу.

Сконстатований у тутешньому бору вал є певного роду стародавня засіка з південно-східнього від Києва боку, що ніби механічно свого часу одрізала звідси приступ до міста.

І вибір місцевості, щоб спорудити цей вал, і саме орієнтування його, видимо, не випадкові.

Вал лежить у місцевості, досить уміло вибраній, — власне, там, де, по-перше, мають особливо велику широчінь (не менше, ніж 3 верстви) як передгірня, влітку мало не цілком понята водою оболонь⁵⁾, так і праводніпрові луки біля Заспи й Кончі, та де, по-друге, клинувату, „острівну“ просторінь поміж дніпровую лукою колишньою й сучасною найбільше звужено на південь⁶⁾, — власне коло 4 верстов, до того в мало не безпосередньому сусідстві з Києвом.

Оскільки вдатно наші старовинні інженіри вибрали лінію в даному місці, щоб оборонити колишній найближчий підступ до безпосередніх околиць Києва з боку зівсиди невгамовних кол. степовиків, можна, здається, міркувати хоч-би й на підставі того цікавого факту, що роблено спробу використати де-не-де старовинні вали й для сучасних фортифікаційних цілей на початку недавньої імперіялістичної війни, коли побоювалися наближення австро-німецького війська.

Відповідну витрату енергії на споруду місцевої земляної будівлі та наступний догляд за нею таким чином тут свого часу доведено було по змозі до мінімума.

Так само й зазначене вже орієнтування лінії валу з його околицьним ровом, що стоїть, певна річ, у звязку з обранням місцевості для його споруди, не можна визнати за випадкове.

¹⁾ В дільниці поміж Козином і Литовською Вітою, певніше — верстов за 8 від першого та за 4—5 від останньої. Вподовж кінцевої частини сконстатованого стародавнього валу, також за 500 кроків на північ, проходять дві лінії сучасних шанців, що їх покопали з початку недавньої війни, коли загрожувала небезпека, що на Київ наступатиме чужоземне (австрійське або німецьке) військо. Щоб зорієнтуватися в даній місцевості, треба виходити тут від тел. стовпа ч. 132/16.

²⁾ Про цю гарну панораму див. в зазначеній статті Ол. Хмурного („Пролетарська Правда“ р. 1926, № 131).

³⁾ Перехід валом вимагає $\frac{3}{4}$ години.

⁴⁾ Навпростець звідси до Старого міста — коло 20 верстов.

⁵⁾ В його дільниці, що нижче місця, де з ним сполучається заболочена долина р. Віти.

⁶⁾ На визу р. Стугни, напр., відповідна її широчінь — не менше як 12 верстов.

По-перше, західній, тоб-то вихідний, його пункт коло Мригів лежить навпроти Віти, в тій частині її течії, де ця річка, що мала перед тим напрям із заходу на схід¹⁾, мало не перпендикулярно (на північ) випиратися в найширше тут передгірне болото²⁾.

Таким чином і течія р. Віти і напрям „валка“ вкупі ніби-то розтяглися в одну лінію (перервану проте болотом, що має тут три верстви завширшки), тоб-то наче вони обопільно продовжують одна одну.

По-друге, взаємини поміж відповідними дільницями східнього й західнього країв передгірньої оболони устанавлюються ще переконливіш, а власне через те, що й там і тут знаходяться колишні штучні земляні споруди, які мали на меті захищати та перепиняти підхід ворога, коли він ішов з півдня на північ у дослідженій частині київських околиць.

Річ у тім, що відповідно до тільки-но зазначеної колишньої лісової засіки поміж Мригами й Кончею, свого часу сконстатовано було ще подібні до теперішніх, але ще безсумнівніші споруди військового призначення що-найменше передмонгольської доби. Останні виглядають як велика (в кілька верстов) дуга та йдуть від високостей понад с. Ходосівкою на захід від них до с. Янковичів, звідти — на південь через р. Віту коло х. Круглика, а від останнього — вже на схід, вповдовж лівого берега річки та повз х. Кременище, аж до броду „Король“, що лежить більше-менше за 1 верству від згаданого х. Березового.

Своєю чергою цей ходосівсько-вітянський дужний вал був у безперечному звязку і мав ніби за відповідне продовження довгий, понад 20-верстовий, так званий вітянсько-бобрицький змієвий вал, що кінчавсь у сусідстві з теперішньою Білгородкою³⁾.

Нарешті, останній з свого боку був також у певних взаємовідносинах з недалеким від Круглика, що перетинав його під прямим кутом, невеликим хотівсько-вітянським валом.

Через те, що свого часу з'ясовано було⁴⁾ минуле призначення цієї 3-ланкової системи колишніх валів, особливо вітянсько-бобрицького, — служити найближчим оборонним кордоном Київа від його давніх ворогів, тоб-то південних степовиків передмонгольської ще, певна річ, доби — тепер легше визнати аналогічне призначення й лиш що-йно, пізніше від інших, виявленої колишньої засіки, що повинна була за старих часів захищати підхід до Київа з південно-східнього боку, тоб-то од низу р. Стугни⁵⁾.

¹⁾ Що правда, біля с. Ходосівки — почасти з південного заходу на північний схід.

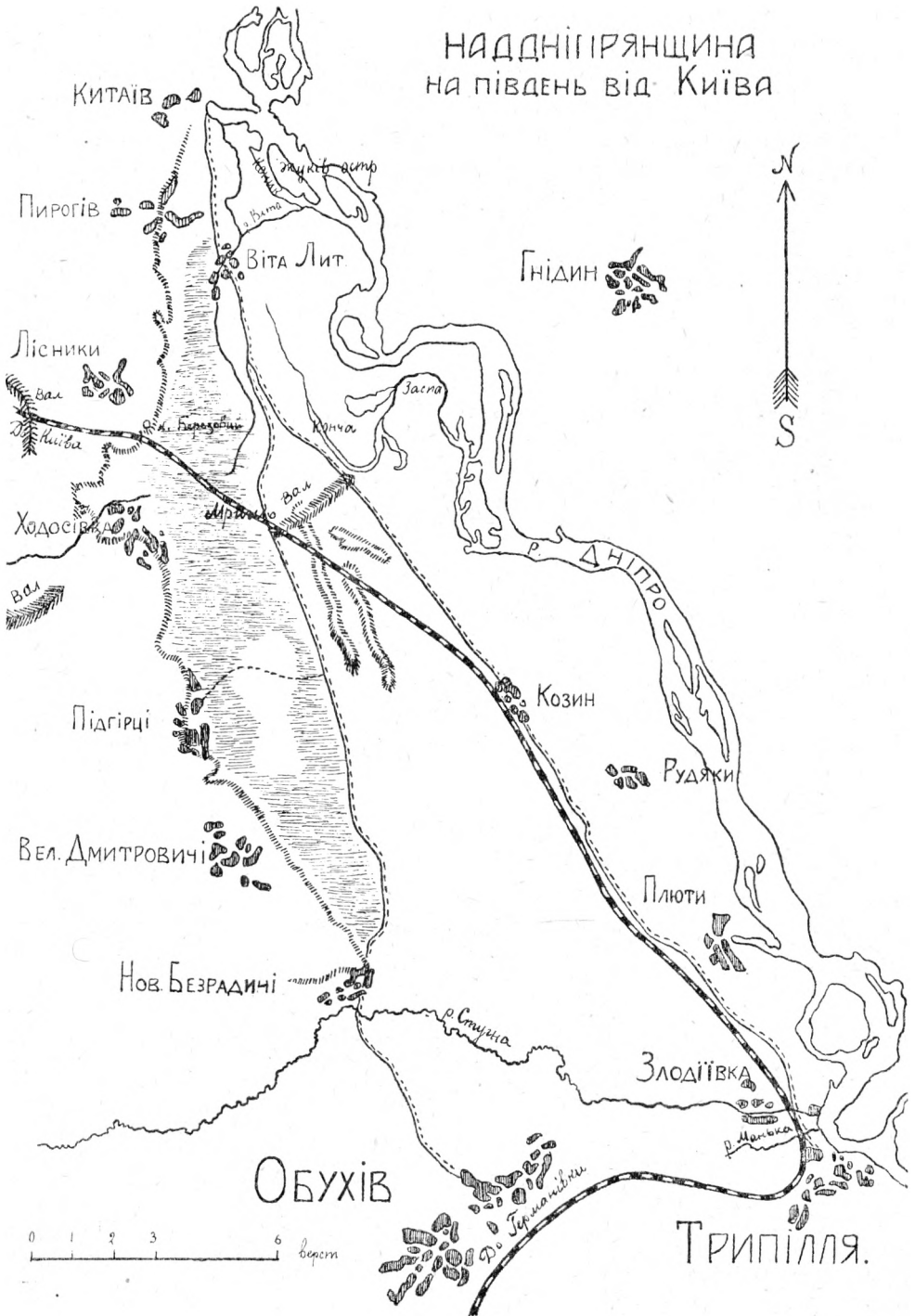
²⁾ Правда, річка, як уже зазначено, тимчасово зникає в тутешніх заболочених луках.

³⁾ Тоб-то з стародавнім Білгородом.

⁴⁾ Див. низку розвідок автора цього нариса, що їх видрукувано в місцевих київських виданнях („Змієві валы вблизи Киева“, „Городище у д. Почтовой Виты“, в „Чтениях въ Историческомъ Обществѣ Нестора лѣтописца“, кн. XXII, вип. I—II і кн. XXIII, вип. I також — „Забуті межі давньої Київщини“ в кн. III „Записок Українського Товариства в Київі“, нарешті — „Къ вопросу о давнишнихъ укрѣпленіяхъ въ окрестностяхъ Киева“ та „Лѣтописный Дорогожичъ“ в „Военно-Историческ. Вѣстникѣ“ за 1912 р., кн. I, і 1913, кн. IV.

⁵⁾ Речових пам'яток старовини в середині валу або в сусідстві з ним, видимо, не було, на жаль, констатовано до цього часу.

НАДДНІПРЯНЩИНА НА ПІВДЕНЬ ВІД КИЇВА

Встановивши, кінець-кінцем, звязок між раніше вже констатованою системою колишніх оборонних меж на південь від Київа, в мало не безпосередньому сусідстві (коло 20 верстов) з містом, та що-йно схарактеризованим валом, якого, певна річ, можна було припускати а ргіогі вже й до того і який, можливо, повстав і не одночасно з нею, ми маємо змогу скласти справжнє й, разом з тим, остаточне уявління про колишній, великокнязівської ще доби, найближчий до Київа військово-захисний вал, тоб-то перший, коли рахувати від міста, пояс давніх валів, на цілім його протязі — від Дніпра та до середнього Ірпеня. Таким чином, цей пояс можна тепер назвати Дніпрово-Ірпінською системою наших давніх польових кріпостей.

Леонид Добровольський.

Транзитний торг України за першої половини XIX сторіччя *).

I.

На кінці XVIII та початку XIX століття величезної ваги зміни позначилися в економіці й політиці Східної Європи. Ліквідація Польської держави, вже самісіньким фактом втрати польської території¹⁾, нищила всю складну мережу міжнародних інтересів, з Річчю-Посполитою сполучених. Широкі перспективи торговельного обміну, що так захоплювали західно-європейські, зокрема французькі господарські кола напередодні Революції, мусіли концентрувати увагу Західної Європи на польських справах. За трактатами 1793 і 1795 років польська частина Правобережної України увійшла до складу Російської Імперії. Отже в межах російського впливу, насамперед політичного, а де-далі й економічного, опинилася країна, що її господарські можливості віддавна Західню Європу цікавили. Коли інтереси західно-європейського господарства до української сировини могли не зважати на новий політичний стан, що створивсь на Україні, то вже інтереси західно-європейської промисловости на українським ринку безумовно було ушкоджено. Та мабуть найголовніше впливало те, що транзитні вигоди України відтепер до рук російських дісталися; ще й інтереси російського транзиту на чорноморських і середземноморських ринках було, проти інтересів західно-європейського транзиту, упривилеєвано. Отож не дивно, що прилучення Правобережної України до Російської Імперії викликало певні сумніви й побоювання на Заході. Насамперед це далось в знаки Франції. Поступовно в процесі громадянської війни та чужоземної інтервенції Франція позбулася своїх колишніх позицій на Сході. Левантський ринок, один із найважливіших, був мало не втрачений²⁾. Новий український ринок,

*) Ця розвідка є частина ширшої праці з історії українського капіталізму, що її тепер ладиться до друку.

¹⁾ Розбивка скрізь наша.

²⁾ „Уся... східня торгівля — каже проф. Тарле — була цілком знищена від англійської флоти, що закрила для Франції узбережжя Середземного моря і взагалі будь-яку можливість торговельних зносин на морі. Вивіз до країн континентальної Європи в той-же час була підірвала війна з коаліцією“ (Є. В. Тарле, Робочій клас в Франції, ч. II — СПб, 1911, — ст. 213).

після прилучення Правобережної України до Російської Імперії, був сливе неприступний для французької торгівлі. Митна політика Російської Імперії що-до революційної Франції чимало зашкодила французьким інтересам на Україні. Указ 8/IV р. 1793 ¹⁾ очевидно цілком ізолював український ринок од Франції ²⁾. Торговля Франції з Російською Імперією, що її революція 1789 р. не припинила — певне зменшення тут не характерне, — починаючи з 1792 року катастрофічно падає; особливо позначилося це на експорті французьких товарів ³⁾.

Роки	Імпорт	Експорт
	(в тис. франків).	
1787	6 547,7	6 630,0
1788	7 877,2	5 977,4
1789	6 139,0	6 963,0
1792	5 184,0	4 569,0
1797	675,0	117,0
1798	1 624,0	82,0
1799	180,8	0,2

Не дивно, що французький уряд пильно слідкує за польськими справами. Польські політичні діячі, шукаючи на Заході допомоги супроти Росії, ближче познайомили французькі урядові кола з польсько-українською проблемою ⁴⁾. Революційна Франція виявляє великий інтерес до України, переймаючися тут традиційними завданнями французької дипломатії ⁵⁾. Дипломати революційної Франції цікавляться становищем на Україні, збирають різноманітні відомості про Україну, то-що. Конвент доручає своїм агентам поглиблювати й поширювати цю роботу, зокрема провадити на Україні анти-московську пропаганду. Та мабуть найгостріше позначилося це після останнього розбору Речи-Посполитої. Певне, не випадково 31 січня р. 1795 Буасі д'Англя (Boissy d'Anglas) в своїй промові на засіданні Конвенту боронив права народів, пригнічених Росією, зокрема народу „козацького“ ⁶⁾. Французький представник у Гамбурзі Парандьє

¹⁾ І ПСЗ, т. XXIII, № 17111. Див. Лодыженскій, Історія рускаго таможеннаго тарифа (СПБ., 1886), ст. 149, 152—154.

²⁾ Т а р л е, Континентальная блокада (Москва, 1913), ст. 465—466. Чинність торговельного трактату 1787 року було припинено ще р. 1792 (див. М а р т е н с ь, Собрание трактатовъ и конвенцій, XIII, 247). „Cette mesure extraordinaire — писав Антуан — dut mettre le comble à la satisfaction des Anglais. Le traité de la Russie avec la France était rompu, le commerce de la Mer-Noire anéanti, les principes de la neutralité armée laissés à l'écart“ (Essai historique sur le commerce et la navigation de la Mer-Noire—Paris, 1805 — p. 186—187).

³⁾ Statistique de la France, publiée par le Ministre des travaux publics, de l'agriculture et du commerce. Partie VII. Commerce (Paris, 1838), p. 6—7, tableau I.

⁴⁾ Дуже цікавий матеріал про це є в М. Огиńskiego (Pamiętniki, t. II — Poznań, 1870, — passim).

⁵⁾ Про це див. статті І. Борщака — „Гетьман Пилип Орлик і Франція“ (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, т. 134—135, — Львів, 1924) і „Napoléon et l'Ukraine“ (Revue des Études Napoléoniennes, 1922, VII VIII), p. 25—27.

⁶⁾ Gazette Nationale ou le Moniteur Universel 13 pluviôse l'an III (Réimpression de l'ancien Moniteur, t. XXIII. Convention Nationale — Paris, 1862, — p. 340—343). Промова мала

(Parandier) подав був своєму урядові доповідну записку що-до Правобережної України, де він особливо спiniaється на багатстві української природи й економіки, а також підкреслює, що прилучення України до складу Російської Імперії надзвичайно збільшує військову потенцію Росії. Comité de Salut Public виразно співчуває „українським козакам“, „нації войовничій, колись вільній, але уярмленій від Петра I“. Революційний уряд мріє про „дерево вільности у Києві“¹⁾. Політику Конвенту що-до України продовжують Директорія й Консулат. Проте суперечність інтересів Франції і Росії особливо загострюється пізніш, і то на іншому терені. Невпинне посування російського капіталізму на південь, до Середземного моря, віддавна вже висунуло балканську проблему на перше місце в системі зовнішньої політики Російської Імперії. Яський трактат 1791 року надав Росії економічної й політичної переваги на Чорнім морі. Балканська проблема, перед тим — російсько-турецька (чорноморська) перетворюється на загально-європейську (середземноморську). Відповідно до того відмінюється споконвічні традиції балканської політики Росії.

Основні тенденції нової балканської політики Російської Імперії²⁾ виразно позначилися наприкінці XVIII століття, особливо в договорі (23/XII р. 1798) між Росією і Туреччиною. На тлі союзу цих держав російський протекторат над дунайськими князівствами Молдавією та Валахією і над „Республікою Семи Сполучених Островів“ (République des Sept-Iles Unies), нарешті право вільного проходу через протоки для російської військової флоти³⁾, — утворювали дуже міцну базу за-для російського впливу на Балканах, неминуче поширювали його⁴⁾. Союз р. 1799 було скеровано проти Французької Республіки. „Когда чадъ французской революціи, мечтанія о вольности, отверженіе самого Бога угрожали ниспроверженіемъ законныхъ властей, ужасомъ безначалія и прежнымъ

великий успіх (ibid., 343). Див. Revue des Études Napoléoniennes, 1922, VII—VIII, p. 27. Буасі д'Англя очевидно й раніш виступав у східно-європейських справах (див. Рапмієтнікі Огііnskієго, II, 105).

¹⁾ Revue des Études Napoléoniennes, 1922, VII—VIII, p. 27—28. Агенти французького уряду були на Україні (див. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, т. 134—135, стор. 247 (Звідомлення Ілька Борцака з дослідів в архівах Західньої Європи). „L'Ukraine ou petite Russie, que traverse le Dniepre, est la meilleure province de l'empire et un des pays les plus fertiles de l'Europe“ (Mémoires historiques et géographiques sur les pays situés entre la Mer Noire et la Mer Caspienne“ (Paris, l'an V—1797), partie III, p. 5—6.

²⁾ Про балканську політику Російської Імперії на переломі XVIII і XIX вв., окрім загальних праць з історії Росії того часу, а також монографій про балканську проблему (деякі зазначено нижче) є стаття Л. Гальберштадта „Восточный вопрос“ у збірнику „Отечественная война и русское общество“, т. II (Москва, 1911, ст. 92—121).

³⁾ І ПСЗ, т. XXV, № 18797; Д. Милютинъ, Исторія войны 1799 года между Росією и Франціей въ царствованіе Павла I (СПБ., 1857), т. I, ст. 71—72; т. III, ст. 79—80; J. W. Zinkeisen, Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa. VII-ter Theil (Gotha, 1863), S. 43—48; N. Jorga, Geschichte des Osmanischen Reiches. V-ter Band (Gotha, 1913), S. 128—130.

⁴⁾ Огляд східної політики Російської Імперії за часів Павла I — С. Жигаревъ, Русская политика въ Восточномъ вопросѣ, т. I (Москва, 1896), ст. 243—253.

невѣжествомъ готическихъ временъ“¹⁾, — р. 1799 сполучені флоти Туреччини й Росії захопили Йонійські острови²⁾. Таким чином російська політика зайняла на заході Балканського півострова дуже важливу позицію, що забезпечувала торговельні інтереси Росії на Середземнім морі. Трохи пізніше, вже за війни 1805 року, Росія зайняла там вигідну позицію також і на континенті (Катаро)³⁾. Далмація, Ілірія, республіка Рагузинська, Чорногора, Албанія, почасти Македонія увійшли до сфери безпосереднього впливу далекої Східньої Імперії, що поширювався й на центральні провінції Балканського півострова⁴⁾. Коли адріятицькі плани російської політики сягали надто далеко, ще накреслюючи перспективи майбутнього, дунайська проблема віддавна болючим питанням була для Імперії. Одразу виявилось, що російські інтереси й зазіхання тут мали на меті опанувати наддунайську рівнину й важливий торговельний шлях, що сполучав Центральну й почасти Західню Європу з Сходом, — р. Дунай. Російський протекторат над Молдавією та Валахією торував Росії шлях до балканських країн. Російські торговельні й політичні (дипломатичні та військові) агенти з'являються в Сербії, Боснії, Чорногорі⁵⁾. Російські впливи поширюються також почасти й на Румелію. У Сербії російський повірений у ділах та військові інструктори фактично керують усіма справами. Сербське повстання 1804 року було провідником російського впливу на Балканах⁶⁾. Наприкінці р. 1804 висунутий був у сербських політичних колах проєкт утворення Сербського царства, васального Російській Імперії, на чолі з російським великим князем⁷⁾. Такі-ж прагнення помітні в Чорногорі, де російський вплив був сильний віддавна, і в Герцеговині⁸⁾. Особливо активну участь у балканських справах Росія бере за війни

¹⁾ Броневскій, Записки морского офицера, I (СПБ., 1818, ст. 117.

²⁾ Мілютин, *op. cit.*, I, 93—114, 478—491; Zinkeisen, VII, 79—83. Конвенція 21/III р. 1800 між Росією та Туреччиною визначила політичний і міжнародний стан Йонійських островів. (I ПСЗ, т. XXVI, № 19 336). Див. Жигарьов, *op. cit.*, I, 248; Zinkeisen, VII, 89—91.

³⁾ Див. Сборникъ Русскаго Историческаго Общества, т. LXXXII, ст. 344—352. E. Driault, Austerlitz (Paris, 1912), p. 389—409.

⁴⁾ Надзвичайно цікавий матеріал про це в Броневського, Записки морского офицера, ч. I—IV (СПБ., 1818—1819) і в „Письмахъ морского офицера“, ч. I—II (Москва, 1825). Див. Mémoires du maréchal Marmont, duc de Raguse, t. II (Paris, 1857), p. 360—385; t. III (Paris, 1857), passim. Великий інтерес до слов'янських народів, особливо південних, що з'являється серед російського суспільства на початку ХІХ ст., хоч був відгомном слов'янофільських настроїв в Європі, безперечно зв'язаний з російською політикою на Дунаї і на Балканах.

⁵⁾ Див. Сб. Р. И. О., LXXXII, 103—104.

⁶⁾ Про участь російського уряду в сербських справах після 1804 року — Н. Ф. Дубровинъ, Сербскій вопросъ въ царствованіе имп. Александра I (Русскій Вѣстникъ, 1863, VII—VIII); Н. Поповъ, Россія и Сербія, ч. I (Москва, 1869), стор. 28 і далі. Про сербські справи тогочасні — див. Дан. Медаковићъ, Повѣстница Србског народа од најстаріи времена до године 1850, књига III (У Новом Саду, 1852), passim; B. S. Cunibert, Essai historique sur les révolutions et l'indépendance de la Serbie depuis 1804 jusqu'à 1850, t. I—II (Leipzig, 1855), passim.

⁷⁾ Сб. Р. И. О., т. LXXXII, 1—2.

⁸⁾ Ibid. 2.

з Туреччиною 1806—1812 років. Конвенція 27/VII 1807 між Росією і Сербією визнавала протекторат Російської Імперії над Сербією¹⁾. В зв'язку з агресивною балканською політикою були спроби Росії застерегти собі вплив на інших ділянках Чорноморського надбережжя. Кавказькі справи, зокрема боротьба за кавказьке побережжя, війна з Персією, нарешті зносини Росії з напівнезалежним нашою Трапезунту²⁾, — все це кільця одного ланцюга, що мав перетворити Чорне море на „руське озеро“³⁾.

Але на цьому шляху інтереси Східньої Імперії зустрілися з далекосяглими планами східньої політики Франції. Французький уряд віддавна був занепокоєний з російської експансії на Балканах і Середземнім морі⁴⁾. Він надто добре розумів, що між дунайськими й адриятицькими справами був певний і досить загрозливий для французьких інтересів на Середземнім морі зв'язок. Бо це-ж, власне, були заходи, що мали на меті, зміцнюючи тут позиції Російської Імперії, не пустити французької революційної експансії на Схід. До того ще утворення безпосередньої комунікації між Росією і Адриатикою (через Україну, Молдавію, Валахію і Сербію) загрожувало французьким інтересам в Італії⁵⁾. Вороже коло, що оточувало революційну Францію, саме на Балканах було найбільш загрозливе як для Франції, так для її ворогів⁶⁾. Пізніше тут сконцентрувалася проблема виламу в тій морській блокаді, яку утворила Англія супроти Франції: тут бо збіглися інтереси морського і сухопутного сполучення Франції (і взагалі Західньої і Центральної Європи) з Сходом, з азіатськими ринками сировини й ринками для європейських фабрикатів. Отож французький уряд особливу увагу звертає на балканські справи⁷⁾; він прагне підпорядкувати собі Адриатику й пильно слідкує за дунай-

¹⁾ Поповъ, *op. cit.*, I, 60, 66. Цікаві дані в Д. Б. К. (Бантиш-Каменський), *Путешествіє въ Молдавію, Валахію и Сербію* (Москва, 1810).

²⁾ Сб. Р. И. О., LXXXII, 181—182; *ibid.*, LXXXVIII, 4—5.

³⁾ Про експанзію Росії в Леванті — див. A. V a n d a l, *Napoléon et Alexandre I-er*, t. I (Paris, 1891), p. 5—6.

⁴⁾ Zinkeisen, VII, 10, пр. I (на стор. 11), 33—35. Див. Сб. Р. И. О., LXXXII, 102—107. Р. 1805 Наполеон був дуже занепокоєний через чутки про наміри росіян на Корфу зробити десант у Калабрії (Сб. Р. И. О., LXXXII, 18—19).

⁵⁾ „La place de Cattaro est tant militairement que politiquement le point de contact le plus important, le plus terrible même, que nous puissions jamais avoir avec la France. Si nous gardons Cattaro, tous les projets de Bonaparte sur le Levant disparaissent à jamais... Si Cattaro est au pouvoir des russes, la conquête de l'Italie par les français n'est que précaire... Bonaparte sent bien l'importance de Cattaro: aussi il ne ménagera rien au monde pour l'obtenir“ (додаток до записки Чарторийського від 21(9)/IV 1806. — Сб. Р. И. О., LXXXII, 351—352). Див. *Lettres de Madame Reinhard à sa mère 1798—1815* (Paris, 1901) p. 231.

⁶⁾ А. В о р р е цілком слушно каже, що „cette guerre (= російсько-турецька війна 1806—1812 pp.) pouvait servir les intérêts de la France; mais elle pouvait aussi lui créer des difficultés“ (*Annales de l'École Libre des Sciences Politiques*, I, 261). Не дарма-ж р. 1807 Наполеон хотів зорганізувати громадську опінію Західньої Європи проти балканської політики Росії (V a n d a l, *op. cit.*, p. 24—25).

⁷⁾ „Un des objets le plus important sur les données et la politique du gouvernement français est celui qui concerne des projets d'établissement dans les provinces de la Turquie“ (Сб. Р. И. О., LXXXII, 8.—1805 p.). Див. *ibid.*, LXXVII, 302—303; Zinkeisen, VII, 35—36.

ськими успіхами Росії¹⁾. Політику французького уряду на Балканах за часів Консулату було скеровано на те, щоб нейтралізувати російський і англійський впливи на Порту. Не випадково мабуть французька дипломатія висуває тоді плани на розбір Туреччини, власне — її європейської частини, між Францією, Англією, Австрією та Росією²⁾. Подібні проєкти як-найбільше могли спричинитися до ліквідації англо-російської небезпеки на Балканах³⁾. Російські дипломатичні агенти в своїх доповідних записках подають дуже цікаві міркування щодо балканської політики Франції⁴⁾. Ці думки зформулював на початку 1805 року один із тих агентів — Вернег. Він стверджує, що турецька справа обходить Наполеона в зв'язку з його планом завоювати Індію. Проте практичні завдання французької політики — Вернег концентрував її на Середземнім морі — це з одного боку — відновити колишнє становище Франції, зокрема марсельського торгу на Середземнім морі та в левантських портах, втрачене після утворення чорноморських портів (*établissements*) та окупації Корфу й Мальти, з другого боку — забезпечити панування Франції в Італії. Основний напрямок французького наступу проти Російської Імперії Вернег вбачав через Трієст і Левант. Він доводив, що польська справа має не аби-яке значіння для Франції; через Італію, Угорщину, Польщу — відроджену Польщу — Наполеон, мовляв, хоче наблизитися до кордонів Російської Імперії і звідти гальмувати чорноморський торг Росії⁵⁾. Ця схема, хай намальована пізніш, певною мірою характеризує французьку політику на Балканах. В той-же час французький уряд намагається поновити дружні стосунки з Отоманською Імперією (місія Себастьяні)⁶⁾. Російський уряд одкинув пропозиції щодо ліквідації Туреччини⁷⁾. „Турецкая имперія, ослабленная прежними успѣхами оружія нашего и внут-

¹⁾ Французькі впливи тоді поширювалися як на заході Балканського півострова, так і на сході його. Див. Zinkeisen, VII, passim; Jorga, op. cit., V, Erstes Buch, IV—V Kapit.; Cunibert, op. cit., I—II, passim; Медяковићъ, op. cit., III, 67—301, passim; Д. Милаковићъ, Історія Црне Горе (у Задру, 1856), ст. 209—215, 224—237, 239—307; Древняя и Новая Россія, 1881, III, 416—417, 419—430, 440, 450—451; Pouqueville, Histoire de la régénération de la Grèce, t. I (Paris, 1824), passim; A. D. Xenopol, Istoria Românilor din Dacia Traiana. Volumul V (Jassi, 1892), pag. 309—408; K. Jireček, Dějiny národa Bulharského (w Praze, 1876), str. 431—454. Документи — Hurmuzaki, Documente privitoare la istoria Românilor. Supplement I. Volumul II (Bucuresci, 1885); volumul III (Bucuresci, 1889); Сб. Р. И. О., тт. XXI. LXX, LXXVII, LXXXII, LXXXIII, LXXXVIII, LXXXIX; Архивъ князя Воронцова, то-що.

²⁾ С. Соловьевъ, Императоръ Александръ I (СПБ., 1877), ст. 35; Vandal, I, 5; Сб. Р. И. О., LXXVII, 22, 68—69, 90; *ibid.*, LXXXII, 15; Архивъ Воронцова, XV, 169.

³⁾ Блискучу характеристику східньої політики Наполеона подав був Вандаль (op. cit., I, 3—5; див. *ibid.*, 2—55).

⁴⁾ Про це цікаві доповідні записки Вернега й Пізани р. 1805 (Сб. Р. И. О., LXXXII, 8—19, 114—122, 141—143, 159—173, 177—199). Див. *ibid.*, 244—251; Mémoires du prince Adam Czartoryski et correspondance avec l'empereur Alexandre I-er, t. II (Paris, 1887, page 88).

⁵⁾ Сб. Р. И. О., LXXXII, 8—12, 14.

⁶⁾ Про це див. Zinkeisen, VII, 114—115, 123—134; Vandal, I, 6—7.

⁷⁾ Соловйов, ст. 36; Жигарьов, I, 254—258; Сб. Р. И. О., LXXVII, 22—23, 118, 283, 411—415, 486—498.

ренними ея неустройствами — писав гр. Воронцов р. 1803, — содѣлалась лучшимъ для Россіи сосѣдомъ“¹⁾. Зате Росія скористала з двоїстої політики Франції, щоб, лякаючи Порту французькою небезпекою, збільшити свої впливи в Царгороді²⁾. За кульмінаційний пункт антифранцузької політики на Балканах була угода 11/IX р. 1805 між Росією та Туреччиною, що вона поновляла й чимало поширювала трактат 1798 року. Туреччина, в спілці з Росією і Англією, мала виступити проти Франції, щоб запобігти французькій загрозі, а також примусити Наполеона, щоб той покинув Італію. До того ще Туреччина повинна була закрити протоки для всіх військових суден, окріч російських³⁾.

Балканські успіхи Росії за війни 1805 року були останніми досягненнями Східної Імперії на Адриятиці. Ситуація зовсім змінилася, відколи було утворено, після Пресбурзького миру 26/XII р. 1805, нове становище за-для Франції на Балканах. Російський уряд добре розумів, що ця сумежність Франції з Туреччиною загрожувала як адриятицьким, так і дунайським форпостам Росії. Французький вплив у Царгороді збільшується⁴⁾. Французький посол ген. Себастьяні енергійно вживає всіх заходів, щоб одірвати Туреччину від Росії⁵⁾. Трохи пізніше Франція вдалася в пересправи з Персією, маючи на меті організувати наступ проти Росії з боку Кавказу і об'єднати всі мусулманські сили проти неї⁶⁾. Отож російська дипломатія мала на думці зберегти свої позиції в Царгороді. Окремий комітет р. 1806, у складі вищих урядників Імперії, що мав обміркувати міжнародній стан держави, особливої уваги віддав балкансько-турецьким справам⁷⁾. Гр. Завадовський писав: „По новому мирному трактату между Францією и Австрією, одержала Франція венеціанскія области и берегъ Адриатическаго моря. Предвидѣтъ не трудно слѣдствія отъ того, не только возможныя, но и неминуемыя, что Бонапартъ входитъ теперь въ любимый его элементъ — разрушить Турецкую имперію и возобладать Египгомъ. Пойдетъ ли постепенно или вдругъ сильною мѣрою къ сей цѣли, не встрѣтитъ въ томъ себѣ нигдѣ препонъ по двумъ причинамъ. 1-я, путь для сухопутныхъ его войскъ отъ новыхъ предѣловъ безпрепятствененъ до самаго Царяграда. 2-я, Porta Оттоман-

¹⁾ Сб. Р. И. О., LXXVII, 411—412. Проте були й протилежні проєкти (див. Czartoryski, Mémoires, II, 65—66).

²⁾ „La Russie ne nous prêterait-elle des projets sur la Turquie d'Europe que pour mieux cacher les siens?“ (Сб. Р. И. О., LXXVII, 651—652).

³⁾ Жигарьов, I, 258; С. Горяиновъ, Босфоръ и Дарданеллы (СПб., 1907), ст. 5; Jorga, op. cit., V, 150. Див. Сб. Р. И. О., LXXXII, 180—181. Воронцов писав 24/V р. 1805, що треба всякими способами нахилити Порту до розриву з Францією, бо це „porterait un coup mortel au commerce des français“ (Сб. Р. И. О., LXXXII, 48).

⁴⁾ Jorga, V, 146—147; Жигарьов, I, 258—259, 262—263; Арх. Вор., XX, 306—314.

⁵⁾ Див. Vandal, I, 11—12; Д. Бухаровъ, Россія и Турція (СПб., 1878), 47—48.

⁶⁾ A. Sorel, L'Europe et la Révolution Française, VII (Paris, 1911), p. 53—54, 136, 154—156; М. Н. Покровский, Дипломатия и войны царской России в XIX столетии (Москва, 1924), ст. 181—183. Див. Vandal, I, 12—13, 23—24.

⁷⁾ Сб. Р. И. О., LXXXII, 214—243. Див. *ibid.*, 244—292.

ская, потерявъ всю силу внутренняго правленія, ослабѣла и въ способахъ къ оборонѣ... При событіи того, что произойдетъ на наши открытые полуденные предѣлы и на торговлю, производимую отъ оныхъ, до которой мы доходили вѣкомъ, борясь съ турками, когда сосѣдъ сильный, предприимчивый, вмѣсто слабого и ничтожнаго, водворится въ Турцію?“¹⁾ Міністр комерції гр. Рум'янцев також гадав, що „Франція, оставляя за собою всѣ венеціанскія владѣнія и примыкаясь къ Адриатическому морю, сблизжаетъ себя очевидно къ намъ въ сосѣдство по Черному морю. Такое положение тѣмъ болѣе требуетъ нашего вниманія, что вмѣсто слабого и непросвѣщеннаго сосѣда приобрѣтаемъ мы сосѣда, исполненнаго хитрости и домогающагося имѣть, такъ сказать, за ключомъ своимъ черноморскую и Средиземнаго моря торговлю“²⁾. Страшлива загроза поширення „тлетворнаго духа“ французької революціі на Україну стає досить реальною³⁾. Адже-ж 1806 і 1807 рр. гадали, що французька армія могла-б за дуже короткий термін з'явитися на берегах Дністра і навіть Дніпра⁴⁾, а французька флота могла-б пройти до Чорного моря⁵⁾. Себастьяні пропонував зробити десант в Одесі⁶⁾. Поширювалися чутки про те, що, за таємними пактами Пресбургської угоди, Австрія (чи то Угорщина) мала здобути компенсацію на Балканах. Австрійську окупацію Молдавії й Валахії вважали за цілком можливою⁷⁾. Міністр закордонних справ барон Будберг, виправдуючи російську ініціативу у війні 1806 р. з Туреччиною, зазначав, що це було цілком неминуче, бо треба було застерегти „південні провінції від шкідливого впливу французької ворожнечі сполу-

¹⁾ Ibid., 217—218. Цікаво, що той-же Завадовський р. 1804 (17/IV) виступав проти війни з Францією, бо, на його думку, власні сили Росії та її географічне становище цілком її забезпечують, навіть коли-б французи всі сумежні держави погромили (Сб. Р.И.О., LXXVII, 561—562).

²⁾ Сб. Р.И.О., LXXXII, 229. Те-ж висловлювали інші члени Комітету. Лип гр. С. П. Рум'янцев був протилежної думки: „Что же касается до сопредѣльности царства Итальянскаго съ независимыми островами (= Йонійськими) в Турецію, то вмѣсто того, чтобы оно подвергало Россію нападенію, или бы служило подпорою Оттоманской Портѣ, скорѣе можетъ оно... подчинить видамъ російскаго Кабинета всѣ дѣйствія Франціи въ семъ краѣ и содѣлать ее готовою соучаствовать въ раздробленіи Турецкой имперіи“ (ibid., 231). Був ще один мотив, що дідичам українським чимало важив. Боялися вони, що Наполеон, після перемоги над Росією, дасть волю кріпакам (див. Сб. Р.И.О., VI, 382).

³⁾ Див. Сб. Р.И.О., LXXXVIII, 25—26. Ще р. 1803 гр. О. Воронцов писав: „если по отдаленности края сего (= Европейска Туреччина) французы признають удобнымъ для себя учредить въ ономъ демократическую республику, будутъ они тогда изъ смежныхъ съ нами провинцій разсѣвать между жителями южныхъ областей нашихъ плевели развратнаго ихъ ученія, послѣдствія коего бѣдственнѣе самой неудачной войны (Сб. Р.И.О., LXXVII, 412). Див. Czartoryski, Mémoires, II, 189. Англія не погано грала на цьому, лякаючи російський уряд (див. Соловйов, 20—21).

⁴⁾ Сб. Р.И.О., LXXXII, 264. Див. Reinhard, Lettres, 261, 263.

⁵⁾ Сб. Р.И.О., LXXXII, 237.

⁶⁾ Revue des Études Napoléoniennes, 1922, VII—VIII, 28, пр. 4. Vandal, I, 23.

⁷⁾ Сб. Р.И.О., LXXXII, 222, 229, 292. Цікаві проекти Талейрана р. 1805 перетворити Австрію на дунайсько-чорноморську державу, щоб мати бар'єр проти Російської Імперії — див. Vandal, I, 8—10.

ченої з турецькою недоброзичливістю (*malveillance*)¹⁾. Боротьба двох імперій неухильно посувалася на Схід, наближуючи французьку навалу до кордонів Східньої Імперії²⁾. Де-далі гостріше виступають дражливі питання недавньої минувшини — польська справа, почасти справа українська. Південно-західні кордони Російської Імперії, найважливіші й найменш забезпечені, притягують до себе всеньку увагу обох ворожих держав.

На початку XIX століття французький капітал виявляє чималу увагу до українського ринку. Після полагодження франко-російських взаємин р. 1800, можна було поміркувати над „колишньою гармонією“ (*ancienne harmonie*) Франції і Росії³⁾, яка так яскраво позначилася в торговельній угоді 11/I 1787 р. (31/XII р. 1786). Її, з деякими застереженнями, поновлено було р. 1801 (ст. V трактату 8/X—26/IX 1801 р.)⁴⁾. Відтоді французькій торгівлі і промисловості були широкі перспективи. Особливу увагу французькі господарські кола звертають на чорноморську торгівлю та український ринок⁵⁾. Проте на велику міру операції можна було розпочати лиш після замирення Франції з Англією і Туреччиною (р. 1802). Угода з Туреччиною визнала французьким торговим суднам, під французьким прапором, право вільно входити й плавати на Чорнім морі⁶⁾. Вже р. 1802 торговельний обмін дуже зростає⁷⁾. „Rozłazo się złoto po prowincjach naszym“ — згадував пізніш за наслідки торгу 1802 року Немцевич⁸⁾. Французькі консульські агенти з'являються в Одесі (*commissaire-général des relations commerciales*) та в Херсоні (*sous-commissaire*)⁹⁾. Провктувалося

¹⁾ Сб. Р.И.О., LXXXII, 490.

²⁾ Російські урядові кола були надзвичайно занепокоєні з поширення французького впливу на Балканах. Кн. Чарторийський писав р. 1806: *les grecs, les monténégrins et tous les autres peuples chrétiens de ces contrées, sans en excepter même les serviens, s'empresseront de suivre la bannière des français, qu'ils envisageront dorénavant comme leurs libérateurs, tandis que l'espoir qu'ils fondaient de tous temps sur la Russie, s'évanouira pour toujours*“ (Сб. Р.И.О., LXXXII, 336). Ще раніш, у лютому р. 1806, Чарторийський доводив konieczність окупації князівств і взагалі наступу на Балканах, щоб „prévenir les dangers les plus réels, qui menaceront les provinces méridionales de la Russie“ (Сб. Р.И.О., LXXXII, 321). Див. Czartoryski, Mémoires, II, 89—90. Цікавий матеріал про французькі акції на Дунаї 1806—1809 рр. поданий у статті А. Ворре „La mission de l'adjutant-commandant Mériage à Widin, 1807—1809“ (Annales de l'École Libre des Sciences Politiques, I—1886 p., — p. 259—293). Див. *ibid.*, IV (1889 p.), p. 730—731; V andal, I, 23.

³⁾ Тарле, Блокада, 465—466. „Ses (= Франції) intérêts sont d'accord avec ceux de la Russie. Ces deux Etats possèdent le plus d'objets d'échange, et sont les seuls qui puissent satisfaire leurs besoins mutuels, sans l'intervention des étrangers: un commerce direct et réciproque devrait agrandir leur sphère d'activité et leurs bénéfices respectifs“ (J. Reuilly, Voyage en Crimée et sur les bords de la Mer Noire, pendant l'année 1803 — Paris, 1806, — p. 255—256).

⁴⁾ Мартенс, XIII, 265.

⁵⁾ Тарле, *op. cit.*, 467. Див. Сб. Р.И.О., LXX, 338 і далі; Antoine, *op. cit.*, 195.

⁶⁾ Antoine, 195—200; Sicard, Lettres sur Odessa (St.-Petersbourg, 1812), p. 18—19. Духъ Журналовъ, ч. XXX (1818 p.), ст. 221—222.

⁷⁾ А. Скальковскій, Первое тридцатилѣтіе исторіи города Одессы (Одеса 1837), ст. 104; Reuilly, *op. cit.*, p. 269, 270.

⁸⁾ J. U. Niemcewicz, Podróże historyczne po ziemiach polskich (Paris, 1858), str. 316.

⁹⁾ Antoine, 201—202, 214, 223; Скальковскій, *op. cit.*, 106.

утворити на Чорнім морі французькі комерційні факторії¹⁾. Французький уряд, через своїх уповноважених в Європі (Саксонія, Туреччина) вивчає становище південних провінцій Російської Імперії. Щоб з'ясувати стан речей на Україні, було командировано кількох агентів²⁾. Один з них писав французькому послові у Петербурзі ген. Гедувілю (р. 1803): „Крим та Озівське море цілком заслуговують на те, щоб за них знали ліпше. Уявління що-до цієї країни аж надто застарілі; отже треба створити нові, що більше допомогли-б здійснити надії на тамтешню торгівлю, яку уряд угискує, і яку лиш з великими труднощами можна провадити“³⁾. „Велика активність“ чорноморської торгівлі р. 1803 захопила французькі торговельні кола⁴⁾. Французький торг з Російською Імперією досягає р. 1803 найвищого розміру⁵⁾.

Роки	Імпорт	Експорт
	(в тис. франків).	
1800	220,8	154,4
1801	767,0	353,0
1802	4 344,4	2 876,7
1803	10 577,2	3 753,9

Проте ці успіхи були непевні⁶⁾. Вже р. 1803 розпочинається війна Франції з Англією, і це шкідливо відбилося на східній торгівлі Франції⁷⁾. А втім рр. 1804—1805 торгівля з Російською Імперією стоїть на однім рівні. Занепад помітний, лиш з 1806 року починаючи. Особливо позначилося це на імпорті російських продуктів; не вратувала його і Тильзитська угода⁸⁾. Зате експорт французьких товарів після р. 1807 збільшується, і р. 1809 досягає значної цифри⁹⁾.

Роки	Імпорт	Експорт
	(в тис. франків).	
1804	3 237,0	4 283,3
1805	4 251,8	3 573,1
1806	1 384,3	1 558,5
1807	29,4	383,4
1808	10,9	802,2
1809	686,1	4 030,6
1810	634,0	817,8

¹⁾ Див. Зап. Наук. Тов., т. 134—135, ст. 247.

²⁾ *Revue des Etudes Napoléoniennes*, 1922, VII—VIII, 28.

³⁾ Сб. Р.И.О., LXXVII, 141 (надзвичайно цікавий мемуар Польштра від 26/V р. 1803 про стан речей на Південній Україні, Чорноморщині та в Туреччині, — *ibid.*, 141—148).

⁴⁾ *Antoine*, 204—207. Див. *Reuilly*, р. 268—269.

⁵⁾ *Statistique de la France*, VII. Commerce, р. 6—7, tableau I.

⁶⁾ Див. Сб. Р. И. О., LXXVII, стор. 147—148; *Статистический Журналъ*, 1808, т. II, ч. 2, ст. 302.

⁷⁾ Зріст англійських впливів на Південній Україні дуже турбує французький уряд (див. Сб. Р. И. О., LXXVII, 565). Див. *Reuilly*, *op. cit.*, р. 256

⁸⁾ „Війна 1806—1807 рр. спричинилася до повної втрати російського ринку“—каже проф. Тарле (Блокада, 467) Див. *ibid.*, 467—486.

⁹⁾ *Statistique de la France*, VII. Commerce, р. 6—7, tableau I. Подані тут цифри взято з французького офіційного видання. Проте вони набагато нижчі за урядові-ж дані цієї

Цей стан французької торгівлі з одного боку збільшував інтерес Франції до чорноморської торгівлі та українського ринку, а з другого — висував деякі питання міжнароднього значіння щодо України. Наближення театру війни, утворення Герцогства Варшавського, французькі впливи на Балканах і на Дунаї, — все загострювало українську справу. Революційне повітря почувалося й на Україні. Для франкофільських настроїв тут був цілком сприятливий ґрунт. Політична активність української шляхти, як правобережної (польські справи), так і лівобережної (напр., місія Капниста р. 1791)¹⁾, безумовно організовувала думку української опозиції. Дехто з українського панства (напр., П. В. Капнист) були свідками (а може й більше) подій французької революції²⁾. Капнист, що тоді допіру повернув із-за кордону, утворює республіку в своїх Турбайцях³⁾. Цілком слушно припускає проф. Слабченко, що українське панство ставилося стримано до французьких емігрантів⁴⁾. І пізніше, вже за наполеонівської доби, українська шляхта — і правобережна і лівобережна — виявляє недвозначні симпатії на адресу Франції та Наполеона⁵⁾. Вислови співчуття маємо й серед селянської маси. Французький посланник у Варшаві, на підставі інформацій від французьких емісарів на Україні, повідомляв р. 1811, що „la population est fort mécontente et certes ne fera pas la guerre volontiers“. Особливо, за донесіннями французьких агентів, напружений був настрій селянства на Правобережжі⁶⁾. Отож, цілком правдиво каже проф. Слабченко, що „українські верхи, як і українські

доби. Взагалі статистичні дані про російсько-французький торг за наполеонівської доби дуже суперечливі (див. Тарле, Блокада, 469—470, 479), і питання вимагає спеціального аналізу. Проте, щоб з'ясувати динаміку розвитку цієї торгівлі, можна користуватися і з наведених даних.

¹⁾ М. Грушевський, Історія українського народу. — „Український народъ въ его прошломъ и настоящемъ“, т. I (Петроградъ, 1916), ст. 318; Д. Донцов, Історія розвитку української державної ідеї (Вінниця, 1917), стор. 39—44. Про Капниста — див. В. Л. Модзалевській, Малоросійський Родословник, т. II (Київ, 1910), ст. 284—285; Сочиненія гр. П. И. Капниста, т. I (Москва, 1901), ст. XVII—XVIII. Див. *ibid.*, ст. XV—XVI.

²⁾ Цікава вказівка І. Борщака („Книга“ — Відень, 1921, — № 1, ст. 4—6) на те, що наприкінці XVIII століття хтось із українців читав щоденника Орлика в Парижу.

³⁾ Сочиненія Капниста, I, ст. XVII.

⁴⁾ М. Є. Слабченко, Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX ст., т. I (Одеса, 1925), ст. 74—75.

⁵⁾ Див. Слабченко, *op. cit.*, I, 75, 77—78, 81. Сочиненія Капниста, I, ст. XV, пр. 1. На Правобережжі цей настрій був дуже помітний. „Tout paraît tranquille dans ces provinces (= Правобережна Україна), qui n'ont point été soumises à la dernière conscription, mais bien des indices nous révèlent que des vœux sont formés pour la France, et nous trouvons dans plus d'une chambre le portrait de notre Empereur“ — писала дружина французького генерального консула в Молдавії Райнгарда, що його інтерновано було в Росії (Reinhard, *Lettres*, 283; див. *ibid.*, 277). Цікаві дані про настрої тогочасні на Правобережжі — О. Левицькій, Тревожные годы. Очерки изъ общественной и политической жизни г. Киева и Юго-Западнаго Края въ 1811—1812 гг. (Кіевская Старина, 1891—1892 pp.); Кіевская Старина, 1883, I, ст. 121—144. Див. Сб. Р.И.О., LXXXII, 220—222, 239.

⁶⁾ *Revue des Études Napoléoniennes*, 1922, VII—VIII, 31—32.

низи громадські, являлися небезпечними для держави“¹⁾. Російський уряд був добре обізнаний на всіх оцих справах. Необхідно було відсунути театр майбутньої війни на Захід, далі від границь Російської Імперії. Вага українського плацдарму — і в боротьбі економічній, і в боротьбі військовій — була цілком зрозуміла. На черзі повстає завдання — чи то з Портою, чи то всупереч їй — примусити французів зректися їхніх балканських позицій. Відтепер перевага Росії в Царгороді була потрібна як „для слави, так для власної безпеки Росії“²⁾. Не можна сказати, щоб російська дипломатія мала тоді на це виразні плани. Росія вже не від того була, щоб скористати безпосередньо з поділу Туреччини. Міністерство Закордонних Справ проєктувало (в січні р. 1806) отакого плану. На землях кол. Отоманської Імперії передбачалося утворити кілька окремих держав (Сербія, Чорногора, Герцеговина, Македонія, Албанія), але за верховенством Росії та під її протекторатом. Вони мали утворити асоціацію (association). Басарабія, Молдавія й Валахія мали увійти цілком до складу Росії. Щоб мати певний вплив на справи цієї нової імперії (se nouvel empire), Росія тримала-б своє військо в певних місцях (напр., Корффу)³⁾. Проте добре розуміли, що в такій справі треба з кимсь ділитися. Отож ізнову запанувала традиційна система: „увічнити, якщо це можливо, стан нікчемности (nullité) цієї імперії (= Турецької), в кожному разі запобігаючи її руйнації“⁴⁾. Цілком зрозуміло, що, на думку російського уряду, „будь-яка зміна, що в Туреччині трапилася-б, не може бути за-для нас вигідною, якщо вона всі земельні простори між морем Чорним, Середземним та Адріатицьким не піддасть ще більшому впливові Росії, ніж вона має на Отоманську Імперію за сучасного стану тієї держави“⁵⁾. Отже „будь-який розбір Європейської Туреччини, надто-ж такий, що віддасть під французьке керування частку цієї країни, ні в якому відношенні не був-би для нас вигідний“⁶⁾. „Головне, навала, що зруйнувала-б Отоманську Імперію, одночасно неминуче загрожувала-б південним провінціям Росії“⁷⁾. Проте за формулу переходової доби в російській політиці було таке: „soit pour la défense de l'empire Ottoman, soit pour tirer le plus grand parti de sa destruction“⁸⁾. Наступ Туреччина розпочала. Турецький уряд скористався з російської скрути, щоб визволитися з-під опіки північного су-

¹⁾ Слабченко, I, 81.

²⁾ Сб. Р.И.О., LXXXII, ст. 490.

³⁾ Сб. Р.И.О., LXXXII, 254—256. Проєкт не був новий (див. Czartoryski, Mémoires, II, 65—66). Цікавий ще проєкт на початку травня р. 1807 в чорногорських політичних колах про утворення на землях Чорногори, з частиною Албанії, Катаро, Герцеговини, Рагузи, Далмації—„Славно-Сербського царства“, звязаного персональною унією з Російською Імперією, з президентом із росіян і віце-президентом мітрополітом (Сб. Р.И.О., т. LXXXVIII, ст. 42—43). Див. *ibid.*, 43—44, 45—46.

⁴⁾ Сб. Р.И.О., LXXXII, 252.

⁵⁾ *Ibid.*, 254. Див. *ibid.*, 252—264.

⁶⁾ *Ibid.*, 254.

⁷⁾ *Ibid.*, 264.

⁸⁾ *Ibid.*, 259.

сиди. Порушено було деякі умови 1802 року (напр., усунення господарів на Молдавії та Валахії), і це дуже загострило становище ¹⁾. Росія розпочинає війну (року 1806), що тривала близько 6 років ²⁾ і звела на нівець колишні досягнення Російської Імперії на Балканах. Французький уряд висував максимум неподільности Отоманської Імперії й проєктує угоду з Туреччиною на цих засадах, зокрема гарантуючи її північні (молдавсько-валахські) кордони ³⁾. Ця політика мала безперечну підтримку з боку Пруссії, Англії та особливо Австрії ⁴⁾, і це надзвичайно ускладнювало справу антифранцузької коаліції. Та головний вузол міжнародної політики все-ж не на Балканах розв'язувався.

Катастрофа 1807 року зруйнувала широкі плани російської політики на Балканах. Франція конче вимагала, щоб російські позиції на Адриатиці і на заході Балканів були ліквідовані. За тильзитських пересправ було досягнуто згоди між Російською Імперією і Францією. Балканська проблема набувала іншої постави. Одночасно з боку Франції й Пруссії було висунуто проєкти що-до ліквідації Отоманської Імперії в Європі. Проєкт розбору європейської частини Туреччини, складений у пруських політичних колах (проєкт Гарденберга), знімав це питання в зв'язку з перебудуванням державних кордонів Європи. Погромлена Пруссія намагалася шляхом хитрих дипломатичних комбінацій зберегти своє місце в концерті західно-європейських держав, ба навіть увійти, як рівноправний учасник, до коаліції Франції, Пруссії й Росії. За основу проєкту була думка про ліквідацію Отоманської Імперії в Європі й відновлення Польщі. Росія мала здобути Басарабію, Молдавію, Валахію (аж до р. Ольти), Болгарію, Румелію (Romanie) з фортецями на азіатським березі. Отже Царгород і протоки також увійшли-б до складу Російської Імперії, хоч цього в проєкті виразно не зазначено. Австрія мала зайняти Далмацію, Боснію, Сербію й, звичайно, Малу Валахію. Королеві неаполітанському Фердинандові мали віддати Албанію та Йонійські острови; королеві Сардинському — Македонію; в обох випадках як компенсацію за Сицилію й Сардинію, що мали перейти до короля Йосипа й Франції. Франція набувала Тесалію, Лівадію, Негропонт, Морею, Крит та всі острови європейського архіпелагу. Польща мала бути відновлена. Утворювалося королівство Польське

¹⁾ Zinkeisen, VII, 400—412; Jorga, V, 150—152; Соловйов, 117—118; Жигарьов, I, 258—259, 262—263; Горяїнов, 6—11. Див. Czartoryski, Mémoires, II, 87—88; Арх. Воронцова, XX, ст. 308—314.

²⁾ Шільдер, II, 220 і далі; 245—246; III, 20—21; Жигарьов, I, 263—279; Zinkeisen, VII, Kap. III—IV; Jorga, V, Erstes Buch, Kap. V.

³⁾ Vandal, I, 10—11, 26; Sorel, VII, 123; Jorga, V, 161. Див. De Testa, Recueil des traités de la Porte Ottomane, t. II, p. 285. Сорель (op. cit., VII, 113) слушно каже, що „l'intégrité de cet empire (= Турецької) est une garantie de la suprématie française dans la Méditerranée“.

⁴⁾ Бартенштайнська конвенція 26(14)/IV р. 1807 між Росією і Пруссією застерегала незалежність і цілість Отоманської Імперії (Мартенс, VI, 416; Tatistcheff, 110; Шільдер, II, 166—167). 5/I р. 1809 було складено угоду між Англією й Туреччиною (Zinkeisen, VII, 612—614). Див. Mémoires, documents et écrits divers laissés par le prince de Metternich, t. II (Paris, 1880), p. 101.

(з королем саксонським на чолі), в складі земель перед 1795 роком, за вийнятком Познани, а також Гданська й Торуня. Росія зберегала лиш ті землі колишньої Польщі, що вони потрібні були для комунікації з балканськими провінціями. Прусія мала перетворитися на велику німецьку державу. Англії намічено було віддати Ганновер, а також Мальту й Єгипет, але з умовою визнати „des principes libéraux pour le droit maritime“¹⁾. Французькі проєкти були скромніші і найменш звязані з інтересами погромленої Прусії. Наполеон ізнову подав думку про поділ Отоманської Імперії, власне її європейських земель. На цей раз російський уряд її цілком прийняв²⁾. Проте реальні завдання, що визначили хід тильзитських переговорів, очевидно не сприяли тим проєктам. Практичні питання балканської політики розвязано було не на Росії користь. За §§ 21—23 Тильзитського трактату Росія обов'язувалася вивести своє військо з Молдавії та Валахії, припинити військові акції проти Туреччини, а також прийняти французьке посередництво (*médiation*) для мирних пересправ³⁾. За „окремими й секретними пактами“, Росія мала передати французам Катаро й визнати Республіку Сімох Сполучених Островів за цілковиту власність і посідання Франції. Коли-б Порто не прийняла французького посередництва, або-ж воно на протязі 3 місяців не призвело-б до угоди, намічалося визволення з-під турецького ярма усієї європейської частини Туреччини, окрім Румелії й Царгороду⁴⁾. Цілком зрозуміло, що це був безперечний крах російської політики на Балканах і перемога Західньої Імперії. Дальші переговори провадилося здебільшого в справі евакуації Молдавії й Валахії.

Дунайська проблема від 1807 року в міжнародній політиці Росії, ба навіть цілої Європи займає першорядне місце. Інтереси Російської Імперії—політичні і економічні—конче вимагали, щоб наддунайські провінції Туреччини з гирлом Дуная було до Росії прилучено. Мимо широких

¹⁾ Vandal, I, 70—71; S. Tatistcheff, Alexandre I-er et Napoléon (Paris, 1891), p. 131—132; Sorel, VII, 171; Шільдер, II, 179, 182; Сб. Р. И. О., LXXXIX, вступ, стор. XLVII—LI.

²⁾ Vandal, I, 73—80; Шільдер, II, 196, 295; Мартенс, XIII, 304; Сб. Р. И. О., LXXXIII, ст. 227; LXXXIX, ст. XLV—XLVI.

³⁾ Мартенс, XIII, 317—318.

⁴⁾ Ibid., 319—320. Див. *ibid.*, 326—333; Шільдер, II, 176, 195—196. Таким чином, капітуляція російського уряду в цій справі була цілковита. Т. зв. трактат Убри (трактат 20/VII р. 1806, не ратифікований в Росії, — див. Шільдер, II, 151—152), що відбивав інтереси і прагнення французького уряду після Пресбурзького миру, зобов'язував Росію лиш до евакуації Катаро, Рагузи, Далмації і Чорногори та обмеження кількості російського війська на Йонійських островах. Зате визнано було незалежність Рагузи (під протекторатом Туреччини) та Республіки Сімох Островів і гарантовано цілість (*intégrité*) турецької території (Мартенс, XIII, 333—335). Важливо, що перші французькі проєкти в Тильзиті передбачали протекторат обох держав над Корфу. Але вже годі французький уряд доводив, що „ce n'est pas la situation de l'Albanie, du Monténégro, de toute la Turquie occidentale qui doit attirer l'attention de la Russie. Les provinces contiguës à ses domaines auront toujours pour elles un intérêt plus direct: la Mer Noire est bordée des possessions russes, l'Adriatique — des possessions françaises“ (Сб. Р. И. О., LXXXVIII, 60—61).

планів антифранцузької політики, ходило про те, щоб таким способом забезпечити економічні й політичні кордони Правобережної та Південної України, як провінцій Імперії. Інтереси одеського торгу, зокрема транзиту, не припускали, щоб вплив Росії на територію Буджаку (Басарабія) і дунайський торговельний шлях міг бути незабезпечений. Отож прилучення Басарабії, Молдавії та Валахії й проєкторат над Сербією — то були практичні завдання російської політики після 1806 року і очевидно спірні питання в європейській політиці тогочасній. Франція з свого боку намагається, чи то безпосередньо, чи то через Австрію, забрати собі вплив на Князівства¹⁾. Тому дунайська справа (а через неї неминуче і справа балканська) стає за мінове на біржі європейської політики. Російський уряд посилався на словні декларації і обіцянки Наполеона в справі з відстроченням евакуації князівств, а також про можливість їхнього прилучення до Росії²⁾. Будь-що-будь, російський уряд уживає всіх заходів, щоб одволоти виконання відповідних пактів Тильзитського трактату. Дунайська справа є в центрі російської політики. „Молдавія“, „Валахія“, „Князівства“ („les Principautés“) — не сходять з шпальтів дипломатичного листування й преси тогочасної. „Tout arrangement qui laissera les provinces turques (= Молдавія й Валахія), sera dans l'esprit et le goût de la nation“ — писав своєму урядові французький посол у Петербурзі Коленкур³⁾. Отож не дивно, що в грудні року 1807 „tous les regards sont fixés sur la Valachie et la Moldavie“⁴⁾. Вимоги Росії були такі: прилучення Басарабії (з ізмаїльським гірлом Дунаю і фортецями, а також із Хотином) і кавказького надбережжя Чорного моря, від Кубани до Ріона (з фортецями); поновлення й визнання попередніх трактатів з Туреччиною, автономія Молдавії й Валахії, якщо вони не увійдуть до складу Російської Імперії (евакуація їх у кожному разі мала бути відстрочена), нарешті — утворення Сербського князівства⁵⁾. У дальших пересправах цілком визначилися позиції обох сторін. Російська політика на Сході за часів Рум'янцева конче висувала проблему ліквідації Отоманської Імперії. Росія претендувала на „ключі від будинку“ — Царгород і протоки⁶⁾. Французький уряд і собі хтів скористатися з поділу Туреччини. Але Франція побоювалася російської переваги на шляхах усесвітньої торгівлі й вимагала своєї частки в царгородській зоні; на це Росія оче-

¹⁾ Xenopol, op. cit., V, 309—408. Цікавий матеріал за-для цього подають Lettres de M. Reinhard, p. 163—234.

²⁾ Сб. Р. И. О., LXXXVIII, Vandal, I, 357, 360—361, 380; Tatistcheff, 231.

³⁾ Сб. Р. И. О., LXXXVIII, 517 (25/II 1808).

⁴⁾ Ibid., 365.

⁵⁾ Сб. Р. И. О., LXXXIX, 106—110 (інструкція Толстому. 14/IX 1807). Див. Tatistcheff, 215—218.

⁶⁾ Шильдер, II, 196, 223 і далі; Tatistcheff, chap. V—VIII, passim; Vandal, I, chap. IV—XII, passim. Дуже цікаві пересправи Коленкура з російським урядом — в. кн. Николай Михайловичъ, Дипломатическія сношенія Россіи и Франція, I, ст. 195—221 і далі. „Intérêt des possessions russes dans la Mer Noire devait le ranger à cette opinion“ (= поділ Туреччини. Сб. Р. И. О., LXXXVIII, 466—467. Коленкур — Шампаньї. 15/II 1808).

видно пристати не могла ¹⁾. Тоді сконцентровано було увагу на питаннях чергових. Росія обстоювала свою дунайську програму. Франція робила це залежним од поширення своїх володінь за рахунок Пруссії (напр., Силезія) — та від участі Росії у війні з Англією ²⁾. Щоб забезпечити собі перевагу в тих переговорах, Франція втягує сюди Австрію, що жадною мірою не могла припустити російської експансії на Балканах ³⁾. Проте не на Австрію тоді Наполеон мусів орієнтуватися ⁴⁾. Питання було розв'язано в Ерфурті у вересні 1808 року. Угода 12/X р. 1808, що зобов'язувала Росію до військової допомоги Франції проти Австрії, а також економічної та дипломатичної боротьби з Англією, визнавала Росії право на Молдавію та Валахію, застерігаючи проте інші кордони Туреччини ⁵⁾. Але це право треба було збройною силою вибороти. Війна з Туреччиною триває далі. Та Бухарестська угода 28—16/V р. 1812 не здійснила російські плани щодо Молдавії і Валахії, дунайської проблеми не розв'язала ⁶⁾.

Політика Французької Імперії на Балканах після 1807 року намагається створити тут сприятливі умови для французької економічної експансії. Балканський півострів де-далі набирає особливої ваги в усій системі східньої політики Франції. Ще коли безперечна перевага Англії на Середземному морі, та ще й поширення російського впливу на Адріатиці — загальмували старі плани французької експансії в Єгипті та у Сирії, єдиний шлях на Схід ішов через Балкани ⁷⁾. До того ще були тут старі інтереси французької промисловости і торгу. Понад економічними інтересами Італії на заході Балканського півострова ⁸⁾ йдуть важливі інтереси Французької Імперії — і економічні (ринок для французької

¹⁾ Безперечно чимало важили ще й побоювання, що найбільше, за обставин тогочасних, з того поділу скористується Англія (Сб. Р. И. О., LXXXVIII, 295—296, 380). Проте в крайнім разі французький уряд згоден був і на цей поділ. „Cet antique projet de l'ambition russe est un lieu, qui peut attacher la Russie et la France et, sous ce point de vue, il faut se garder de décourager entièrement ses espérances“. Ibid., 296, 298).

²⁾ Дунайська проблема у пересправах pp. 1807—1811, — див. праці Вандаля й Татищева; Сб. Р. И. О., тт. XXI, LXXXIII, LXXXVIII, LXXXIX; в. кн. Николай Михайлович, Дипломатическія сношенія Россіи и Франціи по донесеніямъ пословъ императоровъ Александра и Наполеона, тт. I—V, та інші видання.

³⁾ „Rien ne pouvait être plus contraire aux intérêts de la monarchie autrichienne que l'occupation de ces provinces (= Молдавії та Валахії) par la Russie“ (Correspondance de Napoléon I-er, XXI, 491, 601—603). Див. Metternich, Mémoires, t. II, p. 144—173.

⁴⁾ Зрештою наприкінці 1807 року не в інтересах Франції було загострювати цю справу: адже-ж впливи Англії в Царгороді збільшувалися. Окрім того, евакуація Князівств безперечно була-б на Австрії користь (див. Сб. Р. И. О., LXXXIII, 224).

⁵⁾ Vandal, I, 475—482, 490—492; Sorel, VII, 314, 318; Tatistcheff, 444—453; Шильдер, II, 234. Пізніш особливо драгували французький уряд плани Російської Імперії на Сербію і правий берег Дуная (Correspondance, XX, 587; XXI, 491, 602—603; XXII, 34—35; Сб. Р. И. О., XXI, 15).

⁶⁾ І ПСЗ, т. XXXII, № 25 110; Т. Юзефовичъ, Договори Россіи съ Востокомъ (Спб., 1869) ст. VI—VIII, 49—58; Zinkeisen, VII, 729—733; Жигарьов, I, 277.

⁷⁾ Див. Сб. Р. И. О., LXXXVIII, 300—301, 450—452, 457, 536.

⁸⁾ Тарле, Экономическая жизнь королевства Италіи въ царствованіе Наполеона I (Юр'їв, 1916), 235—266, 285—286, 292, 295, 297—300.

індустрії і новий — французький — шлях міжнародного транзиту), і політичні (поширення французького впливу на Туреччину, Персію — аж до Індії). Погром Австрії р. 1805 зміцнює французькі позиції на Балканах. За Пресбурзьким миром, од Австрії забрато було Венеціанську область, Істрію й Далмацію, що їх привднано було до Королівства Італії¹⁾. Вже на початку р. 1806 Далмацію було окупувало французьке військо. За тильзитської доби французькі впливи на Балканах ще зростають. Ліквідація російських позицій на Адріятиці й обмеження їх на сході півострова полегшують французьку економічну і політичну експанзію в центральних країнах балканських. Війна р. 1809 була апогеем французької політики на Балканах. Після Віденського трактату 14/X р. 1809, Австрія втрачує Хорватію, Істрію з Трієстом, Крайну, частини Карінтії й Штірії²⁾. З цих земель, з додатком ще Далмації (яку відібрано було від Італії й прилучено до Франції), утворено було наприкінці 1809 року окрему адміністративну одиницю — „Ілрійські провінції“ — в складі Імперії; остаточно адміністративний устрій Ілрії був усталений в квітні р. 1811³⁾. Ілрійські провінції інтересували Францію, головне, як транзитний шлях на Схід. На початку 1808 року намітилися основні напрямки цього транзиту. Вони сполучали Туреччину з Францією, через Балкани — Далмацію — Трієст — Відень — Франкфурт — Страсбург, або-ж через Трієст — Ліндау — Ліон (з варіантом: Ліворно — Сарцано — Генуя — Марсель)⁴⁾. Безперечно центральне місце належить тут інтересам французької текстильної промисловости. За часів континентальної блокади усі французькі сукна йшли на Схід тільки через Трієст. Проте, особливої ваги набирають інтереси бавовняної промисловости що-до сировини⁵⁾. Поширення континентальної системи і поступінне обмеження морської торгівлі гостро знімали питання про сировину. Французькі економічні кола і уряд Імперії звертають на це пильну увагу. Будь-яка колоніяльна бавовна була оголошена за контрабанду. Усі спроби поширити плантації бавовни на континенті (Італія, Еспанія) не могли задовольнити потребам французької промисловости⁶⁾. Вага левантської бавовни була цілком очевидна. Бавовна тая йшла до Франції або морем, через Трієст і Фіуме (далі на Відень), або сухопуттям, через Італію. Після р. 1809 французький уряд хоче скерувати увесь транзит бавовни через Ілрію (по р. Саві), Італію й Швайцарію (на Страсбург), обминаючи таким чином країни Ренської конфедерації. Цю думку намагалися ще загострити: р. 1810 були спроби визнавати законною лиш тую бавовну, що її було перевезено через Ілрію⁷⁾. Тоді-ж-таки дозволено

¹⁾ G. F. Martens, Recueil des principaux traités. Sec. éd, t. VIII, p. 389.

²⁾ De Clerce, Recueil des traités de la France, t. II, p. 294—295.

³⁾ Тарле, Блокада, 457. Див. Mémoires du Marmont, t. III, passim.

⁴⁾ Тарле, Блокада, 458—459. Див. Correspondance, XX, 479.

⁵⁾ Тарле, Блокада, 458—463, 512, 515—517, 518, 530.

⁶⁾ Ibid., 509, 513—515; див. Тарле, Економ. жизнь, 391—393.

⁷⁾ Тарле, Блокада, 458—459, 460—461. Див. Correspondance, XXI, 104—106, 309; Mémoires du Marmont, III, 423—425.

було утворити в портах Фіуме й Трієсті склади для товарів левантських. З/V р. 1811, зважаючи на інтереси купців, що провадили торг із Левантом, дозволено було безмитний транзит бавовни (для Італії й Франції) через Іллірію. Після Тріанонського тарифу за-для левантської бавовни єдиний можливий шлях — то був сухопутний через Іллірію¹⁾. Що правда, не можна було уникнути контрабанди через побережжя Адриатицького моря; до того ще балканські шляхи були незручні й небезпечні²⁾. Проте иншого виходу не було³⁾.

Організація іллірійського транзиту завдавала певної шкоди інтересам Англії та головне — Австрії й України. Довіз левантської бавовни сухопуттям через Іллірію міг нейтралізувати шкідливі наслідки континентальної блокади для французької промисловости — і відповідно зменшувати довіз колоніальної бавовни. З другого боку, іллірійський транзит і взагалі економічна політика Франції на Балканах вельми загрожували інтересам Австрії⁴⁾. Адже-ж французька промисловість намагалася повернути собі свої колишні ринки на Балканах. Та найголовніше було те, що іллірійський транзит усував австрійське посередництво в торгівлі Центральної Європи з Левантом⁵⁾. Нарешті, організація іллірійського транзиту могла загрожувати транзитові українському⁶⁾. Континентальна система, особливо поширення її на Росію і Австрію, надзвичайно ускладнила ситуацію й загострила балканську проблему. Економічне підґрунтя балканського питання виявилось цілком яскраво. Інтереси міжнародного транзитного торгу концентрують тут головні завдання політики трьох імперій — Росії, Австрії й Франції. Український транзит за континентальної блокади набирав всесвітньої ваги. Отож на порядок денний висунулося питання про забезпечення — економічне й політичне — того шляху та усунення конку-

¹⁾ Т а р л е, Блокада, 462.

²⁾ Ibid., 462—463. Див. Сб. Р. И. О., LIV, 364; Архивъ Государственнаго Совѣта, IV, 1373; Sicaud, 69—71; Дух. Журн., ч. XXX (1818 р.), стор. 267—268.

³⁾ „Коммерческая Газета“ р. 1828 (№ 72) згадувала про це. „Когда въ 1811 году глава тогдашняго правительства (= французького) возхотѣлъ проложить для французской торговли новую сзезю къ Турціи, то первымъ его попеченіемъ было отправить въ Вѣсню генеральнаго консула и второстепенныхъ агентовъ. Ихъ прибытіе было свѣтильникомъ для первыхъ пришедшихъ туда каравановъ, и вскорѣ произведенія французскихъ фабрикъ стали провозиться спокойно черезъ такія мѣста, въ которыя за нѣсколько мѣсяцевъ предъ тѣмъ едва отваживался пускаться путешественникъ“.

⁴⁾ Вернер на початку 1807 р. писав, що „son (= Австрії) commerce est ruiné, si la France triomphe, puisque devenue dominatrice de la Porte, elle en exigera de tels avantages pour le commerce français, rival dans cette partie de celui des sujets autrichiens, que les débouchés des denrées et des manufactures de l'Autriche et de la Hongrie seront anéantis?.. Si elle (= Франція) peut se débarrasser de la Russie, elle n'en manquera pas pour se rendre maîtresse de Trieste, de Fiume, de toute la ligne de communication avec la Dalmatie. Que deviendront alors le commerce et les finances de l'Autriche?“ (Сб. Р.И.О., LXXXVIII, 21—22). Див. Metternich, Mémoires, I, 109.

⁵⁾ Correspondance, XXI, 105.

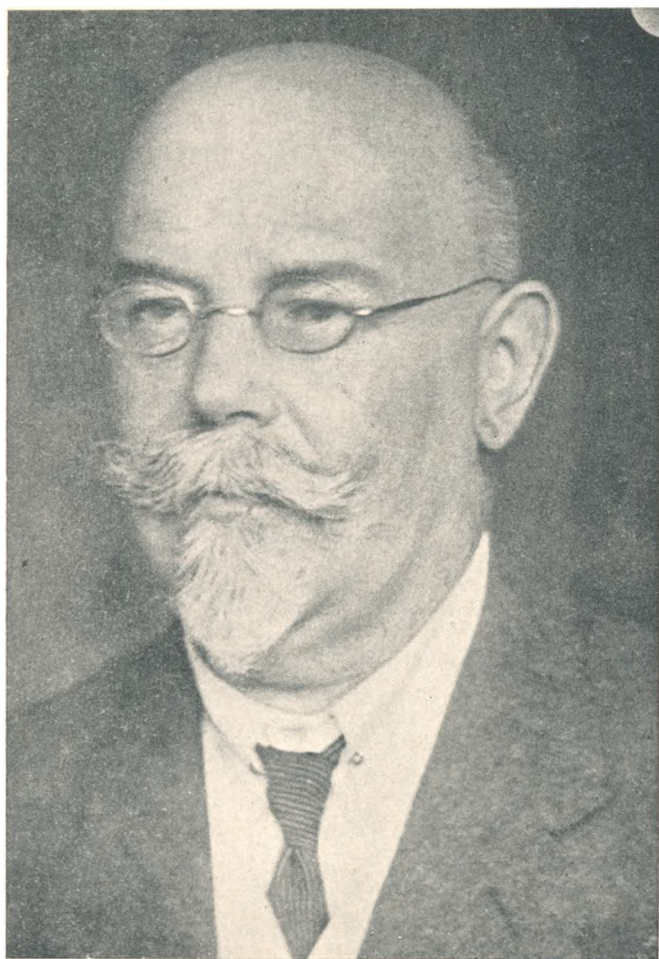
⁶⁾ Сучасники добре розуміли, що, скеровуючи оцей транзит через Іллірію, французький уряд „prohibait indirectement la voie d'Odessa“ (Сб. Р.И.О., LIV, 364). Див. Дух. Журн., ч. XXXI (1818 р.), ст. 328.

ренції з боку інших шляхів по-за межами Російської Імперії. Але Франція заходжується утворити безпосередній сухопутний шлях через Іллірію. Становище Австрії було дуже складне. Її старі інтереси як на Дунаї і на Балканах, так і на Адріатиці, особливо ускладнені ще перспективами австрійського транзиту за часів континентальної системи, примушують австрійський уряд зайняти самостійну позицію на Балканах. Проте розвиток українського транзиту, утворення транзиту іллірійського (французького) дуже обмежують самостійні акції Австрії. З цього користуються Росія й Франція. Дунайсько-балканська справа перетворюється на знаряддя російської і французької політики в Австрії. У дунайсько-балканських суперечах французький уряд шукає зброї і проти Австрії, і проти Росії, намагаючися — то за рахунок російських інтересів завдовольнити Австрію і перетягти її на свій бік, то за рахунок австрійських інтересів примусити Росію до активнішої боротьби — економічної і військової — з Англією¹⁾. У цих суперечах виникла війна 1812 року і антифранцузька коаліція 1813—1815 рр.

(Далі буде).

Проф. Олександр Оглоблін.

¹⁾ Сучасники ще р. 1806 слушно визначили позицію Австрії між Росією і Францією: „servir d'intermédiaire entre la France et la Russie“ (Reinhard, Lettres, 181).

Акад. ВОЛОДИМИР ПЕРЕТЦ

Життєпис академіка Володимира Перетца.

(З приводу 35-ої річниці його наукової діяльності).

Володимир Миколайович Перетц народивсь 19 січня р. 1870 у Петербурзі. Він унук декабристові Григорові Абрамовичеві Перетцові й син доволі відомого свого часу педагога й письменника в педагогічних питаннях Миколи Григоровича Перетца (див. „Русській Біографіческій Словарь“ Імп. Російського Історичного Товариства), отже походить з родини, що дала скількись визначних діячів на різноманітних теренах. Ще як був він дитиною, батько його помер, і виховала його мати. Середню освіту здобув у С.-Петербурзькій Гімназії Імператорського Чоловіколюбивого Товариства, що в ній давніш батько його викладав був математику. Ще в молодших класах будучи, П. заходжується потроху писати прозою й віршами. З особливою пошаною згадує він за першого свого навчителя російської мови та письменства, А. Д. Орлова, що значною мірою вмів прокинути й підтримати в ньому інтерес до російського письменства. Особливо цікавивсь П. гуманітарними науками, маючи дуже гарних навчителів давніх мов — А. І. Шнука, Н. Н. Томасова (згодом професорів Ніженського та С.-Петербурзького Історично-Філологічного Інститутів), кол. директора Київської 4-ої та Житомирської гімназій А. М. Якімаха та історії — І. П. Філевича (згодом професор Варшавського Університету). Тільки-ж будучи фізично кволий і мало не раз-у-раз слабуючи, учивсь він аби-як та й закінчив гімназію одним з останніх учнів, здобувши у середній школі головним чином гарне знання російського письменства, поперечитувавши одкрито й контрабандою трохи чи не все, що залишили видатні й другорядні письменники XVIII та XIX вв. Полюбляючи російське письменство та слов'янські мови (польську та сербську П. вивчив ще будучи в гімназії), він вступив до Історично-Філологічного факультету С.-Петербурзького Університету. Там під той час (1889—1893 рр.) особливу вагу для освіти майбутніх словесників мали акад. А. Н. Веселовський і тоді ще молодий професор, тепер акад. А. І. Соболевський, що дуже уважливо ставивсь до студентів, котрі цікавилися історією російської літератури та мови. У нього з молоді бували тоді П. Н. Шефер, Н. М. Тупіков, що помер ще за молодечих років, А. Л. Погодін, А. І. Лященко та деякі інші, згодом відомі у науці через свої праці. Не можна не згадати й за те, що на перші наукові спроби П. впли-

вали поза університетом і підтримували їх В. І. Саїтов та акад. Л. Н. Майков, вони-бо уважливо ставилися до молодих філологів, що збиралися в Російському Відділі Імп. Публічної Бібліотеки для студій, та й підтримували їх порадами, вказівками, книгами. Гурток В. І. Саїтова й собі впливав чималою мірою на визначення наукових інтересів Перетцових.

Цими роками почалася науково-літературна діяльність Перетцова (перша друкована стаття — у „Живой Старині“, березень р. 1892) — у царині студій над народньою творчістю.

За цих-таки років В. М. П. зблизивсь особливо з своїм товаришем, старшим од його на 1 курс, А. І. Лященком, співробітником „Кіевской Старини“, — і зацікавивсь питаннями українознавства в царині історії українського письменства та народньої творчості: перший плід цього інтересу до України то стаття про Враблеву збірку угроруських пісень. Український народ представ перед П., як один з слов'янських народів, що його слов'янисти несправедливо виключили з обсягу їхніх інтересів, народ, що його треба студіювати усіма сторонами.

Р. 1893 П. скінчив курс і його залишено при університеті на кафедрі російської мови та письменства, але без стипендії. Свою науково-літературну діяльність П. розпочав р. 1892, надрукувавши свої перші праці та рецензії у „Живой Старині“, „Кіевской Старині“, „Библиографі“, „Историческомъ Вѣстникѣ“, а р. 1894 редагував „Филологическую Библиотеку“, що її розпочав молодий філолог-класик А. Ліberman. Цими-ж роками, 1892—1894, П. писав силу рецензій на книжки що-найрізноманітнішого змісту, приміром, у тодішньому „Книжномъ Вѣстникѣ“ доводилося писати рецензії навіть на книги „О токахъ високаго напряженія“ і „О сохраненіи женской красоты“... Опублікувавши скількись невеличких праць, П. узявсь до магістерського іспиту, що й закінчив його у грудні р. 1895, а прочитавши пробні лекції, з осені р. 1896 (18 вересня) почав викладати в С.-Петербурзькому Університеті як приват-доцент, де й викладав аж до кінця весняного семестру р. 1903.

1895—1897 рр. П. близько познайомивсь з молодим київським слов'янистом К. І. Арабажим (згодом проф. Гельсінгфорського Університету), вирядженим до Петербургу для наукових студій. Це знайомство і згодом (5 жовтня р. 1897) одружіння з сестрою А., Неонилою Іванівною, зміцнили й підтримали інтерес до студій над Україною, надто в галузі давнього українського письменства та штучної віршової поезії. Працювати було важкенько — раз-у-раз не ставало часу для студій у Публічній та Академічній книгозбірнях, одкритих тільки зранку.

Увесь час, одколи П. закінчив курса, і дальшими роками, аж до р. 1903, йому доводилося викладати у що-найрізноманітніших шкільних закладах: у своїй рідній гімназії Імператорського Чоловіколюбивого Товариства, а втім, тут через „строптивость нрава“ і яскраво виявлений переважний інтерес до наукової, а не до педагогічної праці — йому не пощастило здобути сталу штатну посаду й заробіток, і він обмеживсь на тому, що викладав у підготовчій класі; далі — з р. 1895 у хлоп'ячій та

дівочій школах при римсько-католицькій церкві св. Катерини; з р. 1896— у першому кадетському корпусі, у Павлівській військовій школі, р. 1902— в інститутах— Катерининському й Лизаветинському. Рр. 1897—1898, окрім того, він викладав лекції у С.-Петербурзькому Народньому Університеті, що його швиденько прикрила була шкільна адміністрація, налякавшись „крамолы“. Лекції, що їх викладав П. в Університеті, не оплачували й вони давали саме моральне завдоволення й змогу користуватися влітку командированнями до Москви, Тр.-Лаври й Київа для праці в рукописних збірках (р. 1897 і згодом 1900, 1901 рр.). Ця праця, переважно педагогічна, виснажила з природи слабкі сили П., і в вересні р. 1899, через тяжке захворювання легенів, йому довелося чимало скоротити зайняття, за допомогою од Російської Академії Наук, що призначила йому двоохрічну стипендію. У наслідок— 1900 і 1902 рр., окрім кількох дрібних праць (рр. 1899—1900 П., напр., співробітничав у часопису „Съверный Курьеръ“), з'явилися дві дисертації П.: магістерська, що він оборонив її 5 листопада р. 1900, і докторська— оборонив 7 квітня р. 1902. Обидві вони згодом винагороджені преміями од Російської Академії Наук, перша— половиною Макаріївською, друга— половиною Ломоносівською; праці про Громник та Лунник тоді-ж-таки було винагороджено великою Толстовською медалею, а трохи згодом, р. 1904, праці П. з етнографії й народньої творчости було винагороджено великою золотою медалею Імп. Російського Географічного Товариства за відзивом акад. А. І. Соболевського. 1902—з академічного року П. був за голову в комісії ім. К. Д. Ушінського при С.-Петербурзькому Педагогічному Товаристві, де організував періодичні зібрання, щоб обговорювати теоретичні, історичні й практичні питання педагогії. Окрім того, того-таки року він викладав слов'янську палеографію в С.-Петербурзькому Археологічному Інституті. В-осени р. 1903, Університет св. Володимира в Київі обрав П. на посаду екстраординарного професора на кафедрі російської мови та письменства. П. переїздить до Київа і викладає на університеті історію давнього руського письменства з допоміжними науками. Тут, у Київі, у В. М. Перетца незабаром нав'язалися дружні стосунки на ґрунті спільних наукових інтересів з представниками української науки: з незабутнім П. Гн. Житецьким, що іще р. 1902 дав за дорученням од Академії Наук суворий, але прихильний відзив про Перетцову магістерську дисертацію, з Ор. Ів. Левицьким, В. П. Науменком, а з молодшого покоління— з І. М. Стешенком та М. М. Марковським, не кажучи вже за А. М. Лободу, що з ним дружно працював в Університеті. По-за межами Університету, рр. 1904—1906, він викладав російське письменство у приватній гімназії Валькера й історію драми в театральній школі М. В. Лисенка. Р. 1906 П. узяв участь у відродженні Київських Вищих Жіночих Курсів і викладав там протягом 3-х семестрів, але, через принципові незгоди з адміністрацією Курсів, наприкінці 1907 р. кинув там викладати. Того-таки р. 1906 вкупі з деякими професорами він заснував вечірні Історично-Філологічні Курси, що директорував на них близько трьох років. А коли курси ті було закрито, викладав на Вечірніх

Вищих Жіночих Курсах, що їх заснувала А. В. Жекуліна, і в себе удома керував працями семінара руської філології, що заснував його р. 1907. У семінарі тому працювали студенти Університету, Вищих Жіночих Курсів, а останніми роками — здебільша молоді люди, залишені при Університеті готуватися до наукової діяльності (див. брошури: „Семинарий Русской Филології“, у Києві р. 1911, і „Отчеты“ про екскурсії семінару). Факультет двічі (1909 і 1911 рр.) знову запрошував його викладати на Вищих Жіночих Курсах, тільки-ж Рада цього навчального закладу забалотувала його, гадаючи, що він не гідний викладати історію російського письменства в згаданому навчальному закладі; а втім, протягом останніх семи років він приготував близько 20 магістрантів у своїй спеціальності [В. А. Розов (кол. проф. Ніженського Іст.-Філ. Інст., тепер проф. Університету в Скопле); Л. Г. Богумил (кол. пр. В. Ж. Курс. у К., †); С. І. Маслов (проф. Київського Ун. та ІНО, зав. відділом стародруків у Всенародній Бібліотеці України при Українській Академії Наук); А. А. Назаревський (кол. пр.-доцент Київського Університету, тепер — викладач ВІНО); І. І. Огієнко (кол. приват-доцент Київського Університету і проф. Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету; тепер — проф. Варшавського Університету); С. Ф. Шевченко; Н. К. Гудзій (кол. пр. Кримського Університету, тепер — пр. Моск. Ун.); В. І. Маслов (кол. пр.-доц. Київського Ун.); С. А. Бугославський (кол. пр.-доц. Моск. Ун. і пр. Крим. Ун.); В. А. Адріанова (кол. проф. Самарського Університету, член-кореспондент Української Академії Наук); С. А. Щеглова (кол. проф. Самарського Університету і Ленінград. Ун.); А. С. Грузинський (кол. проф. Ніженського Іст.-Філ. Інституту, тепер проф. Харківського ВІНО); А. В. Багрії (кол. приват-доцент Петербурзького Університету, проф. Самарського Університету, тепер — проф. Бакинського Ун-ту); Є. К. Тимченко (кол. проф. Варшав. і Ростов. на-Д. Ун-тів, нині проф. Київського ВІНО і керівничий над працями Комісії для складання Історичного Словника Української Мови при Українській Академії Наук); Е. А. Рихлік (кол. приват-доцент Київського Ун-ту, проф. Самарського Ун-ту, нині Ніженського ВІНО); Т. П. Сушицький (кол. проф. Київського Університету св. Володимира і ректор Державного Українського Університету у Києві, †); Л. Т. Вілецький (кол. проф. Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету, нині Пед. Україн. Інст. у Празі) та ин.] і цим поклав у Київському Університеті (як думалося тоді!) міцну підвалину для розроблення питань з історії давнього російського та українського письменства. П. так само працював у місцевих київських часописах: „Кієвскіє Огклики“, „Кієвскіє Отголоски“, „Кієвскія Вѣсти“ (статті в справах викладання й реформи вищої школи; театральні рецензії — за підписом „Тор“) і викладав рр. 1912—1914 в театральній школі Товариства Мистецтва й Письменства історію європейського театру й драматичного письменства. Одколи р. 1908 у Києві засновано „Українське Наукове Товариство“, П. головував у його філологічній секції й редагував „Записки Українського Наукового Товариства“. Р. 1914—15 він редагував наукову

„Лїтопись Вечернихъ Высшихъ Женскихъ Курсовъ, учрежденныхъ А. В. Жекулиной“, засновану за його ініціативою.

8 лютого р. 1914 П. обрано на ординарного академіка Російської Академії Наук на Відділі Російської мови та письменства. З вересня р. 1914 почав викладати лекції на С.-Петербурзькому Університеті — як і давніш приват-доцентом.

З 1915—16—17 рр. викладав історію російського письменства на В. Ж. Курсах Раєва й на В. Пед. Курсах. Р. 1917, на запрошення од Самарського земства, узяв участь в організації Самарського Державного Університету, де організував Іст.-Філ. факультет і викладав на ньому аж до травня р. 1921; одночасно викладав лекції на Самарському Педагогічному Інституті (1919—20 рр.), на курсах для українських учителів, працював як експерт у Губерніяльному Архіві і, відаючи відділ рукописів та стародруків у Губерніяльному Музеї рр. 1920—21, — за цей час склав опис рукописів та стародруків у цьому Музеї і це саме зробив у Самарській Університетській (тепер Самарській Публічній) книгозбірні. Р. 1919 його обрано на позаштатного члена Української Академії Наук. У травні р. 1921 він повернувся до Ленінграду, де окрім праці в Академії Наук, професорував в Університеті (до весни р. 1925), був за д. чл. Науково-Досл. Інст., керуючи студіями аспірантів, д. чл. Інст. Історії Мистецтва на відд. слов'ян. мист., де викладав лекції з методології історії літ. і з історії російського театра та драми. З грудня р. 1921 беззмінно головував у Товаристві дослідж. укр. іст., літ. та мови, що тепер перебуває при Українській Академії Наук. З осени р. 1926 — штатний дійсний член Української Академії Наук. Останніми роками багато працював, з'ясовуючи склад давньо-української літератури. Для цього, окрім студій у ленінградських книгозбірнях, не одного разу одвідував у Москві та Києві рукописні збірки. Наслідки од цих робіт — див. у спискові праць В. М. П. за останні роки.

Записка про наукову діяльність та наукові праці Володимира Миколайовича Перетца

(до 1913 р. включно).

Наукова діяльність акад. В. М. Перетца почалася року 1892, коли він ще був на останньому курсі С.-Петербурзького Університету. Першу його статтю, що з'явилася без підпису в „Живой Старині“, присвячено пісням, яких співають підчас гри „со вьюномъ“; її він спостережав у двох селах Тіхвінського повіту Новгородської губернії. Він подає усі пісні, виконувані підчас цієї гулянки, що він їх чув і записав, зберігаючи всі особливості говірки, ще й наводить до них варіанти з друкованих видань і дає пояснення, з яких знати, що він добре обізнаний з відповідною літературою. При цьому В. М. Перетц одзначає між иншим, що він записав у межах Тіхвінського та Крестецького повітів 600 приспівок або „сбирушекъ“ (тепер їх більше знають під назвою частушок). З його приміток до виданих пісень та його завважень що-до приспівок (у другій статті він зве їх „вертушками“) знати, яку серйозну увагу він звернув на зовнішню будову пісень, на їхній розмір; що-до метру новгородські частушки він наближує до українських та червоноруських коломийок. І инші дві статті Перетцові року 1892 трактують питання що-до теоретичного розроблення пісенної творчости. Дальшого 1893 року в часопису „Библиографъ“ з'являється четверта стаття В. М. Перетца під заголовком: „Современная русская народная пѣсня“: ми маємо тут спробу схарактеризувати, в якому стосункові до штучної поезії перебував народня пісенна творчість, а так само одзначити методи студіювати пісню у різних її виглядах. У вставних увагах автор розглядає, по-перше, пісні про постриження, причому подає деякі цікаві пісні на цю тему, що їх записав у Тверській губернії і в Крестецькому повіті Новгородської губернії, по-друге, пісні з сюжетом „Дѣвушка тонетъ въ день свадьбы“, по-третє, пісні про „мужа-разбойника“.

Отже, ще в найперших працях Перетцових ми бачимо, як він цікавиться народньою творчістю, зокрема — народньою піснею; у них назначаються вже ті питання, що стануть за головний об'єкт для праці майбутнього дослідника великоруської та української пісенної творчости й віршобудови.

Та студії В. М. Перетца в перші роки його діяльності не обмежувалися тим, що він досліджував народню пісню. Його цікавила й казка;

порівн. відповідну статтю в „Библиографъ“ за рік 1894: в історії розвитку російської літературної повісти та казки В. М. Перетц назначав три течії, що приносили сюжети на російський ґрунт: одна збігалася з торговельними шляхами, що йшли з сходу, друга йшла з Візантії, третя з Західної Європи через Польщу. Заналізувавши 2 сюжети (1, казки й апокрифи про випробовування жінки; 2, казки „Брат хоче одружитися з сестрою“), автор виявив запозичення з візантійського та західного джерела, а так само „остатки древняго русскаго и даже общеславянскаго быта“.

Року 1898 В. М. Перетц умістив у „Журн. Мин. Нар. Просв.“ цікаву статтю про руські прислів'я, одзначивши, яку вагу мала Польща в історії багатьох з них на руському ґрунті. До дев'яностих років стосується й знайомство В. М. Перетца з українською літературою: окрім праць, що стосуються української та угроруської пісні, одзначимо його статтю про літературне джерело опери І. П. Котляревського „Москаль-чарівник“ (1894). Студії над південно-західнім письменством та випадкова знахідка невідомої для дослідників праці архієпископа Лазаря Барановича (надр. р. 1675) „Pilar Wiary“ дали В. М. Перетцові привід подати друком свої досліди над працями цього західньо-руського богослова й проповідника. Це він і зробив, поповнивши бібліографічні вказівки М. Т. Сумцова та Естрайхера й описавши ще другий рідкий твір Л. Барановича „Księga śmierci“, надрук. року 1676 (він знайшов його року 1898 у книгозбірні Церковно-археологічного Музею при Київській Духовній Академії). Студіюючи народню творчість, намагаючися пояснити її історично, В. М. Перетц натурально почав студіювати давньоруське письменство, надто-ж його апокрифи. Року 1899 вийшов між люди перший випуск його „Матеріаловъ къ исторіи апокрифовъ и легендъ“; у живому нарисі досліджено низку статтів візантійської та слов'яно-руської літератури, котрі стосуються до грому та блискавки, й одзначено, що їх можна пояснити з даних, які подають писані пам'ятки, народні погляди на грім та його причини у великорусів, українців та білорусів. Автор зупинивсь спеціально на „Громнику“, що містить практичні правила про те, як керуватися ними, можна користуватися громом та блискавкою, як засобами щоб віщувати майбутнє. Він виявив усі слов'янські списки „Громника“; текста цієї пам'ятки видано за кількома редакціями та списками. До розвідки зроблено цінний додаток — подано жидівські тексти „Громника“; автор подав їх у російському перекладі, що зробив його вкупі з С. Е. Вінером. Другий випуск „Матеріаловъ“, що містить матеріали для літературної історії „Лунника“, а так само додатки до історії „Громника“, з'явивсь року 1901.

З кінця дев'яностих років починаючи праці Перетцові зосереджуються якийсь час на студіях над українською народньою поезією. Року 1899 з'являється в „Извѣстіяхъ Отдѣленія русскаго языка и словесности“ Перетцова стаття „Малорусскія вирши и пѣсни въ записяхъ XVI—XVIII вв.“. Дальшого 1900 року він друкує як магістерську дисертацію величеньку розвідку „Изъ исторіи русской пѣсни“; IV та V розділи першої частини цієї розвідки становить згадана вже попереду авторова стаття. Перша

частина розвідки містить теоретичні досліді, другу присвячено текстам, що їх значною мірою вперше опублікував і вперше дослідив автор. Попереду В. М. Перетц знайомить читача з теоріями віршобудови в давній Русі, а далі розглядає теоретичні на це погляди, що повстали наприкінці XVI і початку XVII вв. у південній Росії. Далі автор одзначає, що на практиці руські автори стали користуватися не цими вказівками граматики, а тими правилами, що їх пропонували латино-польські підручники піітики для складання польських силабічних віршів. Одзначивши, що в Польщі поруч віршів нерівноскладових, що мають риму, наприкінці XVI віку з'являються суворо витримані рівноскладові вірші, В. М. Перетц показав, що українці запозичили обидва роди польських віршів; це знати з стародавніх записів; при цьому перший тип одбивсь у вільному розмірі українських дум, другий — у численних українських-таки піснях ліричного й почасти історичного змісту. Розглянувши багатий зміст штучних віршів XVI—XVII вв., В. М. Перетц одзначає, що наприкінці XVII в. підупадає художнє та історичне значіння цієї штучної поезії, дак зате вдосконалюється її зовнішній вигляд: на початку XVIII віку „школьня поезія теряєть поступенно свою славянскую оболочку и все болѣе и болѣе приближается къ народной малорусской рѣчи“. Рівночасно в гурті базилян-уніятів перероблюють пам'ятки релігійної поезії. Ці переробки через друковані Богогласники, що пропонували тексти побожних пісень у виправленому вигляді, поширюються в народі з кінця XVIII віку. Найдавніший Богогласник, що за його знає автор, з'явивсь року 1790; літературній історії цієї цікавої і ще мало дослідженої пам'ятки В. М. Перетц перший приділив належну увагу. Та дисертація Перетцова освітлила ще одне важливе літературне явище. Він спинивсь на питанні, як впливали польські вірші на московське письменство XVII віку; ці вірші — світські, а так само релігійні, духовні пісні — почасти перекладали, почасти переписували руськими літерами. Вірші та псалми на великоруському ґрунті зберегали, як гадає В. М. Перетц, представники духівництва, а так само представники нової інтелігенції, прихильної до європейської освіти та світських звичаїв. Уже в XVIII віці повстають наслідування українським пісням і обробки їх на великоруський штиб.

Докторська дисертація В. М. Перетца вийшла між люди року 1902. Її присвячено історії розвитку руської поезії XVIII віку. Автор у своїй розвідці міг виходити з здобутих у попередній праці наслідків. На численних прикладах В. М. Перетц розглядає процес тонізації силабічного вірша, запозиченого з Польщі, у середовищу українському: він полягав у гармонійному розміщенні наголосів, завдяки чому силабічні вірші наближуються до наших тонічних. Аналогічний процес одбувається і в Москві, починаючи з кінця XVII віку. Що ближче підходимо ми до середини XVIII віку, то більше зустрічаємо ритмічних віршів у творах, написаних за теорією силабічною. Удосконалений силабічний вірш В. М. Перетц визнає за запозичену в українців поетичну форму, дарма що не заперечує й те, що загальнорозмовний наголос попросту міг вдертися

в віршобудову. Переходячи до питання про заміну силабічного вірша на тонічний, В. М. Перетц критикує думку про те, ніби батько тонічного вірша був В. К. Тредьяковський. Автор доводить, що року 1735 в „Новомъ и краткомъ способѣ къ сложенію російскихъ стиховъ“, що його склав Тредьяковський, подано ще силабічні вірші, вдосконалені тонізацією, і тільки року 1752 Тредьяковський визнав, що всі види вірша треба складати стопами за новим, тонічним способом. Розглянувши теоретичні погляди Тредьяковського на віршобудову, В. М. Перетц зробив висновок, що той стояв не вище од тогочасних шкільних піітичних підручників, успадкованих ще од школи XVI та XVII в. Думку про те, ніби Тредьяковський — перший у гурті представників сучасної нам віршобудови, треба, як гадає Перетц, одкинути, зважаючи на нові, що він їх одкрив, дані. Зазначивши, що протягом першої половини XVIII віку поступіно помалу-малу достигала думка про потребу зреформувати вірш — причому невідомо було, як його реформувати — автор завважує, що „вѣроятно, не явись на помощь нѣмецкая версификація, русскій стихъ, развиваясь естественнымъ путемъ, отлился бы въ тѣ же формы, что и малорусскій, примиривъ требованія силлабической системы и разговорной рѣчи“. Пояснення Тредьяковського про те, ніби народні пісні перші підказали йому думку про реформу віршобудови, В. М. Перетц одкидає і здогадується, що повинен був існувати зразок, який став Тредьяковському за провідну думку в його відкритті. „И такое звено имѣется“, — запевнює дослідник. „Оно создано трудами двухъ незаслуженно забытыхъ исторіей дѣятелей русской литературы, когда она еще только начинала непосредственно сближаться съ Западомъ, его идеями и литературными формами. Имена этихъ дѣятелей — пасторъ Эрнстъ Глюкъ и магистръ Іоганнъ Паусъ. Ихъ переводные стихи вполнѣ имѣють видъ современныхъ тоническихъ, наблюдаемыхъ въ русской литературѣ со времени Ломоносова, особенно же — Жуковскаго съ богатымъ разнообразіемъ размѣровъ и строфт“. В. М. Перетц докладно розглядає життя обох цих діячів, а так само літературний їх спадок, що лежав до того нерозроблений в академічних книгосховищах. Критика одзначила, що В. М. Перетц занадто вже захопивсь, і звернула увагу на те, що в його немає доводів на те, ніби Тредьяковський знав за переклади Глюка та Павса. Тільки-ж велика його заслуга в тім, що він одзначив, що тонічні російські вірші з'явилися перед Тредьяковським, перед тим, як він одкрив року 1735 новий і короткий спосіб віршобудови. „Изслѣдуя труды Глюка и Пауса, каже В. М. Перетц, мы присутствуемъ какъ бы при зарожденіи новой формы русскаго стиха, дожившаго до блестящаго расцвѣта уже въ первой четверти XIX столѣтія. Отъ опытовъ Глюка и Пауса до Пушкина — одно столѣтіе. И приходится удивляться талантовости и трудолюбію русскихъ поэтовъ, успѣвшихъ усвоить чужое и такъ быстро сдѣлать его своимъ, роднымъ. И читая прекрасные стихи нашихъ поэтовъ, мы всегда должны помнить, что если старымъ силлабическимъ стихомъ наша литература обязана была католическому Западу, то новымъ, тоническимъ она обязана Западу же протестантскому“. Останні

два розділи докторської дисертації В. М. Перетца присвячено історії українського літературного вірша.

Викладати у вищих навчальних закладах В. М. Перетц почав р. 1896. Як приват-доцент С.-Петербурзького університету, він викладав курси переважно з питань давнього руського письменства. 1902—1903 р. він викладав на Археологічному Інституті слов'яно-руську палеографію, а з р. 1903 він посідає за обранням катедру російського письменства в Університеті св. Володимира.

У Києві діяльність Перетцова відбувалася в тих самих напрямках, що в них вона почалася у С.-Петербурзі. Його, як і давніш, цікавила українська народня й штучна поезія: 1906 та 1908 рр. з'являється скількись статтів про українські пісні та вірші XVII та XVIII в.; він не кидав студювати й питання про те, звідки взялася великоруська тонічна віршобудова: року 1905 у статті, під заголовком „Очерки по истории поэтического стиля въ Россіи“, він повернувся до перших спроб метротонічного вірша російською мовою й довів, що такі спроби були й окрім Глюка та Павса. Він одзначає їх між иншим у любовних посланнях Вілліма Монса, блискучого ад'ютанта, камер-юнкера та камергера при дворі Петра Першого, а так само Монсового довіреного Єгора Столетова. Знов-ж й давнє письменство В. М. Перетц розроблює в різних напрямках: цінні праці його, що стосуються до ереси заживовілих та до західньо-руських перекладів з жидівської; цінні й його огляди нових праць над джерелознавством давньо-руської літератури та палеографії (1905—1908; 1909—1911; 1915—1917)

Історія російського театру віддавна цікавила В. М. Перетца. Ще року 1895 вийшла між люди його стаття „Кукольный театр на Руси“. До нього про ляльковий театр у Росії були невеличкі замітки, — найбільше матеріяли про вертепну різдвяну драму. Автор цієї статті не тільки зібрав й історично обробив цей матеріял, ба й дослідив саму історію лялькових світських вистав у Росії, починаючи з Оларієвої згадки рр. 1633—34 геть аж до наших часів. Автор досліджує історію маріонеток у Росії XVIII в., встановлює їх репертуар, знайомить з змістом пісе, досліджує їх джерела. Накресливши схему вертепної вистави, він стежить за дальшою еволюцією його у білорусів, у Сибіру та на півночі Росії. Далі досліджує, в якому стосункові стоїть „Петрушка“ до лялькових вистав у Росії XVIII віку та до їх відбиток у лубочних малюнках. Закінчується книжка аналізою спроби утворити народню комедію в Торонці, що являє собою злиття елементів вертепу, традиційної лубочної анекдотичної літератури та народньої великоруської пісні.

У статті „Ив. Андр. Крыловъ, какъ драматургъ“, р. 1895, автор досліджує діяльність Крилова в малодосліджений період його життя й розглядає піси Крилова — трагедії, комедії та фарс „Трумфъ“, порівнюючи їх з драмою кінця XVIII і початку XIX в. Ця стаття, як більше-менше популярна, має за головну мету ознайомити читача з пісмами Крилова; та в ній є кілька спостережень, що заслуговують на увагу: творчість

Крилова, як драматурга, повстала в наслідок боротьби між теорією, запозиченою з книг, і теорією, що він збудував її, одвідуючи театри свого часу, це з одного боку, а з другого—безпосереднього спостереження явищ життя. Пієси, збудовані згідно з теорією, маючи деяку зовнішню гармонію, визначаються чималими хибами; пієси, особливо остання („Урокъ дочкамъ“), де Крилов є національний, подібно до Матінського, Лукіна та Аблесімова, крапці і задумом, і виконанням. Ці пієси Крилова ідейно щільно звязані з статтями його сатиричних часописів. Стаття В. М. Перетца про драматичну діяльність Крилова—досі єдина в нашій літературі.

До року 1899 належить дуже змістовний Перетців розгляд праці проф. І. А. Шляпкіна „Царевна Наталья Алексѣевна и театръ ея времени“. Року 1903 в виданні Академії Наук з'являються у величезному томі „Памятники русской драмы эпохи Петра Великаго“. Попереду В. М. Перетц одзначає, що творів драматичної літератури цілих не видано, а через те важко розв'язувати питання що-до еволюції драми. Отож він і надумавсь заборозжити цю прогалину і, старанно відтворивши, подав, по-перше, величезну трилогію „Актъ о Колеандрѣ и Неонилдѣ“, по-друге, драму про царя Езекію, по-третє, пієсу „Исторія о царѣ Давидѣ и о царѣ Соломонѣ“, по-четверте, повний текст однієї жартівливої комедії (арлекінади).

У великій праці (більш ніж 300 сторінок) В. М. Перетца „Къ исторіи польскаго и русскаго народнаго театра“, що друкувалася в Изв. отд. рус. яз. и слов. з 1905 до 1912 р., ми знаходимо багатий і здебільшого цілком новий матеріал, поруч заміток, а часом і розвідок. У двадцятьох розділах автор каже про типи польської та руської інтермедії кінця XVII—XVIII в., розглядає смоленські інтермедії кінця XVIII в., українську інтермедію 1729 та 1771 р., польські інтермедії про пана та хлопа—і споріднені з ними російські про боярина та служника, про п'яного хлопа та школярів р. 1661, про татарина та німця, про жида та русина, про хлопа та дідька р. 1772, про чоловіка та жінку. Цікавий і цілком новий матеріал для історії діялога польського та українського, цікава так само драма про царя Ахава поч XVIII в., що її відкрив автор цих етюдів, містерія про Адама, про багатого та Лазаря. Є матеріал і для історії руського театра в XVIII в.: уривок „акта о Ливеріи“ та сцена з Мольєрового „Дон-Жуана“ в перекладі р. 1762. Закінчуються етюди розділом „о нищенскихъ виршахъ“ поч. XVIII в. і про колядування у стародавній Україні—у звязку з колядуванням у поляків, за невиданими матеріялами XVII—XVIII в. Порівняно досліджуючи кожен пам'ятку, автор встановлює її місце в літературі.

У Києві В. М. Перетц з запалом узявсь викладати на Університеті та на Вищих Жіночих Курсах. Яка плідна була його педагогічна діяльність, це видно з того, що семінари його було поставлено справді зразково. Вони підготували цілу школу учнів, що ними керував В. М. Перетц. Самостійних праць цих учнів переважно в галузі давньо-руського пись-

менства, опубліковано вже мало не п'ядесять. Імення декотрих з молодих авторів встигли завоювати собі симпатії та пошану серед спеціалістів.

Педагогічна діяльність вимагала од В. М. Перетца й теоретичних узагальнень. Першу отаких узагальнень спробу знаходимо в дуже цікавій змістом вступній лекції В. М. Перетца, виголошеній року 1903 і згодом надрукованій під заголовком „О нѣкоторыхъ основныхъ настроеніяхъ русской литературы въ ея историческомъ развитіи“. Він одзначає, як багато важило наше давнє письменство в розвиткові сьогочасної літератури: „Восемьсотъ лѣтъ не прошли даромъ надъ головою лучшихъ русскихъ людей, — и вотъ почему мы, воспитавшіеся въ иной школѣ, подъ иными литературными воздѣйствіями, такъ чужды Западу. Всѣмъ складомъ нашихъ затаеннѣйшихъ понятій мы обязаны унаслѣдованной черезъ столѣтія старинѣ — и вотъ это то наслѣдіе и есть источникъ того ‚quasi-новаго‘, принесеннаго русскими писателями въ сокровищницу міровой литературы“.

Уже року 1907 В. М. Перетц викладав на Університеті св. Володимира й на Київських Вищих Жіночих Курсах вступ до студій над історією руського письменства; ці лекції надруковано літографічним способом. Року 1914 надруковано, — що правда, в коректурному виданні на правах рукопису, — дуже змістовну обробку цього курсу під заголовком „Изъ лекцій по методології исторіи русской литературы“. У російській науковій літературі це — перша монографія у цій галузі, що має, правда, попередників — статті й екскурси А. Н. Веселовського, Н. І. Карєєва, В. М. Істріна, В. В. Сіповського, А. М. Євлахова та ин.

(Протоколи спільного зібрання Р.А.Н., 18 січня р. 1914. — Склали О. О. Шахматов і Н. А. Котляревський, підписали инші члени Від. Р. М. та Письм.).

Список друкованих наукових праць акад. В. М. Перетца.

1892 р.

Игра со вьюномъ. Живая Старина, вып. II (март), 162—167 (без підпису).

Стаття з приводу збірника угроруських пісень М. Брабля „Русскій Соловей“. Унгвар. 1890: „Къ вопросу о взаимномъ вліаніи пѣсенъ славянскихъ народовъ“. Киевская Старина, червень, і окремо 16 стор.

Розгляд книг: А. Желобовського, „Семья по возвращеніямъ русскаго народа“, К. Сквижиньскої, „Kobieta w pieśni ludowej“ і Л. Весіна, „Современный великорусь“. Живая Старина, вып. II, стор. 120—124.

Искаженія въ современной народной пѣснѣ. Бібліографъ, № 12, стор. 413—418.

1893 р.

Современная русская народная пѣсня. Сравнительные этюды. Бібліографъ, кн. 1—2, в. 1, стор. 46—61; в. 2, стор. 107—136 і окремо 47 стор.

Бесѣдныя игры: тетера, въ гуси, въ кони (Новг. г. Тихвин. у.). Живая Старина, вып. II, стор. 281—282.

Розгляд книги „Gloger. Pieśni ludu“, 1892. Киевская Старина, кн. 2, стор. 381—385

Розгляд книги: „Ad. Černý. Mythiske bytosce lužiskich Serbow“. Живая Старина, вып. III, стор. 401—402.

Розгляд книги В. Мочульського: Слѣды народной библии въ славянской и древнерусской письменности. Живая Старина, Вып. IV, стор. 554—555.

1894 р.

Къ изслѣдованію о литературномъ источникѣ оперы И. П. Котляревскаго „Москаль чаривникъ“. Киевская Старина, кн. 9, стор. 549—551.

Деревня Будогоща и ея преданія. Живая Старина, в. I, 2—18 і окремо, 16 стор.

Къ исторіи русской народной сказки. Сравнительные этюды. Бібліографъ, в. 2, стор. 41—73, і окремо, 35 стор.

Критична стаття о „Пѣсняхъ русскаго народа“, т. I, собран. Истоминымъ и Дютшемъ. Журн. Мин. Народн. Просв., № 11 і окремо 11 стор.

1895 р.

А. С. Грибоѣдовъ и его ранніе произведенія. Историческій Вѣстникъ. січень, стор. 171—176.

Иванъ Андреевичъ Крыловъ, какъ драматургъ. Ежегодн. Импер. Театровъ, сезонъ 1893—94 г., і окр., 54 стор.

Кукольный театръ на Руси. Историческій очеркъ. Ежегодн. Императ. Театровъ, сезонъ 1894—1895 г., і окр., 105 стор.

1897 р.

Юрій Венелинъ, біографія. Критико-біографическій словарь С. А. Венгерова, т. V, стор. 231—240.

1898 р.

Изъ исторіи пословицы. Историко-литературные замѣтки и матеріалы съ прилож. сборника польскихъ пословиць по рукоп. 1726 года. Журн. Мин. Нар. Просв., май, 104—140 і окр., 39 стор.

Скоморошья вирши по рукоп. полов. XVIII в. Ежегодн. Императ. Театровъ, сезонъ 1896—97 г., і окр. 19 стор.

„Filar wiary“ и „Księga śmierci“ архіеп. Лазаря Барановича. Библиографическія разысканія. Кіевская Старина, июль—августъ, 50—74 стор. і окр., 35 стор.

Къ вопросу о времени возникновенія хлыстовщины. Этнографич. Обзорѣн., № 2, стор. 117—120.

1899 р.

„Властотворный образъ“ іером. М. Довгалевскаго 1736 г. Ежегодн. Имп. Театровъ, сезонъ 1898—99 г., 12 стор.

Матеріалы къ исторіи апокрифа и легенды. I. Къ исторіи Громника. Введеніе. Славянскіе и еврейскіе тексты, СПБ., 8^о, 121 стор.

Малорусскія вирши и пѣсни въ записяхъ XVI—XVIII вв. Изв. отд. рус. яз. и слов. Акад. Наукъ, IV, кн. 3, стор. 869—938 і кн. 4, стор. 1218—1303 і окр. СПБ. I—XX, 156 стор.

Розгляд праці А. І. Соболевскаго „Западное вліаніе на литературу Московской Руси XV—XVII вв.“ Изв. отд. рус. яз. и слов. Акад. Наукъ, кн. 4, стор. 1485—1491 і окр. Розгляд праці І. А. Шляпкина „Царевна Наталья Алексѣевна и театр ея времени“. Журн. Мин. Нар. Просв., авг., стор. 538—549.

Вирши историческія по рукоп. нач. XVIII в. Кіевская Старина, кн. 8, стор. 49—56. Русская пѣсня. Сѣверный Курьеръ, № 4.

Источники древне-русскаго искусства, Сѣверный Курьеръ, № 18.

За полвѣка назадъ. Сѣверный Курьеръ, № 25.

Изъ жизни дореформенной школы, Сѣв. Кур., № 32.

Изъ исторіи старинной драматургіи. Сѣв. Кур. № 39.

Евреи въ древней Руси. Сѣв. Кур., № 58.

1900 р.

Къ исторіи Кіево-Могилянскои коллегии. Читенія въ Общ. Нестор. Лѣтоп., кн. XIV, в. I, відд. III, стор. 7—25 і окр., 19 стор.

Императорское Общество Любителей Древней Письменности. Труды и изданія за 1898—1899 г. Журн. Мин. Нар. Просв., апр., 39—75.

Историко-литературныя изслѣдованія и матеріалы. Т. I. Изъ исторіи русскои пѣсни. СПБ. ч. I, 8^о, 425 стор., ч. 2, 209 стор. (магіст. дис.).

Историко-литературныя изслѣдованія и матеріалы. Т. II, вып. I. Изъ исторіи старинной русскои повѣсти. Слухи и толки о патр. Никонѣ въ литературной обработкѣ писателей XVII—XVIII вв. СПБ., 8^о, 68 стор.

Петровская Россія въ запискахъ иностранца. Сѣв. Курьеръ №№ 64 і 71.

С. В. Ешевскій, Сѣв. Курьеръ № 85.

Изъ воспоминаній стараго литератора. Сѣв. Кур. № 92.

Изъ семейной хроники. Сѣв. Кур. № 105.

Отклики Пушкинскаго юбилея. Сѣв. Кур. № 112 і 128.

Праздникъ ученаго. По поводу юбилейнаго сборника Вс. О. Маллера. Сѣв. Кур. № 149.

Изъ прошлаго высшей и средней школы. Сѣв. Кур. № 150.

Русскій скиталець (В. С. Печеринъ). Сѣв. Кур. № 175.

Памяти О. Г. Волкова, основателя русскаго театра. Сѣв. Кур. № 185.

Изъ исторіи суетвѣрій. Сѣв. Кур. № 256.

Антихристъ въ Россіи XVII в. Сѣв. Кур. № 298.

Новая книга по этнографіи (Сборникъ народныхъ юридическихъ обычаевъ, II, подъ ред. О. В. Пахмана, 1900). Сѣв. Кур. № 328.

М. П. Погодинъ. Нѣсколько историческихъ справокъ. Сѣв. Кур. № 356.

Очерки по исторіи малорусской литературы, I—XI. Сѣв. Кур., №№ 375, 382 і 389.

1901 р.

Матеріалы къ исторіи апокрифа и легенды. II. Къ исторіи Лунника. Введение и славянскіе тексты. Дополненія къ исторіи Громника и указатели къ вып. I и II. Изв. отд. рус. яз. и слов. Акад. Н., т. VI, кн. 3 і 4, стор. 1—126 і 103—131 і окр. 8^о, 167 стор.

Замѣтки и матеріалы для исторіи пѣсни въ Россіи. I—VIII. Изв. отд. рус. яз. и слов. Акад. Н., т. VI, кн. II, стор. 53—135 і окр., 32 стор.

Легенды о происхожденіи картофеля. Сборникъ памяти Л. Н. Майкова. СПБ., і окр., 10 стор.

Записка мвтр. Лаодикійскаго Парвенія о русскихъ невольникахъ. Чтен. Общ. Нестор. Лѣтоп., XV, в. I. отд. III, стор. 24—33 і окр. 10 стор.

Дѣло о совращеніи діакона Петра въ латинство въ 1692 г. Чтен. Общ. Нестор. Лѣтоп., XV, в. III, отд. 5, стор. 51—56 і окр. 6 стор.

Замѣтка къ исторіи басни Крылова „Напраслина“. Литературный Вѣстникъ, кн. I. Къ исторіи заговоровъ. Памятникъ обличительной литературы XVII ст. Литературный Вѣстникъ, кн. 3.

Московский книжочій XVII в. Литерат. Вѣстникъ, кн. 4.

Запретная пѣсня временъ импер. Елисаветы Петровны. Литер. Вѣстникъ, кн. 5.

Очеркъ библиотеки Кіево-Софійскаго собора. Литер. Вѣстникъ, кн. 6.

„Dies irae“ въ русскихъ переводахъ XVIII в. Литер. Вѣстникъ, кн. 8.

Французскій критикъ о русскихъ характерахъ. Приднѣпровскій Край, № 1398.

1902 р.

Памяти К. Д. Ушинскаго и Н. А. Некрасова. Литер. Вѣстникъ, кн. 1.

Панегирикъ архіеп. Теофана Прокоповича на Полтавскую побѣду. Литературный Вѣстникъ, кн. 2.

Гоголь и малорусская литературная традиція. Рѣчь. Див. збірникъ „Н. В. Гоголь. Рѣчи, посвященныя его памяти въ публичномъ соединенномъ собраніи Отдѣленія русскаго языка и словесности Академіи Наукъ и Историко-Филологическаго факультета С.-Петербургскаго Университета 21 февр. 1902 г.“ СПБ., стор. 47—55 і окремо.

Историко-литературные изслѣдованія и матеріалы, т. III. Изъ исторіи развитія русской поэзіи XVIII в. СПБ., ч. 1, 8^о, 426 стор., ч. 2, 187 стор. (докт. дис.).

Рецензія на книгу В. Погорелова „Библиотека Московской Синодальной типографіи“ ч. 1, в 3., М. 1901. Журн. Мин. Нар. Просв., июнь, 405—414.

Изъ старинной юмористики XVIII в. Литерат. Вѣстн., кн. 7.

Отвѣтъ И. А. Шляпкину. Журн. Мин. Нар. Просв., окт., стор. 487—492.

1903 р.

Памятники русской драмы эпохи Петра Великаго. СПБ., 8^о, XXIV — 570 стор.

Повѣсть о трехъ короляхъ-волхвахъ въ западно-русскомъ спискѣ XV в. СПБ., 8^о, 96 стор. (Пам. О. Л. Др. П.).

О нѣкоторыхъ основныхъ настроеніяхъ русской литературы въ ея историческомъ развитіи. Кіевск. Унивверсит. Изв. і окремо, 12 стор.

Очерки старинной малорусской поэзіи. Изв. отд. рус. яз. и слов. Акад. Наукъ, т. VIII, кн. 1, стор. 81—119 і окр., 8^о, 39 стор.

Къ характеристикѣ общественныхъ отношеній въ Малороссіи XVII в. Изв. отд. рус. яз. и слов. Акад. Н., VIII, кн. 2, стор. 159—168 і окр., 10 стор.

Карельско-русскій словарь XVII—XVIII вв. Русскій Филолог. Вѣстникъ, і окр., 12 стор.

1904 р.

Нѣсколько мыслей объ историческомъ преподаваніи словесности въ средней школѣ. Педагогическая Мысль, і окр., Кієвъ, 8^о, 26 стор.

Челобитная о благословеніи на Кієвскую и всея Россіи митрополію архієп. Полоцкаго Іоны Глезны, Кієвъ, 8^о, 6 стор.

Нѣсколько данныхъ къ объясненію сказаній о провалившихся городахъ. Кієвъ, 8^о, 8 стор.

Образованность. Книга для чтенія по русской исторіи, М. т. I, с. 539—549.

1905 р.

Къ вопросу о рациональномъ описаніи древнихъ рукописей. Тверь, 10 стор.

Изъ надписей на старинныхъ иконахъ. Археол. Лѣтоп. Южн. Рос., № 1—2.

Къ исторіи украинскаго искусства. Археол. Лѣтоп. Южн. Рос., № 1—2.

Былая старина Межигорскаго монастыря. Археол. Лѣтоп. Южн. Рос., № 1—2.

Потиры Кієво-Межигорскаго монастыря. Археол. Лѣтоп. Южн. Рос., № 1—2.

Четыре документа къ исторіи украинскаго казачества. Кієв. Стар. кн. VI, ст. 232—237.

Грамота Кієвскаго митрополита Іоасафа Кроковскаго 1714 г. Кієв. Старина кн. 7—8, стор. 42—43.

Замітка про видання „Русскія повѣсти XVII—XVIII вв.“, під ред. В. В. Сіповського Изв. отд. рус. яз. и слов. Акад. Н., т. X, кн. 3, стор. 428—434 і окр., 7 стор.

Матеріяли до історії української літературної мови (з збірника П. О. Симсона, № 2, XVI в.) Зап. Наук. Тов. ім. Шевч., кн. III (т. LXXI), стор. 5—21.

Къ исторіи польскаго и русскаго народнаго театра. Изв. отд. рус. яз. и слов. Акад. Н., 1905—1911 гг., т. X, XII, XIV, XV, XVI і окр. розд. I—XX.

Книга „Руѳь“ въ западнорусскомъ переводѣ XV в. СПб., 20 стор.

Очерки по исторіи поэтическаго стиля въ Россіи. Эпоха Петра Великаго и начала XVIII вѣка. I—IV. СПб., 1905 г., 62 стор.; V—VIII — Журн. Мин. Нар. Просв. 1905—1907 гг. і окр., СПб., 64 стор.

Новые труды по источниковѣдѣнію древне-русской литературы и палеографіи (съ приложеніемъ текстовъ древне-русскихъ памятниковъ). Первая серія. Извѣст. Унив. св. Владим., 1905—1908 і окр., розд. I—XL, 417 стор.

1906 р.

Українське питанне в освітленню польського поета XVII віка. Зап. Наук. Тов. ім. Шевч., кн. III (т. LXXI), стор. 5—21.

Польські пісні записані українцем при кінці XVII століття. Зап. Наук. Тов. ім. Шевч., кн. VI (т. LXXIV), стор. 141—145.

1907 р.

Изъ начальнаго періода жизни русскаго театра. Изв. отд. рус. яз. и слов. Акад. Н., т. XII, кн. 3, стор. 181—225 і окр., 45 стор.

Замѣтки о пѣсняхъ XVIII в., I—VIII. Рус. Филол. Вѣстн. і окр., 15 стор.

Отчетъ о занятіяхъ во время заграничной командировки въ лѣтнее вакаціонное время 1907 г., Кієвъ, 22 стор.

Новыя данныя для исторіи старинной украинской лирики. Изв. отд. рус. яз. и слов. Акад. Н., т. XII, кн. I, стор. 144—184 і окр., 41 стор.

Введеніе въ изученіе исторіи русской литературы. Лекціи, читанныя на Высшихъ Женскихъ Курсахъ въ Кієвѣ въ 1907—8 акад. году, осенній семестръ, 110 стор. (літогр.).

Изъ исторіи старинной русской повѣсти. Изв. Унив. св. Влад., №№ 7 і 8, 89 стор. (тексти).

Кієане в свѣтлі єзуїтськихъ довесень. Зап. НТШ., кн. I, стор. 104—116.

Українські думи. Літ.-Наук. Віст., к. IV.

1908 р.

Новые труды о жидовствующих XV в. и их литературѣ. Киевъ, 41 стор.

Найблизчі завдання вивчення історії української літератури. Записки Укр. Наук. Товар. в Києві, кн. I, 16—24.

Павло Житецький. До ювілею 45-літньої наукової діяльності. Зап. Укр. Наук. Тов. в Києві, кн. II, стор. 3—38.

Українські питання-відповіді. Зап. Наук. Тов. ім. Шевч., кн. III (т. LXXXIV), стор. 172—173.

До історії вертепної драми. Замітки й матеріали. Зап. Наук. Тов. ім. Шевч., кн. V (т. LXXXV), стор. 5—20.

Кілька пісень кін. XVII — поч. XVIII вв. Зап. Наук. Тов. ім. Шевч., кн. VI (т. LXXXVI), стор. 141—143.

Источникъ сказки А. Н. Майкова „Три правды“. Сборникъ въ честь В. И. Ламанскаго, т. II і окр., СПб. 1906, 5 стор.

Замітки по українській літературѣ. Киев. Мысль. № 63.

Чѣмъ ознаменовать юбилей Толстого-художника. Киев. Вѣсти, 3 вересня.

1909 р.

Панегірик „Вѣзерункъ цнотъ превел. о. Е. Плетенецкаго“, 1618 р. Зап. Укр. Наук. Тов., кн. VI і окр., 17 стор.

Новые труды по источниковѣдѣнію древне-русской литературы и палеографіи. Вторая серія. Извѣст. Универ. св. Влад., 1909—1914 рр., розд. I—LV, 352 стор.

1910 р.

Образованность до-монгольской Руси въ изд.: Исторія въ очеркахъ, проф. Довнаръ-Запольскаго, I. М., 20 стор.

Новый трудъ о сербо-русскихъ литературныхъ отношеніяхъ (по поводу книги П. А. Заболотскаго). Изв. отд. рус. яз. и слов. Акад. Н., т. XIV, кн. 4, стор. 282—304 і окр., 23 стор.

Матеріали до історії української літературної мови (з евангелія Публ. Бібл. XV—XVI в.). Зап. Наук. Тов. ім. Шевч., кн. I (т. XCIII), стор. 5—81.

Отчетъ объ экскурсіи семинарія русской филологіи въ С.-Петербургъ, 26 февраля — 6 марта 1910 г. Киевъ, 14 стор.

Отчетъ объ экскурсіи семинарія русской филологіи въ Полтаву и Екатеринославъ 1—9 іюня 1910 г. Изв. Унив. св. Влад. і окр., 100 стор.

1911 р.

Кілька старих вірш. Зап. Наук. Тов. ім. Шевч., кн. I (т. CI), стор. 130—133.

Пам'яті Павла Житецького. Зап. Наук. Т. ім. Шевч., кн. II (т. CII), стор. 5—10.

П. И. Житецкий (некрологъ). . . М. Н. Пр., стор. 54—58.

Къ біографіи М. В. Ломоносова. Кто былъ „Христофоръ Зубницкий“. Ломоносовскій сборникъ Академіи Наукъ, стор. 85—103 і окр., 18 стор.

Отчетъ объ экскурсіи семинарія русской филологіи въ Житомиръ 21—26 октября 1910 года. Изв. Унив. св. Владим. і окремо, 150 стор.

Новый трудъ по історіи украинскаго театра. Журналь Минист. Народн. Просв. і окр., 42 стор.

Изъ старинной сатирической литературы о пьянствѣ и пьяницахъ. Сборникъ въ честь проф. С. О. Платонова, СПб., і окр., 7 стор.

1912 р.

Український список „Сказанія про Индійське царство“. Зап. Укр. Наук. Тов., кн. IX і окр., 8 стор.

Изъ лекцій по исторіи древне-русской литературы, ч. I. Древнѣйшій періодъ (XI—XIII вв.). Сост. студ. А. Багрій. Кіевъ, 324 + 8 стор. (літогр.); второе изд. испр. и дополн., Кіевъ, 1913 г. (літогр.).

Конспектъ лекцій по русской діалектологіи, Кіевъ, 141 стор. (літогр.).

Вірші ієромонаха Климентія. Памятки укр.-руської літератури і мови, вид. Наук. Тов. ім. Шевч., т. VII, Львів, XX + 228 стор.

Отчетъ объ экскурсіи семинарія русской филологіи въ С.-Петербургъ 13—28 февраля 1911 г. Изв. Унив. св. Владим. і окр., 171 стор.

Отчетъ объ экскурсіи семинарія русской филологіи въ Москву 1—12 февраля 1912 года. Изв. Унив. св. Влад. і окр.

Изъ лекцій по методології исторіи русской литературы, Кіевъ (літогр.).

1913 р.

Отчетъ о заграничной командировкѣ лѣтомъ 1912 года, Кіевскія Университетскія Извѣстія і окремо.

Къ „сказанію о молодцѣ и дѣвцѣ“. Рус. Фил. Вѣстн., № 2, стор. 378—9 і окр.

Отчетъ объ экскурсіи семинарія русской филологіи въ С.-Петербургъ 23 февраля—3 марта 1913 г. Кіевъ, 85 стор. (і К. Унив. Изв.).

Украинскій діалогъ я трену на Успеніе Богородицы. Изв. отд. рус. яз. и слов. Акад. Н., т. XVIII, кн. 2, стор. 1—11 і окр.

1914 р.

Декілька етнографічних даних зі старих рукописів. Україна, кн. I, стор. 86—91.

Изъ лекцій по методології исторіи літературы. Коректурне видання. Київ, 496 стор.

Отчетъ объ экскурсіи семинарія русской филологіи въ Нѣжинъ 18—20 февр. 1914 г. Кіевск. Университ. Изв. і окр., 86 стор.

Къ исторіи славяно-русского пролога. Сборникъ въ честь проф. Ф. А. Брауна. Записки Неофилологического Общества при С.-Петербургскомъ Университетѣ, в. VIII, 17 стор.

До біографії Житецького — його магістерський іспит. Зап. Укр. Н. Т., XIII, с. 143—154.

Кант М. Довгалецького м. Рафаїлу Заборовському 1737 р. Україна, к. 2, с. 72—74.

Тройчанський архів. Україна, к. 3. с. 55—65.

Рецензія на книгу: Г. К. Голоскевичъ. Евсеєво Евангеліє. Україна, к. 4, с. 96—98.

Рецензія на статтю — В. Адріанова. Хожденіе Арсенія Селунскаго. СПб. 1913. Україна, к. 2, с. 92—93.

Къ біографії о. Игнатія Оксеновича Старушича, Кіевскаго проповѣдника половины XVII вѣка. Изв. ОРЯС, т. XIX, к. 1, 13 стор.

1915 р.

До исторіи перекладу біблії в Західній Русі. Книга Естери в перекладі к. XV в. Фільольог. Зб. пам. К. Михальчука. Київ, с. 23—45.

Критико-библіографическій обзоръ новыхъ трудовъ по источниковѣдѣнію древне-русской литературы и палеографіи. Третья серія. Гл. I—IX. Журн. Мин. Нар. Просв., 1915, июль, 104—156, 1917, январь, 1—43.

Розгляд книги Всеволодського-Гернгросса: „Театръ при императрицѣ Аннѣ Іоанновнѣ“. СПб. 1914. Журн. Мин. Нар. Просв., январь, 205—221.

Відзив про розвідку М. І. Петрова: „Очерки изъ исторіи украинской литературы XVII и XVIII вв. Кіевская искусственная литература XVII—XVIII вв., преимущественно драматическая. К. 1911. Отчетъ о 15 присужденіи премій им. митр. Макарія і окр., 32 стор.

Отчетъ объ экскурсіи семинарія русской филологіи въ Петроградъ 30 янв.—7 февр. 1915 г. Кіевъ, 44 стор. (і Кіев. Ун. Изв.).

До біографії П. Житецького. Науковий Збірник, кн. I.

1916 р.

Старинная украинская литература (XV—XVIII вв.). Збірник „Отечество“, с. 183—203.
Къ исторіи текста повѣсти объ Акирѣ Премудромъ. Изв. отд. рус. яз. и слов. Акад. Н., кн. I, і окр., 17 стор.

Отчетъ объ экскурсіи семинарія русской филологіи въ Кіевъ 30 мая—10 іюня 1915 года. Кіевъ, 221 + 9 стор. (і К. Ун. Изв.).

1917 р.

Италянскія комедіи и интермедіи, представленныя при дворѣ Императрицы Анны Иоанновны въ 1733—1735 гг. Тексты. Петроградъ. VIII + 489 стор.

Свѣдѣнія объ античномъ мірѣ въ древней Руси XI—XIV вв. Гермесъ, № 13 і дд. Рукописи Москов. епархіальной бібліотеки. Библиограф. Лѣтоп. Кн. III, стор. 70—95.

Разсказъ о потурчившемся и раскаявшемся іереѣ, *ib.*, с. 161—167.

Рецензія на книгу: В. С. Иконниковъ. Максимъ Грекъ и его время. Изд. 2. Кіевъ 1915, *ib.*, с. 37—49.

1918 р.

Основні моменты в розвитку україн. літератури. Громада. Укр. календ. на р. 1918. Самара. 1918.

До Вкраїнця на Самарщині, *ib.*

1919 р.

Къ вопросу объ основаніяхъ научной литературной критики. Уч. Изв. Самар. Унив., к. 2, с. 43—68.

1921 р.

Рецензія на книгу: В. П. Адріанова. Житіе Алексеѣя челоуѣка божія въ др.-рус. литературѣ и народной словесности. Петр. 1917. Изв. ОРЯС РАН, т. XXVI, с. 231—270.

Отъ культурной исторіи — къ исторической поэтикѣ. Памяти А. Н. Веселовскаго. Изд. ОРЯС РАН, с. 35—42.

1922 р.

Несколько мыслей о старинном русском театре. Ежегод. Петр. Госуд. театров. Сезон 1918—1919. Петр. 1922, с. 217—225.

Заметки к тексту „Слова о полку Игореве“. *Sertum bibliologicum* в честь проф. А. И. Малеина. Петерб., с. 137—145.

Краткий очерк мегодологии истории русской литературы. Пет. изд. Akademia. 162 с.

1923 р.

Псевдо-Новгородское Евангелие 1575 г. Новгор. Древлехранилища. Ист.-литер. Сб. в честь В. И. Срезневскаго.

К постановке изучения старинного театра в России. Старинный театр в России. Сб. статей Рос. Инст. Ист. Иск. Изд. Akademia, с. 7—33.

Театр в России 250 лет тому назад. *ib.*, с. 35—64.

Итальянская интермедия 1730-х годов, в стихотворном переводе, *ib.*, с. 143—179.

Нові дані для історії школярських брацтв на Україні. Зап. Іст.-Філ. Від. У.А.Н., к. II—III, стор. 77—88.

Грамота ц. Олексія Михайловича київським міщанам. *ib.*, с. 194—196.

1924 р.

Акт о Сарпиде дуксе Ассирийском. Изв. ОРЯС, т. XXVI.

Рецензія на книгу — Е. Ф. Карский. Белорусы. Т. III, 2. Старая западнорусская письменность. II. 1921. *ib.*, т. XXVII, с. 333—336.

Древнейший список слав. Апокалипсиса. *Slavia*, R. II, s. 4, с. 641—644.

К изучению Слова о полку Игореве. I. Новейшая литература о Слове. Изв. ОРЯС, т. XXVIII.

К столетию „истории“ русской литературы. (З приводу „Опыта краткой истории рус. лит.“ Н. И. Греча 1882 г.). *ib.*, с. 200—213.

Найдавніша згадка про театр на Україні. Україна. Київ. К. 1—2, с. 14—15.

Рецензия на книгу—В. Жирмунский. Байрон и Пушкинъ. Петр. 1924. *Zeitschr. f. slav. Philologie*. В. 1, Н. 3—4, стор. 516—524.

Описи монастырских библиотек XVII в. и спорные вопросы истории др.-рус. литературы. *Slavia*, R. III, s. 2—3, с. 336—351.

История древней русской литературы в работах русских ученых 1917—1924 гг. *ib.*, 486—505, s. 4, с. 706—724.

1925 р.

Іван Вишенський і польська література XVI в. Наук. Збірник за р. 1924. I. Київ, с. 37—54.

Рецензия на книгу — Ф. Колесса. Про генезу українських народніх дум. Львів. 1921. Україна, к. 1—2, с. 196—203.

Василь Олександрович Щавинський. Некролог. *ib.*, к. 3, с. 188—191.

Рецензия на книгу — М. Грушевський. Історія української літератури, ч. I, т. I, II, III. 1923. *ib.*, к. 4, с. 158—163.

Колись і нині. З часів погорджування українською мовою. Літер.-Наук. Віст., XI, 241—243.

К изучению Слова о полку Игореве. II. Слово и Библия. III. Слово и Повесть Иосифа Флавия. Изв. ОРЯС, т. XXIX, 23—55.

1926 р.

Слово о полку Игоревім. Пам'ятка феодальної України-Руси XII в. У Києві, IX + 353 с. (Зб. Іст.-Філ. Від. У.А.Н., № 33).

К изучению Слова о полку Игореве. Изд. Ак. Н., 149 стор.

Исследования и материалы по истории украинской литературы XVI—XVIII вв., ч. I. Сборн. ОРЯС, т. CI, № 2, 176 стор.

Zwei Arbeiten über das Igorlied. *Zeit. f. slav. Phil.* В. III, Н. 1—2, с. 229—233.

Українські синаксари в Київських та Львівських Тріодях XVI—XVII вв. Наук. Збірн. за рік 1925, с. 67—84.

Театральні ефекти в старовинному українському театрі. Україна, II, с. 16—33.

Ще раз дума про Олексія Поповича. Зап. Н. Т. ім. Шевч., к. CXLI—CXLIІІ.

Рецензия на книги — В. I. Резанов. Українська драма. Т. I, III. Київ. 1926. Изв. ОРЯС, т. XXXI, с. 369—383.

К вопросу о еврейско-русском литературном общении. *Slavia* R. V, s. 2, с. 267—276.

Декабрист Григорий Абрамович Перетц (совместно с Л. Н. Перетцем). Изд. Ак. Н. СССР, 110 с.

Окрім того, дрібні статті в Енци. Словн. Бр. і Ефр. (підпис В. П.), в „Бібліографъ“, „Историческомъ Вѣстникѣ“, „Литературномъ Вѣстникѣ“, „Кіевскихъ Университетскихъ Извѣстіяхъ“ (оффіц. отдѣль), „Україні“, „Арх. Лѣт. Ю. Р.“, „Бібліогр. Лѣтописи О. Л. Др. П.“—за підписом ініціалами і без підпису та ин.

До питання про опис рукописів, що переховуються в київських книгозбірнях.

Можна сказати, що мало не всі давні рукописи, котрі переховуються в київських книгозбірнях — описано або принаймні коротенько закаталогізовано. Ми можемо користуватися працями неб. акад. М. Ів. Петрова — „Описаніє рукоп. Церк.-Археол. Музея при К. Дух. Академії“, I—IV, 1875—1879; „Описаніє рукописнихъ собраній, находящихся въ г. Кіевѣ“, I—III, 1891—1904; В. Березина, „Описаніє рукописей Почаевской Лавры, хран. въ библ. Музея при Кіев. Дух. Академії“, 1881; А. Лебедева, „Рукописи Церковно-Археол. Музея при Имп. К. Дух. Академії“, т. I, 1916; С. Ів. Маслова, „Описаніє рукописей Истор. Общ. Нестора Лѣтописца, 1908; його ж — „Обзоръ рукописей бібліотеки Имп. Университета св. Владіміра“, 1910; С. А. Щеглової, „Описаніє рукоп. Кіев. худож.-пром. и научн. Музея...“ 1916 (нині — Держ. Истор. Музей); в мойому „Отчетъ объ экскурсії семин. русск. філол. въ Кіевъ“, 1916 — описано рукоп. Видубецького монастиря; од рукописів I-ої гімназії — залишилася брошура Ю. А. Яворського, „Описаніє рукоп. Имп. Александр. Гимназії“, 1913, — де рукописи тепер — невідомо. Тільки невеличка частина рукописів Ц.-Арх. Муз. та нові прибутки Держ. Истор. Музею лишилися без друкованого опису. Але треба визнати, що крім праць проф. Маслова та проф. Щеглової — жадна з перелічених книг не досягає своєї мети — бути певним провідником по згаданих бібліотеках: — бо не подає точного опису рукописів та їх змісту.

Працюючи в січні 1927 р. в бібліотеці К.-Соф. Собору, я пересвідчивсь, що триматися „Описанія рукописнихъ собраній г. Кіева“ 1904, що його склав акад. М. І. Петров, — часто буває неможливо й небезпечно.

Дозволю собі навести кілька зразків:

1) № 278 (129), Четья-Мінея з полов. XVII в., українською мовою. Описав ак. Петров на 16 рядках, причому зазначено тільки 5 статтів давнього укр.-руського походження (житіє Теодосія Печерського, чудо св. Миколи в Київі на Добрику, житіє Антонія Печерськ., Успеніє в. кн. Володимира, страсть кн. Бориса и Глѣба), — проминено 5 подібного походження — з Печ. Патерика (О збудованіи церкви Богородиці в ман. Печ., о приѣханью маляровъ з Царагорода, житіє Пимина Печ., житіє Агапита

Печ., та Мойсея Угрина); так само не згадано про переклад на українську мову з ц.-слов'янської трьох статей з Ліствиці Іоанна Синайського (кк. 252—262, 326 зв.—335, 366 зв.—399), не кажучи про низку казань Іо. Золотоустого, в перекладі на укр. мову, напр., к. 349, „м. іюня 24. Наука на Рожество св. славного пророка и предтечи, крестителя господня Іоана“. *Поч.* „Денница або зоря, превышающая ясностью своею инции звѣзды, днес нам възшла, оповѣдаючи пришествие солнца разумного, Христа Господа, абы темност, глупствы и блуды поганские ясностью своею розогнала, а свѣтъ ввесь познанием Бога правдивого и истинны его увеселила“... Або — к. 399, „іюля 3, Наука св. Іо. Златоустого на слово св. евангелия „ви есте солью земли, а если же соль засмердится, чим ся солити будеш““. *Поч.* „якъ бы пытающим учеником до кого бы ся тая мова, до всего ли люду огульне, чили толко особне до них стегаля, отказат хочаючи“.. Крім того на кк. 531—541 та 541 й до кінця знаходимо дві статті про „нерукотворений образ“, українською мовою, що мають важливе значіння для історії цієї цікавої легенди.

2) Розгляньмо № 278 (130) — „Житія святихъ“ з другої полов. XVII ст. цього рукопису описано на 13 рядках, що з них половину зайнято записами 1683 та 1706 рр. Описувач характеризує зміст рукопису, як „житія избранныхъ святихъ въ южнорусскомъ переводѣ“, але — як їх саме святих — невідомо. З давніх укр.-руських статей в укр. перекладі згадано тільки за чудо св. Миколи на Добрику; а проте тут подибуємо 6 таких статей: про перенесення мощів кн. Бориса та Гліба, про перенесення мощів св. Миколи за князя Київського Всеволода, життя Антонія Печерського, в. кн. Володимира, мука кн. Бориса та Гліба, життя Мусія Угрина Печерського, а так само низка статей-перекладів з слов'яно-руської мови на українську, між иншим життя Іо. Ліствичника.

3) № 280 (735) — Збірник XVII в., що він містить у собі 342 картки — описано навіть на 9 рядках, причому про зміст сказано, що „большая часть житій и сказаній переведена на тогдашній книжній малорусській языкъ изъ книги іезуита Петра Скарги „Żywoty świętych“. Це цілком справедливо, але треба завважити, що крім перекладів з Скарги ми знаходимо тут силу статей церк.-слов. мовою (з них зазначимо: вп. Климента похвала Іо. Хрестителеві, апокрифічне життя ап. Хоми, кк. 268, 203 та ин.). Є також статті українською мовою, але вони не запозичені з „Żywotów“ Skargi, напр. — похвальне слово на Здвиження к. 24 зв., Слово на Різв к. 240, Слово на поклоненіє вериг св. Петра к. 285 зв., Слово на пам'ять Василя Вел., Григорія Богосл. та Іо. Золотоустого.

4) № 583 (353) „Латино-уніатській зборникъ вт. пол. XVIII в.“ за Петровим — у найцікавішій своїй частині (кк. 473 зв.—576) містить у собі не тільки укр. життя Тодоса Печерського та чудо св. Миколи на Добрику: переглядаючи ми бачимо тут аж 15 статей, почасти українською, почасти церк.-слов'янською мовою — з Пролога та з Скарги; між ними апокриф „о пятках“ українською мовою.

5) Славнозвісну Решетилівську Учительну Євангелію 1670 р. описано під № 180 (297) на 14 рядках, поодинокі статті не перелічуються. Наведено тільки 8 рядків з обширого титулу книги; навіть не згадано про цікаву передмову до читачів.

6) Там-таки коротенько й [побіжно описано Діоптру № 590 (260), рукопис не „XVII в.“, а скорше самого початку XVII в.; не згадано про силу глос, що їх понаписувано на берегах рукопису.

Обмежимося поки-що цими нашими спостереженнями. Щоб наочніше показати, яку вагу для історії українського давнього письменства та історії літературної мови мають згадані вище рукописи, подаємо коротенькі витяги.

I. З № 280 (735); к. 329. „Мѣца февралѣ є стрѣтеніе ꙗа ба и сѣса нашего ісуса, і бодѣ очищенѣ прѣтои“.

Вънійде въ цѣкоꙋ своѣ цѣтвѣнчій єтъ, которого ісмѣ шѣкали, и і аггль правды тогѣ ісмѣ прагнѣли. На іго спотканѣ выйдѣмо вѣрнии сѣове цѣковныи и народе на іго ѡбетничаѣ фѣждованныи. Възмѣмъ своѣ свѣща в рѣски запалѣнній, а тоє що маємо ве внѣтроѣ къ справедливости вызнѣймо из вѣрхѣ къ избавленію. Такии єл найдѣи на срѣцѣ и іакыи хѣче, на вѣрхѣ такѣ свѣтлоєт показѣймо, то єт ѡсвѣщеннии вѣроє и горѣчею милѣстю къ бѣу нашемѣ іи хѣс дѣшеє и тѣлоє срѣцемѣ и зверхнымѣ цѣковныи ѡбрѣдомѣ. Що и іакѣє єт то малѣє ѡтрѣчѣ, которѣє нам на збавленіє іти єжїѣ въ цѣкоꙋ ннѣ приносиѣ и єтїтисѣ гѣдиѣ из іго приходѣ безмѣрного радѣючисѣ. Спѣванѣ правѣнаго старѣа Симѣонѣ нехай загрѣиѣт въ оустѣхъ нашихъ. Бжѣ дѣй намъ абыхмо мы из того приходѣ гѣднѣ оучѣти из тыѣ прѣрокоє потѣхѣхъ такѣю (к. 329 зв.) могли кѣтраѣ бы нами ннѣ за свѣта тогѣ и тѣ наконѣцѣ горѣкаѣ ємѣрть прирѣженю настрашлившѣ слаѣкоу и в гѣу єѣ пожаданѣю оучїніла“...

II. З № 279 (130), к. 117 зв. „Маѣ є пренесеніє мошеє сѣтыѣхъ стрѣтѣрпѣчѣ Бориса и Глѣба“.

По забитію сѣтыѣхъ Хрѣтовыѣхъ мѣчикоꙋ Бориса и Глѣба гѣдѣ єгѣ прославивши ихъ и дароваѣ иѣ чудотворныє дари, коториє слѣпыѣ ѡсвѣчаюѣ, хромыѣ хоженіє даюѣ, хорыѣ и єлоныѣ єздоровляюѣ, з темниѣцѣ и з влѣзенѣа выдаюѣ. Первеѣ тѣла ихъ сѣтые припрѣадивши положени были в Вышгородѣ в деревноѣ цѣркѣви. Потоѣ коли єл ѡславили сѣтые великии чуды и по немалыѣхъ часѣхъ гды кнѣжа великоє Изѣслаѣ єѣлѣ на столицѣ в Києѣвѣ: имѣановите на іма сѣтыѣхъ стрѣтѣрпѣцоꙋ Бориса и Глѣба змуроваѣ ве іми ѡсобливую цѣркоꙋ в Вышгородѣ мѣсте рокѣ ѡ нароженѣа гѣда ннѣго исѣ хрѣта...¹⁾ а по замоꙋдованю ѡныѣхъ сѣтыѣхъ (к. 118) в пѣтидєсѣтѣ и єєи лѣтаѣ. Єѣхавши єлє всѣа браѣта іѣрославѣвичи кнѣжѣта рѣскиє, Изѣславѣ Киевскиѣ, Сѣнтѣослаѣ Черниговскии и Всеволодѣ Переѣслѣовскии, намовивши єлє шѣды зѣо всѣи дѣхѣвѣствоѣ, межи котории тыє были старшиє: Гоѡѣгѣи митрополиѣт Києвскии и єєєи Рѣсїи, Пѣтрѣ Переѣслѣовскии а Михаїѣт Прѣоскии (sic) єписѣкопи, Тѣѡдѣосѣ Пѣчѣрѣскии и Соѣфрони...¹⁾ игуменѣнове и иногѣ дѣхѣвѣнѣства

¹⁾ Люка в рукопису.

без личбы, на назначоны' де собравшися счинили и обьяснили празникъ перенесения моще' сѣыхъ великихъ страсотерпцовъ княжа^т рѣски^х Бориса и Глѣба, которые сами княжата взявши на плеча трѣхъ несли з деревяной до мурованой церкви. На передѣ шли чернцы з свѣчами, за ними дьяконове з кадишницами: потомъ сѣщенники и епѣпи, а по нихъ митрополитъ и вѣклицѣ з нихъ, а княжата з трѣною за ними: Принѣши теды в новую церковь, коли трѣхъ ѡкрили, тогды такъ ѡ сѣыхъ ихъ моще' пустилася яко дымъ вѣми вдыхнага вѣно^т, же не было потреба жадного каженга. То видѣвше вси славили кѣга и сѣыхъ чудотворцевъ, потомъ же до нихъ приобѣгало много хори^х слѣпыхъ хромыхъ и всякихъ сломныхъ, яко до источника ского, и вси теды здоровѣе и исцеляние взявши, з великимъ подыкованемъ ѡтходили и тамъ до [о]ной церкви принѣши переложили сѣыхъ мощи з деревяной в мрамуровую (118 зв.) трѣну. Там же гды же перенѣли а положили сѣые мощи в мурованой церкви, много золота, сребра и пѣнзе' правовѣрние ѡны княжата роздали на мѣтыню сботву. Учи[ни]ли тежъ сѣыхъ празникъ мѣца мая кѣ дна и подали то на вѣчные часы пра[во]славны[й] церкви, которая держитъ и донынѣ. ~

III. В № 180 (297) на першій картці — такий заголовок: „Наука христинская | Зъ Евѣлїа Вѣ коротцѣ зложѣна; Вѣ кождю неделю и Празники Господскїа и Богоматерныа; На свѣсь цѣлый рокъ. Барзо прѣстою мовою и Дїалектомъ; Ижъ и напростѣйшемъ человекѡвѣ snadно понати а: Ведлѣгъ слова Апѣла Павла в зачѣлѣ: ꙗне: речѣнаго. Хоцѣ въ церквѣ пѣть словесѣ ѡмомъ моимъ глѣти да и ины ползѣю нежели тмы словъ мзыкомъ Тѣбестъ: в церквѣ (:мовить:) хочу и позволяюся пѣть словъ пожитѣчныхъ ѡмо[мъ] и мзыкомъ своимъ проповѣсти: ижъ бы и инши зрозѣмили и пожитковали; Анежели тмѣ словъ безъ вырозѣчньа и пожиткѣ иншихъ. Авторѡвъ зась жадныхъ иншихъ з вытлѣмаченю не нѣдешъ: развѣ зъ книгѣ Старого и Новѡго тестаментѣ: А найпаче зъ Евѣлїа Апѣла и Фалтыри: Главы те^ж и нѣкоторые зачѣла, В пойсрїодкѣ тѣтъ же въ стрѡкѣ положены сѣтъ: В празникахъ зась господскихъ и Богоматерныхъ: Евѣлие Литургїалное (:тогѡ днѣ читанное:) На нѣкоторыхъ мѣстахъ [пр]одкѣетъ: И концепта свои берѣтъ: ~

Зложїлосѣ Помѡщїю, Бжїїю, и мѣтвами прѣстыа Бѣца и всѣхъ сѣыхъ: Многогрѣшнымъ и велице недостойнымъ слѣгою слѣгъ Христовыхъ Семїономъ Тимофѣевичемъ: Сѣнникомъ на то^т члѣ Решетїловски^х: Трактѣ Польшавского. Сослѣжителемъ Храма Престѡла спѣнїа Прстѣ: Бѣы. Списѣже: Рокъ Б^ж: ꙗхѣ:

З наведенихъ фактїв впливає, що збїрка К.-Софїйськихъ рукописїв потребує пильного опису, вїдповїдно до сучаснихъ науковихъ вимог. Це завдання ускладняється ще тим, що наближається неминуча потреба виявити все, що тїльки їснує в старовиннихъ рукописахъ, щобъ змалювати правдиво стан давнього українського письменства. Передусїмъ випадало б виявити і — по змозі — видрукувати те, що переходиться по книгозбїрняхъ, в якихъ ми можемо сподїватися знайти найбільше лїтературнихъ матерїалїв, а саме в книгозбїрняхъ, що утворилися на Україні протягомъ вїкїв. Такї книгозбїрнї, якъ Кїївскї — Софїйскї, Лаврскї, Михайлївскї

та колишнього Церк.-Археол. Музею належить наново переглянути і вичерпати матеріял яко мога найповніше і скласти наукового описа. Коли-ж таку справу не можна тепер перевести в життя, все-ж випадало-б переглянути рукописи, описані дуже иноді побіжно в неб. М. І. Петрова, та поробити з них відповідні витяги, що ними можна-б було користуватися, складаючи історію українського давнього письменства. Немає сумніву, що таким чином виявиться багато матеріялів теж для історичного словника української мови.

Насамперед я маю на думці дослідити рукописи кол. Київ-Софійської Катедри. Рукописи колишнього Церк.-Арх. Муз. — переглядає молодий київський вчений Гешпенер.

Акад. Володимир Перетц.

Матеріяли до історії співробітництва Куліша в „Современникъ“ Некрасова р. 1852—3.

В-осени 1852 року, саме у вересні й жовтні, Куліш їздив на Україну. Звідсіля він, залишивши дружину свою в матери її у Мотронівці, на початку листопада повернувся до Петербургу¹⁾. Там чекали його не дуже приємні новини. Виявилось, що жадної не було надії на те, щоб одержувати будь-яке утримання в Департаменті Сільського Господарства „Министерства Государственныхъ Имуществъ“, де Куліш служив з 24 черв. 1851 року²⁾. Куліш мав служити без платні. До того-ж — і це було головне — надію вислужитися на чин доводилося відкласти на дуже й дуже далекий і невизначений час, бо цар „на представленіи къ чину“ поклав негативну резолюцію³⁾.

¹⁾ З Михайлової гори, хутора М. О. Максимовича, 13 жовтня 1852 р. Куліш писав до Плетньова: „Надѣюсь явиться къ Вамъ въ началѣ ноября. Александра Михайловна на этотъ разъ рѣшается остаться у матери, гдѣ будетъ жить и старшій братъ ея, Викторъ. Итакъ я скоро буду имѣть удовольствіе обнять Васъ“. Куліш приїхав приблизно 6 листопада. 9 лист. 1852 р. він з Петербургу писав до М. Д. Білозерського: „Еще только три дня я здѣсь, а уже скучаю безъ Вашей цацы“ (жінки, Олек. Мих.).

²⁾ За офіційними даними, що їх наводить В. І. Шенрок, Куліша було призначено до департаменту 24 червня 1851 р. З 1 липня 1851 р. до 22 жовтня 1852 він займав посаду редактора статистичного відділу. Звільнено було Куліша від служби, за проханням, 11 лютого 1854 року („П. А. Кулишъ“ Біогр. очеркъ. Київ. Стар. 1901, V, ст. 187).

³⁾ Про цю резолюцію ми довідуємося з прохання, що подав Куліш до шефа жандармів графа Орлова 20 квітня 1853 року. Куліш писав: „Возвратясь въ С.-Петербургъ изъ Тулы вслѣдствіе милостиваго ходатайства Вашего Сіятельства, я поступилъ въ число чиновниковъ Департамента Сельскаго Хозяйства Министерства Государственныхъ Имуществъ для продолженія моея службы и съ теченіемъ времени былъ отъ моего начальства признанъ достойнымъ къ повышенію чиномъ; но на представленіе свое отъ 31 января 1852 года за № 115, Департаментъ Сельскаго Хозяйства получилъ отъ г. Статсъ-Секретаря Танѣева отзывъ (отъ 5 сентября 1852 года № 5656), что „Государю Императору не благоугодно было изъявить на сіе Высочайшаго Соизволенія“ (Архів III-го Відділу. Справа Куліша).

Докладні відомості з приводу цієї службової неприємности, що ставила його перед фактом неможливости посуватися далі на службі, Куліш подав у листі до М. Д. Білозерського від 14 листопада 1852 року.

„Тепер скажу Вамъ то, чого не должны знать другіе. Танъевъ такъ представилъ меня къ чину, что Государь написаль: ‚Не производитъ‘. Изъ этого слѣдуетъ, что я долженъ служить до тѣхъ поръ, пока такі Государь согласится на мое производство. Левшинъ считается челоукомъ настойчивымъ и намѣренъ упроситъ министра современемъ лично доложить обо мнѣ Государю, какъ о чиновникѣ полезномъ для министерства. Я чуть было не попалъ снова въ Статистическое Отдѣленіе, наконецъ оно перестало стоять Харибдою на пути моемъ. Директоръ позволилъ мнѣ состоять чиновникомъ для усиленія, пока что-нибудь можно будетъ для меня сдѣлать. Я очутился неумышленно сосѣдомъ правителя канцеляріи его, и онъ вразумилъ меня, какъ сдѣлаться чиновникомъ особыхъ порученій при директорѣ — единственная должность, которую я желаю занимать здѣсь. Она невыгодна, что я долженъ служить нѣсколько мѣсяцевъ безъ жалованья (о чемъ Саша не должна знать; а то будетъ грустить обо мнѣ); но зато все мое время принадлежитъ мнѣ. Я займусь только изрѣдка — и то у себя дома — разсмотрѣніемъ какого-нибудь дѣла по предмету просвѣщенія въ Министерствѣ Государственныхъ Имуществъ, какъ объ этомъ Вы узнаете изъ письма къ Сашѣ. Черемшиновъ очень радъ, что я взялся за такого рода дѣла, потому что у нихъ некому было поручить ихъ. Между тѣмъ Нордстремъ совѣтуетъ мнѣ подать докладную записку Л. В. Дубельту о моемъ производствѣ и надѣется, что это будетъ имѣть успѣхъ“¹⁾.

Рішуче відмовлення дати чин в умовах 50-х років, коли патент на чин був укупі з тим посвідкою про громадянську рівноправність, повинно було принести Кулішеві не тільки декілька хвилин гіркого розчарування, але й чимало турбот про своє майбутнє. Не вважаючи на це, Куліш почував себе так певно, що навіть у цих департаментських неприємностях ладен був знайти для себе відтінок деякого задоволення. Незв'язаний безпосередніми й щоденними службовими обов'язками, він багато мав у своєму розпорядженні вільного часу, щоб цілком віддатися літературній праці. „Дѣла мои, — писав Куліш 9 листопада 1852 р. до М. Д. Білозерського, — идуть прекрасно и обѣщаютъ мнѣ болѣе денегъ въ 1853 г., нежели я получалъ въ нынѣшнемъ“. За тиждень у новому листі до того-ж-таки М. Д. Білозерського Куліш висловлював подібні надії: „Этотъ

¹⁾ Про цей епізод Куліш з новими додатковими подробицями розповів пізніш року 1868 в „Правді“: „За стараннями того-ж протектора (вмовчимо його чесне ім'я, бо так треба), — писав Куліш у своїй автобіографії, — дано Кулішеві службу редактора статистичного одділення у міністерстві ‚государственныхъ имуществъ‘. Служив він там з один рік, і представлено його цареві до вищого чину. Цар Миколай з науки докладчика (nomina sunt odiosa), написав своєю рукою: Не производитъ (у чин). А чин багачко тоді значив, та й тепер чимало“.

годъ обѣщаеть мнѣ существованіе независимѣйшее и не такое тяжелое, какъ предшествовавшій“¹⁾).

Ця байдужість до службових невдач і ці надії на повну забезпеченість і матеріальну незалежність існування перебувають у звязку з його літературними успіхами. Хай у нього нічого не виходить на службі, — тим краще: літературний успіх замінить йому те, чого він не може досягнути, як урядовець!

В VIII-ій книжці „Современника“ року 1852, що виходив тоді за редакцією Некрасова й Панаєва і репутацією найкращого літературного щомісячника користувався, було надруковано під псевдонімом „Николай М.“ Кулішеву повість, спомини з дитячих років: „Исторія Ульяны Терентьевны“²⁾). В дев'ятій книжці дебютував Лев Толстой першою частиною своєї повісти „Дѣтство“, а в десятій книжці знов було вміщено другу Кулішеву повість: „Яковъ Яковличъ“³⁾). З XII-ої книжки почав друкуватися великий історичний роман Куліша під назвою „Олексій Однорог“.

Кулішеві належало почесне місце між співробітниками „Современника“. Принаймні в другій половині року 1852 з 568-ох сторінок I-го відділу (відділу оригінальної белетристики) 246 сторінок припадає на Кулішеві твори, тимчасом як на інших чотирьох авторів тільки 322. А саме: Панаєв („Львы въ провинці“) — 104 ст.; Потехін („Забавы и удовольствія въ городкѣ“) — 62 ст.; Л. Толстой („Исторія моего дѣтства“) — 100 ст.; А. Жемчужников („Сумасшедшій“) — 32 ст.; А. Дружинін („Память объ одной картинѣ“) — 24 ст.

Про ці осінні книжки „Современника“, де було надруковано повісті Куліша й Толстого, Некрасов, редактор „Современника“, писав 21 жовтня 1852 року до Тургєнєва, звертаючи його увагу на „Дѣтство“ Льва Толстого і запитуючи про його погляд на Кулішеві повісті: „Частію мои отлучки на охоту, а болѣе другія неблагопріятныя обстоятельства были причиною, что журналъ нашъ такъ запаздывалъ. Впрочемъ, мы это надѣемся наверстать въ послѣдніе мѣсяцы этого года. Спасибо тебѣ, что не

¹⁾ Про те, що йому, коли він переїхав з Тули до Петербургу, доводилося заробляти гроші літературною працею, про це Куліш писав у своїй автобіографії: „Поїхав Куліш до Петербурга й почав собі хліб заробляти працею по журналах: переводив і робив усякі компіляції з книжок німецьких, аглицьких, французьких і польських (одна з таких компіляцій вийшла навпослі особною книжкою під назвою: „Исторія испанской литературы, по Тикнору“)“ (Правда. 1868, II, ст. 311). Окрім цього Куліш вів відділ „Иностранныя извѣстія“ в I—IV кн. „Современника“ р. 1853, про що нижче.

²⁾ Современникъ, 1852, т. XXXIV, кн. VIII, від. I, 139—252.

³⁾ Соврем., т. XXXV, кн. X, жовтень, від. I, ст. 137—188. У щоденникові Л. Толстого під 29 вереснем 1852 читасмо: „Читалъ новыи Современникъ; одна хорошая повѣсть, похожа на мое Дѣтство, но не основательна“. Дневникъ молодости Л. Н. Толстого. Подъ ред. В. Г. Черткова. Т. I, 1847—1852. М. 1917, ст. 156. У примітці висловлено думку, що Толстой мав на увазі „Якова Яковлича“ (ст. 239—240). Це певна помилка, в вересні Толстой міг прочитати тільки „Исторію Ульяны Терентьевны“, бо „Я. Я.“ надруковано зовсім не „въ той же книгѣ, въ которой появилась „Исторія моего дѣтства“, т. е. въ № 9 Современника“, як гадає редактор, а в жовтневій, десятій книжці.

полѣнился написать намъ свое мнѣніе о нашемъ журналѣ — мы согласны съ нимъ; дѣлай это и впредь; если не будетъ лѣнь, обрати вниманіе на повѣсть ‚Дѣтство‘ въ IX № — это талантъ новый и кажется надежный... Что ты думаешь объ авторѣ Ульяны Терентьевны и Якова Яковлевича?“¹⁾

Відповідаючи на цей лист і на запитання Некрасова, Тургѣнев з великим співчуттям і захопленням вітав появу нового таланту в особі Толстого. Що-до Кулішевих повістей, то їм він дає оцінку невиразну, обіцяючи докладніше висловитися в одному з дальших своїх листів²⁾. Таку докладну оцінку Кулішевого „Я. Я.“ подав Тургѣнев у листі писаному вже в листопаді. У цьому листі про жовтневу книжку „Современника“ Тургѣнев писав ось що: „Вотъ мое мнѣніе объ октябрьской книжкѣ ‚Современника‘. Во - первыхъ, я прочелъ ‚Якова Яковлича‘. Въ авторѣ есть талантъ, но небольшой и ненадежный. Какая-то ложная струя проходитъ по всей повѣсти, какая-то болѣзненная и самодовольная любовь къ небывалымъ положеніямъ, психологическимъ тонкостямъ и штучкамъ, глубокимъ и оригинальнымъ натурамъ и т. д. Первая половина ‚Я. Я.‘ недурна, въ ней замѣтенъ юморъ, хотя и тутъ авторъ козыряетъ, а мы знаемъ, что значитъ это слово. Но какъ только этотъ Я. Я. становится прекраснымъ человѣкомъ, алмазомъ въ грубой оболочкѣ — все идетъ къ черту“. Відношення Якова Яковлича до Каті, Катя й Ніколаша, що від його імени йде оповідання, — все це, на думку Тургѣнева, „невозможно, вычурно и приторно - натянута“. Тургѣневу дуже не подобається отой сміх крізь слези, що його ввів був у моду Гоголь. „Ужъ эти мнѣ смѣхи, смѣшанные со слезами. Набили они оскомину читателю“. Але не вважаючи на всі ці хиби, Тургѣнев ладен визнати в Куліші не аби-які поетичні здібності. „Но все таки, — закінчує він свій лист, — ‚Я. Я.‘ повѣсть недюжинная и если авторъ молодъ — выработается. Только отъ него до Толстого (Л. Н.), какъ отъ земли до неба и Ульяну Терентьевну я читать не стану. Напиши, кто онъ такой“³⁾.

Про те, як ставилася до Кулішевих творів редакція „Современника“, ми можемо поки-що говорити тільки на підставі новорічного огляду російської літератури р. 1852-го, що подав „Новый поэтъ“ — І. І. Панаєв у першому числі „Современника“ за 1853 рік. Тут Панаєв повісті Кулі-

¹⁾ А. Н. Пыпинъ, Некрасовъ. СПб. 1905, ст. 110.

²⁾ „С. Спаское. 28 окт. 1852... Ты уже изъ второго моего письма могъ видѣть, какое впечатлѣніе произвело на меня Дѣтство. Ты правъ, это талантъ надежный... Я было началъ читать Ульяну Терентьевну, да что-то мнѣ показалось, что это нашего поля ягода, старая погудка на новый ладъ. Однако, я теперь прочту всю эту повѣсть и скажу тебѣ мое мнѣніе. Другой ея (!?) повѣсти я не прочелъ, хотя Библиотека для Чтенія и Отеч. Зап. пришли“. Письма И. С. Тургенева къ Н. А. Некрасову. Русская Мысль. 1902 р., кн. I, ст. 116.

³⁾ Русская Мысль. 1902, кн. I. Op. cit., ст. 117. Тургѣнев не знайшов у Куліша „простоти“. Цікаво, що Шевченко теж не знайшов „простоти“ у Л. Толстого: „я — прочиталъ Разказъ Маркера, графа Толстого. Поддѣльная простота этого разказа слишкомъ очевидна“. Дневникъ 1925, ст. 99.

шеві становить поруч з повістями Григоровича, Писемського, Печерського, Турґєнева й Толстого.

Підкресливши, що в забутті загинуть і „Двѣ сестры“ (Вонлярлярскаго) и „Кружевница“ (Михайлова) и „Кандидатки на званіе старыхъ дѣвъ“ (Леймы) и всѣ эти Сашеньки, Машеньки, Катиньки, Леоны и Протолеоны, такъ гордо выступавшіе в 1852 году“, Панаев робив у даному разі вийняток для деяких повістей і, між иншим, і для Кулішевих: „Къ величайшему нашему удовольствію отъ общаго крушенія спаслись, неизвѣстно, надолго ли: „Смедовская Долина“ (Григоровича), „Ипохондрикъ“ (Писемскаго), „Купцы Красильниковы“ (Печерскаго), двѣ чудныя картины природы южной и сѣверной изъ „Трехъ встрѣчъ“ (Турґєнева), „Бѣдная Невѣста“ (Островскаго), добрый гуляка Саввушка и милый дитя Николаша, который такъ умно и завлекательно разсказалъ намъ „Исторію своего дѣтства“ (= Льва Толстого)... Ульяна Терентьевна, добрѣйшая и идеальнѣйшая изъ женщинъ спасенная въ числѣ немногихъ и обязанная этому спасенію, можетъ, только своей симпатичной, кроткой и благородной натурѣ, — Ульяна Терентьевна смотрѣла на Николашу сквозь слезы умиленія и благословляла его, какъ нѣжная мать, хотя это дитя было ей совершенно чуждо. Всѣ они изъ царства сумрака, праха, пепла и тленія перешли къ свѣту и жизни“¹⁾.

Ми навмисне навели цей уступ з Панаївської статті, щоб освітити, в якому саме літературному оточенні доводилося починати Кулішеві письменницьку свою кар'єру. Свідчення Панаєва мають також ще й той для нас інтерес, що вони доповнюють те, що розкажує в своїх листах Куліш про те, як ставилися до нього петербурзька літературна публіка взагалі й редакція „Современника“ зокрема.

„Повѣсти моего друга Н. М., — писав про себе Куліш до О. М. Бодяньського, — возбудили въ Петербургской публикѣ много споровъ за и противъ, что должно служить для него предвѣстіемъ успѣха. Современникъ за нимъ рѣшительно волочится и самъ говоритъ, что они „скасили нашъ журналъ и придали ему интересу“. Краевскій бѣсится, что выпустилъ изъ своихъ рукъ. Я совѣтовалъ Н. М. не оставаться болѣе въ Совр. на прежнихъ условіяхъ, что онъ и сдѣлаеть, потому что имъ негдѣ взять ничего лучшаго“²⁾. В цьому листі до Бодяньського відбилася радісна жвавість, що її повний був тоді Куліш. Співробітництво його в Некрасівському часописі уявлялося Кулішеві як його перша й укупі з тим мало не остаточна літературна перемога. Він певен був, що окрім нього редакція „Современника“ не знайде нікого кращого.

¹⁾ Канунъ новаго. 1853 года. Кошмаръ въ стихахъ и прозѣ, Новаго Поэта. Современникъ. 1853 від. VI, ст. 124.

В цьому фельетоні згадував Панаєв також і „добродушнаго Якова Яковлича, этого милѣйшаго изъ Протолеоновъ, на котораго съ гордостью смотрѣли всѣ литературные Леоны и Снобсы, не подозревая, какое сокровище добродушія и благородства можетъ таиться подъ его такою протолеоновскою наружностью“ (ib., ст. 122).

²⁾ Лист від 8 листопада 1852-го р. Київ. Стар. 1897, т. LIX, кн. XI, листопад, ст. 267.

Ми не знаємо, що говорилося в петербурзькій публіці про Кулішеві повісті, надруковані в „Современнику“, але на підставі того, що писалося про ці повісті в слов'янофільському „Москвитянині“ й ліберальних „Отечественныхъ Запискахъ“, ми можемо уявити собі, як поставилися до Куліша вороги й прихильники нової натуралістичної школи, що тоді в літературі панувала.

„Москвитянинъ“ з його антинатуралістичними і антирізничинськими тенденціями з особливо щирою прихильністю зустрів Кулішеву „Ульяну Терентьевну“. Б. Алмазов вітав появу повісти Куліша, як певний симптом зміни напрямку в літературі. Про IX-ту й X-ту книжки „Современника“, де з'явилися перші повісті Куліша й Толстого, критик писав, що ці книжки „произвели очень хорошее впечатлѣніе, совсѣмъ не похожее на то, какое производили на насъ статьи ‚Современника‘ въ зимній сезонъ“¹⁾ „Повѣсть ‚Исторія Ульяны Терентьевны‘ проникнута прекрасными чувствами и обнаруживаетъ въ авторѣ прекрасное направление“²⁾. Рецензентові здавалося, що повісті Куліша й Л. Толстого відзначають перехід „Современника“ від натуралізму, як „ложнаго“ напрямку до ідеалізму й „прекрасныхъ чувствъ“³⁾. Для Алмазова Куліш був представником і виразником „благородныхъ“ почуттів, письменником, що має цілком „правильные“ й „моральные“ погляди й малює порядних і нормальних героїв, вартих повного співчуття. В Куліші „москвитянинці“ бачили свого одноплеменника, хоч особисто, напевне, його й не знали. Критик московського місячника з особливою симпатією поставивсь до головної героїні повісти, до Ульяни Терентьевни, що її змалював Куліш з надзвичайною ясністю й прозорою душевністю. „Что касается до самой Ульяны Терентьевны, то это лицо въ высшей степени симпатичное и дѣйствуетъ какъ-то отрадно на читателя“⁴⁾. „Вообще ‚Исторія Ульяны Терентьевны‘ несмотря на всѣ свои недостатки, произвела на насъ очень пріятное впечатлѣніе, — резюме Алмазов свое загальне вражіння від Кулішевої повісти. — Въ авторѣ много силъ, душа его полна благородными чувствами и прекрасными

¹⁾ Москвитянинъ, т. V, від. V, ст. 106.

²⁾ Ib., ст. 108.

³⁾ „Фабрикаціи, носящія штемпель натуральной школы, появляются все рѣже и рѣже, а между тѣмъ то и дѣло выступаютъ новые литературные дѣятели со свѣжими силами и здоровымъ направлениемъ“ (ib., ст. 106).

Сказане тут у Алмазова про зміну напрямку в літературі стосувалося очевидячки, головним чином, до повісти Куліша, а не до Л. Толстого чи статті Корша, бо більшу частину рецензії приділено „Ист. Ул. Тер.“, а „Дѣтству“ Толстого присвячено тільки три рядки: „Очень понравилась намъ повѣсть Исторія моего дѣтства. Многія черты дѣтства схвачены очень живо. Разсказъ проникнутъ живымъ чувствомъ“ (ст. 113). Ось і все. Куліш був ближчий, зрозуміліший і цікавіший для слов'янофільського „Москвитянина“, аніж Л. Толстой.

⁴⁾ Не менш сподобавсь критикові характер Наденьки, небоги „Ульяны Терентьевны“ — „Характеръ Наденьки намъ очень понравился, хотя онъ лучше задуманъ, чѣмъ выполненъ... Сочувствіе къ такой женщинѣ, какова Наденька, обнаруживаетъ въ авторѣ правильный и вполне нравственный взглядъ на женщину“ (ст. 112).

мечтами. Видно, що вь воображеніи его тѣснится много прекрасныхъ образцовъ, но онъ еще не привыкъ выражать ихъ“¹⁾.

Про другу повість Кулішеву: „Яковъ Яковличъ“, надруковану в X-й книжці „Современника“ р. 1852, рецензент „Москвитянина“ ще раз переказав те, що він сказав і про перший твір: чудові мрії, що їх автор не зумів втілити в відповідну мистецьку форму. „Въ отдѣлѣ ‚Словесности‘ (Современникъ № X) помѣщенъ ‚Яковъ Яковличъ‘, повѣсть г. Николая М., автора ‚Ульяны Терентьевны‘, о которой мы говорили при разборѣ прошлой книжки ‚Современника‘. Второе произведение г. Николая М. отличается тѣми же достоинствами и недостатками, которыми отличается и первое: это опять прекрасные мечты и образцы, возникшіе вь душѣ челоуѣка, который еще не научился облекать ихъ вь соответствующую имъ, т. е. художественную форму — не можетъ совладать съ ними“²⁾.

Приблизно подібний погляд і присуд висловив про повість Куліша й другий критик „Москвитянина“, відомий слов'янофіл 50-х років Аполлон Григор'єв³⁾.

Стверджуючи, що натуральна школа „вмерла“ і що на зміну цій школі, „міросозерцаніе которой было міросозерцаніемъ душныхъ и грязныхъ угловъ“, прийшли інші письменники, що відмовилися від „рабскаго копирования дѣйствительности“ й, „установивши возможное равновѣсіе идеала и дѣйствительности вь душѣ, относятся къ дѣйствительности во имя вѣчныхъ и разумныхъ требованій идеала“, — стверджуючи це, Ап. Григор'єв мусів визнати, що таких творів, що в їх „соглашенъ идеаль поэта съ самобытными коренными началами этой дѣйствительности“, ще небагато і що „нѣкоторые изъ нихъ, — казав Григор'єв, маючи насамперед на увазі Куліша, — свидѣтельствуютъ болѣе о стремленіяхъ авторовъ, чѣмъ представляютъ художественные образцы“. Ап. Григор'єв вітав „благородство направленія“, але відмовлявся визнати за повістями Куліша будь-яке художнє значіння. „Мы должны, — писав Григор'єв, —

¹⁾ О. с., ст. 113. Критик підкреслив також і письменницьку недосвідченість Куліша, художні хиби його творів, кращий замисел, аніж виконання. „Недостатки, которые мы нашли вь его повѣсти, относятся къ недостаткамъ, проистекающимъ отъ его неопытности“. Головну хибу повісти — неправдоподібність характерів у дієвих осіб — критик з'ясовує хібною композиційного способу, Куліш веде оповідання від особи — „Николаши“ хлопчика 8—9 років. „Авторъ заставляетъ его рассказывать романъ, который разыгрался вь его глазахъ другими: вь романѣ много такого, чего ребенокъ не можетъ замѣтить, а автору было нужно, чтобы онъ замѣтилъ все, безъ чего романъ былъ бы не подонъ“. Ось чому довелося надати Николаші таких почуттів і вражіннів, „которые рѣшительно не по его возрасту“ (ст. 108). Куліш, на думку критика, надто „преувеличилъ скороспѣлость развития своего героя“.

²⁾ „Москвитянинъ“ 1852 р. VI, відділ V, Журналистика. Современникъ № X и XI, стор. 95.

³⁾ У статті „Русская изящная литература вь 1852 году“ Ап. Григор'єв застосовує до „мистецтва“, а не „белетристики“ і вважає вартими розгляду твори тільки 6-х авторів: 1. Островського, 2. Писемського, 3. Потехіна, 4. Крестовського, 5. Кокорева і 6. „незвѣстнаго автора Ульяны Терентьевны“ (Собр. Соч., в. 9, М. 1916, ст. 67—68; вид. П. 1918. ст. 155).

еще упомянуть об авторѣ: ‚Ульяны Терентьевны‘ и ‚Исторіи моего прія-теля‘, помѣщенныхъ въ ‚Современникѣ‘ и отличающихся благородствомъ направленія, хотя вмѣстѣ съ тѣмъ представляющихъ собою не рассказы, не повѣсти, а какіе-то психологическіе этюды, замѣчательные по обилію наблюденій автора надъ впечатлѣніями дѣтства и вообще надъ міромъ собственной души. Художественнаго значенія эти повѣсти не имѣютъ никакого“¹⁾.

Для критиків „Москвитянина“ з їх негативним відношенням до натуралізму, як до літературної школи, було прийнятним те, що Куліш малював дійсність у рисах якоїсь задимленої, стилізованої дійсності, що він робив її піднесеною над дійсністю, „озарялъ явленія дѣйствительности разумною и истинно-любовною мыслью“. Але за всім тим кидалась у вічі в інших випадках неправдоподібність такої піднесеності²⁾. Заперечуючи натуралізм, як літературний і громадський напрямок, Б. Алмазов не міг погодитися з деякою натягнутою неприродністю ситуацій і характеристик, з порушенням законів художньої правди, що помічалися у Куліша й на що звернув, як ми вже бачили, увагу й Тургенєв.

„Отечественныя Записки“, орган ліберальної думки, з певними досить яскраво виявленими антислов'янофільськими тенденціями, байдуже ставивсь до „шляхетних“ змагань і чудових намірів Кулішевих. Те, що подобалося в Куліші Б. Алмазову й Ап. Григор'єву й за що вони багато антимистецьких йому прощали хиб — громадські симпатії обумовлювали

¹⁾ Ап. Григор'єв, Русская изящная литература въ 1852 году. „Москвитянинъ“. 1853, т. I, № 1, отд. V, стр. 35. СПб. Вѣд. (1853, № 27) зазначили, що Ап. Гр. „смѣшальъ произведенія двухъ совершенно различныхъ писателей — художника г. Николая М., автора ‚Ист. м. дѣтства‘ (Собр. соч. А. Гр., ст. 316). Саводник, передрукувавши статтю А. Гр-ва, зробив таку примітку: „Объ повѣсти („И. Ул. Тер.“ и „Ист. м. пріят.“) под-писанныя псевдонимомъ ‚Николая М.‘, принадлежатъ П. А. Кулишу“ (С. Соч. А. Гр. п. ред. В. Ф. Саводника в. 9, М. 1916, ст. 89). Выс. Спірідонов (Пол. Собр. Соч. А. Гр., т. I, Петроград, 1918) зазначає помилку Саводника: „В ‚Современнике‘ нетъ произведения ‚Исторія моего пріятели““. Він гадає, що тут у справі з „Ист. м. пріят.“ „описка, а возможно — и забывчивость Григор'єва. Читай: ‚Исторія моего детства““. В такому разі: „Читай: ‚об авторахъ... не думаем, чтобы Григор'єв по незнанію приписал одному автору и ‚Ул. Тер.‘ и ‚Ист. м. детства‘, как то полагали ‚СПБ. Вед.‘. Это скорее описка Григор'єва или недосмотр корректора“ (Соб. Соч. А. Г., т. I, ст. 324). Важко сказати, хто має рацію: автор замітки в „СПБ. Вѣд.“, В. Саводник чи В. Спірідонов. У Ап. Гр-ва певна невизнаність думки, не виключена, проте, можливість, що під „Ист. м. пріят.“ А. Гр. розумів Кулішевого „Якова Яковлича“.

²⁾ У цитованій вже рецензії Б. Алмазова („Москвитянинъ“ 1852, т. V, від. V) ми знаходимо такі критичні уваги: „Начало повѣсти носитъ на себѣ какой-то странный полудантасическій колоритъ. Герой романа, Николаша... почему-то воображалъ Ульяну Терентьевну въ клѣтччатомъ платьѣ, въ лаковыхъ скрипучихъ башмакахъ и съ связкой ключей въ рукѣ — и совершенно такую онъ нашель ея въ дѣйствительности... Такою рода фантастическія выходы противны законамъ поэзіи: здѣсь неправдоподобная смѣсь дѣйствительности съ фантазією. Это не та смѣсь фантазіи съ дѣйствительностью, которюю мы видимъ въ ‚Носѣ‘ Гоголя и въ повѣстяхъ Гофмана. Въ чемъ разница — пой-метъ всякій“ (ст. 109).

прихильну естетичну оцінку — це саме було для „Отеч. Зап.“ тільки ще однією підставою, щоб підкреслено-неприхильно оцінити Кулішеві твори, що в їх „ідеал“ вище поставлено од „дійсности“. Повісті Куліша робили вражіння старомодности й глибокого „хуторянського“ провінціалізму. У „замоскворецькому“ „Москвитянині“ приймали цей провінціалізм. У „фізіологічному“ Петербурзі низали плечима! В старомодному романтичному провінціалізмові Куліша з домішкою Шіллера-Тіківського ідеалізму знаходив Ап. Григор'єв „благородство направлення“, а критик „Отеч. Зап.“ навпаки, цю ідеалізацію дійсности вважав за довід повної несучасности нашого автора.

„Исторія Ульяны Терентьевны“, читаємо в „Отеч. Зап.“, — вещь до такой степени странная и несовременная, что не знаешь, какъ оправдать появленіе ея въ журналѣ. Дѣйствіе этой повѣсти (если можно назвать повѣстью, Ист. У. Тер.) происходитъ въ какихъ-то воздушныхъ регіонахъ, а ужъ никакъ не на землѣ, хотя сцена и выдается авторомъ за существующую гдѣ-то въ страшной глубинѣ, въ одной изъ отдаленныхъ отъ столицъ губерній. Лица, выведенныя біографомъ У. Т., какіе-то призрачныя созданія фантазіи, некасающіеся и кончикомъ пальца до той живительной почвы, которая называется дѣйствительностью“. Ульяна Терентьевна, „это душа, созданная, какъ говоритъ авторъ, для того, чтобы приводить въ гармонію нестройныя явленія жизни, чтобы искать прекраснаго“, і Готфрід, подібний на Шіллера, й інші дієві особи, всі вони, на думку критика, „очень похожи на какія-то старыя давно читанныя и давно забытыя книги, съ большимъ чувствомъ и весьма плавно переливаюція изъ пустого въ порожнее... Читая рассказъ Г. Николая М., — закінчує свою рецензію критик, — такъ и думаешь, что это переводъ какого-нибудь нѣмецкаго творенія той поры, когда свирѣпствовалъ нѣмецкій романтизмъ и съ жадностію читались романы въ родѣ „Похожденій Штернвальда“, „Офтердингена“ и т. п. 1).

1) Отеч. Зап. 1872, жовтень. Від VI „Журналистика“. Ст. 83—84. Критик „О. З.“ влучно вибрав цитати з повісті Кулішевої, щоб довести свою думку, що твір нашого автора написано в душі й манері романтичної доктрини. Варт прочитати хоча-б наведені в статті цитати, щоб упевнитись, що Куліш навмисне, пишучи свою повість, студіював теорію, стиль і словаки німецьких романтиків, зазначених у критика: Тіка, Новалиса й Шіллера. Герої Кулішевої повісті це — вособлення окремих тез і окремих стилістичних способів романтичного в літературі напрямку. Ось, скажемо, „Садовникъ Готфридъ“, похожий на Шіллера и страстно его любящій. Это „поэтическое созданіе“, какъ отзывается о немъ Ульяна Терентьевна, или „наивное созданіе“, какъ отзывается о немъ самъ авторъ“. Тут цього характерно-шіллерівського визначення: „наївний“, очевидячки, вжито з спеціальною метою точно термінологічно зазначити типову особливість героя, з метою протисгавити „наївного“, вихованого на Шіллера, Готфріда (і ім'я спеціально!) натурам „сентиментальним“, зіпсованам цивілізацією. Представником і виразником цього „сентиментального“ типу являється зіпсована „пансіонною цивілізацією“ панянка Марія Антонівна, дочка старого Дубівіна. Її характеристика — зразок витриманости у Куліша стилістичних способів, властивих ідеалістично-філософській абстрактній мові німецьких романтичних письменників. Ось як про неї висловлюється Наденька: „Марья Антоновна получила въ наслѣдство отъ отца всю его грубость, всю эту тенденцію къ ве-

З приводу не зовсім прихильної оцінки в „Отеч. Зап.“ його повістей Куліш запитував свого родича й приятеля Мик. Дан. Білозерського: „А читали Вы, какъ его бранили ‚Отеч. Зап.‘ за первую повѣсть? Это бранилъ Мих. Михайловъ, авторъ ‚Кумушекъ‘ и другихъ небольшихъ пьесъ. Краевскій представляетъ видъ, что у него есть свои таланты, но чѣмъ дальше, тѣмъ ему будетъ неловче безъ повѣстей Н. М., а потомъ ужъ требованія сего послѣдняго — въ случаѣ просьбы — окажутся неслышанными. Такъ говоритъ авторъ, оскорбленный наукою брани, показывающею совершенное отсутствіе критическаго чуття и уваженія къ литературному дѣлу. Но къ чему забѣгать впередъ“ (Лист з 7. XII. 1852). Другого дня, 8 грудня 1852 р., Куліш у листі до О. М. Бодяньського висловлював подібні думки. Навівши слова редакторів „Современника“, що про його повісті казали: „они (=повісті) скрасили намъ журналъ и придали ему интересу“, Куліш додавав: „Краевскій бѣсится, что выпустилъ изъ своихъ рукъ. Но какой же онъ дурень: зачѣмъ было браниться“¹⁾.

Переходимо до історичного роману Кулішевого „Алексѣй Однорогъ“, надрукованого в XII, I-й і II-й книжках „Современника“ року 1852 й 1853. Куліш оповідає, що коли цей роман було зачитано на одній літературній вечірці, певне, у Некрасова, то „послѣ второй части современники воскликнули: ‚Это нѣчто совершенно новое!‘“ Ми не маємо причини в даному разі не вірити Кулішеві, хоч лист Некрасова до Тургєнєва з 20 січня 1853 року свідчить про інше. „Получилъ ты первый № ‚Совр.‘ и вѣрно имъ недоволенъ, а я такъ и очень, — писав Некрасов. — Давно не выпускали мы такой мрачной книги. Что ты думаешь о комедіи Писемскаго? Объ остальномъ не стоитъ ни спрашивать, ни говорить“²⁾. „Остальное“, це, розуміється, насамперед — Олексій Однорог Куліша. Треба припустити, що відношення редакції до цього роману з часом змінилися і з прихильного зробилися цілком негативними. Що Некрасов і Панаєв принаймні спочатку (в грудні) досить позитивно поставилися до „Олексія Однорога“, це видно хоч-би з того факту, що перший відділ останньої книжки за 1852 рік і першої та другої за 1853 віддано „Однорогові“. Відомо, що ці книжки бувають „ударними“ і в них друкується така річ, що на думку редакції, може зацікавити значне коло читачів і тим самим збільшити передплатників часопису. Так року 1851—1852 було на-

шеству и апатію къ тому, что собственно составляетъ человека“. Це чудовий конденсований, зведений в одну цільну формулу вираз романтичного розуміння моральної „грубости“, вульгарности натури, як наслідку тенденції людини до матерії й байдужости до того, що романтики й преромантики називали „внутрішньою людиною“ Куліш, як ми бачимо, хоче, власне, не так дати описи своїх дієвих осіб, як їх філософічні формули, їх метафізичну цінність з'ясувати. Його характеристики героїв це не що інше, як характеристики певних формул і визначених формулувань.

¹⁾ „Кіев. Стар.“, 1897, кн. XI, ст. 267.

²⁾ А. Н. Шыпинъ, Некрасовъ. СПб. 1905, стор. 114. Панаєв і собі в тому-ж листі дописав: „I № Совр. — мраченъ, да дѣлать было нечего; 2-й будетъ лучше“.

друковано роман А. Писемського: „Богатый женихъ“. Розділи I—VI було вміщено р. 1851 в XII книжці, VII і дальші розділи з'являлися в книжках „Современника“ року 1852 (кн. I—V).

Що роман виходив „мрачнымъ“, це почував Куліш. У листах до Мик. Дан. Білозерського досить докладно описав Куліш свій тодішній похмурий настрій і важку нудьгу. Наприкінці листопада Куліш був ослаб на холерину (з ним ставсь „холеричний випадок“) і він мусів увесь початок грудня, безвихідно, просидіти вдома. Сидіння весь час у хаті на самоті, чекання жінки, що ще з Мотронівки до Петербургу не повернулася, почуття перевтоми од праці, — все це, певна річ, псувало йому настрій, пригнічувало, губило енергію, викликало нудьгу. „Чувствую себя дрянью“, — резюмував Куліш свій тодішній настрій. „Иногда читаю, развернувь книгу посрединѣ, иногда пробую работать и успѣваю принудить себя заняться часа три сряду своимъ ремесломъ, иногда — и это самыя отрадныя мои минуты — пишу. Зато достається моимъ героямъ и героинямъ, а еще больше достається моимъ читателямъ (если суждено этому быть напечатаннымъ). Они непременно проникнутя моею хандрою и выкопають изъ своего прошедшаго самое грустное, что только въ нихъ таилось. Мораль моя вооружена зубами: она будетъ грызть сердце читателю — въ этомъ я увѣренъ. Къ счастью я пишу немного и если бы завтра приѣхали мои барышни, то кто знаетъ какой оборотъ приняла бы моя повѣсть“. У тому-ж листі він сповіщав Білозерського про літературні новини: „Литературныхъ новостей покамѣсть нѣтъ. Отеч. Зап. выйдуть 8-го числа, а Современникъ еще позже. Все это вслѣдствие сношеній редакторовъ съ цензорами, которые сами не знаютъ, что можно, а чего нельзя позволить. Макаровъ у меня изрѣдка бываетъ (такого друга нѣтъ на свѣтѣ, какъ Саша) и сообщаетъ вѣсти объ этомъ странномъ мірѣ. Изъ его трудовъ въ 12 книжкѣ От. Зап. явится послѣдняя статья объ испанской литературѣ. Выправка біографическихъ свѣдѣній о Гоголѣ' остается подь сомнѣніемъ, позволить ли цензура печатать объ этомъ надобвшемъ уже ей писателѣ. То же должно сказать и о его романѣ, въ которомъ все дышетъ истинно-рускимъ и при томъ монархическимъ духомъ; но цензора крѣпко призадумались надъ событіями и первыя двѣ части уже совсемъ готовыя къ тисненію начисто, по словамъ автора, ожидаютъ рокового изрѣченія — быть или не быть. Вотъ почему не является Современникъ. Теперь Вы очень поздно его получите“. „Быть — пише Куліш 7 грудня 1852 р.: — Быть. Я видѣлъ, какъ Н. Я. держалъ корректуру второй трети романа для январской книжки. Очень любопытно знать, какъ Вы найдете это новое его произведение. Жаль только, что оно будетъ очень обрѣзано: дорогою цѣною купить оно право существованія“. Але ще й 7 грудня, коли Куліш остаточно вже дізнався про цензурний дозвіл і тримав навіть коректуру січневої книжки, він усе-ж-таки не знав, коли з'явиться XII книжка: „А все таки я еще не знаю, котораго числа появится 12-я кн. Совр., весьма для меня интересная: я хочу знать, до какой степени окарнали бѣднаго Н. Я.“. Оскільки потерпів твір Кулішів

ми не знаємо, бо не маємо його рукопису. Тільки з листа до О. М. Бодяньського ми довідуємося в загальних рисах про скорочення окремих частин роману. „Любопытно узнать, — питає Куліш Бодяньського, — Вашъ окончательный судъ о новомъ трудѣ моего пріятеля. Мнѣ самому нравится Прокло Прокловичъ¹⁾, — тѣмъ болѣе, что онъ не подвергся ни малѣйшему сокращенію со стороны цензора. 3 и 4 части сильно сокращены и изменены, 5 и 6 опять прошли безъ большихъ сокращеній, однако въ сложности нѣсколько страницъ выброшено и оттуда“²⁾.

У цих листах варт з особливою увагою зупинитися на цензурних перешкодах. Цензура для Куліша, коли він, занедбавши службу, з головою пірнув був у журналістику, була саме тим пунктом, де сфера його діяльності повинна була стрінутися з цілями й поглядами урядовими. Тому дуже цікаво з'ясувати, на чому в Кулішевих творах позначився тиск цензури і як далеко заходив Куліш у своїх компромісах.

Цензурні перешкоди спричинилися до того, що Кулішеві доводилося погоджувати свої писання з вимогами офіційної благонадійності та до того ще й писати під чужим ім'ям. Кулішеві, як відомо, було заборонено друкуватися. „Було йому, пише Куліш про себе в своїй автобіографії, — заказано пером хліб заробляти... І от мусів він писати по журналах *incognito*, а потім помістив у *Современнику* дещо своїх творів, підписавшись „Николай М.', з таким заміром, що коли-б тайна поліція присіпалась, то пріятель його і земляк — душа високо благородна — Миколай Макаров назвавсь-би перед нею автором тих творів“. Боячись перлюстрації листів, Куліш, щоб сховати од офіційних осіб свою літературну діяльність, цілий маскаррад справляє, відіграє справжні фарси. В листах своїх він описує візити до нього Макарова, розказує про розмови підчас одвідин з власним своїм псевдонімом, себе з собою. Надзвичайно оригінально в одному з листів своїх Куліш дає зрозуміти М. Д. Білозерському, що цей Макаров і його розмови були тільки витвором фантазії, не більш як маскарadne *qui pro quo*. Сказавши, що Макаров „изрѣдка бываетъ у него“, Куліш пояснює при цьому, щоб уникнути непорозуміння: „такого друга нѣтъ на свѣтѣ“. Але й тут, щоб таки зберегти конспірацію, він додає: „какъ Саша“. Ім'я Николая Макарова було для Куліша тим шифром, що під ним він ховався од уважного зору „милостиваго благодѣтеля“ Леонтія Васильевича Дубельта. Куліш ховався під шифром не тільки з своїм авторством, але й з думками своїми. Всі твори Куліша — шифровані, всі вони — псевдонімні. Для Кулішевих творів властивий розрив між замислом, справжніми намірами автора і виконанням, зовнішньою тенденцією і внутрішнім розумом фактів. Куліш силувався писати в офіційному дусі, щоб офіційною благонадійністю прикрити й покрити, вратувати неблагонадійну двозначність фактів, що він їх малює. Псевдонім, як літе-

¹⁾ Одну з дієвих осіб свого роману „О. Однорог“, Прокла Прокловича, змалював Куліш у дусі біблійних патріархів.

²⁾ Київ. Стар. 1897, кн. XI.

ратурний спосіб, спосіб маски, як певний спосіб літературного стилю, характеризують творчу манеру нашого письменника. В „Олексії Однорозі“, а так само і в „Чорній Раді“, все ніби-то дихає „истинно-русскимъ и при томъ монархическимъ духомъ“; проте, не вважачи на це захисне офарблення, цензорам доводилося „крѣпко призадумываться надъ событіями“. Події здавалися не зовсім безпечними й викликали підозріння що-до правдивих авторових намірів. Для нас тепер надзвичайно важко з'ясувати, що мав сказати Куліш своїм „Однорогом“. У прикровенній, підцензурній, тій, що ми тепер знаємо, редакції, „Олексій Однорог“ Кулішів це — „українські легітимісти 300 років назад“, це ніби-то певна спроба довести Миколаївському урядові, що українці і в заверюхах революційної хуртовини лишаяються вірними синами „престола и отчества“ і в своєму вірнопідданстві ніколи не зрадять законного „Бориса“ за-для самозваного „Дмитра“. Звичка писати листи до Дубельта й Орлова, стиль навмисних і натягнуто-прибільшених „упевнень“ і на його романі позначився. На перший погляд здається, що ніби-то Куліш написав цього роману з спеціальною метою легалізувати себе та упевнити раз на завсіди публіку й особливо уряд, що тільки поганий християнин і непевний українець можуть не визнавати святого таїнства „мвропомазанія“, що ним державці стверджуються як намісники Бога в державі. „Офіційно“ головний герой роману, боярич Олексій, легітиміст; „неофіційно“, — тому спричинилися події, випадок, зовнішні причини й незалежні від героя й автора обставини, — він не тільки опиняється в таборі у самозванця, а ще й ратує „Димитрія“ від смертельної небезпеки. Куліш зробив усе, щоб з'ясувати для цензури появу Однорога у бунтівників простим випадком і тим захистити себе од можливих закидів і обвинувачень у неблагонадійності. Наміри у Куліша найкращі Що-ж він може зробити, коли події були такі неблагонадійні? Він шифрує зраду Олексія Однорога. Зрада Однорогова шифрована й псевдонімна, як псевдонімний і сам автор.

З розриву між тенденцією й подіями Куліш робив для себе засіб захиститися від цензури. Вже критик „Москвитянина“ Б. Алмазов підкреслив, що для автора „Історії Ульяны Терентьевны“ і „Якова Яковлича“ властивий оцей розрив між замислом і виконанням. „Это, — писав критик про Кулішеві повісті, — прекрасные мечты и образы человека, который еще не научился облекать ихъ въ соотвѣтствующую имъ форму“. Не твір, а мрія про твір, змагання до твору! Б. Алмазов гадав, що ця „недокінченість“ і „невтіленість“ то виключно авторова хиба, що джерела розриву можна пояснити звичайно невмінням молодого автора, письменницькою його недосвідченістю. Критик вірив, що Куліш молодий автор, що зможе згодом навчитися уникати розривів. Він не знав, що Куліш свідомо культивує „розриви“. Куліш не навчився уникати розривів, бо ніколи й не намагався вчитись. Навпаки, як у даному разі з „Олексієм Однорогом“, Куліш свідомо й упевнено йшов на те, щоб ствердити розрив між мріями, що в його розумі виникали, і втіленням їх у певних образах. Розрив між тенденцією й виконанням це не тільки формальний у Куліша

момент, не тільки композиційний спосіб. Способом розриву, способом дисинтезизації Куліш (людина, за С. О. Єфремовим, без синтези) користувався скрізь і завжди: в літературних творах, в особистому житті і в громадських своїх стосунках. Спосіб розриву між замислом і виконанням був способом його літературного й соціального стилю.

Що цей розрив у романі „Олексій Однорог“ Куліш цілком для себе усвідомив і, усвідомивши, ствердив, як неминучий мистецький і висновок із зовнішніх громадсько-політичних вимог того часу, про це ми як-найкраще довідуємося з власного Кулішевого листа до М. Д. Білозерського. В цьому листі цілком виразно з'ясовується зовнішня (соціальна) обумовленість розриву між замислом і виконанням, між явним для всіх виразом і внутрішнім для небагатьох схованим розумом подій. Куліш писав про „Однорога“:

„Но не совѣтую Вамъ читать его въ печати, если Вы хотите читать дѣйствительное сочиненіе автора (разбивка наша). Можетъ быть, можно будетъ доставить Вамъ собственноручную его рукопись. Отнимите у картины нѣкоторыя тѣни, сотрите нѣкоторыя краски, прибавьте ей нѣсколько мазковъ собственнаго искусства — что изъ нея выйдетъ, то вышло и изъ этого несчастнаго произведенія. Я совѣтовалъ Н. Я. обождать еще лѣтъ двадцать, можетъ быть, тогда гораздо удобнѣе будетъ печатать; но онъ отвѣчалъ мнѣ, что ,черезъ двадцать, черезъ пятьдесятъ и пожалуй черезъ сто можно печатать съ рукописи своимъ порядкомъ, а теперь своимъ. Зачѣмъ лишать себя удовольствія высказать людямъ нѣкоторыя мысли и чувства, если невозможно высказать всѣ? При томъ же и средства къ существованію (такъ какъ другихъ не имѣется) не такая бездѣлка, безъ которой можно обойтись. Человѣчество 1870 годовъ, можетъ быть, не будетъ вовсе нуждаться въ такихъ произведеніяхъ, какъ наши, а мы сдѣлаемъ глупость, обрѣкши себя на добровольную бѣдность. Съ печальнымъ покиваніемъ головы я согласился, что онъ разсуждалъ дѣльно, и рѣшившись не докучать ему своими дружескими увѣщаніями умереть съ голоду. По всѣмъ признакамъ, онъ не чувствуетъ къ этому ни малѣйшей охоты. Ну, Богъ съ нимъ. Что дѣлать, если онъ безсиленъ боротися съ эгоистическимъ духомъ вѣка. Пускай себѣ живетъ и пишетъ, а мы будемъ читать и воображать: ,каково это было въ рукописи“.

Цей діалог Куліша з собою й хитання, в діялозі висловлені, надзвичайно яскраво характеризують Кулішеву вдачу, його максималізм і радикалізм, що іноді міг посунути його на найбільш несподіваний і парадоксальний учинок, а іноді міг мирно існувати собі поруч чисто-хуторянської поміркованости. Коли „все“ неможливе і неприступне, то треба, на Кулішеву думку, брати і висловлювати „дещо“. Хай з сумним хитанням, хай з важким почуттям, але він, кінець-кінцем, згоджувався відмовитися від того, що здавалося як на той час надто далеким і недосяжним, і вдоволюватися проповіддю „малих діл“. У ці ліквідаторські після катастрофи р. 1847 роки Куліш, з своїми аргументами: „Не вмерти з голоду“ і визнанням власної „безсилости змагатись“, виразно ставав і собі на шлях ліквідаторства й ліквідаторської погоджености.

Оскільки аналіза ліквідаторської філософії, висловленої в „Олексії Однорозі“, аналіза цієї типової для Куліша подвійної псевдонімної дво-значности виходить за межі нашої теми: „Куліш і Современник“, ми переходимо до розгляду інших його творів, надрукованих у „Современникові“ р. 1853.

Історичний роман був для російської літератури формою вже перейденою. Така форма в 50 роках застаріла. В ці роки вона була привилеєм Загоскіних і Лажечникових, письменників, що перебували по той бік літературного мистецтва й літературної боротьби, взагалі, привилеєм письменників другорядних. Куліш „О. Однорогом“ претендував на grand art, забуваючи про те, що історичний роман зовсім не відповідав тодішнім літературним модам і мистецьким смакам. Вальтера Скота в 50-х роках вже не перекладають для чергових журнальних книжок. На місце В. Скота прийшли інші імена й інші авторитети. Дікенс і Текерей принесли з собою нові смаки та колишню моду на історію й історизм замінили новою модою на „фізіологію“. Куліш, що мав намір зробитись сталим співробітником „Современника“ і йти за віком, повинен був, забувши Вальтер Скота, орієнтуватися на Дікенса. Він так і зробив. Перед Кулішем рр. 1852—53 лежав певний шлях російської журналістики, Некрасівського „Современника“, з його типовими міськими, петербурзькими навіть, інтересами й нахилами, інакше кажучи, шлях натуральної школи. Коли р. 1852 Куліш починав свою літературну діяльність у „Современнику“ з великих повістей („Ульяна Терентьевна“, „Яков Яковлич“, „Олексій Однорог“), що в них він був далекий від „фізіологічних“ принципів натуральної школи, то з 1-ої книжки „Современника“ року 1853 він переходить на маленькі нариси, етюди й навіть фельтони, пише типові міські нариси фізіологічного Петербургу, складає типові, цікаві для міської публіки, огляди закордонних новин. Куліш помалу втягувався у літературні будні, робився літературним „поденником“, професійним робітником, звичайним журналістом, що пише зівсіди й про все.

Ми досі не маємо докладного бібліографічного покажчика Кулішевих творів. Російська журналістика як 50-х, так і інших років перебуває в стані повної нерозроблености, а тому тільки з Кулішевих листів ми довідуємося, що з надрукованих р. 1853 в „Современникові“ статтів належить нашому письменникові. В листі до О. М. Бодяньського Куліш вказує на такі статті: „Такъ какъ Вы интересуетесь знать, что дѣлаетъ Вашъ пріятель, то довожу до Вашего свѣдѣнія, что въ 1-й кн. Современника его перу принадлежатъ: Прогулки по Петербургу и разборы книгъ. 1. Живописный Сборникъ, 2. Исторія морского Корпуса, 3. Изюмскій полкъ, 4. Исторія Семеновскаго полка, 5. Исторія Сапернаго баталіона, 6. Шхеры, 7. Приворотное зелье, 8. Богатая невѣста, 9. Влюбленный въ самого себя; а во второй — Иностранная Извѣстія. Для третьей книжки онъ также пишетъ этотъ фельетонъ“¹⁾. Ці відомості доповнюємо листом Ку-

¹⁾ Лист з 17 лютого 1853 р. „Кіев. Стар.“, 1897, кн. XI, ст. 268.

лиша до М. Д. Б-го. „Въ новомъ номерѣ Современника, — писав Куліш 7 лютого 1853 року, — приятелю принадлежатъ „Иностранныя Извѣстія“. Ему же принадлежитъ переводъ съ Польскаго о паркѣ Воронцова. Онъ ежемѣсячно взялся приготавливать этотъ фельетонъ, хотя находитъ эту работу утомительною, по множеству чтенія иностранныхъ газетъ“.

„Иностранныя Извѣстія“, що їх складав Куліш, не відрізняються од тих, що складали інші. Їх зроблено ножицями: вирізки й виписки з різних закордонних газет і часописів, *Revue Britannique*, *Illustr. Lond. News*, *Athenaeum*, *L'Illustration*, *L'Ind. Belge*, *Gazette des Théâtres* і т. и. Служе без власних коментарів і додатків подається мішанина новин, сенсації, журнальних дрібниць, звідомлення про вистави в Лондоні й паризькі театри, про шура, що його зашили в шкуру болонки й продали ніби собаку, про французький переклад Дантового „Пекла“, англійських емігрантів в Австралії, будинок Бульвера й археологічні знахідки в Ніневії.

На більшу увагу заслуговують Кулішеві „Прогулки по Петербургу. I. Утро на толкучемъ рынкѣ“ (Современникъ 1853, кн. I, отд. VI, ст. 39—47). Про цей етюд („Утро на толкучемъ рынкѣ“) Куліш подає дуже цікавий коментар у неопублікованому листі до М. Д. Білозерського.

„Это будутъ небольшие рассказы о видѣнномъ и слышанномъ въ разныхъ закоулкахъ столицы, почти безъ всякой примѣси вымысла. На первый разъ онъ описалъ одно изъ своихъ посѣщеній толкучаго рынка и покупку пары книгъ; одна называется: ‚Растущій виноградъ‘ (журналъ 1787 года), а другая: ‚Сельская бібліотека‘, въ которой напечатаны повѣсти (Сервантеса). Я видѣлся съ нимъ, когда онъ отдалъ уже рукопись современникамъ, которые, по его словамъ, приняли ее съ восхищеніемъ и просили его писать для каждаго мѣсяца по одному такому рассказу. Онъ однако жъ не ручается за свое толкучечное вдохновеніе и боится покончить двумя или тремя опытами въ этомъ родѣ. Между прочимъ онъ въ этихъ рассказахъ намѣренъ приводить курьезныя или характеристическія выдержки изъ старинной нашей литературы. Узнавъ, что Вы обладаете порядочнымъ собраніемъ старинныхъ книгъ, онъ приносить Вамъ въ даръ ‚Растущій виноградъ‘. (Вы получите его черезъ Виктора Михайловича, который — о чудо! — начинаетъ шевелиться) и всепокорнѣйше проситъ Васъ перебрать и прислать ему изъ нихъ лучшія мѣста, которыя отыскивать Вы снабжены чутьемъ удивительнымъ“ (листъ з 15 грудня 1852). До цього-ж листа Куліш дописав: „Купилъ я сегодня на толкучкѣ у своего приятеля, странствующаго букиниста (съ огромною пазухою и сѣдой бородой; я кажется рассказывалъ Вамъ объ этомъ оригиналѣ) книгу подъ заглавіемъ: ‚Растущій виноградъ‘, ежемѣсячное сочиненіе, издаваемое отъ главнаго народнаго училища города св. Петра. Мѣсяць генварь 1787. На рамкѣ заглавнаго листка сверху полиграфическая головка съ надписью: **ΣΟΚΡΑΤΗΣ**. Я думалъ одинъ мѣсяць: нѣтъ три, въ каждомъ стр. отъ 80 до 100“.

Тинь Дікенсова й Вальтер-Скотова водили Куліша на тандиту. З В. Скотовим Ольдбеком рівняє себе Куліш що-до антикварних своїх

інтересів. „Я спішу, — пише Куліш у цьому нарисі, — завладіть драгоцінною книгою, какъ Ольдбекъ Вальтера Скотта или какъ тотъ знаменитый книгощейка, передъ которымъ преклонялся Ольдбекъ, этотъ незабвенный антикварій“. Куліш був захоплений Дікенсом і Дікенсовим Давидом Коперфілдом. Дослідник джерел „Історіи Ульяны Терентьевны“ та „Якова Яковлича“ повинен звернути увагу на той факт, що на-весні 1852 року, себ-то саме тоді, коли Куліш працював над цими повістями з дитячого життя, він, мріючи про „прекрасные часы отдыха и легкаго чтения“, радив Плетньову: „Я думаю, Вы уже начнете теперь читать Давида Коперфильда — это лучшее произведение человеческого — не ума, но сердца. Я намѣренъ приняться за него въ третій разъ“ (лист з 21 травня 1852 року).

Пишучи під Дікенса, студіюючи Гоголя, Куліш потрапляв іти в ногу з „современниками“. В „Современнику“ Дікенс друкувався з року в рік. В оповістці „Объ изданіи Современника въ 1854 г.“, надрукованій при XII-ій книжці року 1853, читаємо: „Въ отношеніи къ иностранной литературѣ редація уже не разъ объявляла и частію доказала на дѣлѣ, что она поставила себѣ правиломъ для своихъ подписчиковъ переводить каждое новое произведение Диккенса и Теккерея“. Так, р. 1853, коли Куліш почав складати свої „Прогулки по Петербургу“ в часопису було надруковано цілу низку Дікенсових речей: „Квартира со столомъ и прислугою. Повѣсть“ (кн. I, ст. 48—85); „Старое платье. Физиологическій очеркъ“ (кн. II, ст. 211—227); „Изъ Диккенсова журнала“, „Путешествіе по улицѣ Кадоръ. Физиологическій очеркъ“ та „Призраки Лондонскаго Сити. Физиологическій Очеркъ“ (кн. III, ст. 1—19, 37—50 і 66—78); в квітні „Письмо Иногородняго Подписчика (Дружинина) объ англійской литературѣ и журналистикѣ“ присвячено спеціально Ч. Дікенсові та його часописові (кн. IV, ст. 271 і д.). З цієї значної кількості Дікенсівського матеріалу, вміщеного в „Современнику“, ми бачимо, що „Современникъ“ рівнявся на Дікенса. Дікенс і Текерей зробили в англійській літературі популярними ескізи й легкі пів-белетристичного, пів-фельстонного характеру малюнки з лондонського міського побуту. В Росії подібні нариси ввів у моду Некрасов та його приятелі, що взяли участь у збірникові, присвяченому описові фізіології Петербургу. За порадою, очевидно, Некрасова почав вести в „Современникові“ подібний белетристичний фельетон і Куліш.

Куліш своїми „Прогулками по Петербургу“ мав іти слідом за Дікенсовими міськими ескізами і, рівняючись на фізіологічні нариси англійського письменника, давати для читачів Некрасівського часопису відповідний місцевий петербурзький матеріал.

Ім'я Дікенсове, а одночасно і ім'я Гоголеве було для Некрасова й Некрасівського гуртка в першій половині 50-х років гаслом літературно-громадських змагань, предметом журнальної боротьби¹⁾. Боротьба

¹⁾ У відділі бібліографії (Современникъ, кн. IV, відділ „Новыя книги“) ми знаходимо таку цікаву полеміку з приводу питання, що таке поезія: „Одинъ журналъ, убѣ-

за фізіологічний реалізм і реальні, так мовити, фізіологічні цілі громадсько-соціального визволення починалася літературною боротьбою за й проти „фізіологічних“ творів Дікенса й Гоголя. З одного боку ставали літерати, що розуміли поезію, як „устремленіє и витаніє“ й не знаходили в Дікенсі, Текерей й Гоголі „страниць увлекательныхъ, приголубливающихъ или оживляющихъ душу“, а з другого ставали представники натуральної школи („сентиментального, за Ап. Григор'євим, натуралізму“): „мы — находящіє въ произведеніяхъ этихъ писателей истинно-поэтическія, увлекательныя и возвышающія душу страницы“.

У суперечці за Дікенса Куліш займає середнє місце. Твори Дікенсові для нього це найкраще, що може дати людське серце. Він приймає Дікенсів сентименталізм, згоджується бачити в нього „приголубливающія душу“ сторінки, але засвоїти, прийняти Дікенса, як автора фізіологічних нарисів, до кінця він не міг. У своїх „Прогулкахъ по Петербургу“, писаних під Дікенса, Куліш іде на компроміс. Він пише про фізіологічний Петербург, іде на базар, але свій натуралістичний нарис про „утро на толкучемъ рынкѣ“, натуралізм свій вводить він у рамці антикварних тенденцій. На базар він іде як антиквар, антикваризує фізіологічну сучасність. „Дікенса“ бере через „Вальтер Скота“. Тимчасом Вальтер Скотизм, ідеологія провінціального дрібно-помісного сквайра в 50-і роки була в Петербурзі не до речі, була певним анахронізмом. Кулішеві треба було вибирати остаточно: або-ж повний розрив з провінціяльним романтичним історизмом, або-ж іти на розрив з фізіологічною сучасністю Петербургу і тим самим з „Современникомъ“. Куліш вибрав останнє.

Підстав для розриву з „Современником“ у Куліша було більш ніж досить. Тут мали своє значіння й особисті мотиви й причини соціально-громадського характеру. Перш за все треба підкреслити те, що Куліш був соціально чужий Некрасівському „Современнику“. У Куліша з його антикварним культом Вальтер Скотівської ідеології англійського сквайра було найменш спільного з Современницьким різночинством. Він не в місті шукав для себе прихильних оцінок, аудиторії й читачів. Його переважно

жденный въ томъ, что мы ложно понимаемъ поэзію, потому что, находя ее въ произведеніяхъ Диккенсовъ, Теккереевъ и Гоголевъ, не находимъ въ стихкахъ г-жи NN, поясняетъ намъ, что такое поэзія. „Поэзія — говоритъ журналъ, или, точнѣе, сотрудникъ этого журнала — есть, м. г., устремленіє неогрубѣвшей души къ небесному міру, къ гармоніи вѣчной, есть влеченіє ея въ родную свою сферу. . Она уносится невольнo, мимо образствъ чувственныхъ, къ желанному чувству неземного счастья“ (ст. 33).

Цьому абстрактно-ідеалістичному тлумаченню поезії, як романтичного Sehnsucht'a, змагання від минушого й земного до безмежного й вічного, критик протиставляє конкретно-формалістичне визначення відомого Курганівського „Письмовника“. „По этому опредѣленію поэзія не есть только устремленіє и витаніє: она представляетъ стихами жизнь и дѣла человѣческія. Слѣд., Кургановъ смотрѣлъ на поэзію вѣрнѣе, нежели сотрудникъ журнала“ (ст. 34). Це іронічне протиставлення платонівсько-романтичного розуміння поезії, як мистецтва, що є „органомъ неземной стихій“ формально-натуралістичного поняття поезії, як „искусства стихотканія“, що „представляетъ стихами дѣла человѣческія“, де „стихи состоятъ изъ частей извѣстною мѣрою положенныхъ“, було висловом боротьби за „фізіологізм“ у літературі.

й виключно цікавить „мнѣніе обитателей деревень“. Для нього важливіш подобатись у провінції, аніж у столиці, ніж у колах радикально настроєного міського російського громадянства. Прихильник Карамзіна, Жуковського й Пушкіна, Куліш мріяв бути Карамзіним й Пушкіним української провінції. Народовство Некрасова, що орієнтувався на міські різночинські смаки й симпатії, було продуктом міської культури. Народовство Кулішеве було провінціально-хуторянським, на ньому лежали прикмети захоханости в провінціалізм. Бо-ж тільки там у провінції, каже Куліш, „авторъ даеъ свой истинный плодъ“. „Намъ, горожанамъ, интересно мнѣніе обитателей деревень о томъ, что насъ восхищаеъ. Какъ тамъ это отражаеъся. Н. Я. говоритъ, что нравиться въ провинціи для него едва ли не важнѣе, нежели нравиться въ столицѣ. Тамъ авторъ даеъ свой истинный плодъ; тамъ сѣмена его таланта глубоко западають въ непересыщенныя души и дѣйствуютъ благотворно иногда на нѣсколько генерацій. Онъ поклонникъ Карамзіна, Жуковскаго и Пушкіна, какъ поетовъ-людей и считалъ бы себя истинно счастливымъ, если бы ему было суждено производить на общество такое очеловѣчивающее вліяніе, какое производили они“.

Зв'язаність Кулішева з іншим соціалним оточенням обумовлювала тим самим легкість розриву з оточенням, що в його він, як співробітник „Современника“, був увійшов. Куліш „тяготился“ Петербургом, службою, журнальною діяльністю, „Современником“. Все в „Современникові“ було для нього чужим і байдужим; воно вабило його деякими рисами, утворювало перед ним деякі перспективи, одкривало широкий обрій, але в редакції Некрасівського часопису Куліш завсіди почував себе чужинцем, людиною без батьківщини. Його весь час тягнуло на Україну, в Мотронівку, на хутір, на землю. І він увесь час хитався, чи не кинути йому й службу, що, власне кажучи, не давала йому нічого, й діяльність фельетоніста, для нього нецікаву, і чи не розірвати остаточно з містом та не осісти на землі.

Листи початку 1853-го року показують нам „біженські“ настрої у Куліша, що тоді з особливою силою в ньому прокинулися. „Тікати“ — ось єдина нота його листів із того часу. Тікати з Петербургу, тікати од служби, тікати од журналістики, тікати й тільки тікати. Коли з нього не вийшло видатного літерата, що його співробітництва всі видатні часописи домагаються, коли він з його талантами непотрібний у Петербурзі, то в нього ще інші є можливості: Україна, весняне сонце, хутір, волі. Куліш розумів, що йому з його „карамзінізмом“ не місце в Некрасівському „Современнику“. „Чувствую, — писав він 15-го квітня 1853 року, — какъ тупѣю и теряю поэтическую свѣжесть чувствъ и воображенія. Нѣтъ! Бѣжать, бѣжать отсюда, хоть для того, чтобы слушать шумъ роскошныхъ лѣсовъ и дышать благоараствореннымъ воздухомъ“.

Ідилія сільської самоти — це здається йому, найвище досягнення досконалого людського життя. Настроївшись на русоїстський лад, він малює майбутнє: „Мы надѣмся зажить на простой ладъ“ (1853—V—9). Він

починає проповідувати завдоволеність малим. „Въ глазахъ нѣкоторыхъ людей и я богатъ, а въ глазахъ другихъ и Кочубей бѣденъ¹⁾. Я доволенъ своими средствами, а онъ нѣтъ; слѣдовательно, я достигнулъ большаго благоденствія нежели онъ“. „Отъ службы мнѣ ожидать нечего, потому что меня удовлетворило бы только ‚завидное‘ мѣсто, которымъ для меня ни въ коемъ случаѣ не можетъ быть даже мѣсто начальника отдѣленія, недоступное для меня при всевозможныхъ протекціяхъ. Гораздо больше удовлетворитъ меня независимая бѣдность, которой я наконецъ добился. Книги у меня есть; на хлѣбъ и одежду моихъ доходовъ всегда хватитъ; я даже буду въ состояніи позволять себѣ разныя ученія и артистическія прихоти. Чего же больше?“ „Въ столицѣ конечно я бы получалъ доходовъ гораздо болѣе, но я трудился бы для себя мало, а больше для хозяина моей квартиры, для извозчиковъ, для портныхъ и для разныхъ другихъ особъ, богатѣющихъ неизбѣжно здѣсь нашею расточительностью. Между тѣмъ я дышу болотнымъ воздухомъ, рѣдко вижу голубое небо, мало наслаждаюсь зеленью и то искусственною и скудною; изнемогаю отъ срочныхъ работъ и не освѣжаю своихъ силъ пріятною сельскою лѣбною“ (Листъ до М. Д. Білозерського; 15 квітня 1853).

Особливо цікавий для нас листъ з 8-го квітня. Вихідний пунктъ цього листа — це: „Съ обществомъ, къ которому мы принадлежимъ, мы разлучены огромнымъ неравенствомъ состояній, мѣсть и взглядовъ на вещи“. Тутъ надзвичайно влучно сформуловано громадську ізольованість Кулішеву, непевність його соціального оточення. Геть з Петербургу! Він певен, що з Петербургом у нього немає нічого спільного; од служби йому нічого чекати; він до неї нездібний, крокъ наперед на службі був-би для нього тільки крокомъ назад. Лишається останнє: „устрою хуторъ“. „Меня беретъ охота, — пише Куліш, — совѣмъ оставить службу, и, если дѣла мои въ Малороссіи пойдуть такъ, какъ я надѣюсь, то я отправлюсь зимою въ Петербургъ только въ гости, да и то едва ли будетъ нужно. Вы говорите о шагахъ впередъ, но если бы мнѣ удалось ихъ сдѣлать, то едва ли бы они не были назадъ. Мнѣ нечего ожидать отъ службы, къ которой я неспособенъ. У меня въ запасѣ остался только одинъ ресурсъ — мои литературныя способности. Если я тутъ ничего не возьму, тогда мнѣ остается только зарабатывать собственными руками (съ небольшимъ пособіемъ головы) кусокъ насущнаго хлѣба и провести остатокъ жизни въ чтеніи лучшихъ писателей. Въ Полтавской губерніи находится для насъ хорошій кусокъ земли, который я прибрѣту въ этотъ пріѣздъ, устрою хуторъ и заживу отшельникомъ“ (Листъ з 9—IV—1853).

Мрія про хутір („устрою хуторъ“) була завсѣди для Куліша останньою збробою, що за неї він хапався, коли йому в життєвій борні іншихъ виходів не лишалося²⁾. Ця мрія була вищим у нього аргументом, коли він

¹⁾ „Одинъ изъ молодыхъ Кочубеевъ, женатый на Салтыковой, получаетъ въ годъ 21 000 р. сер, и Александръ Васильевичъ называетъ его нищимъ“ (з того-ж листа, 1853—IV—15).

²⁾ Див. нашу статтю „Куліш-хуторянин“. Зап. Іст.-Філ. Від., кн. IX, 156—184.

не знаходив інших. „Я едва живу отъ нравственной усталости“, писав Куліш з Петербургу 9-го травня.

Ось те становище, що в ньому перебував Куліш, розриваючи свої стосунки з „Современником“. Найближчим приводом для цього розриву, формальною, мовляв, причиною були матеріальні непорозуміння з редакцією. Обставини, що сприяли цьому розриву, Куліш у листі з 1-го травня до М. Д. Білозерського описує з такими подробицями: „4-я книга Современника вышла здѣсь около 20-го числа, по безпутству редакторовъ, которые годились бы только въ портные, да и то еще не столичные. Когда Н. М. былъ боленъ и написалъ имъ объ этомъ записку, прося прислать давно просроченный расчетъ, они о деньгахъ отвѣчали такъ, какъ будто безъ нихъ всего легче обойтись, а между тѣмъ прислали новыя работы. Это его такъ раздосадовало и онъ не только не принялъ новыхъ порученій, но возвратилъ и старыя. Послѣ-того они не видались, и Н. М. радъ вырвать у нихъ, что они остаются ему должны, и прекратить съ ними всѣ сдѣлки. Можно ли полагаться въ денежныхъ дѣлахъ на пьяницъ, картежниковъ и мотовъ, которые, получая по 6000 р. сер. чистаго барыша отъ журнала, до такой степени кругомъ должны, что у одного брошюроторговщика за ними числится за прошлый годъ болѣе 500 р. сер. и онъ не знаетъ, что съ ними дѣлать? Между тѣмъ журнальная заказная работа спротивѣла до нельзя нашему пріятелю; онъ хочетъ отдохнуть, освѣжить голову и предаться болѣе разумной дѣятельности, по внушенію собственной души!“

Виктор Петров.

Як до хреста приводили кантоністів-жидів.

I.

За царювання Миколи I по батальйонах військових кантоністів примусово охрещувано силу жидів-недолітків. Історію цього примусового хрестіння, хоч яка вона цікава та важлива, до краю не висвітлено в жидівській історіографії й досі. Все, що за це ми знаємо, зачерпнено з джерел хоч і вірогідних, проте-ж усе-таки не офіційних. Спомини колишніх кантоністів¹⁾, твори жидівських побутових письменників²⁾, свідoctва сучасників³⁾, звідомлення за судові процеси колишніх кантоністів, що по-

¹⁾ Повісті, що мають саможиттєписний характер, В. Нікітіна: „Многострадальные“, 1871 р. і „Вѣкъ пережить — не поле перейти“, 1873 р.; „Воспоминанія“ Бейліна, Іцковича, Мерімсона, Ермановича, Шпігеля й ин.: „Евр. Стар.“, 1909 та 1910—15 рр.

²⁾ Богров, Бен-Амі, П. Левінсон, Ісгуда Гордон і ин.

³⁾ Усім відомі палкі й повні справедливого гніву Герценові рядки, присвячені зустрічі з маленькими некрутами-жидами („Былое и Думы“, закорд. вид., т. I, стор. 308); опис такої самої зустрічі в Н. А. Огарьовой-Тучковой: „...дѣти, взятые у родителей для того, чтобы они скорѣе обрусѣли...“ (точка — в тексті; Воспоминанія; „Рус. Стар.“,

вернулися в юдейську віру¹⁾, — от ті джерела, що на їх мусіли були ґрунтуватися Дубнов, Х. Коробков та інші дослідники: казармово-місіонарську діяльність серед кантоністів-жидів в офіційних тогочасних документах старанно обминають мовчанкою, хоч як виразно визирають із них ті приховані пружини, що всенюку цю справу порушували. Посередньо з'ясовують трохи цю справу ті дані, що їх опублікував Синод, про кількість жидів, охрещених за царя Миколи I. На підставі цих даних Dr. Samter робить висновок, що з 27 000 жидів, охрещених у 1843—56 рр., переважна більшість — некрути. „Жаден з європейських монархів“, — каже він, — „не опанував у такій мірі вміння навертати жидів до християнської віри, як Микола I²⁾“.

II.

Я маю змогу, на підставі неоголошених друком офіційних документів, простежити, як саме приводили до хреста кантоністів-жидів, — у даному разі київських.

Відомості ці зачерпнув я з „дѣла“ під заголовком: „О принесенной государю императору личной жалобѣ кантонистами изъ евреевъ на насильное обращеніе ихъ въ православіе“³⁾. Повстало це „дѣло“ р. 1859, отже як царював Олександр II, коли вже можна було подавати такі скарги.

У „дѣлѣ“ є аж дві такі скарги. Першу подало троє кантоністів-жидів — Макар Новак, Гаврило Полонський і Григорій Бутлінський „лично отъ себя и товарищей своихъ“, прикомандированих, по тому як розформовано батальйони військових кантоністів, до київського внутрішнього залогового батальйона; скаргу цю подали вони Олександрові II в Києві підчас військової перед царем паради в вересні 1859 р. Другу скаргу невдовзі по цьому подали були начальникові київської школи військового відомства полковникові Чекмарьову деякі з кантоністів-жидів, „отказывающіеся“ од хрещення „при всѣхъ имѣющихся объ этомъ фактахъ“. Усі ці кантоністи заявили, що не вважають себе за християн, бо-ж одних із них охрещено силоміць у батальйонах, а інших і зовсім не охрещено,

1890, IV, стор. 33—34) і в проф. В. Лебедева: „цѣлый обозъ еврейскихъ ребятишекъ вели куда-то подъ конвоемъ для приведенія въ православную вѣру съ назначеніемъ въ кантонисты...“ (Воспоминанія; „Русск. Стар.“, 1907, VI, стор. 268). Спостереження Н. С. Лескова, що примусили його як-найкатегоричніш засудити ці „крещебныя операціи“: „третій родъ мѣръ къ уничтоженію ‚изолированности‘ и къ ‚ассимиляціи‘ было введеніе рекрутной повинности, производившееся приѣмами, устрашавшими и заставлявшими содрогаться всѣ сердца; евреевъ брали отъ родителей въ малолѣтствѣ и отправляли ихъ въ отдаленныя батальоны, гдѣ ихъ крестили въ православіе по ранжиру“ („Евреи въ Россіи. Нѣсколько замѣчаній по еврейскому вопросу“. Записка, видана р. 1884 в комісію гр. Палена. Видрукувана тоді-ж-таки анонімно; цитую з вид. 1920 р, Пгр. ГИЗ, стор. 53).

¹⁾ Пор. „Евр. Библ.“, VIII, „Восходъ“, 1881, IV; то-що.

²⁾ „Die Judentaufen im XIX Jahrhundert“, Berlin, 1906.

³⁾ Д. № 18 за 1859 р. Упр. Киев. Губ. Жанд. Штаб-офицера; К. Ц. Іст. Арх. ім. Антоновича.

ба тільки „записано вь число выкрестовъ“; вони прохали, щоб їм дозволено додержувати юдейської віри, „обряды которой... они какъ вь заведеніи кантонистовъ, такъ и вь настоящее время исполняли вь тайнѣ“. Щоб розслідувати цю справу, засновано було слідчу комісію з начальником Управління Київ. Губ. Жанд. Штаб-офіцера полковником Грибовським на чолі¹⁾. Ця комісія 7 березня й 28 травня 1860 р. подала ген.-губернаторові всі наслідки свого слідства вкупі з „сокращенными выписками“ з розслідуваної справи. Ціі „выписки“ то й є, власне кажучи, всеньке назване „дѣло“, і я мушу користуватися тільки ними, самого-бо слідчого переведення справи в „дѣлѣ“ немає і в архіві ген.-губернатора його поки-що не знайдено.

Картина, що змальовують ці „выписки“, хоч які вони коротенькі і хоч усі свідчення жалобників та свідків і всі документальні дані подано тут тільки в переказі, — досить таки повна: комісія, як видно з „дѣла“, розслідувала справу всіма сторонами й дуже сумлінно. Комісія поставила собі завдання — з'ясувати не тільки те, як відбувалося хрещення, — чи додержувано всіх умов для цього, що вимагають їх правила православної віри, — ба й вирішити кардинальне питання — охрещено кантоністів „по волѣ или по неволѣ“. Для цього взяла вона на допит жалобників і всіх „оговоренныхъ ими“ колишніх їх начальників та давніх кантоністів-християн із батальйонів. Свідченнями останньої групи осіб мусіла була комісія обмежитися через те, що інших „стороннихъ свидѣтелей“ жалобники не зазначили, бо „таковыхъ не было“ (та й не могло бути через умови тодішнього казармового життя). Окрім того, слідча комісія розглянула, видані од цих двох кантоністських установ, документи про кантоністів-жидів, і довідки про охрещення кантоністів, надіслані на її вимогу од Київської та Чернігівської Духовних Консисторій.

Як видно з свідчень²⁾, що їх подали кантоністи першої групи (Новак, Полонський і Бутлінський), вони вступили — перший у квітні 1854 р. до 3-ої роти, другий 15 березня 1854 р. до 4-ої і третій у червні 1855 р. до 6-ої роти військових кантоністів. Трохи згодом начальники й деякі кантоністи-християни суворими заходами „приневолили“ їх охреститися: Новака били капральний унтер-офіцер Юрченко й кантоністи Косман, Ротосенко та Рачинський, пояснюючи при цьому, що „имъ приказано отъ начальства колотить упорствующаго жида до тѣхъ поръ, пока не приметъ православія“. Полонського переслідували фельдфебель Цидровський і кантоністи Зелінський, Найбов, Курочкін та Чапек. Вони били його лінійкою по руках та ногах і силували робити важкі гімнастичні вправи: хлопчика навколішках ставили на стілець, і так він мусів був довший час на простягнених руках тримати свою подушку. Бутлінського люто катували капральний унтер-офіцер Борщевець і кантоніст Білецький: вони били його по руках лінійкою, становили навколішки „на подсыпан-

¹⁾ Предписаніе Киев. Военн. Под. и Вол. Ген.-Губ. № 1508 отъ 22 сентября 1859 г.

²⁾ Всі наведені тут свідчення в „дѣлѣ“ подано в переказі.

ной гречкѣ или на мелкихъ камешкахъ“ і загрозували, що битимуть різками, коли не погодиться на те, щоб його охрещено. Отаким чином усіх їх примушено перейти в православну віру. Новак погодивсь на це за тиждень: „... собрано было малолѣтнихъ кантонистовъ изъ евреевъ челоуѣкъ до ста, всѣхъ ихъ повели въ церковь въ Кіевѣ... въ церкви священникъ покропилъ всѣхъ приведенныхъ... св. водой и тѣмъ обрядъ крещенія былъ окончень; съ той поры перестали его преслѣдовать“. Бутлінського охрещено було такъ само: „съ недѣлю послѣ сего (переслѣдувано його, виходить, цілий тиждень) собраны были со всей 6-ой роты челоуѣкъ до сорока малолѣтнихъ кантонистовъ изъ евреевъ; всѣхъ ихъ повели въ церковь, куда они итти не хотѣли, но капральные унтер-офицеры ручными побоями заставили повиноваться... священникъ къ нимъ не подходилъ“, і тільки в київському залоговому батальйоні Бутлінський та інші його одновірці довідалися, що „записаны выкрестами“. Всі трійко „утвердительно“ посвідчили, що „черезъ все время нахождения въ батальонахъ... у законоучителей не были для предварительнаго подготовленія и никто не училъ ихъ христіанскимъ молитвамъ; въ церковь ходили иногда, заурядъ съ другими, по принужденію и безъ всякаго сознанія, потому что всегда исполняли свою вѣру“.

З дванадцятьох військових урядовців, що їх назвали ці кантоністи, слідча комісія допитувала самого лиш Цидровського, під той час учителя в київській школі військового відомства. Його зведено на вічі з Полонським, „изобличавшимъ въ глаза Цидровскаго, что онъ преслѣдовалъ и принуждалъ истязаніемъ его, Полонскаго, къ принятію православія“. Цидровський заперечував, кажучи, що він не переслѣдував ані Полонського, ані інших кантоністів-жидів. Інші обвинувачені, що не було їх у Києві, надіслали свої „справочные допросы“, пороблені там, де вони під той час служили. Всі вони ні в чому не визнали себе за винних. От тільки цінні свідчення, що їх поробили Юрченко та кантоніст Курочкін, мають посутню вагу й таки справді допомагають з'ясувати істину: Юрченко сам Новака не бив і не примушував його охреститися, ба й „не видалъ, чтобы кто изъ кантонистовъ-христіанъ билъ его...“, але, бувши в Києві у службових справах, чув там од невідомих йому на прізвище кантоністів-жидів, що „будто ихъ насильно принуждали къ принятію православія, и даже самъ видалъ, что нѣкоторые изъ малолѣтнихъ евреевъ, коихъ по фамиліямъ не знаетъ, плакали отъ побоевъ, за то, что не желали принять православія“. Один лиш Курочкін посвідчив цілком певно: Цидровський, як він каже, „дѣйствительно приказывалъ капральнымъ ефрейторамъ, чтобы внушали малолѣтнимъ кантонистамъ-евреямъ принять христіанскую вѣру, и упорствовавшего болѣе всѣхъ прочихъ... Полонскаго... ставилъ на колѣняхъ на табуретъ съ подушкою въ рукахъ...“.

Із другої групи жалобників допитано дванадцятеро люду: 1) Зальцквара, Миколу Логвіновича, що вступив до 4-ої роти київського батальйона військових кантоністів, 2) Вишнепольського, Мартина Андрієвича, — до

8-ої роти, 3) Хлодницького, Никанора Федоровича й 4) Керцмана, Федора Остаповича, — до 5-ої роти, усі р. 1854, 5) Немировського, Степана Федоровича, — до 4-ої роти, 6) Гутерського, Андрія Йвановича і 7) Рузгу, Григорія Григоріввича, — до 7-ої роти, 8) Інсмана, Олександра Миколаєвича та 9) Шльомовича, Миколу Анастасієвича — до 6-ої роти, 10) Коронця, Володимира Васильовича — до 5-ої роти, 11) Питля, Давида Андріввича, — до 8-ої роти — усі р. 1855 і 12) Йосьовича, Андрія Васильовича, що вступив р. 1856 до 8-ої роти.

Свідчення їхні я погуртував за окремими питаннями. Виходить така картина:

1. Хрестилися не своєю охотою, а через примус під впливом суворих заходів і катування, причому:

- а) били їх по обличчю (Керцман, Коронець);
- б) били палицею (Питель, Немировський, Інсман);
- в) били по руках лінійкою (Коронець, Керцман, Інсман, Зальцквар, Вишнепольський і Немировський);
- г) били різками (Рузга: двічі по 25 різок; Коронець: 50 різок);
- д) ставили навколішки (Немировський, Керцман);
- е) ставили навколішки на гречку (Йосьович);
- в) залишали без обіду (Вишнепольський).

2. а) Обряду хрещення фактично не було (Зальцквар, Гутерський, Рузга);

б) у роті почепили на шию хрещика (Коронець).

3. Хрестилися були в церкві „по наряду“ з іншими; тут покропили їх св. водою (Вишнепольський, Хлодницький, Немировський).

4. а) У законодавчителів християнської віри не навчалися, християнських молитов не вчили і не знають їх (Зальцквар, Вишнепольський, Хлодницький, Немировський, Гутерський, Рузга, Керцман, Коронець);

б) молитов учивсь, але їх не знає (Йосьович);

в) „креститься рукою“ вміють (Вишнепольський, Хлодницький, Немировський);

г) „отче нашъ“ знає (Питель);

г) не сповідалися і не причащалися і „не знають, якої это... обрядъ“ (Зальцквар, Рузга, Коронець);

д) сповідалися і причащалися, але з примусу і „по наряду“ „безь всякого душевного сознания“ (Вишнепольський, Хлодницький, Немировський, Гутерський, Керцман, Йосьович, Питель);

е) до церкви ходили з примусу (Зальцквар).

5. Хрестивсь власною охотою один (Шльомович).

Та допитані слідом за цим нижні чини, — тільки ті, хто був тоді в школі, — одкидали тую думку, наче-б цих кантоністів охрещено примусом; покликаючись на метричні виписи та щорічні сповідні списки, вони запевняли, що кантоністів охрещено як слід за обрядом. Отож слідча

комісія, розглянувши ці документи, а так само поіменні списки ¹⁾, як першої, так і другої групи кантоністів, мусила була „обратить... внимание на происходившій порядокъ обращенія евреевъ въ христіанскую вѣру; какъ, напр., Макарій Новакъ поступилъ въ заведеніе 9 апрѣля, крещень 24 числа въ томъ же мѣсяцѣ; Гаврила Полонскій — 15 марта, крещень 21 числа... того же марта, оба въ 1854 году, и Григорій Бутлинскій — 21 августа 1855 г., крещень 4 сентября въ томъ же году. Всѣ три, неграмотные, теперь еще плохо говорятъ по-русски, а съ поступленіемъ въ кантонисты, по словамъ ихъ, совсѣмъ не умѣли объясняться русскими словами. По имѣющемуся же въ слѣдственномъ дѣлѣ общему о выкрестахъ 59 чело-вѣкъ списку, Лейба Могильникъ поступилъ въ заведеніе кантонистовъ 12 мая, а 21 того же мѣсяца 1854 года крещень; Михайлъ Вороцанскій — 7 іюля, крещень 11 числа того же мѣсяца 1854 года, и многіе другіе крещены на 10, 11 или 12-ый день послѣ поступленія своего въ заведеніе кантонистовъ“ („Сокр. вып.“ од 7 березня 1860 р.). Що-до другої групи жалобників, то „три мальчика были крещены: одинъ на девятый день, другіе два — черезъ двѣ недѣли послѣ поступленія въ заведеніе, и по прошествіи послѣ того шести лѣтъ не изучили они доннѣ ни одной христіанской молитвы...“ („Сокр. вып.“ од 28 травня 1860 р.). Усе це, на думку комісії, суперечить ухваленій од царя інструкціі для священників у військових установах про те, як випадає привертати вихованців-юдеїв до христіянської віри. Адже інструкцією цією „вмѣнено въ обязанность законоучителей кротостью и терпѣніемъ преодолѣвать встрѣчаемыя препятствія и тѣхъ только изъ малолѣтнихъ евреевъ обращать въ православіе, кои по предварительному уже приготовленію въ первыхъ христіанскихъ началахъ сами добродотно пожелають воспринять св. крещеніе“, — ну а тут було як-раз навпаки: „по тогдашней современности повидимому не обращалось должнаго вниманія въ процессѣ религіознаго дѣла ни мѣстнымъ военнымъ начальствомъ, ни законоучителями; совмѣстная заботливость была о значительной только численности выкрестовъ, облакая дѣйствія свои наружною формальностью, какъ это видно по письменнымъ фактамъ“ („Сокр. вып.“ од 7 березня; розбивка моя. Д. Б.).

Деякі кантоністи і далі „упорно“ твердили, що „никогда крещены не были и никакихъ христіанскихъ обрядовъ не исполняли, пребывая доннѣ крѣпкими въ своей еврейской вѣрѣ“. Огож слідча комісія надіслала до київської та чернігівської духовних консисторій вимогу, щоб вони видали їй метричні виписи цих кантоністів з зазначенням у них хрещених батьків і матерів, „имѣя въ виду спросить и сихъ послѣднихъ, въ чемъ окажется нужнымъ“. Але й ці відомості справи не з'ясували, бо-ж хрещених батьків, що їх мала допитувати комісія, розшукати не

¹⁾ У поіменних списках для всіх 59 і 12 чол. зазначено: коли вступив до кантон. батальйона, коли охрестивсь, якого віку. На жаль, усіх цих цікавих даних у справі не надано.

пошастило, а хрещених матерів, окрім однієї Пелагії Воронкиної, хрещеної матери Герша (Григорія Іванова) Бутлінського, в метричних записках узагалі не було зазначено. Козачка Воронкина під присягою посвідчила, що, не будши присутня під той час, як хрестили Бутлінського, довідалася вже геть згодом, що „записана матерью какогo-то кантониста“; „въ то время, — казала вона, — въ ихъ приходской церкви (в с. Сачковичах, Новозибк. пов.) окрещено было евреевъ-кантонистовъ болѣе 150 душъ“. Натрапивши і тут на „недоразумѣнія“, слідча комісія робить висновок, що, з одного боку, подані їй „письменные факты по формальному порядку положительно свидѣтельствуютъ, что всѣ жалующіеся дѣйствительно воспріяли св. крещеніе, но по своему ли добровольному желанію или мѣрами строгости приневолены были креститься, — обстоятельство это оставлено безъ разслѣдованія при всемъ усиліи Комиссіи, ибо объявившіе жалобу выкресты никакихъ доказательствъ въ справедливость этихъ своихъ претензій представить не могутъ, — хотя, съ другой стороны, ..какое сознание могли они имѣть и многіе подобные имъ единовѣрцы, бывши тогда совершенно еще въ дѣтскомъ возрастѣ¹⁾ безъ постепеннаго подготовленія ихъ къ православію“ („Сокр. вып.“ од 28 травня 1860 р.; розбивка моя).

Така була офіційна версія справи, як її викладено в розглянутих тут документах.

III.

Слідча комісія встановила, що 1) хрестили маленьких кантоністів-жидів лиш зовнішньо-формально, бо-ж і начальство і законовчителі дбали тільки про одне — щоб охрестити як-найбільше дітей, і що 2) охрещено цих кантоністів „въ совершенно дѣтскомъ возрастѣ“, коли через невідомість вони легко могли датися на підмову начальства. Порівнюючи дані слідства і зокрема свідчення Юрченка та Курочкина, що ствердили факт примусу, з одзначеною в „дѣлѣ“ дуже важливою обставиною, що ще р. 1847 департаментові військових поселеннів негайно сповіщено було про цареве (Миколи I) невдоволення з приводу занадто нечастих переходів у православну віру кантоністів-жидів²⁾, Комісія відповідних ви-

¹⁾ Серед кантоністів-жидів були частенько й діти-восьмилітки; за це свідчить не оголошений друком документ, — рапорт „старшаго лѣкаря кievской военной госпитали, доктора медицины и хирургіи“ Барановича, од 2 лютого 1829 р., начальникові головного штабу для військових поселеннів. Пояснюючи причини „чрезмѣрной смертности... и умножившагoся числа больныхъ кантонистовъ“, він сповіщає, що „вновь поступившихъ 1 600 кантонистовъ въ 1828 г... большая половина доставлена была отъ командъ дальнихъ... и хотя отъ командъ показывались 10-лѣтними, но по паденію младенческихъ зубовъ время возраста ихъ показывало 8-лѣтніе. По не имѣнію же средствъ за дальностью возвратитъ таковыхъ роднымъ обратно, батальонъ принужденъ былъ зачислитъ оныхъ въ показанныхъ лѣтахъ командами (д. Кіев. Военн. Губернатора за 1829 г., № 29; Київ. Ц. Іст. Арх. ім. Антоновича).

²⁾ У „дѣлѣ“ є вказівка на поданий до слідчої комісії секретний припис од бригадного командира для кантоністських установ ген-майора Мейнандера (17 серпня

сновків не поробила, хоч вони тут сами собою зрозумілі. Вона мала всі підстави визнати, що жида-хлопчики хрестилися в батальйонах кантоністів не своєю волею: одні з примусу, інші з намови начальників, що користувалися з їх невідомости. Так само приводили до хреста кантоністів-жидів і за свідцтвом мемуаристів, — от тільки примусові заходи в описаних у мене випадках були м'якші; це можна пояснити тим, що тоді, підчас Кримської війни, жорстока муштра по казармах могла була трохи послабшати. Не розходяться розглянені в мене документи з цими споминами і в питанні про масове охрещування жидівських некрутів: Новак, Бутлінський і, нарешті, Воронкіна своїми свідченнями про перехід у православну віру цілих партій із 100, 40 й 150 чоловіка тільки стверджують те, що вже відомо з неофіційних джерел.

Давид Бродський.

В. П. Горленко¹⁾.

Той, кому попадали до рук книжки Василя Горленка „Южно-русскіе очерки и портреты“²⁾ та „Украинскія были“³⁾ (з відділами „старинные силуэты“ і „художники“) — не міг лишитися байдужим до них, думається мені, і не проїнятися симпатією до їх автора.

У своїх коротких, художньо-завершених, тонких нарисах відтворює він перед читачем „старинные силуэты“ людей минулих часів (Бандуриста XVIII в. — Григорій Любисток, Мельхиседек Значко-Яворський, славнозвісний „коварникъ“ Теплов, гадяцький поет Макаровський) або силуети пам'ятників мистецтва та старовини української (Петропавлівський монастир на Чернігівщині, Замок Вишневецьких); вмілою рукою малює „портрети“ наших майстрів слова (Дмитро Ростовський, Квітка, Котляревський) або пензля (Шевченко — гравер і живописець, Левицький, Боровиковський); подає нариси етнографічні (Крест'янская ярмарка, Послѣдніе кобзари, Завѣты деревни) — і творчо відбудовує, вносячи белетристичний елемент, „были“, на підставі мертвого ніби, документального, матеріялу вміючи створити цілу картину минулого життя (Бабушка Полуботкова, Стихотворецъ-обыватель начала вѣка, Аполлоновы житниці). Глибоким чуттям архівіста знаходив він цікаві документи, спостережли-

1847 р. під № 1468) начальникові над київськими батальйонами військових кантоністів, з копією секретного припису од департаменту військових поселеннів (7 серпня 1847 р.) про те, що „государь императоръ высочайше соизволилъ замѣтитъ, что мало обращается военныхъ кантонистовъ изъ евреевъ въ православную вѣру, а потому предписано всемѣрно стараться о присоединеніи находящихся въ заведеніи евреевъ къ православію...“ (цитую з поданого в „дѣлѣ“ тексту; розбивка моя).

¹⁾ Прочитано на засіданні Комісії громадських течій при У.А.Н. 6/XI 1925 р.

²⁾ Южно-русскіе очерки и портреты. К. 1898.

³⁾ Украинскія были. Описанія и замѣтки. К. 1899.

вим оком етнографа бачив багато інтересного в своїх подорожах по Україні, — надзвичайно обдарований смаком, словом та почуттям міри, — вмів про все те в небагатьох словах інтересно розповісти, підкреслюючи всю своєрідність культури української.

Не меншу, якщо не більшу втіху, дають листи Горленкові до різних осіб. Він любив їх писати, любив їх одержувати, був справжнім майстром епістолярного стилю. Листи-ж уважав він за одне з найцінніших джерел до освітлення доби, до виявлення невлених рисочок силуету чи портрета. В своєму нарисові: „Стихотворець-обыватель начала вѣка“¹⁾ каже він: „Исчезновение старыхъ рукописей, фамильныхъ бумагъ и писемъ явление столь обычное, что мы почти не обращаемъ уже на него вниманія и перестали возмущаться имъ. Въ обществѣ мало культурномъ какъ наше, и въ эпоху полного перелома всего строя жизни, какова наша эпоха, этимъ свидѣтелямъ прошедшаго даютъ мало цѣны, легкомысленно не дорожатъ ими“.

Горленко дуже цінував такі папери та листи. Свій нарис „Изъ истории южно-русскаго общества начала XIX вѣка“ побудував він на листуванні і зазначає²⁾, що „приведенная выше переписка представляетъ много данныхъ для характеристики времени, общественныхъ вопросовъ, занимавшихъ выдающихся людей тѣхъ годовъ, и самихъ участниковъ ее“.

Тому-то, знайшовши в паперах Мирного низку листів до нього від Горленка, звідавши справжньої насолоди від глибокої їх змістовності, тонкого гумору й прегарної форми, я публікую їх і хочу спробувати на їх підставі освітлити життя самого Горленка. Листи ці додають дуже багато до надто недостатнього біографічного про нього матеріялу. Вони-ж, ці листи, допомагають з'ясувати, чому цей симпатичний автор, вищезгадані книжки якого склалися, за винятком лиш кількох, з статтів друкованих перед тим у „Кіевской Старинѣ“, що її відданим співробітником з самого її заснування, а надто в роках 80-х, він був, — кінець свого життя, 8—10 років, віддав співробітництву в „Новомъ Времени“ й третю свою книжку „Отблески“ (хоч і був у ній відділ „Малороссія“) склав уже з статтів, друкованих у „Новомъ Времени“. Чому, почавши з „южно-руських“ нарисів та портретів та „украинскихъ былей“, рецензій на український театр та літературу, одійшов він од цього й опинивсь у ворожому таборі — в органі огидного шовінізму.

Матеріялів до біографії Горленка дуже мало. 15 рядків в Енциклопедичному словникові Брокгауса і Ефрона та некрологи в „Историческомъ Вѣстникѣ“ (передруковано з „Нового Времени“) та в „Україні“, за 1907 р.

¹⁾ Украинскія были, стор. 49.

²⁾ Южно-русскіе очерки и портреты, стор. 47.

³⁾ Отблески 1905. СПб.

Отже коротенька замітка в Енцикл. словн.¹⁾ говорить, що Горленко — співробітник „Нов. Врем.“, журналіст, етнограф і критик, який „любовно относился къ малорусской старинѣ и ея даровитимъ сынамъ, Котляревскому, бандуристу Крюковскому, Боровиковскому и Левицкому, которимъ посвятилъ рядъ интересныхъ литературныхъ портретовъ“²⁾.

З замітки поруч, про рід Горленків, бачимо, що Василь Горленко походив з „стариннаго дворянскаго“ роду, записаного в родословних книгах Черніг., Полтавськ. й Курськ. губернь, що ведеться від реєстрового козака Лазаря Горленка.

З некрологу в „Україні“³⁾ дістаємо деякі докладніші біографічні відомості. Народивсь Василь Горленко в січні 1853 р. в заможній родині, вчивсь у Полтавській гімназії, тоді в Ніжені, в лицю Безбородька, здається не добув там курсу, поїхав до Парижу, вчивсь у Сорбоні, і, володіючи добре французькою мовою, став співробітником часопису „Figaro“.

В початку 80-х років повернувся до Росії. З 1882 р. невідомо під чиїм впливом, віддавсь українській етнографії й літературі. З моменту заснування „Кіевской Старины“ став її співробітником і прихильником. Зробив низку етнографічних подорожів; об'їздив між иншим Київщину „по стопамъ“ Куліша, де той збирав матеріал для „Записокъ о Южной Руси“. Їздив у такі подорожі з Костомаровим. Навернув до етнографічних студій молодих діячів, зокрема Мартиновича. Багато працював над перекладами з французької мови й цікавивсь тим, оскільки відоме, й відоме правдиво, життя російське й українське французам.

Хоч і був співробітником „Новаго Врем.“, та лиш у відділі літературно-артистичному, все-таки почувуючи ніяковість од свого перебування в числі робітників цього часопису.

Вмер самотній у Петербурзі, сумуючи за півднем; поховано його на Прилуччині.

Автор некрологу характеризує його так: „його тонко розвинута естетична вдача тягла його до сфер чистої штуки, до літератури, яку він любив як в її класичних зразках, так і в новіших, сучасних напрямках, за якими щільно стежив.“

Він був надзвичайно глибоким знавцем малярства і вважався одним з найкращих художественних критиків у Росії“⁴⁾.

Автор некрологу вносить поправку, кажучи, що Горленко походив з старовинного козацького роду. І дійсно в „Русскомъ Архивѣ“ (р. 1875, II кн.) подаються цікаві подробиці про те, як перетворивсь козацький рід у „старинный дворянскій родъ“.

¹⁾ Брокгаузъ и Ефронъ. Энциклопедическій Словарь, Историч. Вѣстникъ. Некрологи В. П. Горленко. 1907.

²⁾ Див. ще О. Дорошкевич, Естет і поміщик. Життя й Революція. 1925, XI. стор. 61—66. Автор помилково називає Горленка Вас. Дмитровичем і чи не перебільшує його близькості до укр. лівобережного панства.

³⁾ Дорошенко Д., Горленко Василій Петрович. Україна, 1907, V, 214—217.

⁴⁾ У Д. Д-о. Україна, 1907, V. Стор. 217.

Початок свій той рід веде від полковника прилуцького Лазаря Ондрієвича ¹⁾, що за Зборовським договором був одним з перших занесений у славнозвісний список 40 000 реєстрових по прилуцькій сотні. Пережив він усю боротьбу другої половини XVII в.: то був на боці Виговського, то коривсь Москві, то йшов за Дорошенком, то повертався покірно назад. Наприкінці свого життя вірно служив царям, дістав за це дворянство, ґрунт і маєтності.

Отже син його, Дмитро, рішуче виступив з Мазепою 28 жовтня 1708 р., щоб сполучитися з шведами; після Полтавської баталії перебував у Туреччині, занудився за рідним краєм, погодився, аби вернутись додому, на обмеження прав і був поселений у Москві, де одержував 10 коп. денно на прожиття; тільки в 1731 р. відпущено його додому і мусів він підписати реверса, яким визнавав себе й своїх заручників вартими смертної кари, коли якусь „противность въ предосужденіе Россійской Имперіи учинить...“.

Приборкала Москва всіх, хто чинив якісь „противности въ предосужденіе Россійской Имперіи“ і потомки Дмитра, полковника прилуцького, стали вже покірними слугами цариць. Син Дмитра Горленка жонатий був з дочкою Данила Апостола, внук узяв за себе внучку гетьмана Скоропадського, а доньок своїх повіддавав уже за російських достойників: графа Милорадовича, якого так яскраво змалював Василь Горленко в нарисі „Бабушка Полуботкова“ та графа Дев'єра, — і перевернувся козацький рід у „старинный русскій родъ“. Перевернулися нащадки Мазепиноґо радника й приятеля і забули, „чиї вони діти“. Чи-ж забув і Василь Горленко?

З листів до Панаса Мирного, що з ним звязаний він був інтересами літературними і глибокою потім інтимною приязню, знайомимося ми з Горленком 80-х років і з них довідуємось і про зовнішні факти його життя.

Но надо что-нибудь сказать и о себѣ.
Я подчиняюсь моей лихой судьбѣ,
И дни свои влачу въ тиши уединенья
Среди далекаго, забытаго селенья.

З листа до Н. В. Стороженка,
12/х 1888 р. ²⁾.

80-і і мало не всі 90-і роки жив Горленко в своєму маєткові, в селі Ярошівці, на Прилуччині, подарованому предкові його Дмитру Лазаревичу ще від Мазепи.

Вступивши в коло земських діячів, хоч і не дуже активно, Горленко віддавав улюбленій літературі і став постійним співробітником „Кіевской

¹⁾ Див. ще Д а б и ж а А. Роспись рода Горленковъ. К. Ст. 1886, VI, I—XII і Д а б и ж а А. Горленки (Очерки прилуцкой старины). К. Ст. 1887, II, 237—268; X, 199—232.

²⁾ Прочитати листи В. Горленка до Н. В. Стороженка і взяти з них кілька цитат ласкаво дозволив мені М. О. Макаренко, якому вони належать. Складаю йому свою глибоку подяку.

Старини“. Буваючи в справах земських у Полтаві й літературних у Києві, він зав'язав зносини з усіма українськими письменниками та діячами того часу, серед них і з Панасом Мирним, з яким дуже зблизився. Листи до близького духом і симпатіями приятеля, гарні формою, часом цілком завершені маленькі художні твори, одбивають усе життя і зокрема інтереси його, що в ці роки сконцентровано на українській справі. Червоною смужкою проходить через усі листи цікавість автора їх до української книжки. Всюди шукає він українських видань, — старих у букіністів (1883, 12/VIII), нових за кордоном (1885, 19/III), не проминає вже безперечно жадної з них, що виходять у Києві, чи де инде. Їх постачає він Мирному (1885, 19/III), постійно повідомляє про вихід тої чи іншої літературної новини (1889, 25/III). Немає книжки, статті, оповідання в „Кіевской Старині“, пієси, яку-б він проминув, не зазначивши хоч її назви, коли не давши їй оцінки зівсиди тонкої, оригінальної. Немає автора, що з'явився-б був на обрію української літератури, який не зацікавив-би Горленка (1885, 19/VIII; 1888, 12/VIII; 17/IX).

У 80-х роках він увесь захоплений думкою видати альманаха в Києві. З приводу цього збірника, в якому на першому місці мусів бути вміщений твір П. Мирного „День у дорозі“, в 4 листи до Мирного (1888 10/V, 12/VIII і 1889 25/I, 26/X). З них знати, як цікаво komponував Горленко той збірник, як любовно готував його, — цензура його заборонила: „Запретили все и безъ всякихъ объясненій, всѣ статьи и приложения...“ (1889, 26/X)¹⁾.

Утиски цензурні не перестають хвилювати Горленка. То повідомляє він Мирного про якусь полегкість, чи хоч сподіванки на таку, то сумує з приводу нових заборон.

У 80-х роках дав Горленко „Кіевской Старині“ з 76 його там уміщених статтів — п'ядесят шість²⁾ і стежив за кожним, мовляв, її кроком.

Усім відоме значіння українського театру в перші роки його існування. Як долею української книжки цікавиться й боліє Горленко, так само захоплюється він і театром, стежучи за ним з любов'ю й тривогою. У 89 р. повідомляє він Мирного, що трупа Садовського та Заньковецької їде до Полтави, радить ходити що-разу, як гратиме Заньковецька, „великая артистка безъ преувеличенія“, а потім 26/X того-таки року питає: „гдѣ теперь Ваши недавніе гости артисты, кого волнують и мучатъ? Когда я сталкиваюсь съ этой удивительной труппой, я и радъ и недоволенъ. Я забываю обо всѣхъ остальныхъ интересахъ и совершенно предаюсь ей всей душой. Разъ цѣлый мѣсяць я странствовалъ съ ними. Даже пробовалъ играть, но неудачно...“.

Буваючи час від часу і в Петербурзі, Горленко й там шукає всього українського. Коли галицька співачка, Крушельницька, співала в Італійській опері, він пішов слухати її в концерті й зазначає, що вона співала

¹⁾ Див. лист до Познанського в тій самій справі, додаток листа 1888 10/V.

²⁾ 21 статтю в 90-х р. і лиш одну в 1903 р.

українську пісню в обробці Лисенка, „выговаривая какъ истая малорос-сіянка, какою она и есть“.

Горленка цікавить усе українське: Шевченкова панахида ¹⁾, Шевченкові вечори, українські музеї в Києві і Полтаві, призначення художника Сластіона до Миргородської художньої школи і т. и.

Болюче у його місце — невизнання України. Все, що помагає уявити окремішність України, зазначає Горленко і вітає кожнісінький факт, який „служить несомнѣннымъ признаніемъ законности существованія малорусской литературы“ (11/IX 96).

Належучи отак усією душею справі українській, колосальну роль відіграв він у біографії Панаса Мирного, як письменника: буквально не давав він йому спокою, благаючи кінчати „Повію“, писати ще і ще, видавати написане.

Тепер уже відомо, що найпишніший розцвіт письменницької діяльності П. Мирного припадає на 70 та початок 80 рр. При кінці 80 років, обтяжений працею та родиною (хора дружина, а потім і дрібні діти), він далеко заховав свої писання і навертався до них хіба короткими вільними хвилинами. Горленко був одним з тих, що показували Мирному його місце в літературі й кликали постійно до дальшої праці, і чи не єдиним за деякі роки, кому Мирний читав свої твори, з ким ділився новими задуманими темами, чієї оцінки шукав... Вони бачилися що-разу, як Горленко бував у Полтаві, а часом Мирний, їдучи на ревізію по повітових скарбницях, заїздив на короткий час до Горленка в Ярошівку.

Може цим побаченням та листам завдячуємо ми „Морозенка“, „Згубу“ та інші речі Мирного, надруковані в 90-х роках; було-б може і з ними таке, як з „Повією“, якої, не вважаючи на всі нагадування та благання, так і не діждався Горленко і якої в цілому вигляді не маємо досі й ми.

Не з самим лиш Мирним був близький Горленко. І в Києві, і в Петербурзі він обертається поміж видатними українцями (1883, 12/VIII; 1885, 19/VIII; 1897, 16/VIII; 1900, 11/I).

Так живе внутрішнє, так-би мовити, Горленко в гурті українців, зосереджений на українській літературі, українському мистецтві, з початку 80-х і мало не до кінця 90-х років, і цікаве робить він зауваження в листі 21/XII 1897 року. „Читаль усердно (и теперь пишу о ней) книгу Уманца ‚Гетманъ Мазепа‘, очень замѣчательную книгу и прекрасно написанную. Это первое доброе слово о Мазепѣ съ 1709 года, шутка ли сказать! Я же давній, инстинктивный и традиционный мазепинець, и съ радостью встрѣчаю фактическія подтвржденія своихъ симпатій къ Мазепѣ“.

¹⁾ 1888 25/II Сегодня здѣсь служатъ панихиду по Шевченку въ Казанскомъ соборѣ. Каждый годъ таковая совершается безвозбранно. А въ Киевѣ, воображаю, какъ ищутъ теперь наши друзья забытую церковь на окраинѣ города, чтобъ сойтись. Да и сойдутся ли?

Проте підходить він до мистецтва й літератури з широкими, європейськими вимогами; пильно стежить за всякими новинами російської й закордонної літератури; — смерть Доде для нього — тяжкий удар.

А як-же біжить його життя зовнішнє, хто він такий у себе вдома, цей журналіст?

З листів до Мирного не виглядає за постаттю самого автора їх чиєсь инше обличчя. В одному з перших листів довідуємось, що його екстренно викликано з Полтави до Київа телеграмою од матери. Може це було перед її смертю. В листі до Н. Стороженка сумно оповідається про смерть старенької тітки (19/V 1885 р.). „Бѣдная тетушка жила у насъ постоянно, и я не могъ представить себѣ нашего дома безъ нея. Всю безконечную зиму она проводила въ Ярошовкѣ... Прїѣзжая въ родной уголь изъ странъ самыхъ дальнихъ, въ ненастную осень, въ ужасный зимній холодъ, во всѣ времена моеї жизни я находилъ ее всегда въ той же комнатѣ, за тѣмъ же столикомъ, раскладывающую пасьянсъ. Въ мигъ поспѣвало нѣчто согрѣвающее и насыщающее мой дорожный аппетитъ, и видъ этой мирной жизни и обстановки вносилъ успокоеніе въ мою душу, часто передъ тѣмъ истерзанную всѣми тяжестями жизни и полную тоски...“

Це було р. 1885. І з того часу въ старому Ярошівському домі, серед „запущеннаго стараго сада, съ громадными дубами и ясенями, съ липовыми бесѣдками, съ чащами рибису, сирени, барбарису, съ розлогими живописными, но уже погибающими яблонями и грушами“, сада, в якому колись виспівував у стилю Жуковського „Хижину въ Ярошовскомъ саду“ „стихотворецъ-обыватель начала вѣка Иванъ Андреевичъ Горленко“, — живе Василь Петрович Горленко, самотній, оточений лиш своїми книжками. У багатьох листах скаржится він Мирному на свою відлюдність, говорить, що господарство в нього йде недобре, що „зіяюція дыры“ трудно заповнити. Мимоволі рівняєш його до того-таки „стихотворца-обывателя“, який „отличаясь большой поэтической лѣнью, утопая въ волнахъ синяго дыма, несшагося изъ чубука его длиннѣйшей трубки, давно сдалъ все хозяйство на руки женѣ“, і коли вона кликала його, як „главу дома и верховнаго распорядителя по управленію“, щоб допоміг їй творити суд і розправу: — „Ахъ, другъ мой, дѣлай какъ хочешь, говорилъ онъ и спѣшилъ въ комнаты записать мелькнувшую въ умѣ счастливую рѣму“¹⁾.

Отак і Горленко, якому ні на кого було скинути господарство, поспішав од усіх справ своїх до „безцѣнной литературы“. Він не був активним земським діячем. Коли спочатку він турбувався, що не підготований до діяльності земської, бажав ближче ознайомитися з усією справою, пізніше він скаржився, що треба їхати на вибори, щоб скинути пануючу „сѣверную партію“ — йому, „скептику и инвалиду земскаго дѣла“.

¹⁾ Украинскія были, стор. 58.

Дуже швидко побачив він безодню між своїми ліберальними поглядами й переконаннями прилуцьких та полтавських земців, що обстоювали на земських зборах різку для селян і пишалися своїми дворянськими привілеями. З огидою описує Горленко їх поведження та розмови на весілля сусідів Новицьких у листі до Н. Стороженка. Проте не хотів він ніде служити і був пан, поміщик, що жив на кошти, які давав йому масток. Це становище обов'язувало його бути „попечителем“ школи, переводити в школі іспити, слухати нового церковного хору, влаштовувати десь на посади дітей місцевого попа... Та, головне, мусів він провадити господарство. Отже він цього не любив і не вмів робити. Щоб мати прибутки, треба було віддавати господарству більше сил та уваги, треба було иншу вдачу мати.

Горленко-ж своєю вдачею був людина аж надто м'яка, легко було його обійти, обдурити. Землю оддавав в оренду селянам дуже дешево¹⁾; раз-у-раз проминав терміни, щось забував зробити.

Здоров'я було в нього надто не міцне. Часто-густо повідомляє він, що сидить або й лежить хорий. „Утляя мои одежды не защитили моего злополучнаго тѣла во время поѣздки въ Кіевъ — и я простудился“... Не міг пересидіти у Рудченків вечір, як обіцяв, і „по какой простой причинѣ: просто прилежъ, прибитый усталостью, давая клятву, что всего на 5 минутъ и увы! проснулся въ 11 часовъ, объятый ужасомъ, что пропустилъ поѣздъ!“

Може з самотности склався меланхолійний та песимістичний склад душі. Він каже, що „въ существѣ подверженъ глубокой меланхоліи“ 27/VI 1896. „Надо ли на что-нибудь надѣяться, — сумно бренть мінорна нотка, — не благоразумнѣе ли, во избѣжаніе вѣчныхъ разочарованій, выкинуть это слово изъ своего личнаго, по крайней мѣрѣ, словаря совѣтъ!“

З такою вдачею і „глупо чувствительною душой“ боротися з життям було не легко. Дуже швидко опинився Горленко в боргах у приватних осіб та банків, бо очевидячки на землі й давніше був борг. З листів 90-х років знати, що матеріальні справи остаточно залупатилися. Вже в 1888 р. пише він з приводу фотографічної картки своєї на заміну одержаної од Мирного, що „въ отношеніи карточекъ я такой же вѣчный недоимщикъ, какъ по отношенію къ тѣмъ кредитнымъ учреждениямъ, съ которыми приходится имѣть мнѣ дѣло...“. Що далі, то все стає гірше — і вияснюється, що треба покинути існування пана, який живе рентою, треба почати систематично заробляти, чим умів, — а це й була саме улюблена література.

¹⁾ З слів сусід його Вас. Вікт. Новицького та Ол. Марк. Киселя (пасинка Костомарова), яким складаю подяку за відомості про Горленка.

Увы, отъ южныхъ странъ такъ холодомъ несетъ,
 Окуталъ милый югъ такой душевный ледъ,
 Что хоть на сѣверѣ иди отогрѣваться.
 Да, югъ родимый мой, пора съ тобой разстаться:
 Изноешь, пропадешь, надѣясь на тебя.
 Довольно мукъ, надеждъ — пора спасать себя.

Все это отношу конечно къ обществу, т. е. лучше сказать къ отсутствію общества у насъ, отсутствію той среды, которая сдѣлала бъ возможной жизненную дѣятельность.

З листа 6/III 1890 до Н. Стороженка.

Так писав Горленко в 1890 р., не знаходячи в Київі чи Полтаві собі діяльности, що завдовольнила-б його морально й матеріяльно. Листів до Мирного від початку 90-х років немає (їх очевидно загублено, бо не було перерви в листуванні), з кінця р. 1896 починає складатися думка що єдиним виходом було-б їхати до Петербургу і там знайти постійну літературну роботу (1896 2/IX).

Горленко й поїхав туди на початку 1897 року не так, як їздив колись — не надовго і не часто (після 1883 р, приміром, він їде туди лиш в 1888 — місяця на 1½), а мусів „безмѣрно хлопоча и обманутий банковими расчетами, прийнятыя за самую черную, постоянную газетную работу, среди которой провель все свое время“ (1897 р. 29/IV).

В-осени того-таки року він вирішив їхати до Петербургу для заробітку, але виїхати не міг: „Мои дѣла ни на волосъ не подвигаются, т. ч. не знаю, когда выѣду, и эта неизвѣстность, мѣшающая возможности хоть кое-какъ устроить свой бытъ, — убиваетъ меня. Вотъ что значитъ выбиться совсѣмъ изъ колеи, какъ я, потомъ никакъ не попадешь на проѣздную дорогу. Увы, увы! колея очень нужный предметъ на свѣтѣ!“

І тільки в квітні 1893 р. він опинився серед газет та газетярів петербурзьких, одвоюючи у них постійну для себе працю — „у этого народа все основано на спѣшкѣ и борьбѣ. Роль борца совсѣмъ не по мнѣ, да что подѣлать!..“

В грудні того-ж року матеріяльна скрута була така, що „чуть-чуть не погибъ, большими личными усилиями, молитвами моихъ друзей и судьбой еще кое-какъ меня хранящей, я вынырнулъ изъ самой пучины...“ (6/XII 1898).

1899 рік був з цього боку поворотним. Поїхавши до Петербургу в березні місяці, Горленко таки одержав добру з матеріяльного боку роботу — рецензії в „Новомъ Времени“. „Я въ Петербургѣ съ 7-го (14/III 1899 р.). Хлопотъ по писанію сразу обрушилось на меня много и, вмѣсто того, чтобы послѣ моего Ярошовскаго одиночества побольше посмотрѣть и увидѣться съ людьми, подолгу долженъ просиживать въ своей меблированной комнатѣ, читая книги для рецензій. Но это у меня то же, что у Васъ служба — рецензії оплачиваются блистательно — 15¹⁾ коп. строка, такъ

¹⁾ А не 35 коп., як каже О. Дорошкевич у своїй статті „Поміщик і естет“ (Життя й Революція. 1925, XI).

что ими можно питаться, одѣваться, обуваться. За отсутствіемъ другихъ доходовъ, къ этому надо прибѣгать поневолю“.

Повернувшись з Петербургу, Горленко лае його, називае „болотною, ненавистною столицею“, та зазначае, що без нього обійтиса для професійної літературної праці не можна (20/V 1899). „Безъ литературной работы не могу уже жить, а заработокъ отъ нее есть только тамъ...“ (27/V 1899).

Листи кінця цього року яскраво малюють неможливість залишатися в старому холодному домі, необхідність переселитися на „отхожіе промыслы“, щоб існувати. „Я иду уже на все уступки, чтобы устроиться съ долгами и завоевать себѣ хоть какую-нибудь свободу передвижений и дѣйствій“. На початку грудня Горленко на цілу зиму виїхав до Петербургу і з 1900 р. став постійним уже співробітником „Новаго Времени“, до якого „пощастило“ йому пристати, хоч мріяв він про „Русскія Вѣдомости“ (лист до Н. Стороженка), „но тамъ, говорятъ, полно“.

Змінилося життя Горленка зовнішне, одірвався він од рідного краю і потроху починає губити звязок з ним, одходить від улюбленої, такої близької колись української справи.

Жити в Петербурзі було йому дуже тяжко. Вічна матеріальна незабезпеченість, гірше того — борги висять над ним постійними термінами, держать його весь час у напруженій необхідності мати гроші для виплат. З цього часу листи до Мирного міняють трохи свій характер. Давня приязнь з Пан. Як. Рудченком та його родиною, становище Рудченка, як значного полтавського урядовця, зробили його постійним виконавцем різних ділових доручень. Часто-густо цілий лист мало не весь заповнено справами і, хоч Горленко журиться: „какое несчастье, что нельзя писать и не говорить о дѣлахъ!“ або „все письмо наполнено несносными дѣлами въ то время, какъ хочется всеѣмъ о другомъ говорить съ Вами!“ (2/XII 1899), проте в кожному листі прохає то зайти до банку, то передати комусь план землі. Підписи під цими листами дуже характерні: „Обнимаю Васъ и остаюсь любящій Васъ мученикъ жизни... и банка“ або „обнимаю Васъ и остаюсь любящій, безсовѣстный, назойливый, но благодарный...“.

Листи повні безнадійної втоми. „Чтобы жить, не имѣя другихъ источниковъ дохода, кромѣ построчной платы, и при страшной петербургской дороговизнѣ, можете себѣ представить, сколько надо писать, а писавши о книгахъ, сколько надо читать для этого“ (1900 11/I). „Я провожу зиму въ какомъ-то чаду отъ постоянной мысли о срочномъ писаніи, среди постоянного чтенія книгъ, и все это наскоро, къ спѣху!“ (30/III 1900).

А треба було все-таки жити й робити там, бо що могла йому дати літературна праця в Полтаві, чи Києві? Він писав для „Полт. Вѣдомостей“ один час що-неділі статті, з оплатою 3 коп. рядок, так що, щоб заробити, треба було, як він казав, „завѣдомо писать много балласта“. Горленкові-ж, що його твори вражають завершеністю, смаком, — це надто тяжко було робити. Що давали йому його власні книжки, розповідає він Мирному

у відповідь на те, що в Полтаві вважали за надто високу ціну „Українських былей“ (1899 27/V).

Живучи тепер зиму в Петербурзі, Горленко переносить і на літо в Ярошівку свою працю рецензента „Нов. Времени“. Сюди висилають йому книжки, і нема коли писати на теми українські. Хоч видав він перші дві книжки свої на самім кінці 90-х років, та були то статті давніше написані. Для „Кіевской Старини“ в 90-х роках написав він ще 21 статтю, в 900-х — тільки одну.

Крім рецензій, пише він тепер статті для розкішних видань, таких як видання Дягілева або Історія кавалергардів.

Проте почував Горленко, що якимось недобре, не так як треба, стоїть він що-до справи української. Він не перестав цікавитися, як і попереду, українською літературою, цензурними утисками її, підтримує звязки, зав'язує нові (з Грінченком та Єфремовим, наприклад, у 1901 р.), а проте пише Мирному (6/V 1901 р.): „о литературныхъ малороссійскихъ новостяхъ мнѣ надо Васъ спрашивать, ибо я возился все только съ русскими и иностранными по должности моей“.

Отже на початку нового віку тимчасом розцвітала українська справа. Засновано було Р. У. П. та інші політичні партії, змінила своє обличчя „Кіевская Старина“, досить вільно став розходитися по Україні „Літературно-Науковий Вістник“. Тісніше сконцентровані громадські сили стали проявляти себе при нагоді.

Одним з таких моментів було відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві. Значіння цього свята, до серця глибоко відчуте самовидцем і активним учасником його С. Єфремовим, яскраво одмічено двома його статтями¹⁾. Звідти і пізнаємо усю глибину і зміст тодішнього протесту українців, що зійшлися звідусіль шанувати Котляревського. Виявився той протест, як відомо, тим, що голосно було заявлено обурення проти міністерської заборони української мови на святі для російських українців, з вимогою занести протест до протоколу. Публіка-ж вийшла з залі демонстративно. Протест було підготовано на випадок заборони, й умову вийти з залі склали видатніші українські діячі числом від 30 до 50, а протест вийшов гучним, бо залю покинула вся маса народу, що була на урочистому засіданні, голосно протестуючи.

З приводу цього свята, центром якого безперечно був цей інцидент, що на думку С. Єфремова, поклав початок свідомості не одного з пізніших видатних українських діячів, які після того стали рішучими борцями за українське відродження, — в лист Горленка з 7/IX 1903 р., перший після свята. На ньому Горленко був присутній, як кореспондент „Нового Времени“.

В листі тому ні слова про інцидент. Горленкові все подобалось, і на перший план він висуває голову та членів Управи, як тих, що

¹⁾ С. Ефремовъ, Праздникъ украинской интеллигенции. К. Ст. 1903, X, 168—202. С. Ефремов, 3 гадок самовидця, Привіт Ів. Франкови в сорокліте його письмен. праці. Літер.-наук. збірник. Львів 1916, стор. 169—176.

придбали собі вічну вдячність од усіх друзів батьківщини. (Дуже цікаво порівняти цей лист Горленка з листом Познанського до Вашкевича, в якому описано свято й інцидент)¹⁾.

У листі своєму Горленко скаржиться, що „Новое Время“ не надрукувало його телеграму з Полтави в 300 слів. В № 9874 „Нов. Времени“ 31 серпня 1903 р. вміщено повідомлення замість забороненої телеграми. Всього три рядки — „Съѣздъ на торжество огромный, невиданное оживленіе...“ Дальший лист до Мирного з 24/IX починається так: „Если въ чемъ напуталъ, писавши о ‚замѣчательныхъ‘ Полтавскихъ дняхъ, то не вините меня... Я вѣдь не зналъ закулисной стороны дѣла, писалъ такъ, какъ видѣлъ. Городского голову можно обвинять въ томъ, что онъ, или не знаю кто, послали запросъ въ Министерство о томъ, можно ли читать малорусскія привѣтствія. Вообще же онъ, кажется, славный и хорошій старикъ“. В № 9882 „Нов. Времени“ 8/IX вміщено кореспонденцію Горленкову. У ній з властивим йому хистом, у гарному його стилю, описано свято, підкреслено найкращі моменти з боку літературно-наукового; — самий-же інцидент громадського значіння описано в таких словах: „Многія привѣтствія были написаны по малорусски, но чтеніе перваго же изъ нихъ было остановлено. Удивленная публика молча оставила залъ засѣданія, и оно было закрыто. Непрочитанными остались 19 привѣтствій“.

Певна річ, Панас Мирний не міг бути завдоволений з такої кореспонденції...

1904 рік був надто тяжким для Горленка: він пролежав кілька місяців у лікарні, хорий на плеврит. Задумав був продати селянам-сусідам частину землі, та банк, що мав дати їм позику на купівлю, затримував справу з огляду на попередні борги Горленка. Один з кредиторів Горленка став вимагати вдруге оплати векселя, по якому 13 літ тому вже було виплачено... Хорий, з Петербургу не маючи змоги стежити за всіма деталями справи, Горленко проминав терміни, призначені судом на розгляд справи, турбувався і писав Мирному листи-доручення.

Війна з Японією викликала у Горленка абсолютно негативне відношення, була для нього справжньою мукою.

З 1905-го року, на жаль, надто небагато листів, щоб яскраво уявити собі весь настрій Горленка, проте досить, щоб ухопити головні його елементи. З першого листа, 11/III, знати, що не писав Мирному з осені попереднього року, значить великі події початку 1905-го року були пережили приятелі окремо, без обміну думками з їхнього приводу. В цім листі є дуже важливе завваження: „Усиленно добивался выхода при себѣ въ Петербургѣ книжки своей ‚Отблески‘, да такъ и не дождался... Въ ней собрано 28 статей изъ сотенъ (буквально) написанныхъ мною въ „Нов. Врем.“ за семь лѣтъ работы. На эту работу я былъ вынужденъ обстоятельствами. Сколько нареканій и клеветъ претерпѣлъ я за нее. Между тѣмъ я не написалъ ни одной строки, противной моимъ убѣжденіямъ

¹⁾ Див. примітку до листа 24/IX 1903 р.

и нечестной. Дѣло идетъ о томъ, гдѣ я пишу. Какъ смотрѣть на это, скажите прямо? Я наканунѣ очень опредѣленныхъ рѣшеній“.

Та так тільки „наканунѣ рѣшеній“ він і залишився.

Два моменти в цьому році доводять його признання: „отбился я отъ нашей публики“, що він робить в останньому з листів до Мирного 23/XII 1905 р.

В серпні 1905 р. відбувся Археологічний з'їзд в Катеринославі. З приводу його обмінялися листами Мирний і Горленко. На жаль, немає листа Мирного, та з Горленкового листа-відповіді знати, що Мирний повідомив його про намір українців протестувати на з'їзді проти того, що не було запрошено вчених з Галичини.

Дуже палко починає Горленко свого листа: „Я їду вь Екатеринославъ вь субботу 13-го авг. Письмомъ Вашимъ весьма взволнованъ, совершенно несогласенъ (при всей любви и уваженіи къ Вамъ) съ доводами этого письма и спѣшу отвѣтить“. Він доводить далі, що з'їзд матиме таке колосальне значіння, таку велику користь для краю, що зривати його було-б злочином, а закінчує тим, що не буде чинити нічого проти тих, хто протестуватиме, але й з ними не буде.

Доводи дуже серйозні, це певно в шире його переконання, бо й поперед у листях він зазначав, що якорем є просвіта, ухиляючися від політичної праці. Згадується тут подібний погляд сучасника нашого, Ромен Ролана, на вічні цінності, що вищі за боротьбу сьогоднішнього дня. „В живому громадському організмі, каже він (Клерамбо), завдань багато. Тимчасом як ядро армії б'ється за-ради негайного завоювання прогресу — інші мусять піддержувати вічні цінності, що вищі і за завтрашніх і за вчорашніх переможців. Своім світлом ті цінності випереджають усіх, — саяво, що йде від них, освітлює шлях далеко вперед, — ген по той бік диму від бойовиська“.

Говорячи таке, не треба бути ні в одному з таборів, що б'ються. Отже, Ромен Ролан фактично, своїм життям став *au-dessus de la mêlée*, а Горленко віддав своє ім'я найчорносотеннішій газеті, і якщо може й дійсно не написав у ній нічого своїм переконанням і сумлінню противного, то залишався в ній у той момент, коли кожній прогресивній людині треба було одійти геть від того гнізда шовінізму, насильства та переслідування всякого прагнення до свободи і зокрема свободи національної. А від „Нов. Времени“ й кореспондентом був він на Катеринославському з'їзді.

Другий момент — запрошення його Мирним до участі в „Рідному Краю“. В останньому з тих листів, що ми маємо, 23/XII 1905 р., дає він відповідь на це запрошення і робить сам собі характеристику таку-ж влучну, так само чудесно зформувану, як те він робив для інших людей, авторів, творів, — блискучий рецензент, що набив руку на означеннях коротких і виразних. „Вообще я изломанный, искалѣченный (понівечений), плодъ исторіи, обломокъ дворянства, съ нѣкоторыми сносными, но и со многими несносными его сторонами. Я трагически сознаю все это, но не могу уже переменитья...“.

Так розв'язується поставлене в мене вище питання, чи забув Горленко чий він син? Якщо не забув, якщо й не „закрив очей“ на національне питання (лист 1900 р. 12/V) — то одійшов од нього, „отбился отъ своей публики“ (1905, 23/XII).

Перечитавши всі листи Горленка до Мирного, пересвідчиться кожен, що єдиною причиною співробітництва Горленка в „Новомъ Времени“ був надто прикрий його матеріальний стан.

Отже були й інші чинники до того, що Горленко потроху одійшов од української справи.

Насамперед, треба завважити, що тою, невідомою авторові некрологу Горленкового особою, що вплинула на молодого Горленка, як приїхав він із-за кордону, — був Костомаров, привідця групи українців, що уникали всякого протесту, замикались у рамці літератури для „домашнього обіходу“, безполітичної культури.

В статті Горленка „Двѣ поѣздки съ Н. И. Костомаровымъ“¹⁾ читаємо таке: „Лѣто 1883 г. Н. И. Костомаровъ проводилъ въ Полтавской губ. въ с. Дѣдовцахъ подъ Прилукой. Познакомившись съ нимъ, года за два передъ тѣмъ, въ Петербургѣ и живя недалеко отъ Дѣдовецъ, въ тѣхъ мѣстахъ я былъ кажется единственнымъ изъ посѣтителей его петербургскихъ вторниковъ. Эти вечера въ квартирѣ его на 9-ой линіи Вас. остр., гдѣ онъ прожилъ 25 лѣтъ, останутся навсегда памятливыми посѣщавшимъ ихъ. Въ этомъ уютномъ уголкѣ, откуда безчисленныя книги почти вытѣснили хозяина, все съ перваго взгляда напоминало родину... Тамъ чулдился какъ бы уголокъ далекаго, родного края...“.

Молодий, блискучий, повний широких літературних та мистецьких інтересів, співробітник „Фігаро“, познайомився з Костомаровим у р. 1881; якщо й не він перший вплинув на Горленка, то все-ж не можна не думати, що на тих вівторках склалися його погляди. Тою стежкою й пішов Горленко²⁾.

Другим чинником був указ 1876 р. Як відомо, § 2 його звучить так: „печатаніе и изданіе въ Имперіи оригинальныхъ произведеній и переводовъ на малорусскомъ нарѣчій воспретить“. Отже молодий журналіст був багато обдарований для того роду літературної роботи, що як-раз був заборонений для друку: ні оригінальних статтів, ні перекладів. Значить — щоб не мовчати, треба було писати російською мовою.

Та тут не був він якимсь виїнятком, був-бо він співробітником „Кіевской Старини“. Треба згадати, що брати Рудченки, які склали письменницьку братську спілку, листувалися російською мовою, і всі примітки та уваги в рукописах спільної праці — українського роману, робили так само мовою російською.

¹⁾ Южно-русские очерки и портреты, стор. 111.

²⁾ Як ставивсь він до Костомарова, виявляє він у листі до Н. Стороженва: „Я принялся за работку „На могилу Костомарова“... Мнѣ бы хотѣлось оторвать кусокъ сердца и бросить на эту могилу“. 20/IV 1885.

Ще одне. Горленко був письменник професіонал. Отже під тиском цензурних заборон українські автори не могли голосно промовляти до свого народу. Під тиском загальним не міг народ виділити з себе читача, якому приступні були-б писання Горленкові, з його блискучим стилем, з його темами в сфері мистецтва. Він писав про себе: „я люблю болѣ тонкое, болѣ рѣдкое. А для популярной литературы надо здоровое, простое“. В умовах тодішнього життя українського Горленкові було тісно і нудно. „Да, югъ родимый мой, пора съ тобой прощаться, изноешь, пропадешь, надѣясь на тебя...“. Отже, одбившись од своєї публіки в справах літературних, почавши „возитись по должности своей съ русскими да иностранными новостями“, Горленко де-в-чому наблизився до табору ворожого, і власне це було розгортання отих „несносныхъ сторонъ“ дворянства і зміцнення всієї тої позиції, що через вищенаведені причини займав Горленко.

Він, що, бувши дворянином та землевласником, такий далекий був і поглядами своїми і всім укладом життя, повного високих духовних інтересів, од поміщицької ідеології, він, що поки мав змогу — поринав цілком у „безцѣнную литературу“, замість дбати про прибутки в господарстві та прибуткову експлоатацію своєї землі, а пізніше жив, „обувався й одівався“ з дуже нелегкої праці газетяра — з революцією 1905 р. опинився значно ближче до тієї ідеології, ніж того можна було сподіватися на підставі всіх фактів його життя.

Якщо в листах до Мирного, що уриваються на 23/XII 1905 р., не відчувається ще крайнього розвинення тої ідеології, то в листах його до О. М. Куліш р. 1906-го, цитованих О. Дорошкевичем¹⁾, її знати вже дуже виразно.

Проте, закінчуючи таким сумним акордом опис життя Горленкового, хочеться нагадати, що, одбившись од своєї публіки, Горленко страждає від цього, що він свідомий „несносныхъ сторонъ“ дворянства свого і трагічно це переживає.

На півночі, куди поїхав він ратувати себе, не мав він ні слави, ні грошей, ні становища. Жив у зненависній, шаблонній, на його думку, столиці, в огидній йому „меблированной комнатѣ“, замість спілкування з людьми, завалений безліччю книжок, які треба було, наперекір його вдачі, нашвидку рецензувати; мав невдячну ролю газетяра, що писання його завтра нікому не буде потрібне, і до того-ж ніколи не був морально спокійним, відчуваючи ніяковість перед своїми, яких надто шанував.

Евгенія Рудинська.

¹⁾ О. Дорошкевич, Поміщик і естет. Життя й Революція. 1905, XI, стор. 65—66.

Еволюція примітивної метафори. (Heinz Werner. Die Ursprünge der Lyrik. Verlag von Ernst Reinhardt, München 1924).

У своїй книзі Н. Werner розглядає не тільки метафору, як одну з особливостей поетичної мови, але й повторення (інакше паралелізм), і еліпе, і асонанс і т. в. Проте з багатьох причин можна вважати Вернерову аналізу еволюції примітивної метафори може за найцікавішу частину його праці. Вернер, очевидно, і сам надає особливого значіння метафорі, бо висуває передусім розгляд як-раз саме метафори. Торкаючись означення ролі «загальнономовних формантів» в еволюції лірики, він каже: «як такий формант, ми знаходимо — велику наочність мови, точніше її образовість, побудованість на порівнянні. Далі ми знаходимо синтактичні форманти: законічність еліпеу, велемовність, повторення паралелізму» (ст. 42). Поділяючи Вернерову думку що-до принципової важливості метафори, як основного поетичного форманту, ми вважаємо за доцільне зокрема присвятити свою увагу цій новій спробі змалювати еволюцію примітивної метафори. Крім того, щоб справедливо оцінити цю спробу, не перебільшуючи значіння деяких хиб, недоречностей та наперед узятих думок авторових, що, звичайно, дуже псуєть загальне вражіння, — треба детально переглянути всі етапи в розвитку Вернерової думки, з'ясувати загальну лінію дослідницького шукання та всі її викривлення. Перш за все Вернер одрізняє матеріал порівняння (Stoff) од порівняння, як такого: лиш тоді ми маємо право говорити про справжнє порівняння, коли є виразне усвідомлення його функції. Це можливе лиш на порівнюючи високому шаблі розвитку, тоді як матеріал порівняння, каже він, ми знаходимо (в ембріональному його вигляді) навіть у тваринній мимічній діяльності: «Коли кішка зустрівшись з якоюсь неприємною для неї особою, трусить усім своїм тілом і лапами, то рух захвату, що первісно слугує для справжнього відкинення якогось ворожого тіла, узагальнюється таким чином в аналогію повсякденної огидливості» (ст. 43—44). Цей ембріон Вернер і розглядає, як псевдометафоричну, інстинктивну аналогію, що є перший крок на шляху загально-життєвої еволюції аналогії.

Далі ми бачимо у Вернера дуже чудну рубрику: метафори, що з'являються на ґрунті потреби в абстракції та в вираженні (die Metapher aus Abstraktionsnot und Ausdrucksnot). З одного боку — невідомо, чому це має бути дальший, наступний «крок» еволюції метафори, бо автор виходить тільки з сумніву, чи не є це досить пізні утворення? З іншого боку, здавалося-б, що коли до утворення метафори (даного виду) примушує потреба абстракції, — то це вже справжня метафора, але Вернер це заперечує. Він гадає, що в таких випадках ще нема відчуття різниці поміж об'єктом, що символізує дане переживання, та ним самим. Тут ще нема справжнього процесу «wie — etwas — sein», але є тільки просте називання усього складного комплексу переживання душевного разом із звязаними з ним рухами тіла чи якимись іншими матеріальними фактами, що через цю асоціацію можуть замінити психічне переживання, відіграючи ролю ніби-то символа його. Напр. меланезійці так висловлюють відчуття сорому: «Лоб кусає мене!» (ст. 44). Можна було-б цілком погодитися з Вернером, що ці метафори є проста заміна відсутніх розумінь, заміна, що можлива через несвідомість процесу порівняння, але авторові слід було-б точніше з'ясувати відношення таких метафор до розуміння та те, чому вони можуть замінити розуміння. Тоді для

нього може стало-б зрозумілим, що ця заміна не випадкова, що вона можлива через дуже віддалену, але все-ж принципову спорідненість метафори та розуміння, образу та поняття, як напр. про це говорили Потебня, Гумбольдт, або як за наших часів — гадає Кроче¹⁾. Вернер-же тільки покликується на відому тезу про антропоморфізм та анімізм, як загальний закон первісної психіки — це вони спричиняються до утворення сили-силенної метафор (примітивних), проте всі ці метафори дають лиш «матеріал» порівняння, не розвиваючи «функції» порівняння, як такого, бо весь час ми бачимо тут мало не повну несвідомість процесу порівняння. Автор далі робить спробу по новому з'ясувати хід цього несвідомого, чи напівнесвідомого процесу. Для цього він утворює поняття «пневми» та «пневматичної метафори». Первісна людина уявляє собі світ як щось принципово динамічне і кожний об'єкт у світі, як джерело динамічної енергії. Поміж сонцем та промінюванням (світло-течею), квітками та їх пахощами є проста і безпосередня матеріальна еманация, що їх зв'язує. Але цю еманацию точно не локалізовано, вона може виходити з даних об'єктів, проходити в інші, крім того вона заповнює собою увесь даний об'єкт. Так напр. швидкість летіння ластівки зосереджується не тільки в крилах її, але і в дзьобі, і в тулубі і т. п. Цю матеріальну еманацию Вернер називає «пневмою», а метафори, що їх побудовано на основі припущення такого світовідчуття, — «пневматичними». Спочатку пневма буває індивідуальна та обмежена, але згодом вона узагальнюється та робиться джерелом «пневматичного промінювання», що охоплює собою навіть цілі групи об'єктів. Пневма має своє окреме життя; ось як його змальовує Вернер: «Кожна істота має пневму, що її (істоту) усю ця пневма проймає. Пневма має властивість проходити усюди, вона не обмежена що-до просторони, невидима; вона може впливати на найближче околишне середовище, не втрачаючи своєї самостійності. Пневму можна переносити (з одного об'єкта на інший), перенесення здійснюється через зіткнення. Тагар робиться важкіший через зіткнення з важким об'єктом. Рідні пневми тягнуться одна до одної, ворожі одштовхуються одна од одної» (ст. 46). Пневматична метафора здається Вернерові відвратною стороною суто антропоморфічної. Коли напр. Lilloeb-Indianer кажуть: «Ми простромимо їх (ворогів), як дерево, кінчиками своїх списів» (ст. 47), то це, каже В., на перший погляд може здаватися метафорою (Dingmetapher), проте справді тут зовсім нема метафоричного опису вбивства ворога.

Обидва факти — продіравлення дерева кінчиками списів та вбивство ворога ідентичні що-до своєї пневматичної суті. От чому в антропоморфічній метафорі, за Вернером, ми повинні бачити ідентичність об'єктів, у пневматичній — ідентичність пневм. Пневматична метафора (очевидно в зв'язку з переносом ідентифікації в царину процесу) має в найбільшій мірі угворювати умовини розвитку «функції» порівняння. Проте, тому, що і тут також не має виразного усвідомлення процесу «wie — etwas — sein», і пневматичні метафори не є справжні метафори. У зв'язку з цим Вернер і ставить собі завдання дослідити розвиток «формувального елементу» в будові метафори. Вернерове розуміння «пневматичної метафори», хоч яке воно оригінальне, багато втрачає, скоро ближче його розглянемо. В. напр. виходить з того твердження, що властивість, як така, в психіці первісної людини ще не локалізована (як це ми бачимо з прикладу: швидкість у ластівки не локалізується в певному місці її тіла). Отже уявлення властивості у примітивної людини є не що інше, як уявлення своєрідної, тонкої, матеріальної енергії, що проймає собою увесь даний об'єкт. Проте і у нас ні розуміння суті властивості, ні її локалізації не є щось цілком і до кінця певне і стає. Здавалося-б, що краще було-б, слідом за Потебнею, твердити, що розуміння властивості раніш було субстанціональніше та матеріальніше, а тепер уявляємо ми його як щось абстрактне. Локалізаций властивості ми уявляємо собі далеко суворіш обмеженою, але мабуть тільки порівнюючи суворіш, бо й для нас властивість не зосереджується безперечно в одному місці даного тіла. Напр. ми не думаємо, що властивість летіння зосереджено у пташці тільки в її крилах, бо й хвіст, і всенька будова її

¹⁾ За браком місця не можна показати ні великого значіння відповідних поглядів Гумбольдта, Потебні, Кроче, Фослера, ні великої-ж різниці поміж школою Гумбольдта та школою Кроче. Детальніш розглянув це питання я в своїй книзі «Мова та поезія», там-же подав я і свої власні спостереження що-до цього.

тулубу такі, що зумовлюють можливість розгинати повітря, використовувати рух різних повітряних течій, то-що.

Коли-ж так, — то нема й такої різкої різниці поміж сучасною та пневматичною метафорами.

Далі згідно з загальним своїм планом Вернер торкається спочатку «формальних підстав аналогії» в домагичній сфері. Свій розгляд він поділяє на такі підвідділи: 1) умовини утворення функції порівняння серед моторових збудувань, 2) умовини квазілогічності при утворенні «функції порівняння» (*Begriffsanschaulichen und Denkmässigen Bedingungen der Gleichnisfunction*), 3) умовини утворення функції порівняння в магичній сфері: а) в позитивній і б) негативній магії.

У першому підвідділі В. виходить з таких зразків: індієць, ідучи полювати на струсів, гриміруються і сами як струсі. Таке напівсвідоме дорівнювання себе до струся, що зводиться до напівсвідомого-ж-таки наслідування, здається Вернерові дальшим розвитком «моторової метафори». Під «*Begriffsanschaulichen Bedingungen*» автор розуміє такі випадки, коли ми знаходимо мовні вислови, що можливі лиш завдяки відсутності певної диференціяції розумінь од метафор. Через це ці мовні вислови і відіграють ролю розумінь, що їх звичайно бракує дитячому мисленню примітивної людини. Вернер зауважує, що тут ми спостерегаємо дуже цікаві випадки повільного народження обмеження аналогії, усвідомлення фіктивності безпосереднього-порівняння. Це вже випадки початку кваліфікованої абстракції, що безпосередньо призводить до утворення розумінь. Так напр. в *Ewesprache* є вже граматичне фіксування цього процесу. Там є, за термінологією В., *Gleichnispartikel* «е», що вказує, що даний речівник називає річ, яка сама по собі є тільки окремих вид іншої речі, що належить до загальнішої класи об'єктів, напр. білка (векша) степова — *ado*, білка (векша) лісова — *adoe*, вода (взагалі) — *tsi*, сун — *tsi* (з *tsie*). Трохи иншу відміну убачає В. у «симптоматичних назвах» (коли щось називається через назву своєї частини), напр. *Nyamwesi* називають слона: «*Der Berüsselte*» од *Rüssel* — хобот. Оскільки, каже В., у таких випадках все-ж не можна припускати усвідомлення виразного зіставлення двох об'єктів, що їх порівнюють, остільки і тут не можна говорити про певне порівняння.

Оскільки, каже В., у таких випадках не можна припускати виразного усвідомлення зіставлення двох об'єктів, що їх порівнюють, остільки і тут не можна говорити про порівняння, метафору. Лиш там В. уважає за можливе убачати метафори, де «назва як самотійний знак (*Zeichen*), розглядається, як щось цілком відокремлене од самої речі, як такої» (ст. 50). Напр. «*Meister Langohr*» для осла. Тут у В. ми знов бачимо велику невизначеність, що на нашу думку, є безпосереднім наслідком непевності основних теоретичних поглядів авторових. Вернер не з'ясував для самого себе ту суто логічну, розумову ролю, що відіграють метафори, особливо в світосприйнятті примітивної людини. Адже-ж він і сам зазначає, що всі вказані вище види метафор заміняють первісній людині відсутні розуміння, очевидячки, що це безперечно свідчить за їх пізнавальну функцію, або, краще сказати, за тенденцію здійснити цю функцію. Можна думати, що це не випадковий збіг обставин, бо, як твердить сьогочасна психологія образу, образ та розуміння відрізняються тільки що-до ступеня досконалости своєї будови, але не в принципах цієї будови. Коли навіть визнати, слідом за Гусерлем, що розуміння, хоч і повстають психологічно з абстракції уявлів, але мають у собі ще апіорний, логічний момент скерованости на пізнання, як таке, то крім усіх тих заперечень, що їх робили критики з цього приводу, залишається безперечним ще й те, що цей «логічний» момент, цю ознаку чистої раціональности можна убачати і в уявліннях, тільки, звичайно, в ембріональному вигляді. Напр. Спенсер, Фехнер, Біне твердили, що в звичайній нашій перцепції вже можна спостерегти моменти прихованої абстракції, так званого посереднього пізнання, до того-ж і сама будова перцепції є така сама, як і будова слогізму, що веде до утворення міркувань і кристалізації розумінь. От чому слід гадати, що, коли примітивна людина в утворенні своїх метафор іде шляхом несвідомої аналогії, — це ще не дає нам права принципово відокремлювати цю несвідому аналогію од сучасного свідомого порівняння, а разом із тим так різко розмежовувати примітивну та сучасну метафору. Звичайно первісна метафора не є сучасна, процес, що лежать в основі їх, не зовсім однакові, але, здається, — це просто різниця що-до ступеня

усвідомлення по суті одного й того-ж самого процесу. З іншого боку первісна і сучасна метафора є тільки простіші відміни тієї-ж самої пізнавальної енергії, що лежить в основі розуміння. Відміни ці odrізняються одна од одної кількістю емоціонального моменту та ступенем усвідомлення процесу, але на превеликий жаль і наші розуміння не абсолютно чисті та досконалі — іноді в них також помічається деяке емоціональне офарблення і неповне усвідомлення процесу. От чому всі ці утворення треба вважати за утворення поступового розвитку людської творчості, за принципово рідні наслідки загальної еволюції людського розуму. Але, коли навіть не згоджуватися з висловленими думками, — Вернерові все-ж слід було-б докладніш дослідити це питання з суто теоретичного боку і принаймні якомсь рахуватися з даними міркуваннями. З його-ж книги одразу видно, що він навіть не подумав про це, бо в наведеному наприкінці книги загальному покажчикові цитованої літератури не згадується ані одної праці що-до психології образного чи суто раціонального думання!.. Література-ж цього питання чимала і різноманітна (див. напр. праці Meuser'a, Philipp'a, Vinet, Вюрцбург. школи екепер. пенх. думання і т. и.). Це все тим дивніш, що Вернер ставить собі завдання підійти до розв'язання проблем еволюції ліричних форм з примітивних джерел не шляхом «історичним», але шляхом «еволюційно-психологічним»...

Ідучи далі слідом за розвитком авторової думки, ми дізнаємося, що в позитивній магії знов-таки спочатку спостерегається лиш «матерія» (Stoff) порівняння, оскільки все метафоричне усвідомлюється, як цілком реальне. Тільки наслідком своєрідної дегенерації народжуються тут форми ембріональної метафори через зміну функції (Funktionswechsel). Передусім ми їх убачаємо в прислів'ях, приказках, загадках, де в формі жарту подано колишній мітичний зміст, як напр. у старовинній германській загадці про сонце, що розтоплює сніг: «Es kam ein Vogel Vederlos, Sass auf dem Baume Blattlos. Da kam die Jungfrau Mundlos, Ass den Vogel Federlos, Von dem Baume Blattlos» (ст. 51). Не менш важливу роль відіграє як фактор зміни функції — глузування і лицемірство, примушуючи до імітації, наслідування, але з наперед узятим усвідомленням того, що порівняння відноєні. Проте найяскравіш виявляється ця особливість у галузі негативної магії, про що мова у Вернера іде трохи далі. Торкаючися пневматичних умовин виявлення функції порівняння, Вернер наводить такі приклади: «Дюгонги лежать нахрест. Цибулини лежатимуть нахрест» (ст. 52). Дюгонги, що лежать уперек, мають у собі пневму рясноти (Fruchtbarkeit). Відмирання магізму призводить тут до утворення справжніх метафор. Але і раніш, ніж станеться таке відмирання, ми тут помічаємо особливі умовини для утворення усвідомлення метафоричної аналогії: «пневматична ідентичність зразку з реальною подією, що передбачається, — є необхідний пункт посередництва в чарах» (ст. 53). Сами умови магічної дії такі, що дають ще більше підстав для утворення порівнянь — магічна дія вимагає таємниці, магічна дія небезпечна, конче треба виконувати її в певних, сталих формах, що мають бути зрозумілі для близьких та зацікавлених, не зрозумілі для усіх сторонніх людей та не образливі для магічних сил. Це все й збуджує інстинкт шукання. Особливе-ж значіння для розвитку «формального моменту в відчутті порівняння має, на думку Вернерову, «табу».

Генетично первісним табу В. визнає Totentabu, що поширюється потім до розмірів Krankheitstabu. Це — види біологічного табу, далі, за схемою В., іде табу соціальне — Häuptlingstabu (в широкому розумінні) і Göttertabu. Крім того треба розрізнати абсолютне та відносне табу: одне табу обмежене, бо дійсне лиш для певної людини чи групи людей, инше ні (як приклад «обмеженого» табу В. вказує сексуальні табу, що дійсні лиш для певних груп людей); одне табу обмежене і що-до часу, инше ні, напр. сексуальні табу перед війною та полюванням для чоловіків. Маючи на оці величезне значіння табу для еволюції процесу порівняння, В. докладно розглядає всі можливі випадки табу та його впливи на процес порівняння за такою схемою: 1) мовне табу першого порядку: порівняння, як абсолютний захист (abschliessender Schutz, 2) порівняння, як захист, що має на меті ослабити щось вороже (abschwächender Schutz), 3) порівняння, як самозахист, що касує ховання та компенсує безпосереднє табу (als Verhüllungs aufhebender und tabuüberkompensierender Selbstschutz). У першому він розрізняє порівняння в індивідуальному табу та в табу таємничих угруповань, спілок, в останньому — іронічне порівняння та порівняння на ґрунті підслухування.

З усіх видів табу В. зосереджується тільки на тих, що безпосередньо звязуються з словом, тоб-то Ding und Persontabu. Вважаючи за основний вид табу Totentabu, В. каже, що суперечність, яка виникає з того спостереження, що у багатьох племін ми не помічаємо Totentabu, — легко пояснюється, бо ці племена через свою неосілість не мають підстав для розвитку почуття жаху перед померлими (напр. Семанги на Малайському пів-острові живуть на одному місці не більш як 3 дні). У деяких не цілком осілих племін цей жах перед померлими закономірно приводить знов до кочування: «Таким чином ми знаємо розвиток табу, як наслідок втоми, незадоволення осілістю» (ст. 56). Спочатку, каже В., Totentabu виявляється в простому мовчанні, як наслідкові заборони будь-як стикатися з мерцем. Мовний наслідок цього — заборона називати померлого, як напр. у тубільців Gardner-Inseln заборонено називати померлого проводиря. «Ця німота є не що інше, як найпростіший захист індивідууму од могутньої пнеми померлого. Мовчання робить людину невідомою та непомітною для духа» (ст. 57). От чому В. робить висновок, що первісна форма табу полягає в затримці моторовости, оскільки людина вже перейшла через примітивну форму захисту — безпосереднє тікання од мерця. Але оскільки ім'я також має у собі пневу свого носія, — його не слід виголошувати. Це згодом поширюється і взагалі на ймення пневматично-магічних істот, як напр. ведмеда в Сибіру, вовків у Брит. Колумбії, змії у малайців, то-що.

У це коло (називного, мовляв, табу) увіходять поступінно й сили природи, як напр. блискавка на Мадагаскарі, дощ на Целебесі і т. п. «Абсолютний захист» (abschliessender Schutz), за термінологією В., поширюється потім і на пневу «höher Person», як напр. «табу» для назви короля в Полінезії та в Півд. Америці. Згодом таке табу переходить і на речі, що за посередництвом їх можна тією чи іншою стороною дорівнюватися королеві, проводиреві. Тому, що протягом дальшої еволюції кількість цих примітивних табу дуже збільшується, — стає неможливим безпосередньо уникати назви табуєстичної речі і повстає потреба в заміні неприпустимої назви на якусь іншу. Спочатку така заміна здійснюється через заміну назви рухами, але через ті-ж самі причини і жестикуляція дуже швидко перестає задовольняти. Тоді й починається суто мовний процес, що має принципове значіння в еволюції метафори. «Найменше творче зусилля, що його вимагає заміна слова, є зміна порядку звуків за певними правилами. Такі суто мовні зміни слова з метою зробити його незрозумілим є: 1) продовження слова через додаток певних складів, вставлення голосних (або навпаки), скорочення слів, 2) підміна складів, 3) закономірна заміна (цілих) звукосполучень іншими за правилами алітерації, римування, евфонії, 4) самовільна заміна звуків та звукосполучень» (ст. 57—58). Проте еволюція не зупиняється на цьому, бо ввесь час діють два чинники: «1) Тенденція ховання (Verhüllens) слів, як самозахист індивідууму: табу, 2) другу тенденцію викликає уникання: шукають, як перемогти табу, але так, щоб його не порушити. Продуктом цієї духовної двоїстости — уникати імені через обережність, побоювання і знов його виявляти з метою мовного повідомлення — є опис, порівняння в справжньому та найширшому розумінні» (ст. 58). Напр. малайці називають змію — корінь.

Вернер подає багато зразків табуєстичного порівняння, додержуючись такої загальної системи в огляді видів табу: біологічні табу, що відповідають основній біологічній «парі» явищ життя (табу очищення, сексуальности) та смерті, соціальні табу, що відповідають основній соціальній «парі» протилежних явищ — підлягання та перемоги (ворога, дикою звіря на полюванні) (ст. 58). Totentabu має особливо велике значіння для процесу порівняння. В. підкреслює, що йменнями осіб у примітивних племін здебільшого бувають назви повсякденних речей, от чому уникання їх і зміни в них дуже впливають на мову в цілому. До цього треба додати, що заміна трапляється навіть тоді, коли дане слово увіходить, як частина в інше слово — табу: «Так оновідає Codrington про одного меланезійця, що замість слова «будинок» мусів говорити про «повітку» (Schuppen), бо слово ima (будинок) є в імені його невістки — Tawur-ima» (ст. 59). Деколи, напр. у зулусів, мова жінок сливе зовсім незрозуміла, бо табу поширюється не тільки на ймення чоловіка жінки, ба й на ймення його батька, діда, братів. Іноді заміні підлягають навіть окремі звуки, як напр. у тих самих зулусів вода — «amapzi» змінено в «amapabi» (z — табу). От чому В. надає такого великого значіння цим явищам: «Коли ми чуємо, що протягом 7 років, коли Добрицгофер перебував

у Абіпонів Парагваю, ці індієці змінили слово — назву для ягуара не менш, як тричі: а слова — «крокодил», «колючка» та «заріз худоби» (*Viehschlachten*) також кілька разів, — так що слів не залишилося а ні одної речі, на яку не скеровувалося «ірадіююче» табу, — ми цілком зрозуміємо, яке значіння несе з собою цей звичай для зміни мови, так само, як і для збудування метафори» (ст. 59).

З усім цим можна було-б цілком погодитися, слід було-б тільки ширше змалювати картину того, як змінюються окремі звуки та звукосполучення в табуїстичних словах. Крім того не в усіх з наведених у В. прикладів ми бачимо порівняння, в інших випадках — це проста заміна. Далі В. зазначає, що таким чином утворюються навіть цілі табуїстичні говірки (як напр. у жалібних піснях батаків (*Klagelieder*) на Суматрі, що їх у звичайному побуті старанно уникають. На цій основі з'являються навіть цілі поетичні пієси з дуже гострими порівняннями: «О, ти мій чоловіче! (*Ehegenosse*). Ти мене покинув, мій княже! Мене хмизову лущинючку! (*Reishülse*). О мій батьку. Величній, визначний! Величній, що вже мандрує. Гора з Мавпан, що легко завалилася. Той, що спритно сходив (як сонце). Тяжко заходив. Гукають мого батька ввечері. Ранком кличуть його. Ведмідь на дорозі. Тигр на воротах. Тепер ти не загублений, ти завалився, батьку, княже...» (ст. 59)¹⁾. Як ми бачимо, *Reishülse* є вже досить яскрава метафора.

Тому, що *Totentabu* заглиблюється в усі види життя та мистецтва примітивних племен, — ми знаходимо його частково і в піснях іншого виду, як от напр. *Spottgesang* (пісні глузування) в меланезійцях: «Коханець скаржитья на свою дружину, що побажала для нього смерті, такимі словами: «Вже давно ти мене всадила в середину багаття, вже давно ти мене всадила в вінок з гілля Таго. Ледві не вбили тебе недавно стовпи огнища, там до них прив'язали твого чоловіка, там ноги його поклали на північ на вогні». «Багаття обстромлюється гіллям Таго, що спалюється разом, щоб померлий на тому світі мав сад Таго» (ст. 60). Поширюючися на демонічні ієтоти, табу викликає такі самі процеси мовних змін. До того-ж, коли мова мовиться про новонароджених, ми бачимо подвійні зміни — назов демонів та назов дітей. Щоб забезпечити дітей од шкідливих впливів демонів, називають дітей поганими найменнями у ескімосів, на Малайському Архіпелазі, у Півден. Африці — в усіх частинах світу. «У іроеків питають про рід новонародженого: чи це лук (*Vogen* — хлопчик), чи це сито (*Mehlsieb* — дівчинка?)» (ст. 60).

Далі Вернер розглядає *Pubertäts* та *Sexualmetaphorik*. Він бачить табуїстичний корінь у таких жіночих піснях, де ми знаходимо мотиви сексуальної боротьби, мотиви сексуальної «небезпеки» в цій боротьбі: «Чого боюся я? (Я) боюся лева з очима, з червоними. (Я) боюся, лякаюся бистрих стегнів (*Wurfkeule*) Моксоана коло броду». Лев — порівняння для похотливого гнобителя (*Nachsteller*) жінок, що за допомогою бистрих стегнів примушує до полових зносин (*Notzucht*). (Приклад пієні *Sotho*, ст. 61). В одних випадках ці метафори наближаються до процесів Які, в інших до процесів боротьби: 1) «О, мене поглине акула велика, о! *Lala-kea* з зубами у три ряди (Гавайські острови), 2) Ми збираємось налагодити списи» або «В траву для гри» (*Spielkraut* — *weibliche Scham*) стріли ветромити (ст. 61). Як далеко заходить тут процес порівняння, видно з такого зразка: «В одній пієні з островів Соломонових вислів: «Полові зносини з тобою наражають мене на небезпеку» описово передається такимі словами: «Її зубчаста трава небезпечна» (зубчаста трава — це запашна трава, що її прив'язують, керуючися почуттям сором'язливости. Це метафора для жіночого полового органу» (ст. 61). Підбиваючи підсумки цьому відділові, В. висловлюється так: «З цим сексуальним табу, через побовчання іншого полу, об'єднується, знов так само, як і в *Totentabu*, ще й самозахист власної половой іневми, що, зміцнюючись через табу сексуалій підчас очищення, призводить не тільки до тілесного, але й до взагалі мовного ховання соромітських частин, як це завжди виявляється напр. у символізуванні фаллуса» (ст. 64).

Переходячи до «соціологічного» табу, В. передусім спинається на *Hauptlingstabu*. Він зауважує, що почуття пошани до вищих, що вимагає метафори підчас називання провідирів у первісних племен, має свої відгомони навіть у сучасних культурних народів.

¹⁾ Цікаво, що тут ми помічаємо мотиви близькі до відомих місць з «плачу Ярославни»-

Деякі приклади тут вимагають пояснень: «Червоний злизує олію (Der Rotocker aufleckt Öl). Червоний усмоктує олію, що з нею ти це змішуєш. Кажуть це про проводиря: «Тримай себе далі від проводиря, бо, коли він одвідає тебе, — він з'їсть твою їжу і твоє майно!» — Метафора дії всмоктування (Aufsaugens) тут зв'язується з 2 симпоматичними порівняннями: Червоний (Rotocker) є порівняння для проводиря, що намащується цією фарбою, і олія, як улюблена страва, — симптом найціннішої їжі» (ст. 62 — Нова Зеландія). Під особливим табу знаходиться князь підчас бою. Тут об'єднуються два моменти: 1) Пошани, що діє позитивно, 2) та негативний момент — ховання усього того, що стосується військової справи. Іноді, коли скупчуються різні моменти, що вимагають табу, — уживають надзвичайних, особливих формул. Напр., на островах Самоа, поруч з звичайними формулами Totentabu є особливі, що вживають їх тільки тоді як помре хтось із певних Häuptlingsfamilien: «Помаранча втопилася». Помаранчі особливо улюблена страва підчас купання (ст. 62). Військові метафори будуються на таких двох психологічних мотивах: 1) бажання навіть самому собі мужність, висловлюючи зневагу до ворога суб'єктивно відкинути небезпеку — мотив самонавіювання, 2) сховати од ворога суть своїх намірів. Обидва мотиви звичайно потребують метафори, напр. така пісня Thonga: «Ми — вогонь, що спалить землю» (ст. 62).

На превеликий жаль, не завжди можна цілком погоджуватися з В., бо напр., що-до наведених зразків, нас одразу вражає те, що ці табуїстичні метафори мало не зовсім не відрізняються од сучасних, бо в них, здається, завжди передбачається усвідомлення існування двох об'єктів: 1) того, що його заборонено називати, 2) того, що його шукають для заміни. Взагалі уникання якого-небудь слова, як назви табуїстичного, закананого об'єкту — мусить бути процесом хоч до деякої міри свідомим, бо така вже суть явища заборони і уникання, це зовсім не те, що утворення метафоричної назви через неможливість точно означити даний об'єкт: коли ми чогось уникаємо, ми його вже знаємо з небезпечного боку, наша думка вже не раз залишалася на цьому об'єкті. Так само й процес заміни, процес шукання — це є процес свідомий. Коли-ж примітивна людина і тут не цілком спроможна усвідомити до кінця процес зіставлення двох об'єктів, то не треба забувати, що наші метафори також є наслідок не цілком повного усвідомлення цього процесу, бо в противному разі вони, як це ми знаємо дуже добре з практики «віршомовства», — одразу виявляють свою штучність, неадаптивність. Крім того, в деяких зразках Вернерових навіть у мовній формі відбивається процес порівняння зафіксованого, усвідомленого, процес wie — etwas — sein: «Як риби в тенетах, так і супротивників буде злapano» (Taiti, ст. 62).

Вертаючися до Вернерового викладу, ми розглянемо далі порівняння, що розвиваються на основі табу в спілках, групах людей для охорони усіх членів їх, як напр. при Sexualzeremonien та в військових спілках. В усіх «табуїстичних» країнах світу, каже В., існують спілки чоловіків, до яких (спілок) вступають після попередніх містерій чоловіки, що зробилися дорослими. Табу підтримується тут побоюванням профанації з боку сторонніх людей, чужих для справи. У плім'ю Thonga ті, що вступають до спілки, навчаються майбутньої своєї поведінки так: «навчитель», у призначеному для навчання місці залазить на дерево і промовляє, говорячи цілком незрозумілою через свою метафоричність віршованою мовою, де «...порівнюється синса з диким левом; далі говориться при цьому: «бігання вепра» та «...жаби, що квакає». Перша фраза це порівняння для колишнього життя хлопця, друга — метафора для дитячої балакучої наївності» (ст. 63). У Basuto підчас церемонії Maunbarkeitsfeste теж співають пісень, зрозумілих тільки для близьких до справи людей. В обряді, «входу до хатини» хлопці кидають гарячі грудки землі, а вартові коло хатини співають: «Блошиці цього дому, О!» Потім хлопці мусять почепитися за поперечку і висіти, аж поки попадають, тоді співають: «Смугнасті Thaba — птахи попадали! Багато гнізд!» (ст. 63). Те-ж саме ми бачимо в Pubertätsgesängen, як напр. у відповідній дівочій пісні з Nauru здибасмо метафору полового акту в формі цілої розвиненої картини, що, до речі мовити, знов-таки йде всуєреч твердженням Вернеровим що-до принципової різниці поміж примітивною та сучасною метафорою, бо самий факт, що з метафори розгортається ціла картина, — доводить певну й велику свідомість творчого процесу: «Або, або допіру прийшов, Або, або вартував на березі морському. Або пливе на череві. Або пливе на череві. Або пливе на синні. Обидва Або зграються один з одним. Один Або міцний, другий — кволий» (ст. 63). До кола табуїстичних

пісень, зв'язаних з потайними спілками, виходять і соціологічні моменти, як напр. відповідні військовій пісні. Зокрема яскраво виявляється це в випадках канібалізму. Іноді тут буває чимало «речової метафори» (Dingmetapher), як от: «Надсилаючи камінь (полінезійський символ серця), каже король ратирів з Tahiti призначеним для цього службовцям на вимогу богів людської жертви, про яку (вимогу) повідомляють жерці, після чого жертву захоплюють потайно» (ст. 64). Далі ми вже бачимо, як уживають мовних метафор, напр.: «Одного разу захтів проводир з Finschhafen'u забити нишого, незручного для нього, з Бугайа, за допомогою проводиря Obogo. При певній нагоді якогось святкування подав Obogo своїйому братові сигару та сказав мимохідь: «Птах, що там відлетів був, упав мертвий!». Люди не зрозуміли в чім річ, бо вони про це нічого не знали. За скількись днів довідалися вони, що Obogo з своїм братом забули одного проводиря» (ст. 64). В іншому плім'ю з Нової Гвінеї в таких випадках кажуть: «Птах Мебалонг вигострює свої пазурі!» (ст. 64).

Табуїстичні метафори тут утворюються ще й під впливом побоювання, що жертва або її близькі, або й дух забитого помчатимуться. От чому первісні люди називаючи або повідомляючи про вбивство, раз-у-раз силуються робити це як-найобережніш. Так на островах Фіджі про намір забити кажуть так: «Я прийду та гілляку мула-мула зламаю» (ст. 65). Значіння цього підвіддїлу В. цілком слушно убачає в тому, що: «Перевага geheimbundtaubüistischer Sphäre перед сферою індивідуального табу для еволюції порівняння полягає в примушуванні до мовного розуміння, що при «униканні» одної (особи) — невеличке» (ст. 65).

Далі В. переходить до Sprachtabu zweiter Ordnung: das Gleichniss als abschwächender Schutz (як захист, що має на меті послабити щось вороже). Потреба в метафорі, як ми бачили вище, виникає під впливом дві 2-х чинників: 1) висловлюватися так, щоб не зачепити відповідних магічних сил та не образити їх, знов-же 2) — так, щоб це було зрозуміло для людей близьких до справи. Але особливій вигадливості потребує примітивна людина, коли: «...ці дві тенденції — з'ясування та ховання — скеровано не проти двох різних угруповань, але проти однієї особи» (ст. 65). Це буває найчастіш у випадках що-до смерті. Причина такого явища лежить зовсім не в співчутті, але просто в побоюванні прояву афектів з боку близьких людей, що дуже часто у первісних племін переносять своє горе, своє обурення на нещасливого вісника смерті. От чому такий вісник зівсідиди дбає про те, щоб не збудити в близьких до померлого людей лютої жаги до помсти: «Те що вгамовує досаду, або принаймні дозволяє їй виявитися не занадто різко, є підготування (Vorbereitung)» (ст. 65). Але мовна форма Vorbereitung є знов-таки метафора, бо вона одночасно і пом'якшує гостроту афекту затемненням рації даного вислову і повідомляє про нещастя. Так напр. на островах Маршалських кажуть у таких випадках: «Підпора Кану зникла, я її розбив і кинув у вогонь, вона впала не праворуч од мене і не ліворуч од мене, вона просто зникла од моєї руки. Коли Кану од'їхав (кудись), то він вийшов і знов вирине. Але коли людина зникла, то це вже назівсиди. На моїх очах, на моїх руках ти мусиш призвичаїтись обплакувати кожний горбочок з піску» (ст. 66). У Vambara (West Afrika) кажуть у таких випадках: «Він змінив помешкання!». В разі смерті проводиря звичайно обережність збільшується. В. наводить приклад вісника з островів Самоа, що промовляв був з 10 хвилин, повідомляючи про смерть, і ні одного разу не вжив слова «смерть», чи «вмер». Далі правило табуїзування прикрої, сумної вісти поширюється на всі можливі випадки поганого повідомлення. Згодом узагальнення іде ще далі: утворюється закон — висловлюючи якийсь побажання, не можна питання ставити руба. От чому сватання починається зівсидиди аб очо або і в тоні пустування: — «Я маю перебалачати з тобою про щось. Що-ж це таке? Це — певна справа: Мова мовиться про ікла вепрові або про собачі зуби? Це так, як ти сказав. Чи не хочеш ти зробити з мною обміну? Ні, ніякої обміни. Чи не хочеш ти одну з моїх свиней купити? Ні, ніякої свині. Так чого-ж ти бажаєш? Скажи це сам! Чи-ж треба когось усунути? Також ні! я не знаю, про що ти думаєш. Я соромлюся сказати це. Знай-же, що молоді парубки мого села надіслали мене. І один із них хоче жінки, чи не правда? Дивись, ти маєш це. Хто-ж хоче? Твій син? Ні. Твій небіж? Так, тепер ти знаєш це» (ст. 67). Потім В. розглядає словесне табу aus Warnung (пересторога) — та Drohung (загроза). Він каже, що спільна реча усього людства є те, що правда — гірка і сприй-

мається, як щось вороже. «Заздалегідь позбавити гостроти афекта, що був збуджений якимсь нападом, тимчасом як моторову реакцію усуваючим заспокоєнням інтелектуальної діяльності поступового передчуття в пересторозі, — це утворює тут об'єктивну біологічну цінність метафоричного описового вислову, що щось ганьбить. До цього додається, як момент, що ним не слід нехтувати, те що через це напіводгадування, напівзнання людина здибає гірку дійсність не безпосередньо зокола, що вона (дійсність) не просто і срамно втручається з чужої психіки, але що через одгадування стає деякою мірою можливим самознахід власної хлиби» (ст. 68).

У випадках такого повідомлення рекомендується промовляти віч-на-віч та тихим голосом, щоб тебе почули і зрозуміли тільки зацікавлені. Людині, що не додержується цього правила, кажуть: «Добра коза не родить серед отари!» (ст. 68). Загроза відрізняється тм, що агресивний елемент значно зміцнюється. «Метафора, вставлена в загрозу, є знаряддя інтелектуального нападу та захисту. Щит захисту при нападі становить повідомлення, що заслоняє та не дозволяє, щоб настала негайна та отверта реакція» (ст. 68). Так напр. на Маршалських островах жінок проводирів називають: «*Spinnenkrabbe am Land* — павук, що плазує по землі», на підставі цього утворюється така метафорична загроза: «Вона отруйна, хто з неї скорпстається, — той мусить померти» (ст. 68). Глузування та іронія, твердять В., відіграють велику роль в розвитку правових звичаїв, але не менше їх значіння і для поезії. Що-ж до цих мотивів в оточенні *Geheimbunden* В. каже, «Табуїстичний хід (думки), що звязується з іронією, полягає в ніби-то нешкідливості вислову» (ст. 71). Взагалі іронія має на меті обеззброїти, зробити неможливою різку реакцію. Внутрішня суперечність у метафорі має на меті збудити справжнє вражіння. Не можна про людину сказати, що вона звичайна людина, але треба порівняти її з як-наймогутнішими людьми або найміцнішими звірями та силами природи: ця суперечність і здійснює вказану мету. Найцікавіше те, що іронізується навіть спочатку цілком позитивні табуїстичні метафори. Так напр. у *Sorama* (Африка) ім'я бога було «*Kalava dikono*», що значить: «він має висунуті руки» і це значило, що бог простягає руки, охороняючи людність, але згодом інша частина народу почала вживати цю назву цілком іронічно: «Він висунув свої руки, так, але більше він вже не може (зробити)» (ст. 72).

Schmeichlerische Gleichnis має на меті не тільки перемогу табу, але й його компенсацію, підміну. Це буває тоді, коли треба імітувати перед кимось відсутні почуття. Напр., щоб переконати померлого в своїх почуттях горя, удова кидается на мертве тіло, дряпає собі обличчя навіть шматками каміння і т. и. Такий напр. звичай на Маршалських островах: «Коли сузір'я з сімох зірок зникне на заході, то це є старий дід, коли він, як парубок, знов на обрії з'явиться, поширюється од сухого рифу надзвичайно прикрий дух через решткі старого діда, що їх женуть. Коли відчують тубільці пахощі, вони не повинні казати, що це од рифу непременно дхне, бо це була-б образа королевів *Iäbro*, але їм випадаеть сказати: «Це — добровонне, запашне» (ст. 73).

Цікаво те, що, як твердять В., первісна людина зовсім не знає метафор ласки, через що він і гадає, що вони повстають далеко пізніше з метафор лестоців. Взагалі-ж метафори лестоців швидко поширюється мало не на всі види інших табуїстичних метафоричних формул, бо ми багато їх знаходимо в *Todestabu*, *Häupflings* u. *Göttertabu* і т. п. Метафору глузування скеровано на те, щоб поставити дану людину по-за межі даного угруповання, асоціалізувати її. Так дуже поширені різні назви з метафоричними натяками, на щось більш-менш смішне або навіть огидне в даній людині. Напр. *agboka* (обірваний мотузок у барана). «Це ім'я дають лихим дітям: баранові, що видирається, вішають на шию шматок шворки» (ст. 69).

Hohnlyrik (зневажлива, ганебна лірика) знає дві основні форми: 1) глузування з ворога, 2) з другого пола. Првкяд першого — це *Hohnsang*. *Kwakiutl* — *Häuptlings*, де він глузує з іншого проводиря: «На кого ти скидатимешся? На старого собаку, що простягне усі свої чотири (лапи) передо мною, коли я розгніваюся вдома!» (ст. 70). За зразок другого виду можуть бути численні пісні з Соломонових островів, що жіночий сором порівнюють з трохи чи не всіма явищами природи: «Твій сором — (це) є в пралісі дерево (*Sippschaftbaum*). Там у нім, у западині гній стоїть, що тече через край!» (ст. 70).

Кінець-кінцем В. переходить до останнього підвідділу, за своєю схемою, до «Gleichnis als Verhüllungsaufhebender und tabu-über-kompensierender Selbstschutz (порівняння, як самозахист що касує (безпосередньо) ховання та компенсує табу). Він каже, що табуїстичне порівняння повстає внаслідок завдання подати компроміс двох тенденцій: уникання та виявлення. Але еволюція іде в тому напрямкові, що перша тенденція слабшає, друга ж зміцнюється. Спочатку ми бачимо в примітивній табуїстичній метафорі невідмінну потребу уникати назов богів, демонів, проводирів, як міцних загрозливих сил, — у метафорах глузування і в словесній загрозі ми здібаємо метафору вже, як просте ослаблення отвертої гостроти. Технічно складніша та пізніша форма метафори полягає в перемозі безпосереднього ховання та в компенсації табу. Такі метафори іронічні та метафори підлежування (Schmeichelei). В. каже, що характерна риса іронічної метафори у протилежність до метафори глузування та ганьби, полягає не в тім, щоб трохи пом'якшити гостроту речення, але в тім, щоб навпаки його виставити через безглуздя, що є в метафорі. Напр. у Waganda в Preislied (пісня пошани) ми бачимо: «Твої ноги — молоти. Та син лієу (лев)» (ст. 74).

Підбиваючи підсумки, Вернер каже, що зв'язок між табу та метафорою вказує на величезне значіння табу для еволюції метафори. «Тільки тут у цій грі суперечностей поміж двома вказаними тенденціями — ховання та виявлення, через усвідомлення навмисного опису, розвивається не тільки «матерія» порівняння, але й переживання Gleich-wie-sein» (ст. 75—6). Ця скерованість на формальність і зумовлює пізніший повний розвиток сучасної поетичної метафори. Бракує примітивній метафорі тільки «іманентно-естетичного значіння», що ми його знаходимо в сучасній метафорі. Отже ми бачимо, що В. і сам знаходить дуже невеличку різницю поміж первісною табуїстичною метафорою вищого виду та сучасною, але, здавалося-б, замало назвати цю різницю терміном «іманентно-естетичного значіння», бо повстає питання, чи-ж цілком виразна ця різниця та чи дійсно є певний зміст у терміні Вернеровім? Гадаємо, що його нема для Вернера, бо інакше він помітив-би, що він у своїх поглядах наближається до поглядів Гумбольта-Кроче і визнає-би разом із ними, що образове пізнання, що є суттю мистецтва, є і в первіснім мистецтві, і в сучаснім, відрізняючись лиш що-до ступеня своєї досконалості та організованості, що не може бути принципової різниці поміж метафорами примітивною та сучасною. Взагалі можна було-б знайти ще багато інших хиб у Вернера, як от напр. брак виразності в хронологізації різних форм табу і метафори і т. и., але треба визнати, що він цілком слушно підкреслив значіння табу для еволюції метафори і це його велика заслуга, що її не можуть зіпсувати усі вищі хиби. Підкреслення ваги мітивної психології для еволюції мистецтва взагалі і поезії зокрема все частіше повторюється у сучасних дослідників, досить пригадати напр. Combarieux («La musique, ses lois et son évolution») з його розглядом теорії та історії музики — він також твердить, що в еволюції музики, в еволюції її формального елементу величезну роль відіграла мітивна психологія.

Борис Навроцький.

Б. Навроцький. *Мова та поезія.* Нарис з теорії поезії. Книгоспілка 1925. Стор. 1—240.

Року 1874 видатний історик літератури, Вільгельм Шерер, визначаючи характер дослідів своєї доби, писав: «Нове покоління не буде жадних систем», бо, мовляв, «світогляд» втратили свій кредит («Vorträge und Aufsätze»)!. Але на зміну поколінню 80-х років прийшли нові покоління й новітній час не тільки привернув довіру «світоглядом», але й почав прагнути побудувати струнку й цілісну систему літератури. Од практики спеціальних монографічних історично-літературних розвідок новітні дослідники переходять до загально-теоретичних студій. Думка кожного з дослідників скерована тепер на основні ідеї. В основних ідеях знаходять вони джерело захоплення й інтересу до широких літературознавчих комплексів. Тимчасом як дослідники попередньої доби обмежували свої студії в галузі літератури виучуванням і розробкою окремих спеціальних суто-історичних проблем і питань, культивували бібліографізм і епізодичність, приймали всі теорії й погляди, щоб потім ні на один з них не пристати і всі одкинути, сучасні літературознавці мріють утво-

рити загально-обов'язкову й єдину поетику. «З першого-ж уважного погляду на сучасний стан мистецтва нам мимоволі спадає в око підвищений інтерес до його теорії».

Цією стороною праця Б. О. Навроцького, як одна з спроб утворити літературознавчу систему, дуже характеристична й симптоматична. «Питання про перебудовання теорії поезії, питання про систему поетики, збудованої більш-менш науково, набуло характеру гостро актуального», зазначає Навроцький, підкреслюючи головне завдання своєї розвідки. У першому вступному розділі, визначаючи провідні свої думки, він як-раз і подає саме спробу узагальнити й методологічно згуртувати огляд вимог (од життя) цільної системи поетики, що її шукання так явно визначають характер наших сучасних літературознавчих прагнень.

Визначаючи, що «розробка матеріялу, що ми маємо ще у Гумбольдта-Потебні, дозволяє конкретніше» розв'язати провідні літературознавчі проблеми, Навроцький у своїх відповідних пунктах спирається на те Гумбольдтове твердження: «Поезія й проза то явища мови», що його розвинув, хоч і не деталізував, Потебня в своїй праці «Мысль и Язык»: «Слово имѣетъ всѣ свойства художественнаго произведенія» (V вид., ст. 155); «Слово есть искусство, именно поэзія» (149); «Искусство то же творчество, въ томъ самомъ смыслѣ, въ какомъ и слово» (140). Подаючи спробу стислого нариса основних проблем теорії літератури, Навроцький мав на оці, як це він сам зазначає, «дати українському читачеві змогу уявити собі, як можна будувати поетику на підставі лінгвістичного підходу до неї» (3).

Два провідні принципи покладено в основу теорії поезії Навроцького; це по-перше, теза, що «поетичний твір є величезне слово» (158, 181), а, по-друге, визнання пізнавального значіння мистецтва: «Ми в мистецтві ані на хвилину не виходимо по-за площину спізнання світу» (193); причому висновок, що «образ у мові і в поезії лежить глибоко в природі їх» (187), дає Навроцькому матеріял, щоб обмірковувати проблему про взаємини науки й мистецтва, проблему, що її він трактує протягом усенької своєї праці.

Поставивши перед собою завдання викласти «систему поетики», «чисту науку про художню літературу» (14), Навроцький, специфікуючи предмет досліду, специфікує його в межах проблем, характеристичних для інших дисциплін. Теорію літератури Навроцький викладає в рамках теорії пізнання, він розрізає поетику в плані пізнавальних проблем, трактуючи літературу з погляду принципів і засобів пізнання.

Розв'язуючи проблему «мистецтво й життя» (розділ II), Навроцький визначає мистецтво, як специфічний засіб життєвого спізнання¹⁾. «Наука та мистецтво і походять від життя, і скеровані на його спізнання» (14). Мета мистецтва «правдивіше й об'єктивніше спізнати загальніші закони життя» (15). «Матеріал.. мистецтва завжди береться з життя.. Мистецтво, так само, як наука, має на меті обробити цей матеріял, щоб його узагальнити, усвідомити, з'ясувати, то-що (20)». «Мета мистецтва полягає в переважно образному відтворенні життя в його цілокупнім та конкретнім вигляді» (44). «За допомогою образного мислення поезія подає нам життя не в схематичному вигляді, як маємо це в поняттях науки, — а в живому конкретному вигляді, як цього вимагають наші емоціональні запитання» (44). В зв'язку з цими твердженнями, Навроцький розвинув характеристичну для його концепції мистецтва ідею про критерій задоволення активності (про це див. нижче).

Орієнтуючися на визначення мистецтва, як на спосіб життєвого пізнання, тим самим Навроцький одкидає «формалістичний гедонізм Канто-Шіллерівського відношення до мистецтва, що за ним єдина мета в мистецтві то є почуття естетичної незаінтересованої втіхи, котру, згідно з цією теорією, викликає споглядання мистецької «форми» (ст. 48—55, розділ III «Форма й зміст»). Взагалі, на думку Навроцького, слід «остаточно розпрощатися з цим марним терміном («форма»), що породив таку силу непорозумінь» (38)²⁾. «Формалістич-

¹⁾ Погляд на мистецтво, як на особливу методу пізнання життя, що його захищає в своїй книзі Навроцький, у свій час висловив Чернишевський. У збірнику «За 20 лет» його розвинув і обґрунтував Плеханов («Эстетич. теория Чернышевского»). А. Воронський («Искусство и жизнь»), посилаючись на Плеханова, так само визначає мистецтво: «Искусство есть познание жизни с помощью образов».

²⁾ Навроцький має цілковиту рацію, коли не згоджується відрізнати «форму» від «змісту». «На просте запитання про «форму» звичайно відповідають, що «форма» в поезії, —

ному гедонізмові» він протпоставляє «діяльно-творче» сприйняття мистецьких творів. Відтіняючи Канто-Шіллерівське й своє відношення до мистецтва, Навроцький пише про діяльно-творче сприйняття, використовуючи терміни, що виходять за рамці загально-живих формалістичних літературознавчих визначень. Він так пише про це діяльно-творче сприйняття: «Ця найпродуктивніша внутрішня гімнастика наших творчих інстинктів, життєвої активності має надзвичайне біологічне та психологічне значіння».

Як у трактуванні проблеми взаємин мистецтва й життя, так і в постановці питання про психологію художньої творчості (розділ 4-тий), Навроцький виявляє єдність висновків. У першому випадкові він каже про біологічне й психологічне значіння сприйняття художніх творів, уподібнюючи значіння цього сприйняття до внутрішньої гімнастики життєвої активності, в другому випадкові він письменника становить поруч вченого — експериментатора — психолога... Ревізуючи погляди І. І. Лапшина й розвинувши його теорію мисленого експерименту, Навроцький характеризує процес художньої творчості, як своєрідний, психологічний експеримент. «Вся творчість письменника... являє собою не що інше, як більш-менш вдатний мислений експеримент». «Письменник стає психологом, і його відкриття в царні людської психіки можуть часто-густо перевищувати досягнення офіційної психології» (89).

Письменник — за Навроцьким — це вчений. Його сфера — сфера індивідуального. «Різниця» між письменником і вченим тільки в тому, що він (письменник) керується... більше вільними образними порівняннями, ніж доведеними причинними зв'язками» (90). «Образове мислення, пише Навроцький, являє собою єдиний метод спізнання в усіх складних та важких випадках зрозуміння людської психології, де дані точної науки здебільшого ще недостатні й убогі. Тут воно торує шлях знанню психолога і виконує цим відновідальну й важку культурну місію, — за це ми й цінімо мистецтво» (92).

Провідний погляд В. О. Навроцького це визначення «поезії, як мистецтва слова» (розділ V). Ще на початку своєї розвідки Навроцький зазначає: «Мова є справді характерний для поезії матеріал; поезія народжується в мові» (38). В V-му розділі він досліджує питання: «в чому полягає зв'язок по-між поезією та мовою», доповнюючи Потебню вченням про значіння граматичної форми в поезії і вченням про те, що вся система граматики образна. Як відомо, Потебня бачив джерело поетичності в відтворенні «внутрішньої форми» слова, що поволи забувається. «Символізм язика, повидимою, может быт названъ его поэтичностью: наоборотъ, забвеніе внутренней формы кажется намъ прозаичностью слова» (М. и Я. V. 134), — писав у свій час Потебня. Навроцький іде далі. На його думку, образова конкретність «коріниться не у «внутрішній формі» слів, а в так званій їх «формально-граматичній стороні» (112). «Засобом уособлення стала «граматична вільність»: день, ніч, вітер і шлях є речівники, підмети в реченнях, де з ними зв'язано, як присудки, особові дієслова, що означають живі вчинки, дії» (113). «Називаючи «вітер» у формі речівника, ми вже робимо перший крок що-до відродження... наочного уявління. Одна «форма» речівника уже впливає, настроє нас так, щоб з процесу природи, що по суті й являє собою вітер, утворити річ» (113). Колишня Макс-Мюлерівська теорія про обернення *po shi na* в *pu shi na*, слів-назов у вособлення, описів природи в міті відтворюється в новому обґрунтуванні на «формально-граматичній» основі в роботі Навроцького. «Мітологічні уявлення», на думку Навроцького, «заховані в своїх уламках у глибині «граматичної форми» слова» (117).

Як було вже сказано і як видно з допіру наведених цитат, праця Навроцького, згідно з зазначенням автора, повинна була являти собою спробу побудувати поетику на основі лінгвістичного підходу до неї, але насправжк автор значно поширив рамці свого дослідю. Він не тільки лінгвістично витлумачив літературні явища, ба зв'язав проблеми літературознавства з питаннями психології художнього образу й саму літературу визначив,

то є стиль, творчі засоби, композиція та архітектоніка сюжету, то-що. Проте, легко помітити, як слушно зауважує автор, що, налр. композиція поетичного твору, — то є по суті його план, його внутрішня структура, а зовсім не його зовнішність, отже й не «форма», в звичайному розумінні цього терміну. Творчі засоби авторові також не можна звести до форми в такому її розумінні, бо вони зв'язані з розумінням композиції і входять складовим моментом до мистецтва плану» (37).

з одного боку, біо-психологічно, а з другого, пізнавально. Кажучи за мову, він говорить про ролі порівняння й образу в мові, про образове мислення. Свою систему поетики він будує, трактуючи питання образowego мислення¹⁾, причому підкреслює, що поетичне мислення торує шлях мисленню науковому, логічному (98). Думка, що спочатку буває в вигляді образowego порівняння, «тільки згодом поволі вже перетворюється на логічні розуміння шляхом обмеження рамок порівняння» (103). Мистецтво, за Навроцьким, власне, підвид науки. Як поетичне, образове мислення являє собою нижчу форму мислення супроти наукового, так тим самим і поезія тільки нижча форма науки. Еволюція образу в пізнавальній сфері обумовлює виникнення й особливості літератури й науки. Між наукою й літературою нема принципової різниці, бо й перша й друга, за Навроцьким, ґрунтуються на основі тих чи інших відмін пізнавального значіння образу²⁾.

Принцип, що лежить в основі поезії, що її формує, тоб-то поетичний образ, Навроцький визначає так: «образ, як спосіб пізнання». Инакше кажучи, основи літератури, як такої, визначаються не в поняттях теорії літератури, а в поняттях теорії пізнання. Підкреслення пізнавального значіння поетичного образу висовує в теорії поезії принципи й тенденції, властиві для певної наукової галузі. Ніхто, розуміється, не буде заперечувати в поезії пізнавальних елементів, але висовування цих елементів у поезії на перший план спричинюється до того, що центр ваги переміщується: теоретична проблема літературознавства обертається в гносеологічну проблему. Для Навроцького теорія літератури кінець-кінцем це тільки частина загальної теорії пізнання.

Навроцький не прихильник самостійности літератури. Він заперече примат літератури за-для примату теорії пізнання, яку він теж трактує з погляду аналізу «психології художнього образу». Скептично ставлячися до спроб ствердити літературу в її відокремленій специфічності, він спитується ув'язати літературу з науковою діяльністю людства. Літературі він одводить службу³⁾, відносну роллю. Мистецтво «торує шлях знанню» (168). Значіння поезії й поетичного мислення, за Навроцьким, «проторювати шлях мисленню науковому, логічному» (98). Навроцький літературу й образове мислення приймає «остільки-оскільки». Коли література й має для нього свій специфікум, то цей специфікум полягає в службовому становищі літератури в загальній ераxії наук. Одякаючи автономізм мистецтва, він робить з нього апсїсам науки, як такої.

Ми не захищатимемо специфічну відокремленість літератури, як це роблять т. зв. «формалісти». Ми в жаднім разі не боронитимемо концепції «незаінтересованої насолоди».

¹⁾ Навроцький настоює на тому, що образ, а не будь-який инший елемент лежить в основі поезії. Ми не зупиняємося на цьому питанні, досить складному й відповідальному, бо, зупинившись на ньому, ми повинні були-б порушити також низку побічних питань, а це збільшило-б аж надто розмір нашої рецензії. Зазначимо тільки, що всупереч твердженням инших наступників Потебні, як от Овсяніко-Куліковського, котрий гадав, що в ліричній поезії образ не відограє жадної ролі, бо сене лірики полягає в тому, що вона збуджує «емоцію ліричну» (125), — Навроцький стверджує наявність образowości також і в ліричній поезії.

²⁾ «Думка в кожній мові, здебільшого, встає перед нами в цілій низці образových, наочних уявлень... Вона буває спочатку в вигляді продукту образowego конкретного порівняння... І от, коли вона буває в мові в вигляді живого, конкретного уявління на основі не свідомого порівняння, ми маємо перед собою елементи мистецтва, зокрема — поезії» (103). «Одностороннє та несвідоме порівняння, без культури додання різниць і являє собою нижчу форму мислення, що відбивається та організується в мові. Свідомість різниць, перетворення несвідомого порівняння на відносно свідоме, приводить до поетичного мислення, що зберегає наочність та конкретність мітичного, але яке дещо обережніше в процесі порівняння. Ця обережність порівняння дає поетичному мисленню можливість у торувати шлях мисленню науковому, логічному» (98).

³⁾ Роблячи підсумок своїй розвідці, Навроцький пише: «Художній літературний твір справді є величезне й ускладнене образове слово, яке має на меті служити нашому епізнавальному досвідові» (236). Мистецтво — «образове спізнання життя» (Ib.).

як характеристичної особливості сприймання літературних творів. Для нас безперечно принципова єдність літератури й пізнання, літератури й індивідуального та соціального чину, але коли: «література єсть», то не можна зводити суть основних літературознавчих понять на значіння пізнавальних категорій («образ, як спосіб пізнання»). Коли всі особливості літератури застосовувати до пізнавальних особливостей образу, то це визначає переступати одразу через декілька ступенів і тим порушувати поступовість переходових моментів. Навроцький, поставивши перед собою тематичне завдання: «Мова та поезія», в дійсності дав нарис не «теорії поезії, як теорії поезії», а нарис «теорії поезії, як теорії пізнання». Тематичне завдання: «мова та поезія» було змінене на інше: «образове мислення та наука». Коли спочатку Навроцький за вихідний пункт узяв твердження: «література єсть у мові», то в дальшому він перейшов до тези: «література єсть за-д-ля науки; з наголосом не на «єсть» а на «за-для». За-для науки деструктується література. Праця Навроцького, його теорія літератури це спроба деструкції літературознавства з тим, щоб на уламках теорії літератури побудувати всеохоплюючу систему наукового мислення.

Цілком пристаючи на думку Навроцького, що поетичний твір виростає з слова, про-ростає з нього, народжується з слова й у слові й словом твориться¹⁾, ми не можемо погодитися з тим, щоб проводити аналогію між структурою слова й поетичного твору. Як відомо, «Потебня виходив з того переконання, що структура слова й структура поетичного твору принципово близькі» (104). «Зазначивши три основні елементи в будові слова (зовнішня форма», «внутрішня форма» й «рація»), Потебня знаходить їх і у творі мистецтва» (108). Треба сказати, що Навроцький, визнаючи думку Потебні «в основі правильною» (104), проте дає досить гостру оцінку спробі Потебні провести аналогію між словом і поетичним твором. Навроцький пише: «Висловлений у Потебні погляд довгий час видавався звичайним парадоксом тому, що його не було в достатній мірі мотивовано. Паралель по-між словом та поетичним образом здавалася випадковою, бо й сам Потебня не довів того, що тут вона органічна. По-друге, Потебня не зробив і всіх потрібних висновків із своїх тверджень, коли будова поетичного твору аналогічна будові образного слова, то природня річ припустити, що він повинен змагатися до цілів, подібних до тих, до яких змагається слово. Таким чином виходить, що аналіз й оцінка поетичного твору повинні виходити з того припущення, що поетичний твір сам являє собою, мовляв, величезне образове слово... Окрім того, Потебня не вказав у деталях переходів од елементарних явищ образності, що знаходимо в слові, до складної художньої образності поетичного твору. Тимчасом, впадає в око, що звичайної вказівки на «внутрішню форму» слів ще не досить. Слів із яскравою «внутрішньою формою» замало для того, щоб вони могли правити за єдине джерело художньої образності» (108—9). Ця характеристика надзвичайно влучно зазначає всі хибні Потебніянської теорії мистецтва. Але не зважаючи на те, що Навроцький цілком собі усвідомив зовнішній характер аналогії в Потебні між структурою слова й поетичним твором, він не утримався, щоб своєю чергою не піти шляхом тієї-ж самої зовнішньої аналогії. Для нас безперечно думка, що поетичний твір можна розглядати як величезне слово, що в поетичному творі можна розкрити «сюжетну систему слів», звязану органічною скерованістю на єдине слово-тему, слово — образ²⁾, але нам здається зайвим шукати зовнішньої подібності по-між структурою слова й структурою художнього твору.

Хоч, як це зазначив і Навроцький, Потебня не довів, що аналогія поміж будовою поетичного твору й образного слова органічна, але все-ж-таки Навроцький узяв на себе

¹⁾ Цікаві в Навроцького сторінки, де він розглядає звукові дані лірики й доводить, що слуховий образ в ліриці не суперечить єдності теорії Потебні, являючись натуральним її доповненням.

²⁾ Дозволямо з свого боку вказати що, прим., роман Куліша «Олексій Однорог» збудований на розвиткові образу «незнайомого». Розкриття змісту цього слова не тільки обумовлює вибір ситуацій, але й визначає будову сюжету й характеристику дійових осіб. Роман твориться органічно: основний образ підказує хід дії, опис пейзажу, характери героїв, мотивування їх учинків. Взагалі, на нашу думку, можна говорити про внутрішню іманентну закономірність побудування поетичного твору.

завдання «показати, що всі три елементи — звукова форма, образ та рація або значіння — ми відчуваємо і в слові і в творі поетичному за аналогічних умов» (157). Ця аналогія слова й твору потрібна авторові як для того, щоб перекинути міст од визнання пізнавального значіння образу до підкреслення пізнавального значіння твору (див. ст. 158), так і для того, щоб ствердити, що значіння твору повинно бути так само виразним або не виразним, як і значіння слова (174). Потебня стояв на ґрунті суб'єктивістичного тлумачення творів: в вільності «прикладання», за Потебнею, і полягає взагальнювальна сила образу. Навроцький, навпаки, заперечує цей Потебніянський релятивізм і базується на тому, що «рація» слова завжди більш-менш об'єктивна, настане, що і в тлумаченні творів «цілковитої довірливості не буває» (175).

Захищаючи об'єктивність «рації» художнього твору і проводячи паралель поміж мистецтвом і наукою, Навроцький «відмінність підходу до спізнання людського життя в науці й літературі» бачить у тому, що література скерована на пізнання конкретного й індивідуального, а наука на спізнання «номологічного». «На царині спізнання людського життя є сторона мало ще приступна науці, спізнання в розуміннях. Цією стороною є життєва динаміка в її неспійманій для розуміння конкретності. Література й малює нам форми цієї динаміки, форми... людської активності» (204). Навроцький дає до певної міри дидактичне, біо-психологічне визначення літератури: «Поруч науки, зазначає він, людськість пробує створити таку сферу, де-б культивувалася безпосередні форми життєтворчості. де-б було наочно показано, як і що можна робити в тім чи иншій життєвім випадку і які наслідки з того випливають. Цю сферу досвід й культура життєтворчості становить мистецтво, зокрема поезія» (205). Покликуючися на Л. Толстого, автор пише про мету мистецтва: «Людськість потребувала й потребує свідомішого культивування образів форм активності» (211). Він наближає мистецтво до психології поведження. «Мистецтво, поруч хроніки побуту, на його думку, здається, завжди постачатиме матеріал для науки про активність» (211).

На нашу думку, вносячи «стендалізм» до визначення поняття літератури, Навроцький обмежує обсяг останньої. Коли справді, «культура активності» то є сфера літератури, куди в такому разі застосує Навроцький ту літературу, що замкається в «башті з слонової кости», літературу естетної стилізаторської пасивності? Коли, справді, мистецтво має на меті виявити «культуру життєтворчості», то що робити з усією романтичною літературою, збудованою на темі «розрива з життям», «одрива від життя»?

Багато плідних думок розкидано в останніх розділах книжки. У VIII-му розділі («Поезія, як синтетична відміна творчості») Навроцький характеризує види поезії (епос, лірика, драма) не з звичайного погляду, а за принципом різниці організації мовних їх форм. В останньому IX-му розділі («Теорія сюжету в поезії») Навроцький викладає цілісну теорію сюжету, чого, власне, до цього часу ми ще не маємо. Згоджуючись з загальним розумінням сюжету у Веселовського, «як схеми образности в даному літературному творі» (199), Навроцький визначає «сюжет, як розвинену систему образности» (201). «Сюжет є певна система, в яку складаються елементарні образи мови, щоб утворити складну образну картину даного поетичного твору» (200). Тому й усвідомити «рацію» поетичного твору — то значить усвідомити організацію образів (201). Психологічний тип визначає Навроцький «тим, в яку саме систему складається сума вчинків, що ми спостерегли» (212). У зв'язку з цим «змалювання особи крізь призму образного виявлення її вчинків» зазначається, як певний елемент сюжету. Що-до «мотиву», то в ньому добачає автор «образ простого зв'язку», причому наводить у дальшому приклади різноманітного «розвитку елементарних «мотивів» до ступеня зв'язку» (214). Залежно від того чи є в наявності «образ зв'язку» чи нема, Навроцький відрізняє ліричний твір од інших видів поетичної творчості. На думку автора, три основні моменти формують літературний сюжет: «1) образ учинку, 2) образ автоцентру вчинків — особи і 3) образ соціальних зв'язків, що повстають із взаємного обміну вчинками поміж окремими героями» (215). Назвавши перший і основний елемент сюжету ситуацією, Навроцький докладно й детально освітлює це важливе літературознавче питання (215—227). Аналіза поняття «ситуації», характеристика романів Стендаля й Достоевського з погляду аналізу «ситуацій» це найінтересніші сторінки в книзі Навроцького.

Важливе й цікаве також і визначення «літературного типу», «як узагальнення цілої низки характерних учинків, об'єднаних тяжінням до одного спільного центру, з якого вони виходять» (227). Слід мати на увазі й те застереження, що його висуває при цьому Навроцький, а саме, що «в психологічному романі психологічна характеристика героя стає моментом, що може розірвати елементарну єдність сюжету, який виник раніш із зв'язків чистої дії» (232).

Закінчуючи наш розгляд книги Б. О. Навроцького, ми повинні сказати, що Навроцьким увесь час керувала ідея моністичного підходу до літератури. Ідея єдності, трактування поезії, як синтетичної відміни творчості, визнання незмінності загальних принципів, починаючи від окремого слова й доходячи навіть до таких складних явищ літературної художності, як «сюжет», все це заслуговує на увагу, але навряд чи можна згодитися з перенесенням завдань літературознавства в межі інших дисциплін.

Віктор Петров.

Деякі праці про Шевченка. (С. Таранушенка 1924, П. Филиповича 1924, А. Багрія 1925 р.).

Останнім часом вийшло в світ кілька праць про Шевченка, що на них ми й зупинимось.

1. Стаття проф. С. Таранушенка «До питання про Лермонтовські мотиви в «Кобзарі» Шевченка» (Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії України, I, 1924 р., стор. 143—154).

Автор дуже обережно й суто науково підійшов до цього питання й розв'язав його як-найкраще. Визначивши деякі помилки в проф. Петрова й Сумцова, що так само торкалися цього питання й розв'язували його, не беручи на увагу іноді навіть хронології, проф. Таранушенко точно окреслює межі Лермонтовського впливу на Шевченка і робить отакі висновки: Шевченка й Лермонтова ми можемо ставити поруч, проводити паралелі, знаходити спільні думки й засоби творчості, але про вплив можемо говорити лиш в окремих, дуже небагатьох випадках. Іноді говорити про вплив перешкоджає хронологія; іноді схожість пояснити можна тим, що вдача й темперамент поетів були близькі, що обидва належали до однієї доби й могли підпадати під однакові літературні впливи... Але була між ними й величезна відміна: Лермонтов був пац, Шевченко — кріпак. Різниця походження, національності, виховання утворили те, що робить їх такими різними. Лермонтова цікавить переважно етика, Шевченка в великій мірі й соціологія. Характерно, що Байрон залишився назабв'єди чужий Шевченкові, і ми ніколи не зустрічаємось навіть з його іменем у Шевченка» (154). Але що-до Байрона, то це не зовсім так. Байрона Шевченко знав і читав (див. Книгарь 1917 р., ч. 3, Ніковський, Вібліотека Шевченка, стор. 107) і навіть захоплювався ним у перекладі Міцкевича, як про це свідчить Ол. Чужбинський, то й у творах Шевченкових, як я це був показав у своїй статті «Російські й українські твори Шевченка в їх порівнянні» (Україна, 1918 р., I—II), ми бачимо досить виразні відгуки Байронового впливу.

П. П. Филипович, Шевченко й романтизм (Записки Історично-Філологічного Відділу У.А.Н., кн. IV, 1924 р., 3—18). Автора не вдовольняють попередні праці, де була мова про романтизм Шевченків, бо про це, як він каже, писали здебільшого між ними, і в цілому можна сказати, що романтизм Шевченків розроблено мало, його сліве не можна уявити, як щось органічне, повільне і широке в розвитку автора «Кобзаря» і в розвитку української літератури (5). Отже П. Филипович хоче «схарактеризувати Шевченкову романтику, оскільки це взагалі можливо зробити в короткій статті» (6). Але коли цього, як слід, не можна зробити в «короткій статті», хоч-би в друкованій аркуш великого видання, то мабуть не треба було-б і приступати до цього. І дійсно, П. Филипович нічого тут нового не зміг сказати про романтизм Шевченків, а тільки, часом не називаючи й своїх джерел, повторює те, що вже казали до нього інші. Так, сказавши скількись слів про романтизм за проф. Бравном (Історія Західної літератури 1800—1910, вид. Мирь, т. I, стор. 330), П. Филипович далі каже про той ґрунт романтичний, який уже був на Україні перед Шевченком, але про це вже казали попередні дослідники, іноді дуже добре, як

нок. Дашкевич, що виразно накреслив цей ґрунт, особливо в творчості А. Метлинського; про вірші його він казав, що вони «представляють весьма замѣтное явление въ свое время и были видными продуктомъ украинской романтики до выхода въ свѣтъ стихотвореній Шевченка» (Отчетъ о 29 присужденіи наградъ графа Уварова, стор. 180). Далі йдучи за Колессою, П. Филипович каже, як Шевченко на початку своєї творчості опинився у російському романтичному оточенні (Жуковський й инш.), як балади українські, російські й польські вказали Шевченкові, що фантастично-легендові елементи можна вносити до поезії, і чим усе-таки балади Шевченкові відрізняються від російських та польських (8). Так само повторює П. Филипович все те, що відомо з попередніх праць і про романтично-історичні пієси Шевченкові (10—12). Далі Филипович каже про те, що згодом «мотиви творчості Шевченкової стають ширші, він від національної романтики переходить до революційної, до заклякв боротьби й пімсти, до політичного й соціального протесту. Такі мотиви брєніли досить часто у романтиків — у Байрона, якого Шевченко знав і цінив, у французьких поетів, у Міцкевича, у декого з російських поетів» (13). Для пізніших творів Шевченкових матеріал, каже автор, могли давати життєві вражіння — він малював картини кріацтва, синіяючись переважно на тому, як пани кривдили дівчат і знущалися з них, але в таких творах, здавалось-би, побутових, знаходимо багато сцен, виразно романтичного походження, криваво ефектових, де поет навмисно накопичує жахливі образи (13). І хоч далеко не всі мотиви і форми вислову західні і російських романтиків відбилися у творчості Шевченкові, особливо, коли характеризувати лиш «Кобзаря», — так, на думку дослідника, у Шевченка в його українських творах нема «ніякого універсального песимізму й критицизму, ніякої світової туги» (15), нема й байронічного культу титанічної індивідуальності, розчарованої, ворожої до маси, часто злочинної (16), — «все-таки багато романтичних, зокрема байронічних мотивів і форм, літературних засобів проходить трохи не через уся творчість Шевченкову (ibid.): так у «Кобзарі», особливо в поемах «Відьма» й «Марина»... в їх композиції дослідник бачить вплив типових байронічних творів» (17). Але й про це вже говорилося попереду. Так, я в своїй давній статті «Російські й українські твори Шевченка в їх порівнянні» (Україна 1918 р., кн. I—II, 32—49), між иншим писав так: «І Байрон, можна думати, багато поміг нашому поетові в розвою його думок, і мені здається, що й основну форму своєї поезії, і її провідну думку — вселюдські ідеали — Шевченко взяв у Байрона, перетопивши звісно їх своїм індивідуальним духом» (44). «І тільки під впливом Байрона Шевченко розвинув свій ліризм до широкого співчуття всесвітньому горю і втворив ту оригінальну форму епічно-ліричної поеми, котра, беручи свій початок у поезії Байрона, пішла в цьому напрямку ще далі, можна сказати, майже зовсім залишивши фактичну основу всякої події, а передаючи тільки виразно ті переживання, які почував від неї автор» (47). Ці саме думки я висловив як-раз на основі аналізу «Марини» й «Відьми». І хоч я не робив виписок з Жирмунського, як це робить П. Филипович, бо й праці Жирмунського про байронізм з'явилися пізніше (по 1919 році), але, здається, досить виразно зазначив вплив саме Байрона на нашого поета (див. між инш., стор. 46). Але П. Филипович хоч і читав мою статтю (див. стор. 14), про це нічого не каже, а тільки виписавши не всю фразу з моєї статті. «Все те, що ми знаходимо в російській поемі, в українській перетоплено в чисте золото» (14), зазначає: Але як-раз не все те, що є в російській поемі, перейшло в українську, і те, що залишилося в «Слѣпой», особливо повинно зацікавити історика літератури (14). До цього додає П. Филипович, що в російських поемах Шевченка виявляється песимістичний погляд поетів на людей взагалі; є вислови, що в них можна безперечно побачити відгуки світової туги Байрона, Шатобріана, улюбленого ним Лермонтова» (14), тимчасом як «нічого подібного, ніякого універсального песимізму й критицизму, ніякої світової туги не вводив Шевченко в українські переробки «Слѣпой», в «Марину» і «Відьму» і взагалі в свою українську творчість» (15)¹. Слід було-б, щоб П. Филипович уважніш читав чужі

¹) У рецензії на книжку Вагрія — «Шевченко в літературній обстановці» він уже трохи инакше висловлюється: (ці настрої) зникають або значно перетворюються, коли Шевченко стоїть на ґрунті рідного слова» (Життя й революція, 1925 р., 9, стор. 106).

статті¹⁾. Бо й справді-ж, перш за все я перерахував ті мотиви спільні, що є в «Сльній» і «Марині», і потім уже кажу, що все те, що ми знаходимо в російській поемі в українській перетоплено в шире золото», а далі у мене стоїть «нема ні одного слова зайвого, котре-б мішало чисто художньому настрою» (38). А потім, чи й справді-ж нема ніяких відгомонів світової туги в українських творах Шевченка? І на це запитання П. Филипович знайшов-би відповідь у моїй статті, як-би він уважніше її прочитав, а ще краще, як-би він уважно прочитав самого Шевченка. В тій-же «Відмі», я писав у своїй статті (35), тугу Йосипову (з псалми про Йосипа Прекрасного) Шевченко перетопив у велику тугу про загальне людське нещастя, що панує на світі (у мене стор. 35). І справді, Шевченко каже:

І думу тяжкую мою
Нічим стінам передаю.
Озовітеся, заплачте,
Німїї, зо мною,
Над неправдою людською,
Над долею злою.

У «Марині» поет хоче своїми сльозами «Людськеє серце пробивать». В «Як-би ви знали, паничі», Шевченко в тон Байронові каже, що на праведній твоїй (Боговій) землі ми в раї некло розвели». Що-ж до уривків — «Не тот я стал, что прежде был», «Придет пора», які наводить П. Филипович, на довід того, що в російських творах Шевченка є мотиви світової туги, яких нема в його українських творах, то ми можемо нагадати П. Филиповичеві такі хоч-би паралелі з українських творів Шевченкових:

І уривок:	Не тотъ я сталъ, что прежде былъ.	І день — не день, і йде не йде,
	И путь унылый бытія	А літа стрілою
	И ноша тяжкая моя	Пролітають, забирають
	Меня ужасно измѣнили,	Все добре з собою,
	Я тайну жизни разгадалъ,	Окрадають добрі думи,
	Раскрылъ я сердце челоуѣка,	О холодний камінь
	И не страдаю, какъ страдалъ.	Розбивають серце наше
	И не люблю я: я калѣка.	І співають амінь,
(«Сльная», 1842 р.).		Амінь всьому веселому
		Од нині до віка,
		І кидають на розпутті
		Сліпого каліку.
		Олуестошили убоге
		Мое сердце тихе,
		Погасили усе добре,
		Запалили лихо.
		Кругом мене, де не гляну,
		Не люди, а змії.
		І тепер я розбитее
		Серце ядом гою, —
		І не плачу й не співаю,
		А вию совою (Три літа, 1845 р.).
		Рости, рости, моя пашко,
		Поки люди не дознали
		Тихої долини!
		Дізнаються — пограються,

II уривок: Придетъ пора, пора любить,
І злое сердце челоуѣка
Ея любви не пощадить.
Оно извѣдало людей.
И вотъ она въ грязи разврата

Поки люди не дознали
Тихої долини!
Дізнаються — пограються,

¹⁾ Та варто було-б, щоб і самого Шевченка читав він уважніш. Адже Филипович каже, що «в поемі «Марина» п'яний пан іде в світлицю до Марини, своєї дочки, від згвалтованої ним кріпачки (!) (13).

Во славу дряхлыхъ нашихъ дней
Передъ толпою черни пьяною
Пьетъ кубокъ.
(Слѣзная, 1842 р.).

Засушать та й кинуть.
.....
Найдуть злії, та й окрадуть...
І тебе убогу
Кинуть в пекло... Замучишся
І прокленеш бога
(Маленькій Мар'яні, 1845 р.).

Та й ще можна знайти в українських творах Шевченкових чимало таких виразів, хоч звичайно без тої води, якої багато в його російських творах, але вони, очевидно, не відомі П. Филиповичеві.

Та й не у всіх російських поемах Шевченкових чується ці відгомони світової туги, критицизму і т. д., як думає П. Филипович. У російській повісті «Варнак» (1853 р.) чувається якась лагідність, покірливість долі, очевидно, під впливом тих довгих страждань, які довелося пережити в неволі: «Нѣтъ, какъ ни печальна наша жизнь, но мы не въ правѣ ее прекратить. Пускай тотъ ее отъ насъ отнимаетъ, кто даровалъ намъ ее» (44), «О лучше не родиться, чѣмъ быть свидѣтелемъ и причиной такого ужаса» (58, того, як убивали й палили живих, хоч і винних людей). У «Тризні» (1843 р.) (див. у мене стор. 47, пр. 2) герой Шевченків каже, що він «Байроническій туманъ не пускалъ, толпой ничтожной своихъ друзей не поносилъ» і т. д. Очевидячки, під різними життєвими впливами у Шевченка бували різні настрої, які іноді не відповідали його загальному широкому вселюдському світоглядові: зробивши свого «Варнака» в українській поемі лютим месником зовсім у душі Байроновому (див. у мене стор. 45), Шевченко нарешті примушує його спокутувати свої гріхи, бо, як я тут-же казав, індивідуалістичний настрої поета — над-людини (Лермонтова, а значить і Байрона) не будив в його (Шевченкові) гуманній душі східного почуття.

Таким чином, ми бачимо, що стаття П. Филиповича не дає нічого нового й цінного в літературу про Шевченка.

III. А. Багрій а) Шевченковская студия. Введение в изучение Шевченка. Темы для литературных работ. Библиография. Владикавказ, 1923 р., стор. 50 і б) Т. Г. Шевченко в литературной обстановке (Баку, 1925 р., VII—VIII, 10—171).

а) Перша праця Багрієва становить собою неначе підручник, щоб вивчати Шевченкову творчість у семінарах, за зразком таких самих видаць у російській літературі, напр., відомих Піксанівських «Три епохи», «Два века русской литературы», то-що. Не вважаючи на деякі прогалини, напр., Багрій не згадує за цінне видання Шевченкових творів за редакцією Франка (Львів, I—II, 1908 р.), ця книжечка може бути корисна при вивченні Шевченкової творчості у семінарах, бо в ній звернуто увагу й на формальний бік цієї творчості (тематика, композиція), на що досі малу звертали увагу.

б) Друга Багрієва праця розпадається на VIII відділів: 1) Украинское возрождение в начале XIX в. Интерес к украинским сюжетам в польской и русской литературе начала XIX в. Наиболее характерные формальные явления в русской литературе 20—40 г. XIX ст. (9—17), 2) Литературные связи и знакомства Шевченка (18—24), 3) Начало литературной деятельности Шевченка. Баллады. Поэмы, писанные на русском языке. Переходный период в жизни и творчестве Шевченка. Поэмы «Сон», «Великий льох» і «Невольник» (25—59), 4) Исторические думы Шевченка (60—72), 5) Период расцвета творчества Шевченка (73—97), 6) Мотивы и композиционные приемы в поэмах Шевченка (98—112), 7) Повести, написанные на русском языке. Причины неудачи (цих) повестей (113—127), 8) Вопросы формального изучения Шевченка (133—146). Примечания и ссылки (147—171), де автор іноді подає маленькі розвідки про окремі питання з Шевченкової творчості: «Автограф поэмы «Черница Мар'яна», «Шевченко и поляки», «Сон Шевченка» и «Призраки Тургенева», «Стих. «Човен».

Уже з цього огляду ми бачимо, що праця Багрієва — то цікавий вклад у літературу про Шевченка і вирізняється з-поміж тих позверхових праць, де автори говорять про нього з наскоку. Ця праця викликала вже дві рецензії — П. Филиповича (Життя й Революція 1924 р. № 9, стор. 105—106) й Я. Айзенштога (Червоний Шлях, 1926 р., № 4, стор. 239—240).

Обидва критики зазначають чимало хиб у праці Багрієвій: автор не звязав творчість Шевченку з попередньою українською літературою і з українським ґрунтом, не поставив з належною увагою до своєрідності українського поета (П. Филипович), дуже примітивно розуміє літературну обстанову, дуже захопився думкою В. Жирмунського про широкий вплив романтичної Байронової поеми в російській і поскорився ствердити байронізм Шевченка, тимчасом, як навіть у тематиці своїх творів, Шевченко не має нічого спільного з байроністами (Айзеншток). Деякі з цих заглядів мають свою рацію, хоч і не тою мірою, як це кажуть рецензенти. Дійсно, ми сливе не бачимо у Багрія звязку Шевченка з попередньою українською літературою, сливе не обмальовано того рідного ґрунту, на якому стояв Шевченко, починаючи свою діяльність, хоч матеріял для цього Багрій міг узяти хоч-би у того самого Дашкевича, на якого він покликається в деяких місцях; мало звернув автор уваги і на своєрідність українського поета, дуже захопився ідеєю Байронового впливу на Шевченка, не показавши того, що дав тут Шевченко оригінального на українському ґрунті. Але все-таки не можна так рішуче заперечувати байронових впливів на Шевченка, як це робить Айзеншток. Филипович цього впливу так рішуче не заперечує, кажучи, що в композиції згаданих поем («Марини» й «Відьми») і деяких інших чимало елементів узято від Байрона — через Пушкіна з його наслідувачами й Міцкевича. Але, як я вже був казав, у Шевченка можна бачити й безпосередній байронів вплив. Бо й дійсно, хоч «в обсягу тематики романтичні (байронові) поеми характеризуються екзотичним сюжетом, екзотичною обстановою дії, що задалегідь намічує піднесений тон, романтичне забарвлення поетової оповіді», як каже Яр. Айзеншток слідом за В. Жирмунським, і хоч такої яскравої екзотики ми у Шевченка не знаходимо, бо її він ніде не бачив, а як правдивий поет він міг писати тільки про те, що бачив на власні очі, але й у нього ми зустрічаємо т. с., звичайно *mutatis mutandis*, харемні теми (Марина сидить у панському харемі), теми повстання, розбишацтва (повстання проти панської неправди й розбишацтво Варнака), навіть екзотику в «Відьми» — життя циган. Тільки всі ці теми не такі яскраві у Шевченка, як у байроністів, бо, знов кажу, справжньої екзотики Шевченкові не було де взяти; він і рав те, що давало йому життя, але можливі факти він іноді обмальовував в яскраво Байроновому стилі: і тут ми бачимо пожежі (Марина), вбивства, дикі танці, дику помсту, і безперечно Варнак, який «різав все, що паном звалося, без милосердія і зла, а різав так»... який «до сльоз, до крові, до пожару, до всього, всього привик», нагадує вже чисто байронівських героїв (наприклад, Альп), а не Пушкінських або Лермонтовських, в яких ми все-таки не бачимо такої кровожерности. Та й сам поет не видержав до краю характеру свого героя і вже підо впливом рідної народньої психології примусив його покаятися.

Дещо про оригінальний підхід до розроблення Байронових тем каже й Багрій, та на жаль не дуже виразно, але у всякому разі тему «Катерини» він не ставить тільки в безпосередній звязок з літературними зразками, як каже Яр. Айзеншток: «В выполнении этой темы Шевченко развил ряд мотивов, которые не имели особенного успеха в русской литературе, но соответствовали определенным явлениям украинской жизни и личным переживаниям и настроениям поэта (Багрий, 99). (Я. Айзеншток каже, що сюжет «Катерини» з'явився в поета самостійно (може підо впливом не зовсім нам відомих біографічних даних—239). В іншому місці Багрій зазначає, як запозичене перетворювалося у Шевченка в своє, оригінальне: «Таким образом, мы видим, как заимствованные образы в творчестве Шевченка индивидуализировались в применении к собственной судьбе и к Украине и становились неотъемлемыми частями его оригинального стиля» (108) або «В поемах Шевченка и сказывается главным образом та способность претворять заимствованное в оригинальное, которая поражала уже современников поэта» (110). Але все це не яскраво доведено в праці й на жаль Багрій не скористувався з метод того-ж самого В. Жирмунського, якого він так багато цитує, щоб обмалювати творчість Шевченкову що-до різних впливів так, як це зробив той-же Жирмунський про Пушкіна.

Але по-за всіма зазначеними хибамі праці Багрієва є цікавий вгляд у літературу про Шевченка. Автор являється прихильником формальної методи вивчення літературних явищ (див. його цікаву книжку «Русская литература XIX — первой четверти XX вв.

Баку 1926 р.) і в своїй праці про Шевченка звернув на цей бік більше уваги. Не можна сказати, що цю справу висвітлює він глибоко й широко, але як першу спробу — подати таку працю читачеві — все-таки можна її вітати.

Михайло Марковський.

Лев Ониншевич. „Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII—XVIII вв.“, стор. 93. Київ 1926.

Автор ставить собі завдання дослідити й з'ясувати генеральну старшину, як «обмеженій постійній кворум Ради Старшинської». Для цього він використовує різноманітні матеріали, серед яких поруч стоять гадки й твердження дослідників: акад. М. Грушевського, проф. М. Слабченка, Лазаревського, Єфименкової, Василенка й інших, факти взяті з видрукуваних джерел та архівних збірок Судієнка, Василенка. Автор не розрізняє гадок дослідників з курсів навіть популярних від гадок з монографічних творів і однаково приймає їх та використовує здебільшого некритично. З другого боку, факти взяті з джерел не систематизуються хронологічно: одно й те-ж явище характеризується різночасовими фактами, віддаленими іноді століттями. Еволюції явища або «діалектики» історичного процесу такою методою не розкрити. І автор не ставить це навіть за завдання для своєї короткої розвідки. Зміст її становить з'ясування того, в чому полягали урядові функції генеральної старшини. Для жадного з тих моментів, на які покликається автор, ні для всього часу не вгаєновлюється той, як він каже, «кворум» або правно-державний склад, що був обов'язковим визначним для сталого функціонування генеральної старшини, як державно-урядової установи. Так само не вияснюється спосіб творення генеральних старшин, але з самого розділу, де це спитується автор дослідити, видно, що спосіб цей був не загальний, а спеціальний для кожного генерального старшини. Переважав вибір, але хто вибирав — невідомо і то очевидячки тому, що для виборців був важливий не правовизначний момент, а службово-технічний. Отже взагалі треба відкинути гадку про викристалізування розуміння у гетьмана чи загалу козаче-старшинського генеральної старшини, як установи навіть *stii generis*. Тільки в окремі моменти вона могла набувати такого значіння, після певних умов; умови ці були незвичайні і автор їх не з'ясовує. Отже не «кворум» генеральної старшини визначає право кожного з їх окремо, а службовий стан окремих старшин привів їх до генеральності.

Слушно автор переходить до з'ясування окремих генерально-старшинських урядів. Цей розділ, досить великий, найбільше втрачає від неісторичності автора. Правний інститут ще можна з'ясовувати статично-нормативно за певних умов, але речово-дійний уряд чи організацію треба досліджувати тільки еволюційно, бо вони завсідп змінні в своїй компетенції та всій функціональності. Автор зібрав усі факти з численної літератури, не проминувши навіть Аркаєв, витратив силу праці; проте-ж, на жаль, дослід його не дає нам потрібних висновків. Ясно, що речово-дійність генеральної старшини розвивалася якісно і кількісно, засновувалася нові уряди (судді, підскарбії), компетенція інших ускладнялася з військово-технічних вони перетворилися, в урядово-громадські, але автор цього розвитку не відчуває.

До цього автор дає ще позверхове аналогізування гетьмансько-старшинських урядів з англійськими, французькими, румунськими пофеодальними. Для такого аналогізування потрібні глибші студії над відповідними явищами.

Врешті автор зазначає, що на Україні не розвинувся гетьманський абсолютизм та його двірські особи не набули такого державно-урядового значіння, як по інших пофеодальних державах. Тому гетьманська старшина мала велику силу. Автор пробує в кінці з'ясувати цю силу генеральної старшини з класового її становища. Тут він покликається на Енгельса, Рожкова і спирається на М'якотіна, Лазаревського, Василенка, Грушевського і Покровського та з'ясовує політичну перевагу старшини її збагаченням. Але сам-же відзначає, що в XVII ст. було багато заможних не належних до генеральної старшини, яка часто складалася з малозаможних, а у XVIII ст. і то головне в другій половині тотожність генеральної старшини й найбагатших є звичайна річ. Чому така неоднаковість, суперечна твердженню про фактор збагачення, — не з'ясовується.

Автор виконав чималу й важку роботу. Але здобутки його невеликі. Причина цього — і трудність теми, і методологічна мала його підготованість. Державний апарат Гетьманської України мало не зовсім не досліджений. Більше уваги присвячувано соціально-економічній, політичній і культурній історії. Тому досліджувати державні установи України можна й треба переважно на підставі архівного матеріалу, а не політично-хронікальних ремінісценцій нашого й минулого часу. Треба не підпорядковувати свій дослід завданням знайти в минулій Гетьманщині вияви конституціоналізму чи демократизму, чи абсолютизму, а просто досліджувати фонди найповніш залишені від певних гетьманських установ і на підставі їх з'ясовувати статистику й динаміку її. Коли такі установи, речово-дійні, а разом і правно-нормативні будуть досліджені, то розкриються чи стануть легкими до розкриття й такі неформальні організаційні, але реально може не менш впливові, як генеральні старшини чи рада старшин. Авторіві, що написав свою першу велику розвідку і виявив уміння працювати, можна пророкувати й великі здобутки наукові, коли він стане на шлях методичного опрацювання й дослідження архівних установних фондів, озброївши себе до того відповідним критично-аналітичним переглядом нашої і чужоземної відповідної монографічної літератури.

Проф. Пилип Клименко.

Український Археографічний Збірник. Т. I-й, сс. I—VII, 354. У Києві 1926.

Цей перший «пробний том» з наміченої цілої серії видань Української Археографічної Комісії є чималий крок у нашій археографічній роботі, що її традиційно звязують видавці збірника у вступнім слові з відомою попередньою роботою Київської комісії «для разбору древних актовъ». Остання досліджувала й видавала тільки матеріали Правобережної України. У. А. З. т. 1-й містить у собі матеріали всієї України. Так само й що-до хронології зроблено тут поширення: видані матеріали й XIX та XX століть. Це поширення локальне й хронологічне сталося з власної ініціативи видавців збірника й традиційно ґрунтується в роботі Київського Українського Наукового Товариства. Через таке поширення збірник, дарма що завбільшки невеличкий, вміщує надзвичайно різноманітний матеріал. Тут видрукувані грамоти Києва, збірка всяких документів лівобічної України XVII—XVIII ст., цехова книга з лівобічної України, розвідка про інвентарі Правобережної України, жандармське з'ясування цілого українського руху за світової війни. Разом з різноманітністю змісту маємо й різноманітність форми: видрукувані документи-акти, а разом і розвідки про інвентарі та про український рух. Перша належить відомому авторові, а друга невідомому й не розкритому видавцем її. Обидві розвідки зовсім не дають опису й з'ясування тих архівних матеріалів, що покладені в їх основу, а вміщення їх в археографічному збірнику як-раз вимагало цього. Відзначимо ще деякі дрібні дефекти в інших видрукуваних архівних матеріалах. Не визначено, де зберігається видрукувана цехова книга, коли вона була оправлена, який має орнамент, тиснення на палітурках, скільки рукописань має книга і які палеографічні відзнаки цих рукописань, коли і хто зробив пагінацію книги, нічого не сказано про водяні знаки.

Хиба збірки документів урядово-правничих гетьманської України та, що всі вони — уривки з справ, які належать найрізнішим фондам і не об'єднані змістом. Збірка грамот м. Києва — неповна. Чимало грамот видрукувано не в оригінальних текстах, а в перекладах. Оригінальні-ж тексти, принаймні деякі, не важко відшукати навіть у київських архівах. Видрукувані тексти мають прогалини та неточності супроти рукописів. До цих спеціалістів треба додати одну загальну — відсутність критичних зауважень що-до вірогідності й певності друківаних джерел у цілому й частині.

В надто важких умовах доводиться працювати Археографічній Комісії та її співробітникам: відсутність умілих переписувачів, переобтяженість усякими роботами, обмеженість матеріальних засобів. Все це й спричинилося до зазначених недоймоток у видрукуванні архівних матеріалів. Археографічна Комісія не могла навіть виділити з себе редакційну колегію, що була-б відповідальна за видання збірника та належно його редагувала.

Коли ми зважимо, що найбільш фахові члени архівної комісії перевантажені, а особливо голова її акад. М. С. Грушевський, то зрозуміємо, чому в цьому Збірникові «пробному» не відчувається ретельний та вмілий редакторський догляд і немає навіть зазначення, як це звичайно водилося, відповідального редактора чи редакційної колегії. Тут мусимо шукати певно, й причину невиробленості систематичного й точного плану для видання архівних джерел археографічної комісії в найближчі роки та взагалі роботи археографічної комісії архівально-дослідчої. Археографічна комісія при У. А. Н. уже виконала велику роботу що-до зарядження своєї власної роботи, але відношення цієї роботи до державної архіво-організаційної роботи ще не виформувалося. Це-ж є справа нашого часу, цілком нова археографічна справа — консолідувати свою роботу з спеціальною державною архівною організаційною роботою, якої раніше не існувало. Перший значний крок у нашій археографічній роботі, зроблений мимо всіх обтяжливих обставин, — Археографічний збірник (разом і зразково видане «Сказаніє о войнѣ Богдана Хмѣльницкого») дає нам запоруку до дальшого великого її поступу й усунення всіх організаційних і особливо матеріальних хиб та труднощів. Українська археографічна робота має велике першорядне значіння культурне й освітнє. Нову поставу історичного навчання можна збудувати тільки на основі відповідно виконаної археографічної роботи, що повинна виявити найпоказніші пам'ятки в минулому розвитку української техніки й взагалі матеріальної та духовної культури, без цього бо й сучасну не можна зрозуміти та вивчити.

Наша археографічна робота має свою традицію і повинна додержуватись її, але разом з тим творити нову роботу відповідно до нових суспільних і національно-культурних вимог. Дореволюційна археографічна робота в умовах старого режиму в своїй величезній роботі через ненормальні умови українського суспільного життя, мала великі хиб. Власне, загально характеризуючи всю роботу, — вона була резонаторною на ті впливи, що йшли з Росії й Польщі. Прокопано було в усім матеріалі великі траншеї у масі матеріалу окремими дослідями, як відзначив голова Археографічної Комісії акад. М. С. Грушевський. Напряв цих траншей не відгороджував українську archival'ю від сторонніх, а тільки сполучав. Досліді правобережних археографів були відгуками на польські ініціативні напади, досліді лівобережних — на російські. Поперечних-же траншей, які-б визначували межі нашої archival'ю, не було зроблено. Тепер оця робота саме на часі. Її вимагає зростання культури народніх мас, які для дальшого поступу й розвитку мають знати свою попередню творчість, залишену на писемі і в речах. Ми повинні в своїй архівальній, як і в музеєзнавчій, роботі рішуче виступити супроти заходів, що вживають епігони старої російської культури для завоювання поля дослідів української чи, як вони вноді ще й досі звуть, «южно-руської» культури. Такі тенденції вже досить виявлені в одній галузі матеріальної культури роботами музеїстів лєнінградських, які, маючи у себе свій власний багатий матеріал, йдуть проте на Україну і всі тутешні пам'ятки опрацьовують і опубліковують, щоб зробити це неможливим для українських дослідників. З найважливішими розкопами в Ольбії робиться те саме: речі залишаються на місці, а фотографії, зарисуння, то-що, тоб-то матеріал для опублікування й досліду вивозиться. Це конквістадорство, свідоме чи несвідоме, дуже симптоматичне й показове для майбутнього. Безумовно, тепер дослідники останків матеріальної культури в РСФРР мають під собою міцну організаційну й матеріальну базу. Численні наукові й шкільні заклади готують кадри нових робітників. На Україні й наукові заклади не численні, а шкільних спеціальних для навчання матеріально-культурних дослідників зовсім немає. У нас немає перспектив на організовано-шкільне археографічне підготування. Отже фактично через якийсь час ми мусимо чекати, що російські дослідники продовжуватимуть в археографічній справі ті заходи, які вже почато в «музеєзнавчій», хоч це й суперечить сучасним принципам ширення освіти й знання не тільки для мас, але й руками мас. Тим-то Українська Археографічна Комісія має подвійні завдання: визначувати й вияснювати українську archival'ю й організувати українське громадянство для розуміння і врешті для охорони цієї archival'ї. Цим не тільки буде прокопано поперечні траншеї, потрібні й дуже корисні для самих російських дослідників, бо зружуватиме їхнє поле і поглиблюватиме їхню увагу, але й увесь матеріал архівально-український буде виявлено в його найглибших, найпитоміших властивостях. Цей матеріал до революції не був визначений, оцінений і навіть вия-

влений. Найцінніша частина його, на наш погляд, — господарчі справи панських маєтків та заводів — загинула мало не цілком, не побачивши світу, а досліджувано частки матеріалів правничо-офіційного змісту урядово-переховувани тоді й тепер. Помилку цю ми бачимо тепер з усіма її негативними наслідками. Чи ми певні, що й зараз не нищатися архівні матеріали, чи ми виявили в цілому ці матеріали та чи визначили їх найціннішу частину відповідно не чужим поглядам, а українським культурним вимогам досліду народнього життя? Мусимо сказати: ні й ні! Це перше завдання нашої археографічної роботи. Його мають досягати не одні урядові установи, а й громадянські організації, планувати-ж усю роботу, вислати її принципи й навіть основи техніки має найвища археографічна наукова установа — Українська Археографічна Комісія при У. А. Н. Уряд наш мало має коштів і тому *volens nolens* насамперед громадянство повинно виволотити із тієї байдужості і неохайності, я-б сказав, що-до своїх архівних матеріалів, у якій воно перебувало досі, та його силами й завзятістю організувати справу.

У нас мало археографічного знання, не більше й археографічних знавців, — отже всіх їх треба об'єднати й підрахувати сили. А потім, виходячи з цих сил, утворити археографічну мережу, яка-б на всій Україні не проминала й одного документа, не кажучи вже про архіви цілих установ (що часто, після того як їх скасовано, а навіть і під той час, як установи ці існують, і тепер гинуть), та давала науковій інформаційній відомості про їх у головний науково-дослідчий осередок — Українську Археографічну Комісію. Друге не менш важливе завдання, — це виявлення архівних матеріалів змісту українського, але схованих по-за межами України і здебільшого формою й приналежністю не українських. Особливо важливі архівні матеріали в Польщі, Туреччині й Балканських країнах. Зосібна питання про турецькі архіви досі зовсім не ставилося і ми не знаємо, чи вони навіть існують. А без турецьких архівів козацької революції ми й досі не можемо простежити правдиво. З інших архівів найменше досліджені матеріали економічні. Їх треба виявити як-найповніше. Робота ця складна і, через обмаль наших археографічних сил не може бути зроблена швидко, але коло неї треба заходитися не гаючись, бо тільки така робота дасть нам і вєсьому народові правдиве розуміння українського архівного матеріалу та його науково-дослідчої ваги й придатності.

Проф. Пилип Клименко.

Д-р Смаль-Стоцький. *Правописна справа* („Україна“ 1926, кн. IV, ст. 180-191; те саме в „Літ.-Наук. Вістн.“ 1926, вип. 6 та вип. 7-8).

Д-р Смаль-Стоцький — автор давньої шкільної австро-української граматики, що навчає писати «бояти муть ся» (замість «боятимуться»), «дід, тінь» (замість «дід, тін»), «світ», «цьвіт» (замість «світ», «цвіт») і т. инш. Наша Україна ніколи такого правопису не трималася, а тепер його покинула і Галичина й Америка. Головна мета статті д-ра Смаль-Стоцького — розбити ту правописну згоду, яка вже настала поміж Україною Радянською і Україною закордонною. Гадаємо, що практично ця спроба належить до так зв. «замахів з непридатними засобами». І все-ж на деяких неправдивих запевненнях д-ра Смаль-Стоцького спинитися варто.

I.

Як ми — на жаль — знаємо із щоденного досвіду, українських літературних мов все-ще є фактично дві: одна — наша, яку колись можна було назвати українсько-російська, а по теперішньому можна назвати мовою Великої України; друга літературна мова — то галицька, по давнішому українсько-австрійська. Відколи галичани (після революції) зблизили свій правопис до нашого українського, ця біфуркація літературної мови з надвірнього боку трохи затушувалася; внутрішня розбіжність, на жаль, іще відчувається. І от д-р Смаль-Стоцький заперечує цей усім відомий факт: «Мушу рішучо висловити своє найглибше переконання, що нема в українців двох різних літературних мов, а є тільки одна, єдина літе-

ратурна мова» (ст. 184) і додає: «Ще більше здивовання викликала в мене замітка А. Кримського про «30-річний полон вавилонський», в якому ніби-то була українська мова 1876—1906 у Львові».

Ох! ще живі ті люди, які пам'ятають тодішні становище речей. Та вистачить попросту розгорнути тодішні галицькі часописи, щоб переконатися, що я сконстатував лиш безперечний, правда дуже сумний, факт.

От візьмим кригичну статтю В. Грінченка про галицьку поезію (львівська «Правда» 1891, серпень, вересень, жовтень). На ст. 107 він пише: «У всіх галицьких поетів — зопсована мова з боку лексики, з боку граматичних форм та з боку наголосів, і здебільшого — неможливий вірш. Що до мови з лексичного боку, та вона у галицьких письменників підлягала не одному впливові, а багатьом і, мабуть найбільше, польському; потім од москальофілів та духовенства — російському та церковно-слов'янському, а од сьогочасних «радикалів» — навіть і специфічно-московському чи кацапському; далі й німецькому, а то й чеському чи словацькому. З другого боку галицькі народовці, дбаючи про власну народню мову, обіруч хапали всякі галицькі та буковинські провінціалізми — і з Гуцульщини, і з Лемківщини, і з-усюди. Якщо згадаємо, що треба додати сюди ще спеціальні «рутенізми», які виковували то «рутенці», то «настоящі русекі», то ми зрозуміємо, через віщо мова галицьких письменників не тільки дика, а часом і зовсім незрозуміла незопсованому вкраїнському ухові. Все що тут вказано, можна казати і не самим поетам. Читаючи галицькі твори, завсіди вражаешся безліччю такого мовного мотлоху, що його не подужає ніяка голова опріче спеціально на те вимущтруваної» (ст. 108). Для ілюстрації В. Грінченко наводить, приміром, з Масляка такі фрази, як «коле терня ріжнораке, от пусте» (стор. 108), або спинається на Масляковому оповіданні про те, як пан та пані ішли на балъ «і чудно обоє воняли» (стор. 110), зазначаючи, що українець з Росії зрозуміє цю фразу тільки так: «і кумедно обоє смерділи». Наводить Грінченко і з Данила Млаки: «рибка в сіті сь мече» та «в мисли сь снуе» (стор. 152) замість українського «мечеться», «снується». Бере він з Бачинського вірш:

«Вперед, гадко, скинь кайдани,

Що тебе в заді тримають!»

і пояснює: «Я зрозумів це тільки після того, як д. Маковей примусив Плутона сказати Орфесві, коли той вів з пекла Евридику, щоб той «на жінку в зад не подивися». Видима річ, — додає Грінченко, — Плутон не знав, що по вкраїнському така фраза мов трохі... незвичайна...» (стор. 154). Розглядає В. Грінченко багато ще й інших цитат із галицьких письменників (такого типу як «зак ся круг луни сповнить» стор. 109, «уста мов ругають співи тужливі, сумні» стор. 154) і признається: «Що визначають ці вислови — нам не відомо, і ми тільки можемо прохати у авторів перекладу їх на загально-вживану вкраїнську мову» (стор. 154). І висновок у В. Грінченка такий: «Цю галицьку мішанину можна звати галицьким язичієм, рутенським жаргоном, чи ще чим, тільки ж не мовою» (стор. 158). «Дуже помиляються ті земляки, які думали досі, що в Галичині — тільки одно язичіє, москофільське; навпаки — є й друге, рутенське, і прикладами з його ми й сповняємо отсю нашу статтю» (стор. 155). А редакція «Правди» докинула й од себе: «Наша мова нігде в світі так не занедбана, як у нас серед галицько-руської інтелігенції. Найліпшим доказом тому служить поезія Олександра Колеси [А. К.: незабаром професора української мови на львівському університеті], надрукована в 13 числі «Зорі». Читаючи її, справді не тямш, якою мовою вона написана. Мова тої поезії менш українсько-руська, ніж язичіє «Галицької Руси» і інших москофільських органів, що прямують до «адной вери, адново язика». Мова такої «поезії» незвичайно прикро вражає кожного, хто не може не звертати уваги на те, що вона явилася в органі т-ва ім. Шевченка» (стор. 103).

Ми можемо не згоджуватися з кваліфікацією галицької мови, ніби це має бути «язичіє»; але що це була окрема літературна мова, несхожа з нашою, — це теж ясно. І не без ідовитости В. Грінченко, відповідаючи своїм опонентам у «Зорі», поставив епіграф із галицького філолога Ів. Верхратського: «Если хто печатно ширить фальшиві понятя о язичі, то того пустити мимо не можемо» (Зоря 1892, № 15, ст. 297); в цій фразі, можна сказати, кожне слово не збігається з нашою нормальною українською мовою.

Та на біду в душі отієї літературної мови, або, як каже Грінченко й редакція «Правди», в душі «язичія», сидаувався галицькі редактори переробляти те, що їм надсилали українці з Наддніпрянщини, — чи то давніх, мертвих письменників, чи то новітніх, живих. Грінченко у згаданій своїй статті з обуренням говорить: «Галицькі письменники виправляють мову навіть у Шевченка, переробляють та поганяють його вірші у своїх виданнях: диви напр. хоч видання »Зорі», або вірші Шевченкові у «Рускій читанці» О. Партицького. Діє, в якій літературі на світі можна знайти, щоб люди так ганьбили найбільшого свого поета, свої гордості, свою славу!» (ст. 205). — Або от згадаймо повість «Люборацькі» покійного А. Свидницького, що поперед усього вийшла в Галичині, в страшенно перекошеному вигляді проти першого списку. Всякий, хто порівняє галицьке видання з київським, зробленим на підставі авторського власнопису, наочно побачить, що між галицьким та київським виданнями така дистанція, як од неба до землі. Та, звичайно, мертві письменники не мали скаргитися в пресі на те, що з ними витворяли галичани. Але живі увесь час протестували, бо воно їм дуже боліло. Цей факт при нагоді зазначив і редактор «Зорі» Олександр Борковський, не ховаючи того, що «він в останніх часах дістає з кількох сторін листи від братів-українців з жалобами, ба навіть з острыми доріканнями, що мов то їх твори псуємо своїми виправками» (Зоря 1888, № 29, ст. 381). Рівночасно в «Правді» (1888, вип. II, падолист) писав один українець: Зоря хоч і живе найбільше творами українців, але-ж редакція все так перевертала їх твори на свій бог-його зна який лад, що автори в друкованому не визнавали свого. Зоря не звертала уваги ні на який голос українців» (ст. 143). Або от візьмім те, що пише С. Шелухин у своїх недавніх споминах («Літ.-Наук. Вістник» 1926, кн. VII—VIII, ст. 26). Він з прикритістю констатує факт: «в «Зорі» нас так переробляли на галицький смак, особливо в лексиці, що ми були сим дуже незадоволені». Недавнечко акад. С. Єфремов оповідав, що, як приходила до Києва його річ, надрукована в Галичині, то йому не раз-у-раз щастило зрозуміти своє власне писання. С. Єфремов каже, що одного разу він безпорадно дивився на накинене йому речення: «вона цофнула руку» і марне сидаувався зрозуміти оце «цофнула» в рядках, підписаних його власним прізвиськом! Я міг-би додати ще й свої спомини про те, як галичани калічили мені мою власну мову, я міг-би запитувати листи Лесі Українки в цій самій справі, листи Олександра Кониського, якому «Зоря» — писав він — «шматувала серце своїми виправками» і ин. Та, думаю, не варто над цим довго спинятися. Що для українських письменників друк їх писаннів у Галичині між 1876—1906 р.р. був «трицятилітній погон вавилонський», це — факт аж надто відомий, надто ще для всіх пам'ятний.

II.

І на Україні і в Галичині не один відчував, що мати українцям дві літературні мови — не випадає і що треба за-для української одности мати літературну мову єдину.

Шлях до цього В. Грінченко вказував такий: «Проста логіка каже, що коли і Україна російська і Україна австрійська розуміють і залюбки читають Квітку, Шевченка, Левицького, Кониського, а Масляка, Шнайдерівну та ин. може зрозуміти сама Галичина, — то мусять українсько-руські письменники писати не так, як Масляк та Шнайдерівна, а так як Квітка та Шевченко. А коли галицькі поети цієї логіки не нослухаються, то вони можуть бути певні, що їх твори — хоч і які-б там гарні — українці з Росії будуть читати хіба в перекладі на справжню русько-українську мову». І з-поміж галичан можна тоді-ж таки зазначити голос д-ра Євгена Олесницького, першого редактора відновленої львівської «Правди». Подаючи в додатку до 17 ч. «Зорі» 1888 р.: «Оповідка про політично-научний місячник Правда», Є. Олесницький у тій оповістці заявив між иншим і отаке: «Мусимо промовити кілька слів про формальну річ: мову і правопис. Починаючи від часу Маркіяна Шашкевича, всі наші поступові люди вказували неминучу потребу виробляти чисту літературну мову, беручи за основу народню мову великої більшости русинів, себ-то мову Наддніпрянської України. Треба признати, що инакше воно й не може бути. Наблихо, наші лиходії пильнували з усієї сили умисне псувати і нівечити народню мову руську в Галичині, а людям з інтелігенції руської — одним, що зросли не серед народу

приходилось вчитися мови з книжок часом таких, де теж мова покалічена; другим — треба було боротися проти ворожого зрадливого калічення безцінного скарбу народного і лагодити те, що псувала лиходійна рука. Через се заповіту Шашкевичевого досі у нас не виконано».

Чи в багатьох серед галицької інтелігенції бувала однаковісінька думка про національну спільність з Україною? Попереду — ні. Бували й такі галичани, що казали: «Ми ані великоруси, ані українці, а попросту галицькі русини, або як німці кажуть, рутенці, Ruthenen». Звичайно, що таким рутенцям надто дбати про літературне зближення з Україною не було великої охоти чи й потреби. Але все, що бувало в Галиччині поступовіше й талановитше, не могло не відчувати своєї близькості з нашою Україною, а через те відчувало й потребу мати літературну мову більше-менше спільну з мовою головної маси українців. І отой шлях, який показував Грінченко, справді бував їхнім шляхом. Звичайно, що в газетах, з їх місцевими й скромнішими інтересами, могла й далі панувати не дуже смачна, поспішна мішанина всяких мовних елементів, і з рутенізмами й полонізмами в тім числі¹⁾. Та в поважнім письменстві одбувався значний тут поступ.

Декому з галицьких письменників щастило й зовсім добре писати справжньою наддніпрянською мовою, наче рідною. Коли ми, приміром, візьмемо писання Василя Щурата, то можемо читати їх, по скільких сторінок поспіль — та й не догадатися, що з автора — галичанин, а не наддніпрянець. У найбільшого галицького письменника Івана Франка ми не раз зустрічаємо не тільки виразне, ба навіть підкреслене змагання додержуватися спільно-української мови. Навіть тоді, коли Грінченко був не дуже делікатно зганьбив Франка за його мову, — Франко відповідаючи йому («Зоря» 1891, стор. 58), силувався не допускати надто роздратованого тону та безоглядної, суб'єктивної оборони в с'їх своїх стилістичних особливостей, ба об'єктивно поясняв, «чому ми не маємо і не могли мати досі спільної, одногостайної літературної мови. Змагання до її витворення почалось тільки не давно [це писав Франко року 1891], і то іменно у галицьких писателів [Франко натякає на себе], в тім числі й у декотрих так поганьблених д. Чайченком [= Грінченком] і наштемпованих редакцією «Правди». Змагання те проявилось у них не гордим сектарським пуризмом, а охотою вчитися своєї рідної мови, черпати її з усіх жерел доступних: з ліпших писателів українських [= України Російської] і з уст рідного народу». Трохи пізніш Франко, писавши до Грінченка, мав відвагу *sine ira et studio* широ признатися, що він Грінченкові вдячний за його давніші докори проти провінціальних недоладностей в його давнішій, Франковій, мові. Більше того: Франко, випускаючи в світ свої писання художні, не раз було прохав своїх наддніпрянських приятелів переглянути йому мову і підігнати її під центрально-українську. Цього факта ми можемо перевірити навіть з Франкових печатних подяк (у передмовах) Миколі Вороному за пороблені виправк. А недруковані ще листи Ів. Франка до того-ж Вороного іще яскравіш показують, наскільки у Франка сильне було змагання до єдиної, спільної для всіх українців літературної мови, дарма що сам він, почавши з москвофільства та рутенізма, не одразу зміг собі таку літературну спільну мову виробити.

Проф. Смаль-Стоцький, кажучи, що «не можна нам обмежувати ся тільки на полтавсько-київську мову», покликається саме на літературну діяльність Ів. Франка: «бо ж не дадуть ся викинути з української літератури твори Франка ані навіть Мих. Грушевського, хоч це яено, як на долоні, що на творах Мих. Грушевського витиснула свою печатку мова його довголітнього (спеціально львівського) окруження» (ст. 184).

Що до першого з двох названих, Ів. Франка, то, коли проф. Смаль-Стоцький хоче говорити про Франкову л е к с и ю, то це правда, що вона (як і багатьох інших талановитих галицьких письменників) зробила великий вплив на лексику загально-української мови, та й безперечно ще довго впливатиме на ню. Вистарчить подивитися, якою щедрою рукою дитує новий академічний «Російсько-український Словник Живой Мови» писання Франка, Маковая, Щурата, Кобилянської і багатьох інших. Тільки-ж коли говоритимем про граматику і правопис у Франка, то треба сконстатувати, що вони впливу на нашу Україну або-

¹⁾ Такою газетна галицька мова залишається й досі. І проф. Смаль-Стоцький теж свідчить, що «мова галицьких газет така погана!» (ст. 181).

лютно не мали ніякого. Навпаки, ми вже бачили, що як-раз Франко сам спеціально підганяв граматику своєї мови під загально-український лад.

Що-ж до М. С. Грушевського, то слова Смалья-Стоцького, про його галицьку мову, яка ніби впливала на формування всеукраїнської мови, треба будь-що-будь приймати з певними, і то значними, обмеженнями. Насамперед: сказати про українську літературну мову, що її — мовляв — творили художні писання Франка та «Історія України-Руси» Грушевського, це виходить так само, як-би сказати про російську літературну мову, що її творили художні писання Пушкіна та «Історія Государства Російскаго» Карамзіна або художні писання Тургенєва та «Історія Росії» Соловйова або художні писання Чехова та «Лекції по русекой исторіи» Ключевського... А далі — питання: до якої міри М. С. Грушевський є в своїй мові продукт Галичини? Адже М. С. Грушевський ще перед тим, як поїхав до Галичини, мав уже свою вироблену літературну мову, — характеру, очевидно, наддніпрянського, — і настільки вона була в нього вже усталена, що навіть довголітнє його перебування в Галичині не змогло погаличанити його мову вкрай: наддніпрянська основа будь-що-будь не переставала в Грушевського мові витинатися й висвічувати увесь час. І лиш через те мова Грушевського не одбігла од всеукраїнської занадто далеко. Це легко було-б з'ілюструвати наочним порівнянням цитат з найпершої наукової праці М. Грушевського, писаної ще в Києві: «Жиди на Україні» 1889 (друк. в «Правді») з відповідними сторінками про жидів та про «жидівські визиски», «жидівську немилосердність» та «жидівські неправди» в VIII томі його таки «Історії України-Руси», виданому на 33 роки пізніше (1922, ч. 2, ст. 121 і д.). Хто схоче поробити таке порівняння, той побачить, що одміна в мові поміж 1889 і 1922 р.р. не така вже у Грушевського й велика: він, хоч і з «печаткою львівського окруження», все-ж залишився в своїй мові наддніпрянцем. І коли щось різко відчужує писання Грушевського од писань Великої України, то це не так грамика, як правопис, — правопис, справді, у нього і тяжкий і незрозумілий.

III.

Аж до останніх і за останніх років не переставала зростати в Галичині принципова свідомість, що треба галичанам наблизити свою літературну мову до мови Великої України як-найтісніш, і саме — в граматиці та правописі. Такій свідомості допоміг той величезної ваги факт, що українська мова зробилася в радянській Україні державною і що вона повинна тепер задовольняти потреби не тільки наддніпрянців, але й тих українців, котрі сидять своїми осадами значно далі на схід, геть аж до Вороніжчини та Кубани. Для тих далеких східних українців навіть наддніпрянська (тоб-то центральна) мова буває часами тяжка для розуміння. А що вже говорити про якусь розумілість для них мови галицької? І галичани не могли остаточно не відчутти, що тільки центральнo-українська літературна основа може бути в сe українською: тільки центральна мова може статися органом порозуміння і з'єднання для обох українських окраїн: далеко-західньої (тоб-то Галичини) і далеко-східньої (Донбаса, Вороніжчини, Кубани).

В «Комуністі» 28 вересня 1926 р. подано розмову Комісара Освіти Р.С.Ф.С.Р. А.В. Дуначарського, яку він мав з учителями під час свого перебування в Краснодарі. Вчителі звернулися до нього з проханням вияснити їм його політику шкільну на Кубані, з так само-ж і те, як він гадає проханням там українізацію шкіл. Дуначарський одказав: «Я постараюсь висвітлити це питання з погляду марксистичної педагогіки. Цілком ясно, що коли батьки вимагають перевести шкільне навчання на мову, якою сами говорять, то це негайно зробиться. Ми висуваємо обов'язково мову матери, а не якусь иншу. Через те завжди питання треба ставити про конкретну, побутову мову, що нею говорить дитина. В даному разі, значить, не доводиться говорити взагалі про українську мову, а конкретно про мову кубанську. Отже, коли виявиться, що ці 50 відсотків населення Кубані говорять не мовою Право-Лівобережної України, а иншою, кубано-українською, то саме на цьому наріччі і треба вести навчання». Звичайно, що проти міркувань А. В. Дуначарського можна багатько сказати, і «Комуністі», подаючи про це звістку, справедливо і влучно завважив, що «у себе, в корінних губерніях Р.С.Ф.С.Р., т. Дуначарський не є прихильник,

скажемо, калузької мови, чи мови тверської, а дітвору вчить літературною російською мовою». Але все-ж отакі факти містять у собі застереження для характеру всеукраїнської літературної мови: не можна їй далеко одбігати од мови східних наших країв і робитися для східних країв малозрозумілою. Кореспонденція з «Комуніста» була передрукована по всіх часописах галицьких та американських, і всім галичанам вона ще раз з'їлюструвала той відомий факт, що коли-б Україна пішла-б у своїй літературній мові аж надто далеко в галицькому напрямі, в напрямі до мови окраїни західньої, то вона ризикувала-б зовсім утратити свої краї східні. Галичани, треба визнати, своїм вірним тактом уміють оцінювати ситуацію, — тому, натурально, вони тепер і самі готові не претендувати, щоб як-раз їхне наріччя робилося органом всеукраїнської літератури. І ми, нещодавно, всі змогли прочитати акт великої всеукраїнської національної свідомости галичан — лист од Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові до Наркомпросу У.С.Р. у справі запроєктованого остаточного українського правопису (лист надруковано в додатку до харківських «Вістей» 1927, 20 квітня). Найвища українська наукова установа в Галичині, зособна галицькі філологи й педагоги, пересилаючи свої правописні уваги до Наркомпросу, виразно додали, чорним по білому написали: «З г о р и зазначаємо, що рішення учених і педагогів Радянської України будуть для нас об о в'я з у ю ч і». Не можна не привітати цієї галичан заяви, яка показує, що досягти єдиної літературної мови для всіх українців вже мабуть-таки пощастить тепер реально, не на словах. Наш правопис засвоїть собі Галичина, а ми-наддніпрянці, як і давніш, втягатимем у свій лексикальний репертуар лексикальні скарби рідної нам України західньої, і так, спільними силами, дійдемо до дійсно спільної для нас усіх літературної української мови.

IV.

І оцю згоду поміж українцями, оце налагоджене порозуміння бажав-би д. Смаль-Стоцький розбити. Він, правда, говорить про соборність України, про потребу єдиної мови, єдиної граматики, єдиного правопису, але умовою для такої соборности й одности має бути поворот до його граматики, до його правопису. Загально встановлений правопис Великої України і проєкт дальшого розвитку правил того правопису, які розробила поважна Комісія при Наркомосі, складена з добрих філологів та редакторів, — усе це д. Смаль-Стоцький одкидає та ще й заявляє, ніби все це якась «новина». Він каже (стор. 182): «Яких тисячу літ писав український нарід пам'ять, п'ять і т. д., а зараз кажуть йому писати пам'ять, п'ять і т. д. Тай чому? З якої розумної причини — цього ніхто не второпав. Або кажуть писати пір'я, але рябий. Чому? — Очевидячки того ніхто не розуміє, і воно ніяк не хоче лізти в голову...» (стор. 188): «Здається, що вже не найдеться нікого, хто ще став би в обороні писання: п'ять, п'ятниця, в'язи, в'юн, б'ю, б'є, тім'я, м'яєо... з апострофом, але *святий, цвях, звязок* і т. п. чомусь без апострофа, то знов *пір'я* з апострофом, але чомусь без апострофа *рябий, рясний*, бо йому можна-б відсипівати за те вічну пам'ять уже без апострофа. Отже, думаю, що в цій точці буде зовсім легка повна згода, щоб апостроф із наших правописних правил як зовсім зайвий зник. Колись і я (в першому виданню граматики) уживав апострофа з обмеженням на такі випадки, як *об'їхати, з'їсти* і т. п. Але практика шкільна показала, що і тут апостроф зовсім непотрібний, бо ніхто з українців не в силі прочитати *бю, бе, бя, б'ї* ніяк як тільки як *б'ю, б'є, б'я, б'ї*; *ря* інакше як *р'я*... А що тичить ся таких писань, як *з'їсти*, то зовсім нема причини побоювати ся, щоб хтось так написане слово не по українськи вимовив; чи він вимовляти ме *з'їсти*, чи *зьїсти* — все буде по українськи».

Я охоче вірю, що проф. Смаль-Стоцький уміє вимовляти й вимовляє однаковим способом слова: *пір'я* — і *рябий*, *цвях* — і *с'язи* і т. ин. Але вся инша Україна має в таких словах дуже неоднакову вимову. «Рябий» ми вимовляємо «*р'ябий*» з м'яким *р* (щось близьке аж до «*рабий*») і ніяким способом не вимовляємо «*р'ябий*»; тимчасом «*пір'я*» вимовляється «*п'р'я*», і тільки так. «Цвях, свято» вимовляється: «*ц'вях, с'вято*», а «в'язи, прислів'я» вимовляється «*в'язи, прислів'я*». І одміна поміж обома тими вимовами настільки різка,

що очевидячки «це всякий одразу мусить второпати, всякий зрозуміє, і всякому воно влізе в голову», дарма що проф. Смаль-Стоцький запевняє: «цього ніхто не второпав, того ніхто не зрозумів, і воно ніяк не хоче лізти в голову».

Узагалі вся наша система писання, де є літери *я, ю, є*, полягає на тій принципі, що букви *я, ю, є*, безпосередньо додані до попередніх приголосних, лиш м'якшать попередню приголосну (обертають *н* — в *нь*, *д* — в *дь*, *р* — в *рь*, і т. и.), але вони не дають чути перед собою ніякої йоти, ніякого *й*. Коли ми пишемо «воля, волю», то вимовляємо: «во^{ль}а, во^{ль}у», а не «во^{ль}а^й, во^{ль}у^й». «Коня, коню» читається тільки «ко^{нь}а, ко^{нь}у», і нізачо не «ко^{нь}а^й, ко^{нь}у^й». «Сине, передне, нижне» мусить читатися виключно «си^{нь}е, пере^{дн}е, ни^{жн}е», а не «си^{нь}е^й, пере^{дн}е^й, ни^{жн}е^й». «Ходять, плодучий» — це читається «хо^дять, пло^дучий», а не «хо^дять^й, пло^дучий^й», і т. д., і т. д. Тому, коли ми маємо на письмі зазначити не таку, а вже йотовану вимову, тоб-то *ряа, рйу, дйа, дйу, зйа, зйу, вйа, вйу* і т. и., то ми обов'язково повинні між приголосною і голосною літерою вставити якусь зазначку. Колись українці вставляли в таких випадках *э* або *ь* (об'являти, об'язуватися, п'яний, им'я, пам'ять і ии.)¹⁾, потім перейшли на апостроф (чи як він звався у старовину «паерик») ²⁾, і одмовитися од нього без страшного калчення мови ніяк уже не можна, або (коли ми схочемо знищити апостроф) доведеться знов повернути до вставки букв *э* та *ь* перед *я, ю, є*.

Для ілюстрації вищесказаного наведем ще декілька паралельних прикладів, в рівнобіжній таблиці, щоб вона в своїй сукупності наочніш нагадала кожному повну неоднаковість і розбіжність у вимові написаних без апострофа і з апострофом.

без апострофа:

Подякувати, ходять, гадюка, возять, князя, князю, взяти, зявище (= великий зяв, «хайло»).

Моря, морю, кобзаря, кобзарю, гарячий, ряений, рябий, рядно, уряд, говорять, говорю, вірять, віро.

Свято, святій. святкувати, цях, мертвяк, дзвякнути, різвяний, медвяний, морквяний, горохвяний, жорствяний, жорствянка, Хохітвяньський, Голтвяньський, листвянка, Вятка, різьбяр, тьяний, Кучмяньський, Ортмяньський, Силамяги (естонське село), Мюрге, Мюльбах, де-Мюсе.

Число таких паралелів можна було-б побільшувати без межі, краю. Але й наведеного вистарчить, щоб показати, наскільки потрібен апостроф, наскільки неминучий апостроф для нашого правопису. Коли д. Смаль-Стоцький і сам не одкидає принципу: «нам дуже повинно належати на тому, щоб ми могли нашим правописом передусім вірно представити нашу мову (ст. 189)» і коли він ще раз стверджує, що «вимова річ дуже важна в граматиці, і граMATика мусить вимову вірно представити (ст. 185)», то його-таки принцип наказує нам держатися лиш такого правопису, який дозволяв-би правильно відзначати на письмі різко несхожу вимову таких слів як *п'р'я, бур'ян* з одного боку і *рябий, горять* — з другого боку. Силоміццю накидати двом дуже неоднаковим вимовлянням однакову спільну ортографію — річ абсолютно неприпустима.

Во:

а) Це протиявиться всій системі нашого правопису і виїде річ зовсім не наукова ³⁾.

¹⁾ От, прим., «послабляше» знаходимо в київськiм Изборн. Святослава 1073 р. (л. 140 об.), «обовязуемься» — в буков. грамоті 1448 р., «им'я» — в київ. опісi 1552 р., і т. и.

²⁾ Про старовинність апострофа-паерика в нашiм правописі багато призбирав даних проф. І. Огієнко в «Нарисах з історії української мови» (Варшава 1927), ст. 52 і д.

³⁾ Пор. між иншим і найновіші уваги про це у відомого філолога проф. М. Грунського в «Записках Іст.-Філол. Відд. Укр. Акад. Наук», кн. X (1927), ст. 336.

б) Це калічитиме нашу мову до невпізнання і до сміху. Не можна-ж, приміром, «з'явище» писати так, щоб виходила величезна паша — «з'явище» і т. п.

в) Одібрати од нашого правопису спромогу одрізнати *рѣа* од *рѣа*, *зѣа* од *зѣа* і п. — це значитиме одібрати од нашого правопису ті вигідні графічні способи, які є в інших слов'янських мовах і од яких ті слов'янські мови й не одкидаються. От, росіянинові не спаде на думку писати «об'являть (чи обявляють)» і «обязывать» однаковим способом, не прийде йому в голову збивати в один клубок «перья» і «горячий». Поляк пише «objawiać», але «obiad», пише rozjadać, але ziaćno, і т. д. Невже сама-тільки наша мова показала-б себе такою недорікою, що самовільно одмовилася-б од тих засобів, які належать їй та її алфавітові?

г) А вже з педагогічного, шкільного погляду — вбгати згадані дві неоднакові категорії звуків в спільну ортографію це просто злочин. Відомий наш письменник-педагог В. Грінченко у своїх «Трьох питаннях нашого правопису» (у Києві, 1908, стор. 24) справедливо каже: «Яким способом навчимо ми дитину, що ледві подужає механізм читання, читати «бурян» як «бурйан», коли рівночасно вчимо її читати «ряд» за «ръад», а не за «рйад»? Чи можна заморочувати дитині (та й дорослому) голову силою всяких проміж себе суперечних правил, які нікого не навчать, а кожного зіб'ють з панталіку? Усе згадане — робить Грінченко висновок — дає мені змогу сказати, що писання де не зазначається одрубне читання співзвуків од йотових самозвуків, не може видержати критики з наукового погляду, вносить силу неконсеквенцій і плутаниці в правопис, калічить тим нашу вимову і утрудняє початкову науку в школі і взагалі науку нашої мови. Через усе це правопис цей треба яко мога швидче і назавжди рішуче одкинути тим, хто його вживає, і ні в якому разі не заводити тому, хто досі не вживав».

Свѣт.

Друга вимога проф. Смаль-Стоцького належить до тих, які життя вже давно одкинуло. Він хоче, щоб українці писали «сѣвѣт, сѣвѣтій», а це для того, щоб одрізнати м'яку вимову *сѣ* в таких словах од вимови *с* в «свѣй». Щоб залишитися послідовними, ми повинні були-б, засвоївши од д. Смаль-Стоцького ортографію «сѣвѣт», так само писати і «в мѣсѣті», і «ясеніший», і «радісѣть», і «чесѣть», і «Подісѣся», і «звѣр», і «дѣви», і «ведмѣдь», і «в сѣдѣлі», і «житѣтя», і т. ин., і т. ин. Але це ускладнило-б правопис зовсім без справжньої потреби, бо одміна поміж відтінками звука *с* в «сѣвѣт» і «свѣй» зовсім не така помітна, щоб варто було зазначати її на письмі. Коли д. Смаль-Стоцький вимовляє *сѣ* на лад польсько-галицький, тобто наче *шь*, то йому не важко, вимовляючи щось ніби «*шьвѣт*», одрізнати таку вимову од вимови *с* в «свѣй». Але всі інші українці не годні вимовляти *сѣ* наче *шь*, і для них «сѣвѣт» і «свѣй» звучать аж надто близько. Проф. Снявський ще й недавно робив діалектологічні спостереження на Харківщині й сконстатував, що в слові «свѣй» чується *с* м'яке, таке саме, як і в слові «свѣт». І це вже давно зазначено. От, хоч би, в полтавських записках етнографа Порф. Мартиновського («Києв. Старина» 1904, іюль-авг.), який спробував точно віддавати місцеву вимову, ми читаємо на ст. 14: «умісѣті», «Запорозѣці», «зуспілі»; ст. 16: «Запорозѣці», «вмісѣті»; ст. 26: «шісѣтьдѣсят», «Запорозѣці»; ст. 33: «посѣтіл і лапотъ» (хоч тут таки й «з постолом»), «збняв»; ст. 36: «чесѣть», «сѣвѣт», «госѣті»; ст. 37: «посѣтіл і лапотъ» (двічі), «змініли»; ст. 39: «під матню»; ст. 40: «передні воли», «пісѣля того»; 41: «сѣвѣт», «шісѣть»; ст. 42: «сѣтріди»; ст. 43: «пустив сѣтрілу»; ст. 44: «косѣті», «гвоздѣям», «молодѣця», «столітній», «у сѣдлі»; ст. 46: «сѣлід», «сѣвѣчку», «посѣміялася», «шісѣтірнеюкінья», «познімав»; ст. 47: «столітнього»; ст. 49: «не сѣкілько», «сѣвѣчок». Як бачимо: той, хто вимовляє «сѣвѣт», любісінько вимовляє і «сѣтріда», і «сѣкілько», і «посѣтіл і лапотъ», — і нічим їх не одрізняє в вимові. От чому всенька Україна й наша, і закордонна рішуче одкинула таку систему Смаль-Стоцького.

Стѣл і тѣло.

Життя давно одкинуло й третю вимогу проф. Смаль-Стоцького — писати *ѣ* в «тѣло. бѣд, сѣрпй, на носѣ. нѣмий, щоб одрізнати м'яку вимову зубних звуків у цих словах од їхньої твердшої вимови в словах «стѣл, діл (род. «долу»), сѣль, зѣр, ніч. У вимові переважної

частини і західнік і східнік українців абсолютно не чути ніякої однини в усіх наведених випадках, і люди вимовляють «стіл» з таким самим м'яким «ті», як і «тіло». Тільки за допомогою етимології, себ-то старого *ѣ*, вони могли-б давати собі раду в таких правописних труднощах. Але хто тепер знає отее *ѣ*? Очевидячки, саме тому так легко всі й поодкидалися од написаннів «тіло, сїрий» то-що, коли хто так писав. І сумнівно, чи спокусить тепер кого д. Смаль-Стоцький привернутися до його ортографії. Не дурно-ж писав Б. Грінченко про двокрапкове *ї*, про цю «дитячу каторгу», як він його звав: «Нащо воно здалося? Тільки на те, щоб мучити їм діти і робити клопіт дорослим!»¹⁾. Та й з наукового боку оте *ї* не надто витримає поважнішу критику. Коли ми наприклад, щоб віддати вимову *мірка*, пишемо «мі́рка», то ясно, що й для вимови *тіло* так само треба—для послідовності—написати «ті́ло» з однокрапковим *і*. А як же тоді—спитають—треба одзначити твердість у вимовлянні слова «стіл»? Для того треба було-б щось робити з буквою *т*, а не з буквою *і*. Приміром, можна було-б поставити під *т* крапку в «стіл». Знов-же, покійний Михальчук пропонував писати: «стїл» (але, звичайно, він обстоював тільки «тіло»).—Та це, живовидячки, варто робити в філологічних, діалектологічних записях; а в звичайній літературній мові люди не добачають потреби, кажучи словами Б. Грінченка, «мучити тим діти і робити клопіт дорослим».

Ся.

До запізненних вимог д. Смаль-Стоцького належить і така, щоб ізнов одділяти *ся* од дієслів. У нас так і ніколи не писали, а тепер і галичани вже так не пишуть, прим. уже не пишуть «бою ся», «бояти меть ся». Бо живовидячки всі вже досить переконалися, які справедливі були слова Б. Грінченка, що «вимагання писати «ся» окремо від глаголів—ця вигадка вже просто таки псує, калічить рідну мову величезної більшости українського народу»²⁾. Грінченко й ширше мотивує свої слова; а що він рівночасно і мої доводи з «Української граматики» використовує і свої додає, то я, щоб не повторюватися, попросту зацитую відповідні сторінки з Грінченкових «Трьох питаннів»:

«Через що українці та москалі пишуть *ся* вкупі з глаголом? Відповідь на це знайдемо ми в цьому уривкові з «Української граматики» проф. А. С. Крымського: «Отъ возвратныхъ на *ся*,—напр. отъ *крутитися*—мы форму 3-го л. ед. ч. выговариваемъ «крутыця», или (чаще) «крутыцца», а пишемъ этимологически: *крутится* (съ *тьс*)... При этомъ, конечно, принимается на видъ и то обстоятельство, что начертаніе *тьс* (передъ мягкимъ *я*) иначе и не можетъ быть прочтано, какъ мягкое *ц*, и что малорусская фонетика нисколько даже не искажается этимологическимъ воспроизведеніемъ звука *ц* буквами *тьс*.—Въ такомъ случаѣ,—не слѣдуетъ-ли намъ довершить этимологизацію этой формы и писать *ся* раздѣльно,—напримѣръ: «крутить ся»? такъ вѣдь и пишуть новѣйшіе галичане.—Нѣтъ, это не возможно. Раздѣльное написаніе «крутить ся» не есть безвредная этимологія, а есть покушеніе на самый организмъ украинскаго языка; оно есть уродованіе, калѣченіе и преступное искаженіе дорогого для насъ достоянія. Пока мы пишемъ *ться* слитно, мы, хоть пишемъ этимологически, все-жь не уродуемъ языка, потому что *слитное* начертаніе *тьс* передъ мягкимъ гласнымъ звукомъ не можетъ быть иначе прочтано, какъ мягкое *ц*. Но какъ только мы напишемъ *ть* отдѣльно отъ *с* («крутить ся»), то мы ужъ воспроизводимъ не одинъ слитный свистящій звукъ *ц*, но два раздѣльныхъ звука, самостоятельныхъ другъ отъ друга, отчлененныхъ: одинъ звукъ—зубное *ть*, другой звукъ—самостоятельное свистящее *с*. Такъ никто формы 3-го лица не произноситъ,—и писать отдѣльно «крутить ся» есть варварское уродованіе языка съ одной стороны и антинаучное противофізіологическое кривописаніе съ другой стороны»³⁾.

«Такимъ робом—каже далі Грінченко—в українській мові в глаголах *ться=ця=цця*, так саме, як у московській мові в тому самому випадкові *ться=цця* (в живій мові «крутиться»=«крутицца»),—от і причина, через що вкраїнська та московська мови пишуть і повинні писати *ся* вкупі з глаголом.

¹⁾ Б. Грінченко: «Три питання нашого правопису», К. 1908, ст. 10.

²⁾ Грінченко: Три питання нашого правопису, К. 1908, ст. 10.

³⁾ А. Крымській, Українська граматика, Томъ I, вып. 1, стр. 226—227.

«Есть іще одно, через що *ся* не можна писати окремє від глаголів. «Малорусское *ся*, — каже проф. Кримський, — есть неударная энклитика, способная сокращаться послѣ гласныхъ въ неслоговое *сь*: напр: вмѣсто «крутимося» всегда можно сказать «крутимось». Кто пишетъ «крутимо *ся*», тотъ долженъ писать раздѣльно и «крутимо *сь*», а это есть полная орфографическая недѣльность, которой и галичане не допускають».

«Щоб іще виразніше стала перед читачем ця справа, нехай він собі уявить українську дитину, напр. сільського хлопця, що вчиться читати і має прочитати з одокремленим *ся* слово «крутити *ся*»: він неминуче прочитає його як два слова, инакше він не може його прочитати, а через це вимова *щя* уже зникає. А це значить, що той, хто пише *ся* окремє, *перевчає наш народ по своєму, заставляє його вимовляти слова не так, як він їх вимовляє і вимовляє з діда-прадіда, а по новому*.

«А коли трапляється такий глагол, що без *ся* не може вживатися (наприклад: боятися) і коли дитина побачить роздільну орфографію «боють *ся*», то й зовсім не зможе зрозуміти цього слова, бо «боють» — це дитині щось ніби китайське. А вже така галицька орфографія: «бояти меть *ся*» — це китайщина не тільки дитині, а й дорослому нашому інтелігентові, бо замість одного зрозумілого слова око бачить аж троє незрозумілих слів: «бояти», «меть», «*ся*».

«От через вищо цілком правий проф. Кримський, коли каже, що окремє писання *ся* «не есть безвредная этимология, а есть покушение на самый организм малорусского языка; оно есть уродование, калѣчение и преступное искажение дорогого для нас достоянія». От через вищо всі прихильники народньої просвіти, а надто народні вчителі ніколи не можуть згодитися на такий ворожий нашій мові правпис і повинні боротися проти його доти, аж поки він зникне».

Так писав письменник-педагог Грінченко. Вимовну ілюстрацію до цих Грінченкових слів маємо ми в відомім оповіданні «*Ся*» теж педагога-письменника С. Васильченка. Спроби одділяти «*ся*» од дієслова зве Васильченко інквізицією над нашою мовою і подає малюнок з натури, як наші дядьки, взявшись попередку дуже охоче до читання української газети з таким правписом, кінець-кінцем одчайню їй кидають, бо оте одрубане «*ся*» не дає їм нічого зрозуміти в прочитаному¹⁾.

Ну, та тепер справа з «*ся*» вже не актуальна. Логіка живого життя давно вже сказала своє слово проти відрубного написання *ся*, — то по суті, не варто-б багато про це й розводитися. Але я спинюся на цім питанні ще з історичного погляду, щоб показати, наскільки й історія нашої мови теж не виправдує того, що хтілося-б запровадити проф. Смаль-Стоцькому.

V.

У найдавніших наших пам'ятках (з XI в.) всі слова пишуться щільно-тісно одно коло одного: і тому, коли ми в них систематично бачимо «*ся*» вкупі з дієсловами, то ще якось могли-б — при нехоті — пояснити собі цю невідрубну орфографію тим міркуванням, що — мовляв — і всяке инше слово пишеться вкупі з другими-сусідніми. Але навіть крізь таку графіку, крізь такі щільно сплетені тексти, витикаються й прозирають доводи, що «*ся*» являлося для староруського писаря невіддільною од дієслова частичкою і що дієслово та энклитика «*ся*» були для писаревої свідомості єдине слово, а не два. Бо не раз давні переписувачі, точно пильнуючи букви *ѣ* та *ѵ* в усяких инших випадках, проминають букви *ѣ* або *ѵ* в дієслівнім закінченні «*тѣся*», відколи *ѣ* чи *ѵ* перестало бути самозвуком. Вже й з найстарішого рукописного київського пам'ятника «Ізборника вел. кн. Святослава» 1073 р. можна бачити, що князи XI в. не вважали «*ся*» за осібне слово, бо писар Ізборника 1073 р. писав: «наречѣся» (л. 9р), «являѣтся» (л. 9 об.а), «падеѣтся» (л. 36 об.а), «наречѣются» (л. 29 об.а). Або в київськім Ізборнику 1076 р. — «познаѣается» (л. 69р). Як бачимо, поміж дієсловом і «*ся*» немає ані твердого знака, а ні м'якого, — видима річ, що якесь «наречѣся» було для писаря одно слово, а не два. Бо коли-б писар 1073 р. або 1076 р. мав «*ся*» за самостійне слово, то не був би викинув букву *ѣ* або *ѵ* перед ним.

¹⁾ С. Васильченко: Повна збірка творів, т. I, К. 1926, ст. 276—283. Оповідання писалося 1913 року.

Де-далі—трапляється в старих наших рукописах ще виразніша ортографія: тісно з'єднуючи «ся» з дієсловами, писарі пишуть часами навіть не «ся», а «ця» (або—читаючи букву *ц* м'яко—пишуть «ца»). От, приміром, у буковинській грамоті воеводи Стефана Великого 1471 р.¹⁾ маємо: «начаина*тца*», «раздѣл[ь]а*стца*» («ца» чит. «ця»). В волинському Апостолі XV в. з села Антонівців, що колись належав київському Церковно-Археологічному Музеєві, а тепер належить Українській Академії Наук, ми читаємо: «подас*ца*» (л. 40 об.), «пснвѣд*уетца*» (л. 60), «сѣт*ца*» (л. 80) і ин. (Буква *ц* вимовлялася м'яко, і тому після неї можна було писати попросту *а*, а не *а*).

Але стародавні рукописи ми могли б і геть видалити з кола наших доводів і могли-б удатися одразу до печатних граматичних праць, що встановили нам в XVI—XVII в. нашу ортографію, прим., до львівської граматики «Адельфотес» 1591 р., до граматики Мелетія Смотрицького (1-е вид. 1619) або до словника Памви Беринди (Київ 1627).

В граматиці «Адельфотес» (Львів 1591), одразу-ж таки в передмові (л. 2) маємо печатні ортографії: «радоватися, любоуцащінся, сподобитися» і—що особливо характерно—«предобучаемся» (тут і *ѣ* єсть перед «ся», а все таки «ся» друкується з дієсловами укупі, як єдине слово). На л. 5: «спрогнѣвається». Хай читач перегорне «Адельфотес» десь на середині,—на л. 72 об. знайде: «убитися». Хай перекине з півсотної сторінок далі,—знайде на л. 127: «глаголются, воспріймаются»; на л. 128 чисто галицькі форми без *т*: «речеса, пишеса, можеса», а на л. 128 об. з *т*: «пригожається», як і на л. 131: «претваряється». Дуже вимовним способом написано на л. 132 слово, «виймутожся»,—тут і «же» вставлено поміж дієсловом та «ся», і все-ж «ся» написано вкупі з цілим словом, як його невідрубна частина. Берім граматику десь на прикінці,—на л. 160: «одѣваюся», на л. 171: «устромяюся», на л. 180: «облачтятся»²⁾.

Значно більше читалася у наших дідів XVII в. та й XVIII в. славновісна грамика («Сінтагма») Мелетія Смотрицького (1-ше вид. 1619; друге 1629, потім 1648 і ин.),—і з тієї всезаконодавчої граматики Мелетія Смотрицького, з цілої взагалі, а з розділа III-го (присвяченого дієслову) з-особна—наші діди навчалися писати «ся» не інакше як укупі з дієсловом. Вони знаходили там парадігми: «именуюся, нарицаюся, прозываются, глаголюся» (в рубриці «глагола звательного»), «біюся, творюся» (в рубриці «глагола страдательного») або в наказовому спосібі: «чтися! чтѣмся! чтѣтеса! да чтутся!» (л. 132, вид. 1619). І т. ин., і т. ин.

В неменше законодатному для ортографії київському «Лексіконі» Памви Беринди 1627 р., де одразу-ж у передмові бачимо ортографію: «отдаюся», ми далі знаходимо на стовпцях самого Лексікона: «кохаюся» (стовпець 6=«благоволю»); «въ добромъ разумѣню находитися» (ст. 8=«благоискуествовати»); «похваляюся» (ст. 8=«благоискуествоую»); «подобаяюся» (стовп. 10=«благоугажаю»), «утѣшится» (стп. 13); «приражающуюся» (стп. 20); «нышнююся» (стп. 20=«великомудрствую»); «вывѣдуюся» (стп. 22=«вини нестяую»); «спастися» (стп. 26); «въдворяюся—умешкуюся, впроважаюся въ мешканье» (стп. 27); «заставляюся» (стп. 28=«възброняю»); «умоцняюся, осмѣлююся» (стп. 30=«възмагаю»). І т. д. і т. д., і т. д.—скрізь така сама графіка (прим., гляньмо ще в стовпці 113-му ціла гірлянда тих *ся*: «любопочтаюся—охотне стараюся, для славы что учинити усилююся, выношуся, подобаяюся собѣ»).

Маючи такі тверді, усталені граматичні правила і в спеціальних шкільних друкованих граматиках і в словнику, грамотний українець XVII чи XVIII в. натурально вважав за потрібне писати «ся» не інакше, як укупі з дієсловом. З поміж безлічи пам'ятників, які можна було-б зацігувати,—спинім свою увагу, хоч-би, на Літописі Величкі 1720 року, що

¹⁾ Видав туя грамоту 1471 р. Кочубинський в академічній рецензії на Житецького—в 32-ому «Отчетѣ» про Уварівські премії (ст. 248—250).

²⁾ Беручи на увагу, що львівський «Адельфотес» 1591 р. тепер являє собою велику бібліографічну рідкість, я навмисне понаводив саме такі приклади, які можна перевірити для всіх студію про «Адельфотес» К. Студинського, вміщеною в «Записках Наукового Товариства імені Шевченка у Львові», 1895, кн. VII.

ХМЕЛНИЦЬКА

ОВОИНЪ

КОЗАЦКОИ ЗПОЛІАКАМІ,

УРЕЗЪ.

СДНОВІА БОГДАНА ХМЕЛНІКОБ
ГЕТМАНА ВОИСКЪ ЗАПОРОЖСКІХЪ
ВОСМІ ЛѢТѢХЪ ТОВІВШОИСА . АДОДВАНДЦАТИ
ЛѢТЪ УПОЛАКОВЪ ЗІНШІМИ ПАНСТВАМІ ПРОВЛЕКШОСА

ІАКОЮ УНѢ ХМЕЛНІЦКІИ

ПРІВСЕСІАНО ПОМОЦИ БЖІСТВІНО . ЗКОЗАКАМИ І
ТАТАРМІ , УТАКАГО ІГА ЛАДСКАГО ВІБІЛСА ІПО
ВІСКОДЕРЖАВНОЕ ПРЕСВѢТЛІВШАГО МІРХІ РОССІСІИ

АЛЕХІА МІХАИЛОВІУА

ВЛАДѢНІЕ ДОБРОВОЛНѢ ПОДАЛСА

У АВТОРОВЪ

НѢМЕЦКОГО САМУИЛА ПУФЕНДОРФІА . КОЗАКО
САМУИЛА ЗОРКІ . І ПОЛКОГО САМУИЛА ТВАРОСКО
ВОИНУ ТУЮ ВКНІЗЪ СВОЕ , ВОНА ДОМОВА НАЗВА
ВЪРШОМЪ ПОЛСКИМЪ ОПІСАВШАГО . НІНѢЖЕ ВКРАЦ
СТІЛЕМЪ ІІСТОРИУНІМЪ ІНАРБУІЕМЪ МАЛОРОССІСКИМЪ
СПРАВЛЕНОЕ , ІНАПІСАНОЕ ТЩАНІЕ САМОИЛА ВЕЛУКА К
ЦЕЛАРІІІ НЕГДІС , ВОСКА ЗАПОРѢЖКОГО , ВСЕЛЪ ЖУК
ОУКЗАУ ПОЛТАВСКОГО , РОКУ . 1720 .

саме тепер науково видала Українська Академія Наук, з первопису. Той первопис був у мене в руках, і цитати мої пороблено безпосередньо з нього. Починається Величків літопис з 78-го рукописного листа-картки, і там, в титулі, ми маємо: «О воинѣ... точившойся, провлекшойся», «вїбїлся», «поддался»¹⁾. Далі л. 79: училемся, обрѣтися, показується; л. 79 об.: отправовавшієся, доїєкатися, гнѣздящїхся, явшася, опустошися²⁾, довѣдалемся. Л. 80: доложилося, понудїхся, препровадилося, ісполнилося, собилося, покажется. Л. 82: полагається, прилагається, злученєся его, окушенєся Лвова³⁾. Л. 82 об.: вибадатися, докончился, тѣшился. Л. 83: удался, женился; л. 83 об.: удался, писался⁴⁾, дається. Л. 84: виражається, вѣшалася, дѣялося, розминутися, полагавшемуся, началася, присовокупившєся. Л. 85: учинилася, бунтовалася, начасяся, продолжшася, расплодившїейся, удивившїхся; л. 85 об.: началось, расплодившїхся, вселятися, кохающїхся. Л. 86: продолжися, обрѣтадася, полагається; л. 86 об.: вознесшася. Л. 87: отправилася, усталовавшися. Л. 89: надѣятися, упоминалсся; л. 89 об.: старається, постарался. Л. 90: преклонившїмися, донєслося; л. 90 об.: неважилися, криюшагося. Л. 91: склонитися, тручїєся; л. 91 об.: подивуєшися. Л. 92: напруквратися не смѣль, старался, удостонмєся; л. 92 об.: дѣялося, старался. Л. 93: не обянуєся, лучшися; л. 93 об.: спасошася. Л. 94: упоминалсся, дивуюєся; л. 94 об.: досталося, довелобися⁵⁾, виправитися, ісправитися, кланяюєся. Л. 95: вибадалисся, видѣтися, розмишлялсся, домишлялсся; л. 95 об.: являтися, скончїтися, готоватися. Л. 96: явилсся, обозначаєтися, обиходилсся; л. 96 об.: оказнвалсся. Л. 97: вибравшогоєя, увѣдомилися, собратися, собралася, ісчїєдлося; л. 97 об.: обѣщалося, одозвалося, розїйшлоєя, докончїлося, знайдєвалося, розойшлисся. Л. 98: розойшлисся, розойшлоєя, собралося, роз[ѣ]халося и розїйшлоєя, осталося, примножитсся, увѣдомившїхся, роз[ѣ]вїздячїхся, сталося, злучилсся, злучившїхся, небаєчїхся, ізвѣтївшїхся. Л. 99: являєся, домислитися, вселитися; л. 99 об.: обрѣтаєтися, готоватися. Л. 100: дѣялося⁶⁾ и приготовляєся, проявитися, являтися, здавалося, іменуєтися, казуєтися; л. 100 об.: проволѣкшїхся, собилося, о злученїюєся. Нема потреби робити дальші виписки в Величка, бо й те, що ми понаводили, аж надто промовисто свідчить, наскільки твердо вкорієна була тоді у старих українців свідомість, що дієслово та «ся» — то єдине слово, а не два, і що розбивати їх не слід.

Одъого свого споконвічного принципу — писати «ся» вкупі з дієсловом — перенесли українці і в нову українську літературу XIX віку, однаковієнню чи в Україні російській, чи в австрійсько-польській Галичині. На «Енеїді» Котляревського, «Повістях» Квітки-Основ'яненка і інших писаннях, котрі повиходили в світ на Україні російській, спиняти свою увагу нам не треба, бо ті видання у всіх нас під руками, і всім відомо, що в них не друковано «ся» окрім од дієлова (так само, як і пізніш неприродна така думка нікому з наших українців у голову не приходила)⁷⁾. Звернім увагу лиш на видання галицькі.

¹⁾ Тому, що в нашому розпорядженні є й кліші з Величкового літопису (наготовані для академічного видання), ілюструємо приклади на «ся» ще й клішем, на ст. 353.

²⁾ Це слово «опустошєся» написано в двох рядках: у кінці одного написано «опустошиє» і знак переносу, а в початку другого рядка — «ся». Цей знак переносу яскраво свідчить, наскільки бояєся писар написати «ся» не вкупі з дієсловом і розбити «опустошиєся» на два окремі слова.

³⁾ Отже навіть там, де *ся* додається не до дієлова, а до дієслового ймення, воно теж пишалося вкупі. Бо так і в граматиці Мел. Смотрицького.

⁴⁾ І тут так само, як ми вже бачили на л. 79 об.: в кінці одного рядка маємо «писал-» і знак переносу, а в початку другого рядка: «ся».

⁵⁾ «Ся» написано і тут вкупі, дарма що перед ним вставлено «би». Так — за граматику Мел. Смотрицького.

⁶⁾ І тут слово «дѣялося», написане в двох рядках, виразно пишеться як єдине слово, бо написане в кінці одного рядка «дѣяло-» має знак переносу, яким до нього тісно прив'язується теє «ся», що перенесено в другий рядок.

⁷⁾ До речі. Проф. Смаль-Стоцький (ст. 190) запевняє: «Я переконав ся, що в устній розмові і у Наддніпрянців нераз умовна частиця *би* (-б) всуваєть ся між дієслово і ся,

Найнерша книжка, яку чистою народньою мовою видали галичани, була «Русалка Дністровая» Маркіяна Пашкевича з товаришами (1837). В ній «ся» пишеться вкупі з дієсловом, иноді звязуючися з дієсловом за допомогою вузької рясочки, иноді-ж і безпосередньо, без рясочки (і це бува на одній і тій самій або сусідній сторінці), а як часом — то замість «тея» пишеться в «Русалці Дністровій» і «ця». Приміром на сторінці IV: «не журися, на ст. V: «поклони-ся». На ст. III: «появити-ся», на ст. V: «родитися». На ст. X: «почіпляли-ся» — і «гороґжилися», «ставилися». На ст. XVII: «викопують-ся» — і «причфі-сяються». Або десь у другій половині книжки, на ст. 96: «втїшит-ся», ст. 97: «дведеться». І, як сказано, замість «тея» пишеться в «Русалці Дністровій» і «ця»: «розільецця» (стор. 95).

В кінці 1860-их і в 1870-их рр. головним органом літературного галицького життя, в напрямі всеукраїнському, була «Правда». І в «Правді» галичани теж писали «ся» вкупі з дієсловом. Погляньмо, хоч-би, в 1-ше ч. річника I-го, за 1867 рік, та й то на писання виключно русинів австрійських, не наших українців, — і побачимо у Данила Млаки на ст. 3: «вкрилися, вливаються». У Омеляна Партицького на ст. 3: «покоряється», ст. 4: «сподівається, рветься, насміхається, зостанеться». У Федьковича, ст. 5: «кланяються, вдається, справувався, барився, бився, чванявся, шатнувся, наймешся, вирядишся». В одділі «Вістей» (чисто галицькому), ст. 7—8: «довідуємося, видається (двічі), минаються, здається, радуємося, подається, познакомитися». Або подивімося в (фактично) останній річник «Правди» 1878, — і там, приміром, у чисто-галицькій статті «Про співані і пісні у славянських народів» (т. II, ст. 128 і д.) читаємо: «взяється, прорвалися, (ст. 129) піднялася, відділилося, сходяться, (ст. 130) вважалася, зливаються, (ст. 131) зверталися, оказувалася, веселився та радовався, поклонявся, переховався», і т. д., і т. д. Словом: принципа — не заводити якогось сепаратного новопридуманого галицького правопису, а мати один спільно-український — галицька «Правда» трималася, аж доки існувала. В 1-му таки числі першого свого річника (1867, ст. 8) вона, торкнувшись правописного питання і спорячися проти так званої «твердої етимології» (ы, ё, ё, ѣ і ин.), умотивувала той свій всеукраїнський принцип дуже знаменними словами¹⁾: «Коли б на-вдивовиж утвердилася у нас тая «Словомъ» захвалювана правопись, то чи-жъ Галицька Русь — уже, може, и вся наша Малорусь? Чи Галицька Русь випередила, може, в литературі або перевисшила коли, давніше або теперъ, чимъ-небудъ въ-четверо більшу закордонську часть нашої Русі? Чи може і посміе хто розумний заперечити, що не Галицька, а єдино тільки Українська Русь має ті условья въ собі, которі до розвитку самостайної малоруської литературы и правдиво-народнѣй идеі и жизни суть конечні, що тільки Україна нашої Русі проводить и годна и повинна. Смішно-жъ бо було бъ и подумати, якъ би то историчною славою и традицією багата, завсїгдї своїмъ окремшнімъ життемъ живуча и въ истоті своїй незмінена велика Україна ити мала — та ще въ литературі! — за проводомъ нашої підпольською кормигою въ кождімъ взгляді такъ упавшої и збіднішої, до непінання въ истоті своїй зміненої Галицької Русі!».

Але-ж тимчасом як поступовіша частина галицької інтелігенції свідомо прямувала в 1860—1870-их рр. до літературної спільности з «великою Україною», инша частина, «рутенці», не хотіла піднеестися понад вузьку австрійсько-польсько-галицьку шкаралупку і виробляла собі і мову і правопис свої окремі, «рутенські». До особливостей «рутенського» правопису належало й написання «ся» відрубно од дієслів. Цей рутенізм проводивсь і через

напр., хотіло б ся. Що так звичайно говорить велика частина Українців, цього ніхто не заперечить». Те, що так упевнено каже проф. Смаль-Стоцький, може кожного не тільки здивувати, ба й попросту жахнути: адже-ж це говорить ф і л о л о г український! Охоче віру, що з уст наших емігрантів, які, на чужині тиняючися, рідну вимову або й мову забувають, міг проф. Смаль-Стоцький не тільки «хотіло б ся», ба навіть і «ся би хотіло» почути, але тут у нас на Наддніпрянщині форма «хотіло б ся» абсолютно невідома, і навіть не кожен її второпає.

¹⁾ Цитую буква-в-букву тодішнім правописом «Правди» (1867), тобто тодішньою кулішівкою (ще з з; з початковим и; без ѣ після голоених).

галицьку школу, через офіційні шкільні підручники, пересичені рутенством. У шкільній «Граматичній руского язика», що її «написавъ Мѣхайль Осадца» («второе поправное издание, во Львовѣ 1864») ми бачимо, починаючи з переднього слова, на ст. III: «приняти ся, опирае ся»; ст. IV: «объучали ся, причинить ся»; на ст. I: «образуютъ ся, сочиняютъ ся, роздѣляе ся, они измѣняютъ ся, выражае ся». І т. д., і т. д., систематично — так.

Політичні обставини Галичини кінця 1870-их рр. (діяльність соціаліста-Драгоманова, що потяг за собою Франка, Павляка і ин.) зробили те, що галицькі русини-народовці, перелякані «радикальністю» тих ідей, котрі йшли з України, почали одмежовуватися од всеукраїнської спільности («Коли з України йдуть такі ідеї, то волнно розбрат з Україною!» писав Володимир Барвінський, ватажок галицьких народовців), — і кінець-кінцем стався бл. 1880 р. рішучий поворот у народовців в бік галицького рутенства, як в ідеях, так і в мові і в правописі. Газета «Дѣло», журнал «Зоря» всім своїм правописом відчувалися од нашої України. І, між иншим, гору взяла в них тоді рутенська звичка писати «ся» вже не вкупі з дієсловами, а по рутенському, відрубно.

Навіки поховати ідею загально-української мови й правопису в Галичині, одначе, не щастило. Оживала ідея духової спільности — оживала й ідея спільного всеукраїнського правопису, а разом знов виринала на світ і споконвічна всеукраїнська ортографія для «ся», як для невідрубної часточки. Року 1888-го з'являється у Львові новий всеукраїнський орган під давнім титулом «Правда» (з головним орударем Олександром Барвінським) — і в системі правопису нового органу ми знов бачимо «ся» невідділене од дієслова, ба тісно з'єднане з ним. Бо така ортографія була для нового журналу одною з ознак, що він у мові «прямує Шашкевичевою стежекою» і що він «в сій справі шанує народні святощі як України, так і Галичини»¹). От приклади на це, взяті з 1-го вип. нової «Правди» (жовтень 1888), ст. 2: «знаходяться; віддаляються, відбившилася, вдається»; ст. 3: «печатається»; ст. 4: «зостається, застаються»; ст. 5: «переминється, застаються». І т. д. систематично.

Безперечно, що «Правді» Ол. Барвінського належить не остатнє місце в історії того факту, що в початку 1890-их рр. одбулася правописна реформа в шкільництві Галичини. Тільки, реформа пішла далеко не шляхом «Правди», і спеціально це одбилося на правописі для «ся». Спадщина од рутенських настроїв, вплив од правопису польського, а найголовніше — вже набутая протягом XIX-го віку у галичан недоладня звичка відокремлювати на письмі «ся» од дієслова — зробили те, що граматика проф. Смаль-Стоцького, який головним чином перевів тоді правописну реформу, зафіксувала для «ся» не тую ортографію, якої держалися були галичани довгими століттями вкупі з иншою Україною (тобто писати дієслово та «ся» вкупі), ба навпаки: граматика Сталь-Стоцького наказала «ся» відокремлювати на письмі.

Така невдатна ортографія, що боляче порізняла Галичину та нашу Україну (бо, кажучи словами Грінченковими, «ця вигадка просто-таки псує, калічить рідну мову величезної більшости українського народу!») перейшла, в Галичині, з кінця XIX століття в XX-те. А одкинулися од неї галичани вже аж тоді, коли революція привела до заснування української держави саме на Великій Україні, яка — ми знаємо — ніколи не знала відокремленого «ся». Свідомі свої національної одности з нами, галичани привернулися тепер до нашої ортографії, або — точніш буде сказати — привернулися до своєї власної давньої ортографії, яку граматично зафіксували для цілої України галицькі-ж таки граматики X—XVII в. Тепер між галичанами і нами нема одміни в цій точці, а є вже спільність, одність.

Чи пощастить проф. Смаль-Стоцькому розбити тепер цю одність?

Можна про те дуже й дуже сумніватися.

Акад. Агатангел Кримський.

¹) Це — з «Оповістки про політично-научний місячник Правда», за підписом д-ра Євгена Олесницького.

Вже моя оця стаття була геть заверстана і готова для друку, коли одбулася в Харкові конференція в справі правопису між 25 травня — 3 червня.

Півроку перед тим «Державна Комісія для впорядкування українського правопису» видрукувала і широко скрізь розіслала свою чималу працю: «Український правопис, проект для ознайомлення» (Харк. 1926, 121 ст.), з проханням, щоб заінтересовані кола (філологи, письменники та вчителство, головним чином) прислали свої уваги до харківської газети «Вісти». Тому, що той правописний проект Державної Комісії збігався з повсюдно вживаним правописом України, величезна маса читачів не знайшла в нім нічого нового — і своїх уваг до «Вістей» не надсилала. Писали до «Вістей» ті, хто виявляв незгоду з тим чи иншим пунктом правопису, і особливо очоче робили це люди із західних окраїн, що говорять інакшими говірками, ніж загал українців. Звичайно, їм хотілося-б, щоб правопис відзеркалював собою мову і вимову саме-їхню, а не тую, що панує скрізь на Україні. І разом з тим цілком натуральна, зрозуміла річ, що на правописну конференцію закликано було в першій лінії саме отих кореспондентів, котрі або листовно або й печатно обізналися в цій справі, а не тих численніших читачів, котрі, згоджуючися з проектом Державної Комісії, мовчали і листовно не обзивалися. Покладено було вагу й на те, щоб на конференції присутні були галичани. Найлекше, очевидячки, було з'явитися до У.С.Р.Р. тим галичанам, що вже поробилися підданцями У.С.Р.Р. і живуть в межах У.С.Р.Р.; але окрім них приїхав і В. І. Сімович (філолог) з Праги, і приїхало двоє представників (теж філологів) із самої таки Галичини, із Львова: один — голова львівського «Наукового Товариства м. Шевченка» акад. Ю. О. Студинський; другий — член того Товариства д-р Іл. Свенціцький. А що значна частина тих українців центральних та східних, котрим були послані запрошення на конференцію, не змогли приїхати (прим. не приїхали, хоч були запрохані, акад. С. О. Фремов, проф. Багрій, проф. М. М. Марковський, В. Дога, Г. М. Іванця, А. В. Ніковський, проф. Д. І. Яворницький і ин.), то несподівано вийшло так, що західні українці (надто галичани) здобули на конференції непропорціонально велику силу, яка не відповідала фактичному цифровому відношенню їхнього наріччя в загальній сумі говірок української мови. Пропорціонально вони-б мали право на якихось 16%, максимум на 20% (та й то коли враховувати до них говірки перехідні), — а на конференції, де зареєстровано було 57 душ люду, самісіньких галичан сконстатовано було 18 чоловіка; коли-ж додати до них ще тих двох наддніпрянців, що одержали свою освіту у Львові і погаличанилися, то було їх і двадцятеро. Тільки-ж, в засіданнях конференції звичайно не брали участь усі 57 чоловіка. Із щоденних підрахувань голосів при голосуваннях видно, що повелювана пересічна цифра всіх голосівників була 36-37 (иноді число голосівників доходило до чотирьох десятків, иноді падало до трьох десятків, зовсім зрідка падало і ще нижче), — і західні українці (галичани переважно) завіжди являли собою більшість хоч-би одного-двох голосів. На загальному ході праці це відбилося виразним намаганням (тільки не у приїжджих галичан!) різко перемінити тую систему українського правопису, яка панувала на «Великій Україні» досі ¹⁾, і переробити наш правопис на окраїнний (часто сполонізований) лад.

З законодавного погляду такі намагання — були, що правда, не страшні, бо Народній Комісар Освіти М. О. Скрипник і перед початком конференції і по її закінченні повідомив, що вирішення конференції мають характер лиш дорадчий: те, що вона виробить, передано буде на розгляд і увагу Державної Правописної Комісії. Через те для конференції не була поставлена вимога — здавалося-б аж немінуча, — щоб вирішення конференції мали за собою перевагу не якихось одного-двох голосів, а двох третин усіх, хто голосує. Не було поставлено такої вимоги, бо, раз вирішення не являються законодавними, то кваліфікована більшість могла бути і не обов'язкова для них. А все-ж жаль брав — придивлятися до того я-б сказав, агресивно-сепаратистичного, локального духу, який нероз висвічував на засіданнях конференції, особливо перших.

Це дуже добре відчули ті двоє галичан, які приїхали з самої Галичини в характері представників од «Наукового Товариства ім. Шевченка». Проф. І. Свенціцький виступив

¹⁾ Як відомо, нашу радянську Україну звуть закордонні українці-руси: «Велика Україна».

навіть з гарячою, енергійною апострофою до тих своїх земляків-галичан, котрі вже в Галичині не живуть: «Як галичанин, я вам заявляю, що ви не маєте права домогатися, щоб ціла Україна писала так, як говорите ви, а не так як говорить більшість її народу!» В тім самім дусі акад. К. О. Студинський, згадавши минуле, сказав, що були часи, коли над Великою Україною тяжіла п'ята царського абсолютизма, а в Галичині була для русинів одробина політичної волі, — і тоді літературна українська мова природно могла набирати певної галицької закраски. Тепер навпаки, Велика Україна є Піємонт для Галичини: «Тепер ми - Галичани підемо за мовою і правописом Великої України і не держатимемося своїх діалектичних звичок. Чи писати нам далі з апострофом, хоч досі ми писали без апострофа, чи писати (в чужих словах) «Лябірннг», а не «Лябірнт» — це-ж усе для нас дрібниці! Як нам скаже Велика Україна, так ми і писатимемо, пам'ятаючи, що одна в нас — мова, одна — вища культура, і один мусить бути орган нашої думки — правопис». Разом з тим чимало учасників конференції здобули, на початку її, присланий в Галичини од тамошнього педагога д-ра Костя Кисілевського правописний «Словничок української мови» (Станіславів 1927). В передмові автор-галичанин, удаючися до читачів-галичан, пише: «Шановний читач повинен руководитися в цих питаннях почуваннями, які були й для мене керманічачи, а саме любов'ю та поважанням до тої хрустальної скарбниці мовної, у якій складало свої дорожочинності всеняке суспільство, а передівсім визначні письменники та вчені середньо-українського говору. Там, вокруг Київів і Полтав, зродилась наша письменницька мова, забагатіла красою та розцвіпалась перлинами по всій Україні. Її нам треба пізнати, вивчати, до неї зближитись» (ст. IV). Тільки-ж ані високотактовні слова прійїжжих галичан, акад. К. Студинського та д-ра І. Свенціцького, ані отака не менш тактовна друкована заява, яку підніс у своїй передмові галицький педагог д-р К. Кисілевський, не мали великого впливу на настрої тих членів конференції, що їхні голоси становили більшість, — і в постановах конференції виявилось як-найменше охоти рахуватися з особливостями «середньо-українського говору, звідки наша письменницька мова розцвіпалась перлинами по всій Україні».

Надзвичайно характеристичним було голосування в справі навіть такої, здавалося-б, дрібниці, як форма «різно» та «ріжно». Поставлений був запит: чи можна писати «ріжно?» (себто чи можна писати так, як вимовляє найбільша частина України) чи може, навпаки — треба літературно узаконити для цілої України форму західньо-українську: «ріжно?» А варто завважити, що вимова «ріжно» (із звуком «*жс*», як у поляків) не є навіть загально-західня, бо приміром у типовій подільській мові Ст. Руданського з Вінницького повіту ми раз-у-раз зустрічаємо: «різно, різний, відрізняти» (із «з», а не з «ж»); або, знов у дуже фонетичних ушницько-проскурівських записах відомого етнографа А. Димінського 1850-1860-их рр. ми таксамо бачимо: «різно, різний, відрізняти» (з «з», а не з «ж»). При голосуванні із 38 членів конференції 21 висловились за літературне вzakонення фонему «ріжно» (з «ж»), а 17 — за «різно», — і таким чином більшістю чотирьох голосів визнана була за постановою конференції ортографія «ріжно». Тоді меншість конференції, себто наддніпрянци, зробили внесення, чи не визнала-б конференція, що п о р у ч «ріжно» можна писати ще й «різно» (себто так, як говорять величезна більшість України). Знайшлося дво й ко великодушних галицьких голосів, які змілосердилися над Наддніпрянщиною: при новому голосуванні за паралельне написання «різно» висловилося вже 19 голосів; але решта 17 голосували проти цього, тобто виступили навіть проти паралельного припущення нашого «ріжно»: вони уперто бажали накинати цій Україні тільки своє «ріжно», з «ж».

Ще менше уваги для Великої України можна було додати в тих постановах конференції, що торкаються ортографії чужих слів, засвоєних нашою мовою. Тут конференція, краще сказати сильніша її половина, що мала перевагу двох-трьох голосів над другою половиною, виявила цілковите небажання рахуватися з вимовою, звичками, традицією, потребами Великої України. В постановах конференції про передачу чужих слів скрізь слідно тенденцію — писати чужі слова не так, як ми їх на Великій Україні вимовляємо, а так, як вимовляють поляки.

От, приміром, грецьку γ (гамму), яка і в самих греків не чується як «г» і у нас протягом цілої нашої історії вимовлялася тільки як «г», на конференції проведено було від-

давати через «г»: писати й вимовляти «географія», «геологія», «граматика», а не «геоґрафія», «геолоґія», «граматика». Певна частина галичан згоджувалася одначе зробити виняток для невеличкого числа дуже старих запозачень з грецької мови і залишити за ними вимову не «г», а «ґ», напр. «Греція», «грецький». Але й тут т. Мороз виступив із заявою, що «це буде просте вульгаризування» Аргументацію т. Мороза варто навіть зацитувати за стенографією: «Я пригадую собі (А. Ер.: підкреслення — мое), що в нас на Буковині, звідки я родом, кажуть, не грецький, а ґрецький, і мій дід, що не вмів писати, а тільки вмів підписатися, говорив не Греція, а Ґреція». Пославши на своє більше ніж сумнівне «пригадування», т. Мороз, що в філології має очевидячки безперечне право похвалитися високою невинністю, додав іще аргумента: «У наших (= буковинських) піснях маємо таке слово, як: ґречна панна». На думку т. Мороза, слово «ґречний» (польське grzeszny, в розумінні російського «нежливий») можна притягати як непоганий довід на те, щоб писати «ґрецький», а не «грецький» (= рос. греческий).

З такою самою унертістю сильніша половина конференції намагалася нам накинути польський спосіб вимовляння чужого *l* (та й грецької ламбди). Найзвичайніші, всім відомі, широко вживані слова, такі як «баласт», «лабораторія», «платформа», «плантація», «бланк», «блок», «блокада», «локомотив», «флота», «лотерея», «блуза», «луна», «лунатик», «Христофор Колумб» і т. п., і т. н., де і ми, і росіяни, і серби, і болгари маємо склади «ла», «ло», «лу», сильніша половина конференції намогла провести в тій вимові, яка властива полякам, себто з «ля», «льо», «лю»: «баласт, лабораторія, платформа, плантація, бланк, блок, блокада, локомотив, флота, лотерія, блуза, луна, лунатик, Христофор Колумб» і ин. Того дня, як відбулося голосування, конференція була дуже численна: 43 члени. На голосуванні висловилися за «ля», «льо», «лю» (= за польську вимову) 22 голоси; 20 голосів подано було за «ла», «ло», «лу» (себто за те, щоб писати й вимовляти так, як ми й досі були писали й вимовляли); 1 голос утримавсь. Таким чином через перевагу двох голосів цілком чужа й дика для нас вимова перейшла, мовляв, як постанова конференції. Формально — це була таки постанова конференції, а внутрішньо-справедливо залишалася заява Є. І. Каяненка-Ларика (редактора «Вістей»): «Не можна силувати людей писати так, як встановлює неквадіфлікована більшість».

Більшістю трьох голосів тая самая, сильніша половина конференції перевела постанову: віддавати німецьке «й» через «і», себто прим. замість дотеперішнього нашого правопису «Бюлов», «Мюллер», «Крюгер», «Бюлер» писати: «Більов», «Міллер», «Кріґер», «Білер», — дарма що німці (за винятком діалектів) зовсім точно одрізняють звуки «й» та «і». «Мюллер» (Müller) це у німців одно прізвище, а «Міллер» (Miller) — инше. «Крюгер» (Krüger), «Бюлер» (Bühler) — зовсім не те саме, що «Кріґер» (Krieger), «Білер» (Bieler). Голосувало 35 присутніх членів конференції; за те, щоб не одрізняти «й» та «і», подано 19 голосів; за те, щоб одрізняти і не робити плутанини, подано 16.

З-поміж усіх постанов, переведених сильнішою частиною конференції, безперечно була-б як-найбільшим каліцтвом для нашої мови постанова екасувати апостроф, який дозволяє одрізняти склади йотовані од ерованих. Галичани одкидають апостроф, бо (див. ст. 348) або не відчують або не хтять відчувати різкої одмінн прим. між вимовою «подвір'я» — і «рябий», «подвір'ю» — і «вір'ю», «з'явище» — і «з'явище», «під'юдити» — і «плодучий» і т. ин.; але на конференції окрім галичан голосувала була проти апострофу і частина тих українців, котрі сподівалася, одкинувши апострофа, знайти инший спосіб графічно розрізнити неоднакову вимову слів згаданого типу. Подавалися проекти — замість апострофа запровадити латинську йоту (j) або наше-таки «й», щоб писати з одного боку: «подвір'я» (чи «подвір'я»), «подвір'ю» («подвір'ю»), «з'явище» («з'явище»), «під'юдити» («під'юдити»), а з другого боку: «рьябий», «вір'ю», «з'явище», «плодучий». — Ва ставилося внесення (і збрало чимало голосів, тільки-ж не більшину) — узагалі завести для української мови латинський алфавет замість нашої кирилиці-гражданки.

До латинського алфавету вдалася сильніша половина конференції ще й для того щоб наші афркатні звуки «дж» і «дз» передавати не двома буквами, як ми писали досі а однією буквою, саме-ж латинськими «z» та «s», себто щоб наше «ходжу», «джміль», «джума», або англійське «Джек» та італійське «Джуветта» писалися «хоzu», «зміль», «зума»

«Зек», «Зульетта», а наше «дзвін», «дзвонити», «дзюбати» писалося-б «свін», «свонити», «сюбати». При голосуванні подано за такий «Z» («хозу», «Зек») 22 голоси, проти — 18; за «s» («свін», «сюбати») подано 19 голосів, проти 18, а що перевага навіть одного голоса вважалася на конференції за правописну, то внесення перейшло як постанова конференції.

Ще як конференція не була дійшла до краю, Андр. Річицький списав свої враження про неї в харківському «Комуністі», органі Центрального Комітету Комуністичної Партії (1927, № 123, 1 червня). Стаття А. Річицького повна справедливих уваг (за винятком тих пунктів, де він говорить про Наркомпрос), і ми передруковуємо її цілу:

Політичні висновки з правописного реформаторства.

Раніше казали: що не українець — то й поет. Потім до цієї прикмети нашого «національного характеру» довелось додати ту рису, що кожен українець має свій правопис. Нині, в зв'язку з тим, що радянська влада поставила питання про унормування та усталення нашого правопису, до нашого «національного характеру» можна прилучити ще одну рису: що не українець, — то й великий реформатор, і то кожен на свій кшталт. Хто хоче цього переконатися, тому варт лише піти на засідання правописної конференції, що відбувається оце в Харкові за проводом наркомоса тов. Скрипника.

Робітничим і селянським масам України, звичайно, мало інтересу до того, хто яку має в себе у кешні правописну реформу, особливо — до того реформаторства, що коли й лишить якийсь слід, то хіба що тільки в стенограмах цієї конференції. Та не байдуже цим масам до тої «реформи» чи «реформ», що криють у собі небезпеку (а чи щастя) стати фактом, бо не байдуже робітничо-селянським масам до того, з якими засобами в руках творитимуть вони далі українську соціалістичну культуру. Правопис є один із таких засобів, він може полегчувати масам участь у культурній процесі, а може й утруднити цю участь. В одних умовах якась кардинальна чи некардинальна правописна зміна чи реформа може мати позитивне значіння, в інших умовах вона-ж може бути й шкідлива, — в наших умовах це значить загальмувати й утруднити ту роботу й боротьбу на ділянці культури, що її провадить партія й радянська влада. З цього погляду правописна справа має не аби яку політичну вагу, і тому радянській суспільності слід уважно прислухатися до тих дискусій, що точаться у залі Наркомосу, а комуністичній партії — взяти їх під шильний нагляд.

Як відомо, в липні 1925 року РНК УСРР доручила спеціальній комісії розробити правила правопису української мови, давши їй певну директиву в цій праці «виходити з сучасної літературної мови, що є синтезом основних народніх діалектів, прийнявши за основу «Найголовніші правила українського правопису Всеукраїнської Академії Наук», затверджені НКЮ УСРР 1921 року». Жадного слова в постанові РНК немає про реформу правопису, а тим паче про реформу алфавіту. Саму комісію названо державною комісією для впорядкування українського правопису, а не для його реформи. І це правильно, бо саме життя вимагає не якихось кардинальних змін, а унормування та усталення того, що вже існує.

Працюючи на цих засадах, перейшовши через труднощі і суперечки, комісія зробила велику роботу: вона виробила кодексе правописних правил, подала проект українського правопису. У свій час авторів цих рядків доводилося на сторінках «Комуніста» висловлюватись з приводу цього проекту. Основна наша думка і тоді була і тепер є та, що хоч і має цей проект окремі хибки, хоч і потрібує він низку корективів у деталях, але в основному комісія правильно виконала своє завдання: вона узагальнила практику, запровадивши її в певні норми; вона правильно розв'язала основні питання, чи підходити до них з погляду законів самої мови, а чи з погляду політично-культурних завдань нашої доби.

І от зібралася конференція з учених лінгвістів, педагогів, літераторів та инш., щоб обміркувати виробленого комісією проекту правопису, щоб дати до нього корективи чи зміни.

Яким-же шляхом пішла ця конференція у своїй роботі?

Досить сказати, що цілий перший день ділової роботи конференція витратила на обговорення пропозиції про запровадження до української мови латинського алфавіту (поки що як паралельного, з метою пізнішого повного переходу на латиницю), що пере-

тися, якої політичної ваги справи дебатує конференція, та щоб відчутти сумнів, чи тим займається конференція, чого нам зараз треба. Та це ще не біда. Подебатували, латиницю відкинули...

Але реформаторство конферентів на цім не спинилося, і за 6 днів робота має навіть, як у нас кажуть, значне досягнення. До цього часу ухвалено скасувати апострофа, чого домагалися галичани; отже слова з неоднаковою вимовою: «бур'я» і «пір'я», «бур'як» і «бур'яні», «з'яв'яще» і «з'явище» писатимемо однаково, без апострофа (перша поступка галичанам). В чужоземних словах звук *g* ухвалено послідовно передавати через *г*, отже «газета», «географія», «агітація» і т. д. (друга поступка галичанам). Чужоземне *l*, як правило, ухвалено передавати через наше пом'якшене *л*, себ-то писати «кляе», «плян», «лабораторія», «філологія», «ідеологія», «кльоб», «бльок» і т. д. (третя поступка галичанам).

Спинимось поки що на цій групі правописних змін. По-перше, всі вони йдуть усупереч академічному правописові, що його РНК поклала в основу впорядкування правопису. По-друге, всі ці зміни заводять правописні норми, що вживалися в Галичині, але за останні роки самі галичани почали від них одвикати під впливом академічного правопису. Тут треба зазначити, що, з одного боку, всі ці три правописні питання не становлять непереможних розходжень між Радянською і Західною Україною, а з другого боку, — безоглядна орієнтація на Західну Україну політично нічим не виправдана; характерно, що останню зміну про *л* і *льо* не боролися і самі представники Західної України, а один з представників її на конференції д-р Свенціцький прекрасно сказав, що був час, коли в Галичині було трохи більше національної свободи, ніж у нас під царською Росією, і тоді орієнтація на Галичину була виправдана; а тепер каже він, і західньо-українцям слід-би більше орієнтуватися на Радянську Україну¹⁾. Таким чином, наша національно-культурна єдність з Західною Україною не була-б zagrożена від того, як-би ми в цих питаннях лишилися на ґрунті академічного правопису. А запровадивши означені зміни, ми утрудняємо собі культурну роботу на Радянській Україні. Не кажемо вже за те, що в зв'язку з цим мільйони людей треба переучувати грамотно писати, не кажемо за те, що мільйони виданих нами книжок і підручників залишаться з плямою «старий правопис» і муситимуть вийти з ужитку.

Поставимо питання так: яка є основна проблема на данім етапі історії в українському соціально-культурному процесі? Яка є основна ланка, що, тримаючися за неї, ми витягнемо весь лавцюг до соціалізму? Ця основна проблема — повернення значних шарів російських і зросійщених робітничих і інтелігентських мас до української культури та до творення — за проводом пролетаріату і комуністичної партії — української соціалістичної культури. Ця основна проблема визначає політику українізації, що таку поважну роль відіграє в політичній роботі партії й радянської влади.

Досить поставити питання так, щоб побачити, що правописні новини утрудняють нам українізацію, що вони погрожують нам розривом з масою, яку ми ведемо до українізації, а серед цієї маси велика частина пролетаріату. Навіть більше, вони погрожують нам і культурним одривом од селянства більшости українських земель. Ще коли в певних позиціях (після губних) не має значіння апостроф, бо все одно, чи напишемо «б'ю», «п'ю», чи «бю», «пю», наш селянин прочитає так, як вимовляє; коли не дуже важить, чи писати «г» чи «г'», бо ці літери настільки графічно близькі, що селянин читатиме так, як вимовляє, то вже справа з «плянном», «клясом» стоїть гірше. Нема ніякого сумніву, що коли, скажім, агітатор або пропагандист-партієць на селянських зборах (а тим паче на робітничих) буде говорити «льоґіка», «ідеольоґіка», то маса срийматиме це так, що от, мовляв, корчить із себе пана²⁾. Ясно, що така «інтелігентизована» українська мова послаблятиме наш культурний вплив на робітничі і селянські маси, що не вживають такої її «європеїзації». Можуть сказати, що це все стосується тільки чужоземних слів, отже великого значіння не має. Досить відзначити, що в недільній передовиці «Комуніста» чужоземні слова трапляються 50 разів, і то слова звичайнісінькі, відомі широким масам, щоб це заперечення одвести. Ми знаємо, що величезну масу чужоземних слів ми навіть не відчуваємо, як слова

¹⁾ Те саме казав і другий приїжджий галичанин акад. К. Студинський. — *А. Кр.*

²⁾ а саме польського пана. — *А. Кр.*

чужі. Адже, слова «революція, комісар, республіка, маса, партія» теж чужомовні. Кажуть, ніби європейське середньої м'яккості л ближче передається через наше пом'якшене л (дло, ля, лю). Але-ж невсе такі тугі на вухо — росіяни, що, мавши в своїй мові л твердіше за українське, все-ж цілу низку звукосполучень з л передають твердо? З погляду української мови нема ніякої потреби такого м'ягчення, а з погляду політичного воно шкідливе. Звичайно, всякий націоналіст український муситиме вітати всі такі правописнені зміни, що більше відгороджують вони нас од росіян. Адже і ці правописнені реформи, особливо що до л, більше відрізняють українську мову від російської, — на шкоду самій українській мові. Що-ж до націоналіста російського, то й на його млин ллють воду ці правописнені новини, даючи нові приводи до розмов на тему про «галицькое наречіє»¹⁾. Про суперечності в самих правописних постановках, що до того-ж проходять незмітною більшістю голосів, не будемо говорити, бо це вже питання спеціальне²⁾.

Та це ще тільки квіточка, — всі ті «реформи», що за них говорено досі, — агадні-ж, ще будуть далі.

Наш алфавет має 33 знаки. І нічого, жили з ним, писали цими 33-ма літерами і розуміли написане. Тепер нас більшістю одного голоса конференція ушасливила ще двома новими літерами для звуків «дз» (досі писалося «дзига, дзвін»), для «дж» (досі писалося «джерело, ходжу»). Тут уже ані західня Україна, ані східня ні в чім не винна. Це вже орієнтація на голий принцип: всякому звукові дати свій знак. Правда, вчені люди кажуть, що для задоволення цього принципу може треба було-б 80 літер, коли вважати на всі відміни звуків. Не доводиться говорити вже про те, що то значить для поліграфічної промисловости запровадження двох нових літер. Та втім, реформа така «практична», що для цих звуків взяла латинські літери: s (для «дз») і z (для «дж»), — отже, вибрати цих літер з латинських шрифтів, підсипати їх до шрифтів українських, зробити в шрифтових касах дві нові клітини, і наші друкарні переустатковано на новий алфавет. А наборні машини? Це біда, їх у нас не багато. От аргументи од поліграфістів.

Не будемо за них говорити, лишаючи це питання для поліграфістів. Не будемо особливо спинятися і на тому, що от, скажім, бідні європейські мови обходяться алфаветом з якихось злиденних 24 літер, а наша багатюща «милозвучна» мова, що так, мовляв, подібна до італійської, не може жити далі з 33-ма літерами, їй треба ще двох літер. Хаї там собі німецька мова звук ш передає трьома літерами. Ми-ж так пишаємося, що в нас правопис фонетичний. Асортимент наших звуків (так казав на конференції один поважний — росіянин сказав: б: маститый — поет) має два нові знаки для графічного їх втілення. Та й капосні українізовані росіяни не псуватимуть нашу «милозвучну» мову, читаючи в слові «ходжу» окремо д і ж, а вимовлятимуть чисту літературну українську форму «хожу». (Це ще питання, як вони вимовлятимуть, раз їм ці звуки не властиві).

Дарма, що в звуках «дз» і «дж» чується і те д і те ж чи з трохи навіть більше, ніж т і с чути в звукові такої самої категорії ц; дарма що для таких форм, як «ходжу, воджу», є діалектичні відміни «ходю, водю», а також «хожу, вожу», — отже новим знаком ми замазуємо цей звязок д, ж, дж; дарма що дуже легко розрізняти слова, де д і ж вимовляємо як окремі звуки («відживати», де слово зложене), і де як один дзвінкий звук («джміль») — ми можемо ухвалювати однаково писати слова «буря» і «пір'я» (без апострофа «піря»), що зовсім різно вимовляються, і не всяк без напису пізнає, що-ж то за слово, — але однаково писати «відживати» і «джиджора» — це чомусь не можна.

¹⁾ або попросту про полонізацію, яку хтять нам накинати замість українізації. — *А. Кр.*

²⁾ Вище я наводив зразки того, що найсерйозніші постанови, які загрожують каліцтвом нашій мові, проходили на конференції більшістю двох-трьох голосів. А не раз бувало (на щастя, в незагрозливих випадках), що конференція виносила свою постанову більшістю навіть одного-однісінького голоса. От, приміром, за те, щоб в іменнях по батьков: писати «-евич» (Іван Андрієвич) подано 15 голосів, а щоб писати «-йович» (Андрійович) — 16 голосів; прийнято: «-йович». Щоб писати «кешеня», подано 18 голосів, а писати «кишеня» — 19 голосів; прийнято орфографію «кишеня». І т. ин. — *А. Кр.*

